

सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार: समाजभाषिक अध्ययन

नेपाली विषयमा विद्यावारिधि (पिएचडी) उपाधिका निम्ति उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयको

कला, वाणिज्य तथा ऐन सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा प्रस्तुत

शोध प्रबन्ध

शोधार्थी

बलराम पाण्डे

शोध निर्देशक

प्रोफेसर (डा) मोहन पी दाहाल

नेपाली विभाग

उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय

राजाराममोहनपुर, दार्जिलिङ

सन् २०२२

सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार: समाजभाषिक अध्ययन

नेपाली विषयमा विद्यावारिधि (पिएचडी) उपाधिका निम्ति उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयको

कला, वाणिज्य तथा ऐन सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा प्रस्तुत

शोध प्रबन्ध

शोधार्थी

बलराम पाण्डे

शोध निर्देशक

प्रोफेसर (डा) मोहन पी दाहाल

नेपाली विभाग

उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय

राजाराममोहनपुर, दार्जिलिङ

सन् २०२२

सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार: समाजभाषिक अध्ययन

नेपाली विषयमा विद्यावारिधि (पिएचडी) उपाधिका निम्ति उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयको

कला, वाणिज्य तथा ऐन सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा प्रस्तुत

शोध प्रबन्ध

शोध निर्देशक

PROFESSOR
DEPARTMENT OF NEPALI
UNIVERSITY OF NORTH BENGAL

प्रोफेसर (डा) मोहन पी दाहाल

नेपाली विभाग

उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय

राजाराममोहनपुर, दार्जिलिङ

शोधार्थी

बलराम पाण्डे

नेपाली विभाग

उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय

राजाराममोहनपुर, दार्जिलिङ

Declaration

I do hereby declare that the thesis 'Sikkimka Lepchaharuko Bhasik Vyabaha: Samajbhasik Adhyayan' has been prepared by me under the able supervision of Dr. Mohan P Dahal, Professor, Department of Nepali, University of North Bengal. No part of this thesis has been submitted for the award of any degree, diploma or fellowship, in any other universities, institutions or organizations.

Balaram Pandey

Registration No. PhD/NEP. (293)/1455/R-2018

Department of Nepali

University of North Bengal

P/O NBU Campus

Darjeeling-734013

West Bengal

Date:

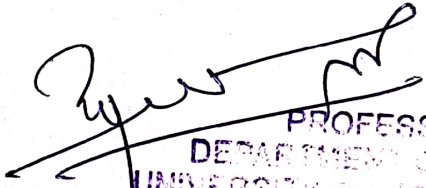

Department of Nepali
University of North Bengal
Raja Rammohanpur
Dist. Darjeeling, Pin-734013

शोध निर्देशकको मन्तव्य

‘सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार: समाजभाषिक अध्ययन’ शीर्षक रहेको प्रस्तुत शोध प्रबन्ध उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयको कला, वाणिज्य तथा ऐन सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागको पिएचडी उपाधिका निम्ति शोधार्थी बलराम पाण्डेले मेरो निर्देशनमा रही तयार पारेका हुन्। यसको समुचित मूल्याङ्कनका निम्ति आवश्यक कार्यवाही हेतु सम्बन्धित निकायमा प्रस्तुत गर्ने अनुमतिसहित म यो शोध प्रबन्ध अग्रसारित गर्दछु।

PROFESSOR
DEPARTMENT OF NEPALI
UNIVERSITY OF NORTH BENGAL

प्रोफेसर (डा) मोहन पी दाहाल

नेपाली विभाग

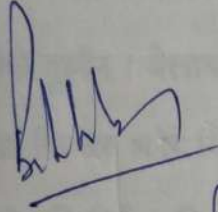
उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय

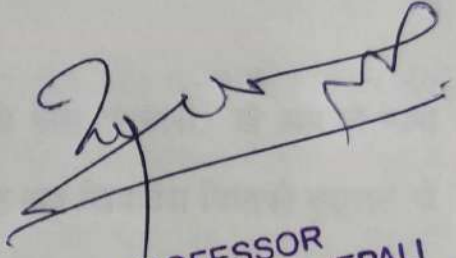
राजाराममोहनपुर, दार्जिलिङ।

Document Information

Analyzed document	Balaram Pandey_Nepali.pdf (D134982445)
Submitted	2022-04-29T10:41:00.0000000
Submitted by	University of North Bengal
Submitter email	nbuplg@nbu.ac.in
Similarity	0%
Analysis address	nbuplg.nbu@analysis.urkund.com

Sources included in the report

(BALARAM PANDEY)
RESEARCH SCHOLAR

PROFESSOR
DEPARTMENT OF NEPALI
UNIVERSITY OF NORTH BENGAL

कृतज्ञता ज्ञापन

श्रद्धेय इन्द्रबहादुर राईको आज रमिता छ उपन्यासका पात्र जनक बेपार गर्छु भन्थे राजनीतिमा होमिए, फेरि राजनीति छोड्छु भन्थे तर महाजुलुसलाई सम्बोधन गर्न पुगे। त्यस्तै कथा एमकेको पनि, दा नामग्याल अनि सबैको। जीवन पूर्वघटित रहेछ। सके हामीमा समयको सर्वायामबोधको स्तरका अभावका कारण गुञ्जिसकेको जीवनलाई अथवा भूतलाई भविष्यमा आएर वर्तमान सम्झिरहेका हुन्छौं। यो शोध यात्रा पनि त्यस्तै भयो। पूर्वघटित हुँदोरहेछ भने जस्तै। 'यहाँ आएर सकिनु'-थियो जस्तै। धेरै समय लाग्यो। धेरै अधि नै काम सिद्ध्याउन नचाहेको पनि होइन। बिचमा के के के के भइरह्यो। जीवनमा हुन पर्ने अनि नहुन पर्ने धेरै कुराहरू यस अध्ययन अवधिमा भए। आफुले अन्तर्वार्ता लिएका धेरै लेप्चा थिकुड-निकुड बितेर गए; केही अबो-अमु, बतिम-मतिम, अकु-अज्योड, आनुम-आनोम पनि अब रहेनन्। क्षेत्रगत अध्ययनमा हिँडेका ठाउँहरू, पवित्र मानिएका सांस्कृतिक भूस्थलहरूमा मुनाफा र कमिसनका कार्पेट बिछ्याइएपछि सग्लो सांस्कृतिक स्वरूप र स्वर बिरानो-टाढा हुँदै गए। हिउँदोमा हिउँ पर्छ, बर्खामा पानीझरी; नदी, खोला-नाला बगिरहन्छन् अनवरत-अविरल भन्ने पढेको सानो छँदा तर हिउँदोको गर्मी र खोलाले बग्न नपाएको पीडा दुवै भोगिरहेछौं अचेल हामी।

यसै अवधिमा पिएलएसआई-मा सहभागी बन्यौं। सर्वेको बेला 'ए नानी, खै अब यो भाषा कसैले बुझ्दैन ! बेलाबखत खोलातिर जाँदा उहित्यै बाउ-बाजेसित नाव खियाउँदा बिसाको ढुङ्गाले पो बुझ्छ कि बरु भनेर जिस्क्याउँछु पनि---' भन्ने माझी भाषाका अन्तिम वक्ता अस्सी वर्षीय ठकबहादुर माझी पनि बिते अनि उनीसँगै भारतको माझी भाषा पनि पञ्चतत्त्वमा विलीन भयो। यसरी सबै कुराहरू छोटिँदै-बिलिँदै जाँदो रहेछ। बजारलाई थाहा होला तर हामीलाई थाहा छैन लेप्चा भाषा कहिलेसम्म रहला, नेपाली भाषा कतिन्जेल बाँच्ला...। आजको असमान भाषिक स्पेसमा आधिपत्य जमाउने आँलाभरिका भाषाहरूबाहेक अन्य भाषाहरूले आफ्नो जीवन र जीवनदृष्टि कहिलेसम्म सञ्चालित गर्ने हुन् कुन्नी ? ---थाहा छैन।

लेप्चा भाषा र भाषीसित थाहै नपाई एक किसिमको मधुरता, स्नेह स्थापित भएको बोध भइरहेको छ। यो समृद्ध-प्राचीन भाषा आफ्नो सग्लो स्वरूप (होराइजन्टल) र सभ्यता (भर्टिकल)-को क्रुस

लिए बाँचिरहोस् भन्ने लागेको छ।

शोधकार्य गर्दा अनि प्रस्तुत शोध प्रबन्ध तयार गर्दा मेरा श्रद्धेय गुरुवर शोध निर्देशक प्रो मोहन पी दाहालले पुन्याउनु भएको सहयोग र लगाउन भएको ऋण म तिर्न सकिदैन। उहाँको उचित सरसल्लाह अनि निरन्तर प्रेरणाले यो शोधकार्य टुङ्गोमा पुगेको हो। विकट समयमा सरले दिनु भएको सान्त्वनाले ममा ऊर्जा भरेको थियो। मैले काम गरेको छुइनँ भन्ने कुरा जान्दाजान्दै पनि उहाँले ममा सधैं उत्साह भरिदिनु भयो। सरको कुशल निर्देशनका लागि म कृतज्ञ रहेको छु।

यस शोधबारे कार्य गर्ने सल्लाह सर्वप्रथम श्रद्धेय गुरु प्रो घनश्याम नेपालले दिनु भएको हो। यस कार्यलाई अघि बढाउन पनि धेरै सहयोग र सल्लाह प्राप्त भएको हो। सरलाई विनम्रतापूर्वक धन्यवाद चढाउँछु। मेरा आदरणीय दाइ डा पुष्कर पराजुलीले मलाई यस शोध सुरु हुँदादेखि नै धेरै सल्लाह, सहयोग र उत्साह दिनु भएको छ। उहाँलाई पनि म विनम्रतापूर्वक धन्यवाद दिन्छु। यसरी नै नेपाली विभागका विभागाध्यक्ष प्रो सञ्जय बान्तवाले मलाई यस कार्य सम्पादनमा सहयोग पुन्याउनु भएको छ। सरलाई सादर कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु। मेरा श्रद्धेय गुरु प्रो कृष्णराज घतानीले विशेष वास्ता राखेर मेरो कार्य प्रगतिबारे सोधखोज गरिरहनु हुन्थ्यो, सुझाउ र सल्लाह दिनु हुन्थ्यो। सरलाई विशेष धन्यवाद छ। विभागका शिक्षक आदरणीय डा डपछिरिड लेप्चा अनि म्याडम कृष्णमाया मगरमा विशेष आभार र धन्यवाद टर्स्याउँदछु। यहाँहरूले पनि मलाई झक्झकाउन कहिले बिसनु भएन। मेरा श्रद्धेय गुरुवर प्रो दिवाकर प्रधान अनि प्रो पुष्प शर्माले ममा सधैं उत्साह र ऊर्जा भरिदिनु भयो। 'होइन थिसिस कहिले बुझाउने ? अझै सकिएन ? छिटो गर।' धेरैपल्ट मेरा श्रद्धेय गुरुले सोधिरहनु हुन्थ्यो। पुष्प गुरुआमाले पनि छिटो गर गर है भनिरहनु हुन्थ्यो। यहाँहरूमा हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु। यस कार्य गर्दा लेप्चा भाषिक समुदायका धेरै सदस्यहरूले गफ, चर्चा-परिचर्चा, अन्तर्वार्ता आदिमा सहभागी बनेर मलाई सहयोग पुन्याउनु भयो। क्षेत्रगत सर्वेक्षणका समय खाने-बस्ने सुविधा पनि उपलब्ध गराइदिनु भयो। यहाँहरू सबैप्रति म कृतकृत छु। विशेष गरेर उत्तर सिक्किम लोअर जङ्गु नन्-साडदुडका बुडथिड स्वर्गीय नोर्फे लेप्चा, तरेड बुडथिड, हिग्याथाडका काले आकु, लिङ्दोडका ओङ्गेल लेप्चा, गोरका नाक्सुक लेप्चा, मङ्गनका सन्दिप अग्रवाल, जङ्गुका एसडिएम सोनाम रिन्छेन लेप्चा; दक्षिण सिक्किम लिङ्गीका एनटी

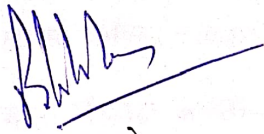

लेप्चा अनि वक्का जीटी तार्गेन; पश्चिम सिक्किम गेजिड कलेजका उप-प्राध्यापक प्रेमदोर्जी लेप्चा; पूर्व सिक्किमका डेस्मेका पूर्व सचिव एसडी छिरिड तथा पूर्व निर्देशक उगेन सिम्पो; सिक्किम विश्वविद्यालय लेप्चा विभागकी उप-प्राध्यापक रिन्छेन अङ्मु लेप्चा अनि लिम्बू विभागका एबी सुब्बाप्रति धन्यवाद अनि कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु।

यस शोध प्रबन्ध तयार पार्दा धेरैजना विद्वान्हरूका लेख, प्रबन्ध, शोध पत्र तथा किताबहरूको सहयोग लिइएको छ। ती सबै लेखक, प्रकाशकहरूलाई पनि धन्यवाद दिन्छु। देश विदेशका धेरै पुस्तकालय, पुरालेख सङ्ग्रहालय तथा सङ्घ संस्थानबाट पनि धेरै सामग्री भेला गरिएको छ सबैमा आभार तथा कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु। सिक्किम विश्वविद्यालय अनि नेपाली विभाग तथा विभागका सबै शिक्षकहरूमा हार्दिक धन्यवाद टर्खाउँछु। विशेष गरी विभाग प्रमुख आदरणीय प्रो कविता लामा म्याडमले मलाई घरीघरी ढाढस अनि प्रेरणा दिनु भएको स्मरण गर्दछु। यसरी नै डा समर सिन्हाले पनि घच्चच्याइ रहनु भयो। हार्दिक धन्यवाद। सानो छँदा बिहान उठ्न गाह्रो मान्दा बाबुले बटुकामा चिसो पानी ल्याएर आँखा-अनुहारमा खन्याए जस्तै योगेश लक्समज्युले 'हैट सर, लु सकिहाल्नु पर्छ! बरु टाइपिड र सेटिड गर्नु छ भने भन्नु होस् ना।' भनेर घरीघरी जोस्याउने मात्र होइन व्यावहारिक रूपमा नै सहयोग गरेर मलाई ऋणी तुल्याउनु भएको छ। हार्दिक धन्यवाद र आभार व्यक्त गर्दछु। उसरी नै नेपाली विभाग सिक्किम विश्वविद्यालयका अतिथि प्राध्यापक डा सुमन बान्तवाज्युबाट यसको टङ्कन कार्यमा सहयोग मिलेको हो। उहाँलाई हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु। यस अतिरिक्त मेरा विद्यार्थीहरू क्रमैले टेकबहादुर, हेमलाल, अमृत, कृष्ण, विष्णु, सविना तथा विवेकलाई उनीहरूको प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सहयोगका लागि धन्यवाद दिँदछु। क्षेत्रगत सर्वेक्षणमा मलाई सहयोग पुऱ्याउने मेरा मित्र खेम अधिकारीलाई पनि यहाँ सम्झना गर्दछु। मेरी ममतामयी आमा, जसको आशिर्वाद र शुभेच्छा ममाथि सधैं रह्यो, उहाँलाई कोटीकोटी ढण्डवत्। मेरा बाल्याकालीन शिक्षक स्वर्गीय टिके नायरलाई नमन।

अन्तमा मेरो यस कार्यमा एकजना शुभेच्छु, सल्लाहकार, आलोचक, हितैषी साथी भएर हरेक पल साथ दिने, सल्लाह र हौसला दिने, आफ्नो महत्त्वपूर्ण कार्यलाई समेत पर सांरेर मेरो काममा चासो राखी पारिवारिक तथा व्यावहारिक पक्षलाई सम्हालेर यस कार्य सम्पन्न गर्न सहयोग पुऱ्याउने मेरी जीवनसङ्गिनी प्रिय डा अनिरा फिपनलाई हार्दिक धन्यवाद दिन्छु। यस कार्यावधिमा आफ्नो पितासित

बालसुलभ हठलाई पर सार्न बाध्य बनेको मेरो प्रिय छोरो ऋषद यानिभ पाण्डेलाई पनि विशेष सम्झना
अनि धन्यवाद। सबैको भलो होस्।

बलराम पाण्डे

माखा, पूर्व सिक्किमा

शोध सारांश

‘सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार: समाजभाषिक अध्ययन’ शीर्षकअन्तर्गत विशेषतः सिक्किम, लेप्चा, भाषिक व्यवहार र समाजभाषिक अध्ययन, यी चार कुराहरू रहेका छन्। शोध प्रबन्धमा रहेका जम्मा पाँचवटा अध्यायअन्तर्गत यी विषयहरूबारे चर्चा गरिएको छ। सिक्किम एउटा बहुभाषिक समाज हो। यस प्रदेशलाई चिनाउने छवटा नामद्वारा नै यहाँको भाषिक विविधता अनि समृद्धि स्पष्ट हुँदछ। अनुसन्धेय विषयबारे सन् १८३० देखि सन् २०१८ सम्म भएका अध्ययनहरूलाई पूर्वकार्यको सर्वेक्षणमा समावेश गरी त्यसैका आधारमा यस शोधको समस्या निर्धारण गरिएको छ। प्रस्तुत शोधका जम्मा सातवटा समस्याहरू रहेका छन्। समाजभाषिक अध्ययनका आधारमा सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारगत वास्तविकताको अध्ययन गर्नु र तिनका भाषिक व्यवहारमा देखा पर्ने विभिन्न विशेषताहरूका पछाडि रहेका सामाजिक कारण अनि स्थितिको अध्ययन गर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको मूल समस्या हो। सामाजिक वर्गीकरण एवम् विभिन्न सन्दर्भ र स्थितिका कारण उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा पाइने विविधताको अध्ययन; बहुभाषिकता, भाषा चयन, कोड मिश्रण अनि भाषिक निष्ठाको अध्ययनलाई पनि यस कार्यको मुख्य समस्या मानिएको छ।

प्रस्तुत शोधकार्यका निम्ति प्राथमिक सामग्रीको सङ्कलन क्षेत्रकार्यद्वारा गरिएको छ। विभिन्न समूह, स्थिति, तह, वर्ग, श्रेणी आदिको प्रतिनिधित्व गराउन हेतु वर्गीकृत नमुना छनोट पद्धति ग्रहण गरिएको छ। प्रस्तुत शोधकार्यका लागि सिक्किम राज्य, पश्चिम बङ्गालको दार्जिलिङ अनि कालेबुङ जिल्ला अनि पूर्वी नेपालको इलाम, फिक्कल-छिरूवा, श्रीअन्तु तथा अम्बिटार आदि क्षेत्रको सर्वेक्षण गरियो। प्राथमिक सामग्रीको सङ्कलन जम्मा तीनसय एकानब्बेवटा प्रश्नावली, अट्टाइसवटा प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता, एघाह्रवटा टेलिफोन अन्तर्वार्ता, सोह्रवटा अनुष्ठानमा सहभागिता, एकसय सत्ताइसवटा पूरालेख दस्तावेज, त्रिचालिसवटा आधिकारिक/प्रशासनिक पत्राचार, सिक्किम सरकारको प्रशासनिक रिपोर्ट, अनि तीनवटा वृत्तचित्रको सहयोगद्वारा गरिएको छ। प्रस्तुत शोधको अध्ययनको आधार समाजभाषाविज्ञान रहेको छ। यसको विधि निगमनात्मक अनि पद्धति विश्लेषणात्मक रहेको छ। जम्मा २९० पृष्ठ रहेको यस शोध प्रबन्धको पहिलो अध्यायमा ‘शोधको परिचय’, दोस्रो अध्यायमा ‘समाज

भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक परिचय’, तेस्रो अध्यायमा ‘सिक्किममा लेप्चा जाति अनि भाषा’, चौथो अध्यायमा ‘सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार’ अनि पाँचौँ अध्यायमा ‘उपसंहार र निष्कर्ष’ राखिएको छ। समस्याका रूपमा उठान गरिएका विषयहरूबारे चर्चा अनि विश्लेषण तेस्रो अनि चौथो अध्यायमा राखिएको छ। शोधको प्राप्तिलाई तलका बुँदाहरूमा राखिएको छ।

रोङ वा लेप्चा जातिको प्राचीन उपस्थितिबारे विभिन्न स्रोत, सन्दर्भ र प्रलेख आदिले गरेको पुष्टि अनि प्रामाणिक तर्कका आधारमा सिक्किमको सर्वप्राचीन भाषा रोङरिङ वा लेप्चा भाषालाई मानिएको छ। कतिपय विद्वानहरूले सिक्किममा लेप्चा जाति सँगसँगै मगर अनि चोङ वा लिम्बू जाति पनि प्राचीन कालदेखि बसोबास गर्दै आएका हुन् अनि उनीहरूको आफ्नै भाषा र प्राचीन लिपिसमेत उपलब्ध थियो भन्ने मत प्रस्तुत गरेका छन्। यस दृष्टिमा लेप्चाहरूको सर्वप्रथम भाषिक सम्पर्क चोङ र मगरहरूसित भएको मान्न सकिन्छ। सिक्किमको इतिहासका जम्मा आठवटा चरण एवम् सन् १६४२ देखि सुरु भएको नामग्याल शासन अनि काजी व्यवस्था, तिब्बती लामावाद, इसाई मिसनेरी तथा धर्म प्रचार, लिपि, मुद्रण र प्रकाशनका कारण भाषिक प्रचलन तथा व्यवहार प्रभावित बनेको पाइन्छ।

धर्म अनि शिक्षालाई सामाजिक परिवर्तन ल्याउने प्रमुख घटक मानिन्छ। प्रस्तुत अध्ययनले यी कुराहरूले सामाजिक सँगसँगै भाषिक प्रयोग अनि व्यवहारमा पनि अन्तर ल्याउने गरेको प्रमाणित गरेको छ। सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा विविधता ल्याउने प्रमुख घटकका रूपमा धर्म अनि शिक्षा रहेको छ। पशु धर्मावलम्बी लेप्चाहरूमा तिब्बती लामावाद तथा तिब्बती भाषा अनि पछिबाट इसाई मतावलम्बनका कारण संस्कारगत एवम् भाषिक परिवर्तन तथा व्यवहारगत विविधता ल्याएको पाइएको छ। यसरी नै आधुनिक शिक्षा अनि बजार पनि भाषिक व्यवहारगत विविधता ल्याउने घटकका रूपमा रहेका छन्। यी कुराहरूले उनीहरूको भाषिक अभिवृत्ति तथा निष्ठामा पनि हेरफेर ल्याएको मान्न सकिन्छ। सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा वृद्ध-जवान, गाउँ-सहर, स्त्री-पुरुष, उच्च-निम्न जस्ता द्विचरका कारण विविधता आएको पाइन्छ।

सहरी अनि औद्योगिक क्षेत्रमा बसोबास गर्ने लेप्चाहरूमा बहुभाषिकताको टङ्कारो स्थिति देखा पर्छ। सम्भ्रान्त वर्गको भाषा अङ्ग्रेजी हो भन्ने मनोवृत्ति तथा भाषाको अर्थशास्त्रीय महत्त्वका कारण नयाँ पुस्तामा सकारात्मक भाषिक अभिवृत्ति तथा निष्ठा तुलनात्मक दृष्टिले थोरै रहेको मान्न सकिन्छ। लेप्चा

समाज मूल रूपमा वर्ग र जातरहित समाज हो। उनीहरूमा क्षतिचिह्न भाषिका (स्टिग्मेटाइज् डायलेक्ट) पाइँदैन। तर आज आर्थिक अनि व्यावसायिक कारणले गर्दा लेप्चा समाजमा उच्च र निम्न वर्गीय भेद छुटिँदै गएकाले भाषिक व्यवहार अनि रूपमा हेरफेर आएको पनि देखिन्छ।

लेप्चा समुदायमा लिङ्ग सामाजिक विभाजनको मुख्य आधार रहेको पाइँदैन। लेप्चा पुरुषको तुलनामा स्त्रीहरूको भाषा अलि बढी विनयशील एवम् दीर्घा किसिमको हुने गरेको पाइएको छ। स्त्रीहरूमा समेत शिक्षा र सामाजिक स्तर अनि व्यवसायले भाषिक आचरणलाई प्रभावित तुल्याएको बुझिन्छ। मुख्यतः उमेर र आमा हुनुको उत्तरदायित्वबोध अनि गौण रूपमा शिक्षा लेप्चा स्त्रीहरूको भाषिक व्यवहारगत विविधताका मूल घटक रहेका छन्।

विभिन्न परिस्थिति अनि सन्दर्भ जस्तै घर-परिवार, स्कुल, व्यापार आदि कार्यक्षेत्रमा विशिष्ट भाषिक रूप वा भेदको प्रयोग गरिन्छ। यसरी नै विभिन्न क्रियाकलाप, जस्तै जनभेलामा हुने सम्बोधन, वैयक्तिक सम्प्रेषण, सांस्कृतिक कार्यसम्पादन आदिका लागि प्रयोग हुने भाषा पनि भिन्न हुने गरेको पाइन्छ।

लेप्चा मुन-बुडथिडले प्रयोग गर्ने आनुष्ठानिक भाषा साधारण बोलचालको भाषाभन्दा भिन्न हुन्छ। पारिवारिक सन्दर्भमा भाषा प्रयोग प्रायजसो सूचनात्मक हुने गरेको पाइन्छ। पारिवारिक स्थितिमा धैरैजसो नै अपूर्ण वाक्यद्वारा सूचना सम्प्रेषण गर्ने गरिन्छ। पारिवारिक सन्दर्भमा आज्ञा, सूचना र निर्देश बुझाउने किसिमका शब्द, पदबन्ध वा वाक्यांशहरू बढी प्रयोग हुने गरेको पाइएको छ।

सिक्किममा व्यापारिक सम्पर्कका लागि कुनै निर्दिष्ट भाषाको प्रयोग भएको पाइँदैन। सहर बजारमा व्यापारी-ग्राहक माझ हुने भाषिक सम्पर्कमा बहुभाषिकता नै मूल माध्यम देखिन्छ। गान्तोक सहरका लेप्चा समुदायले व्यापार-वाणिज्यका लागि हिन्दी र नेपाली सँगसँगै अङ्ग्रेजी भाषाको पनि प्रयोग गर्ने गर्छन् भने अन्य सहर बजारहरूमा लेप्चा समुदायले नेपाली अनि हिन्दी भाषाको प्रयोग गर्छन्। एउटा रोचक विषय के रहेको छ भने उत्तर सिक्किमको मङ्गन अनि जङ्गु क्षेत्रको सीमामा अवस्थित पूर्व सिक्किमको दिक्चु बजारमा व्यापारिक आदान-प्रदानका लागि लेप्चा भाषा पनि प्रयोग हुने गर्दछ।

स्वपरम्परागत जीवनदृष्टिमा जात, धर्मप्रति कठोर अनुशासन नरहेकाले नै लेप्चा समाजमा अन्तर्जातीय विवाह र बहुआस्था स्वीकृत हुने गरेको पाइन्छ। यस्तो स्थितिका कारण लेप्चा भाषाको

प्रचलन र व्यवहारमा प्रतिकूल प्रभाव परेको थाहा लाग्छ। अन्तर्जातीय परिणयमा गाँसिएका स्त्री-पुरुषका छोरा-छोरीले लेप्चा भाषा अधिग्रहण विरलै गर्ने गरेको पाइएको छ। लेप्चा भाषिक समुदायमा बहुभाषिकताको स्थिति सिर्जना हुनका पछि अन्तर्जातीय विवाह एउटा मुख्य कारक देखा पर्छ। आजको व्यवस्था र बहुभाषिकताका कारण भाषा चयनको स्थितिमा हेरफेर आएको थाहा लागेको छ। बहुभाषिकता, व्यवसायिक लाभ अनि उत्तरजीविताका कारण लेप्चा समाजमा भाषा अपसरण भएको पाइन्छ। लेप्चा समुदायमा निहित सामाजिक बहुभाषिकता अनि एकाधिक भाषिक सम्प्रेषण कौशलका कारण लेप्चा जातिले परिस्थितिअनुसार भाषिक चयन गर्ने स्थिति स्पष्ट परिलक्षित छ। अन्य भाषी रहेका गाउँले परिवेशमा नेपाली भाषा नै सम्पर्क भाषाका रूपमा स्थापित रहेकाले सबै लेप्चाहरू सामाजिक सम्पर्कमा नेपाली भाषाको चयन गर्दछन्। यद्यपि उत्तर सिक्किमको जङ्गु र पश्चिम सिक्किमको माङ्देरलाई भने अपवादका रूपमा लिन सकिन्छ।

सिक्किमको लेप्चा भाषिक समुदायमा पनि कोड मिश्रण र परिवर्तनको स्थिति देखा पर्छ। बुढापाका र गाउँलेहरूमा कोड मिश्रणको स्थिति न्यून छ भने सहरकाहरू अनि जवान-विद्यार्थीहरूले लेप्चा भाषाको प्रचलनमा धेरै कोड मिश्रण गर्ने गर्छन्। यस दृष्टिमा सहर सभ्यता, व्यापार-वाणिज्य अनि व्यवसायसितको सम्बद्धता तथा आप्रवासनलाई कोड मिश्रण अनि कोड परिवर्तन ल्याउने मुख्य सामाजिक कारक मान्न सकिन्छ।

क्षेत्रकार्यद्वारा प्राप्त जानकारीअनुसार ८७.७८ प्रतिशत लेप्चाहरूमा आफ्नो भाषाप्रति सकारात्मक अभिवृत्ति रहेको थाहा लागेको छ। लेप्चा भाषाले कुनै आर्थिक लाभ वा व्यवसाय नदिए तापनि जातीय संस्कृति, परम्परा, संस्कार, इतिहास बोधका निम्ति यो भाषा जान्नु आवश्यक रहेको कुरा ७८.८७ प्रतिशतले व्यक्त गरेका छन्। धार्मिक वा सांस्कृतिक सन्दर्भअनुरूपको भाषिक प्रयोगले उनीहरूमा सांस्कृतिक चिनारीको भाव पुनर्स्थापित गर्दछ भने भाषाको सामाजिक प्रचलनले सामाजिक मान्यतालाई स्थापित गरेको मान्न सकिन्छ। ८३.३७% लेप्चाहरूले आफ्नो भाषा र संस्कृतिमा गर्व गर्ने कुरा जनाएका छन्। यस्तो विचार जाग्रत हुनका पछि आजको सांस्कृतिक पुनर्जागरण अनि चिनारीको राजनीति पनि एउटा मूल कारक रहेको मान्न सकिन्छ। उनीहरूको भाषा अनि संस्कृतिमा सिक्किम अनि पार्श्ववर्ती परिवेशका प्रशस्तै प्रतीक विद्यमान रहेको पाइन्छ। त्यसैले भाषिक, सांस्कृतिक अस्तित्वको

मुद्दाबारे लेप्चाहरू पनि सचेत देखिन्छन्।

सन् १९७८ मा पहिलोपल्ट लेप्चा भाषालाई राज्य पढाउने व्यवस्था रहेको पाइँदैन फलस्वरूप यी विद्यालयमा पढ्ने नानीहरू मातृभाषा शिक्षाबाट वञ्चित रहेका छन्। यसर्थ यी विद्यालयहरूमा लेप्चा भाषाका रूपमा मान्यता प्रदान गरियो। सिक्किमका स्कुल, कलेज र विश्वविद्यालयमा लेप्चा भाषा-साहित्य पठन-पाठनको व्यवस्था रहेको छ। राज्यका निजी विद्यालयहरूमा लेप्चा भाषाको अध्ययन-अध्यापन सुरु गर्न आवश्यक देखिन्छ। सिक्किमका प्रायः जसो लेप्चा बहुल क्षेत्रमा लेप्चा भाषाको प्रचलन रहेको पाइए तापनि कतिपय कार्यक्षेत्रमा यसको प्रचलन घट्टै गएको पाइन्छ। लेप्चा भाषाको विकासका लागि एउटा पारदर्शी सरकारी नीति र योजना तथा प्रशासनिक पहल अत्यावश्यक रहेको छ।

सङ्क्षिप्त शब्द

आइएलटिए-	इन्डिजिनियस लेप्चा ट्राइबल एसोसिएसन
एल एस ए-	लिङ्ग्विस्टिक सोसाइटी अन् अमेरिका
एलएसआई-	लिङ्ग्विस्टिक सर्वे अन् इन्डिया
एस एल ए	सिक्किम लेजिस्लेटिव एसेम्ब्ली
क्रेस्प-	कमिसन फर् रिभ्यु अन् एन्वायरन्मेन्ट एन्ड सोसियल सेक्टर पलिसिज, प्लान्स एन्ड प्रोग्राम
डेस्मी-	डिपार्टमेन्ट अन् इकनमिक्स एन्ड इन्भालुएसन स्टाटिस्टिक्स, मनिटरिङ
पिएलएसआई-	पिपल्स लिङ्ग्विस्टिक सर्वे अन् अन्डिया
पुमु	पुन मुद्रित
सम्पा-	सम्पादक

पारिभाषिक शब्द

आरिड-	भाषा
रोड-	लेप्चा, ईश्वरका प्रिय सन्तान
रेनजोड-	लुकेर बसेको स्वर्ग
रेनजोडमो-	सिक्किममा बसोबासो गर्ने लेप्चाहरू
इलाम्मो-	नेपालको इलाम जिल्लामा बस्ने लेप्चाहरू
घर-बास-	ग्रामीण पर्याटनअन्तर्गत निर्माण भएको बास गृह
प्रोमो-	भूटानमा बस्ने लेप्चाहरू
पनु-	राजा
रुम-	ईश्वर
काजी-	जमिनदार
ठेकेदार-	ठेका समाल्ने व्यक्ति
मण्डल-	ग्राम एकाईको खजना अधिकारी
कारबारी-	खजाना सङ्ग्रह गर्ने व्यक्ति
जोडपेन-	मन्त्री
क्षतिचिह्न भाषिका-	निम्न स्तरकाले प्रयोग गर्ने भाषिक रूप
ठाउँसारी खेती-	हरेक वर्ष एक ठाउँदेखि अर्को ठाउँ सरेर खेती गर्ने व्यवस्था
वाम्फोक-	लेप्चा खुकुरी
छोग्याल-	धर्मराजा
कालोभारी-	अलकत्र वा ठोस रासायनिक पदार्थ कालो (प्लास्टिक)-ले मोहोरिएको भारी, पारिश्रमिकविहिन भारी बोक्न लाउने कुप्रथा
झार्लाङ्गी-	अधियाँदार वा कुतियादारले काजी अनि मण्डलको खेत बारीमा पारिश्रमिकविहिन श्रमदान गरिदिनु पर्ने कुप्रथा।

मुड-

दुष्टात्मा

बुडथिड-

लेप्चा बिजुवा/वैद्य

मुन्-

लेप्चा बिजुवानी

मानचित्र विवरण

- मानचित्र-४.१ सिक्किममा लेप्चाहरूको बसोबासको भौगोलिक वितरण
- मानचित्र-४.२ एकभाषिकता, द्विभाषिकता, बहुभाषिकता अनि भाषा अपसरण क्षेत्र
- मानचित्र- ४.३ शुद्ध रूप, कोड मिश्रण अनि भाषा अपसरण क्षेत्र

तालिका विवरण

तालिका- ३.१	लेप्चा आदरार्थी प्रयोग
तालिका- ३.२	भोट बर्मेली भाषाहरूको वर्गीकरण अनि लेप्चा भाषा
तालिका- ४.१	भौगोलिक वितरणका आधारमा लेप्चा जनसङ्ख्या अनि प्रतिशत
तालिका- ४.२	सिक्किमको लेप्चा भाषामा पाइने भौगोलिक भेद
तालिका- ४.३	उत्तर सिक्किमको जङ्गु अनि उत्तर बङ्गालको कालिम्पोङमा पाइने क्षेत्रीय भेद
तालिका- ४.४	धार्मिक/आनुष्ठानिक प्रयोग
तालिका-४.५	सिक्किम राज्यका विभिन्न स्तरका विद्यालयहरू
तालिका-४.६	सिक्किमका सरकारी महाविद्यालयहरूमा लेप्चा भाषा पढ्ने विद्यार्थीहरूको आँकडा (२०१८-२०२१)
तालिका-४.७	वर्ग-श्रेणी- शिक्षाअनुरूप भाषिक प्रयोगको नमुना
तालिका-४.८	वृद्ध अनि युवाहरूमा पाइने शब्द प्रयोगमा भिन्नता
तालिका-४.९	स्त्री-पुरुषमाझ उद्गारबोधक अभिव्यक्ति
तालिका-४.१०	किशोर अनि युवाहरूमा कोडमिश्रणको स्थिति
तालिका-४.११	सामाजिक व्यवहारमा कोडमिश्रण/परिवर्तन
तालिका-४.१२	उमेर अनि भाषिक निष्ठा
तालिका- ४.१३	लेप्चा भाषिक निष्ठा
तालिका- ४.१४	व्यवसाय अनि भाषिक निष्ठा
तालिका-४.१५	भाषा उपयोगिता अनि भाषिक निष्ठा
तालिका-४.१६	व्यवसायका आधारमा लेप्चाहरूको भाषिक निष्ठा

विषय सूची

विषय	पृष्ठ सङ्ख्या
DECLARATION	क
शोध निर्देशकको मन्तव्य	ख
भावहरणको प्रमाण पत्र	ग
कृतज्ञता ज्ञापन	घ-छ
शोध सारांश	ज-ठ
सङ्क्षिप्त शब्द	ड
पारिभाषिक शब्द	ढ-ण
मानचित्र विवरण	त
तालिका विवरण	थ
पहिलो अध्याय: शोध परिचय	१-३३
१.१ शोध शीर्षक	
१.२ शोध परिचय	
१.३ शोध प्रयोजन	
१.४ समस्या कथन	
१.५ उद्देश्य	
१.६ परिकल्पना	
१.७ पूर्वकार्यको सर्वेक्षण	
१.८ सामग्री सङ्कलन र अनुसन्धान पद्धति	
१.८.१ सामग्री सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण	
१.८.२ अनुसन्धान पद्धति	
१.९ शोधकार्यको सीमा अनि क्षेत्र	
१.१० शोधकार्यको अध्याय विभाजन	

- २.१ परिचय
- २.२ समाजभाषाविज्ञानको अर्थ अनि अध्ययन परम्परा
- २.३ समाजभाषाविज्ञानको क्षेत्र
- २.४ भाषिक समुदाय
- २.५ आपसी बोधगम्यता
- २.६ क्षेत्रीय भाषिका निरन्तरता
- २.७ भाषाद्वैत
- २.८ भाषिक भेद
  - २.८.१ भाषा, भाषिका अनि भाषिक भेद
    - २.८.१.१ भाषिका अनि भाषा
  - २.८.२ भाषिका निर्धारणका आधार
  - २.८.३ भौगोलिक भाषिका
  - २.८.४ सामाजिक भाषिका
  - २.८.५ अन्य भेद
    - २.८.५.१ विषयगत भेद
    - २.८.५.२ प्रसङ्गगत भेद
- २.९ सामाजिक सम्पर्क अनि भाषिक परिवर्तन
- २.१० कोड मिश्रण अनि कोड परिवर्तन
- २.११ पिजिन अनि क्रिओल
  - २.११.१ पिजिन
  - २.११.२ क्रिओल
  - २.११.३ पिजिन-क्रिओलको उत्पत्तिबारे सिद्धान्त

२.१२ समाज र भाषा

२.१३ सामाजिक वर्गीकरण

२.१३.१ लिङ्ग अनि भाषा

२.१३.२ धर्म अनि भाषिक व्यवहार

२.१३.३ संस्कृति र भाषा

२.१४ भाषिक विविधता

२.१५ द्विभाषिकता, बहुभाषिकता अनि भाषा चयन

२.१६ भाषा लोप अनि भाषा अवलम्बन

२.१७ भाषा नीति र योजना

२.१८ निष्कर्ष

तेस्रो अध्यायः सिक्किममा लेप्चा जाति अनि भाषा

११२-१४०

३.१ परिचय

३.२ सिक्किममा लेप्चा भाषाको व्यवहारः ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

३.२.१ ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

३.२.२ लेप्चा जातिको इतिहास र भाषिक प्रचलनका चरण

३.२.२.१ पहिलो चरण

३.२.२.२ दोस्रो चरण

३.२.२.३ तेस्रो चरण

३.२.२.४ चौथो चरण

३.२.२.५ पाँचौँ चरण

३.२.२.६ छैटौँ चरण

३.२.२.७ सातौँ चरण

३.२.२.८ अन्तिम चरण

३.३ सिक्किममा लेप्चा भाषाको प्रचलनः ऐतिहासिक विवरण

३.४ लेप्चा भाषाको प्राचीनता, पारिवारिक सम्बद्धता र विकास

३.५ लेप्या लिपिको विकास तथा मुद्रण/प्रकाशन

३.५.१ लिपिको विकास

३.५.२ मुद्रण र प्रकाशन

३.६ निष्कर्ष

चौथो अध्याय: सिक्किमका लेप्याहरूको भाषिक व्यवहार

१४१-२७५

४.१ परिचय

४.२ सिक्किम: एक भाषिक क्षेत्र

४.३ सिक्किमको भाषिक भूगोल तथा भाषिक परिवेश

४.४ भाषिक परिदृश्य अनि राज्यको भूमिका

४.५ लेप्या भाषिक समुदाय

४.६ सिक्किमका लेप्याहरूको भाषिक व्यवहारको समाजभाषिक अध्ययन

४.७ भौगोलिक वितरण र भाषिक प्रयोगमा विविधता

४.८ सिक्किममा लेप्या भाषाको वर्तमान अवस्था एवम् प्रयोग

४.९ लेप्या भाषाको व्यवहारमा देखिएको स्थानगत/भौगोलिक वा क्षेत्रीय भेद

४.१० सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा लेप्याहरूको भाषिक व्यवहार

४.१०.१ धर्म-संस्कृति अनि भाषिक व्यवहार

४.१०.२ शिक्षा अनि लेप्या भाषाको व्यवहार

४.१०.३ वर्ग-श्रेणी अनि भाषिक व्यवहार

४.१०.४ आर्थिक स्थिति अनि भाषिक व्यवहार

४.१०.५ उमेर अनि भाषिक व्यवहार

४.१०.६ लिङ्ग अनि भाषिक व्यवहार

४.११ जनसङ्ख्या अन्तर्निश्रण अनि लेप्या भाषा

४.१२ बहुभाषिकता अनि भाषिक व्यवहार

४.१२.१ बहुभाषिकता अनि भाषा चयन

४.१३ सन्दर्भ अनि परिस्थितिगत भाषिक व्यवहार

४.१३.१ सम्बन्ध अनि सम्बोधन	
४.१३.२ पारिवारिक स्थिति	
४.१३.३ सहर अनि गाउँ	
४.१३.४ व्यापार वाणिज्यको भाषा	
४.१३.५ सामाजिक प्रयोग	
४.१४ भाषा लोप अनि भाषा अवलम्बन	
४.१५ भाषा परिवर्तन	
४.१६ प्रयुक्ति भेद	
४.१७ कोडमिश्रण अनि कोड परिवर्तन	
४.१८ भाषिक अभिवृत्ति	
४.१९ भाषिक निष्ठा	
४.२० भाषा नीति र योजना अनि लेप्चा भाषा	
४.२१ निष्कर्ष	
पाँचौँ अध्याय: उपसंहार अनि निष्कर्ष	२७६-२९०
५.१ उपसंहार	
५.२ निष्कर्ष	
सन्दर्भ ग्रन्थ सूची	२९१-३०६
परिशिष्ट	i-xx

पहिलो अध्याय

शोध परिचय

१.१ शोधको शीर्षक

प्रस्तुत शोध प्रबन्धको शीर्षक 'सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार: समाजभाषिक अध्ययन' रहेको छ।

१.२ शोधको परिचय

'सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार: समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकअन्तर्गत विशेषतः सिक्किम, लेप्चा, भाषिक व्यवहार र समाजभाषिक अध्ययन, यी चारवटा कुराहरू रहेका छन्।

विश्वको कुनै पनि समाज समाजभाषिक अन्तरक्रियाद्वारा सञ्चालित हुन्छ। भाषिक सम्प्रेषणको अभावमा कुनै पनि समाज क्रियाशील रहँदैन। यसैले मानवीय समाज र पारस्परिक आदान प्रदानका लागि भाषा अपरिहार्य रहन्छ। वास्तवमा भाषा एउटा सामाजिक व्यवहार हो, जसका माध्यमले एकाअर्कामा सम्पर्क गरिन्छ अनि 'भाषाको माध्यमले कुनै पनि समुदायको त्यस समाजसितको तादात्म्य झल्कन्छ। यसर्थ सामाजिक परिप्रेक्ष्यको अभावमा भाषाको अध्ययन अपूर्ण हुन्छ।'^१ भाषा र समाजबिच रहेको सम्बन्धबारे भाषावैज्ञानिकहरूले पहिल्यैदेखि चर्चा गर्दै आएका हुन्। सस्युरले धेरै अघि भनेका थिए, 'भाषा एउटा सामाजिक तथ्य हो।'^२ सस्युरको यस भनाइबाट समाज र भाषा एकाअर्काका पूरक हुन् भन्ने कुरो बुझिन्छ। यसै कारण सस्युरको 'जेनेभा सम्प्रदायलाई भाषाविज्ञानको सामाजिक सम्प्रदाय पनि भन्ने गरिन्छ।'^३ भाषाको समाज सापेक्षित अध्ययन-परम्परामा जेनेभा सम्प्रदायको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको मानिन्छ।

समाज भाषाविज्ञान वास्तवमा आधुनिक भाषाविज्ञानको एउटा प्रायोगिक शाखा विशेष हो। समाजका सन्दर्भमा भाषाको अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानको यस शाखाले भाषालाई सामाजिक व्यवहारका रूपमा परिभाषित गर्दछ। अझ यसले भाषाको व्यावहारिक अध्ययन समाजका सन्दर्भले नै पुरा हुने ठान्दछ। 'समाज भाषाविज्ञानले कुनै विशेष समुदायको भाषिक प्रयोगको समाज सापेक्षित अध्ययन गर्दछ अनि यस्तो अध्ययन भाषिक सामग्रीको सङ्कलन तथा विश्लेषण आदिद्वारा गरिन्छ, जो अन्य

^१आर ए हड्सन, सन् १९९९, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, युके : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ३

^२के कौल महाराजा, सन् १९८६, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक स्टडी अन्ड कसमिरी, पटियाला : इन्डियन इन्स्टिट्युट अन्ड ल्याङ्ग्वेज स्टडिज, पृ १५

^३विलियम लावभ, सन् १९७८, सोसियोलिङ्ग्विस्टिकपायर्टन्स, अक्सफर्ड : बासिल ब्ल्याकवेल, पृ १८५

भाषावैज्ञानिक अध्ययनभन्दा भिन्न किसिमको हुँदछ।^४ भाषा र समाजबिच रहने सारा सम्बन्धको क्रियाकलाप र सम्बन्धको उद्घाटन समाजभाषिक अध्ययनअन्तर्गत गरिन्छ।

वर्तमान सन्दर्भमा समाजभाषिक अध्ययन जटिल बन्दै गएको पाइन्छ। विशेषतः 'यातायातको सुविधा तथा विकास आदिले व्यापक रूपमा भएको जनसङ्ख्याको स्थानान्तरणका कारण बढेको सामाजिक गतिशीलता, शिक्षाको केन्द्रीकरण तथा सरकारी नीति, वैज्ञानिक तथा प्रौद्योगिक विकास, पत्रकारिता, रेडियो, टेलिभिजन अनि दूरसञ्चारका अन्य माध्यम आदिमा प्रयुक्त भाषाले पाएको सार्वभौम सत्ता, औद्योगिकीकरण, सहरीकरण आदि धेरै कारणहरूले भाषिक एकरूपतामा ठुलो प्रभाव परेको छ।'^५ यी सबै विषयका अतिरिक्त समाजभाषिक अध्ययनमा सामाजिक संरचना पनि मूलभूत विषयका रूपमा देखा पर्छ। एकातिर 'सामाजिक संरचना तथा व्यवहार आदिले समाजभित्रका समुदायको भाषा तथा भाषिक व्यवहारमा प्रभाव पार्दछ भने अर्कातिर कतिपय स्थितिमा भाषिक व्यवहारले सामाजिक संरचना तथा यसका घटकहरूलाई प्रभावित पार्ने गर्दछ।'^६ सामान्यतः कुनै पनि व्यक्तिको भाषिक व्यवहारमा अन्तर ल्याउने तीनवटा मूलभूत कारण छन्। 'कुनै पनि वक्ताले अर्थको स्पष्ट तथा प्रभावपूर्ण प्रकाशनका निम्ति शब्द छनोट र वाक्य गठनमा सतर्कता राख्दछ। यसका अतिरिक्त वक्ता अनि श्रोताको वर्ग, स्तर, शिक्षा आदि सामाजिक सङ्गठनका घटक अनि स्थिति विशेषका कारणले भाषामा अन्तर आउने गर्दछ। तेस्रो कारणका रूपमा व्यक्तिको मौलिकतालाई हेर्न सकिन्छ, जसका कारणले पनि भाषिक व्यवहारमा भिन्नता आउने गर्दछ।'^७

सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा कुनै पनि भाषिक समुदायको भाषिक व्यवहारको अध्ययन गर्दा भाषिक प्रयोगमा विभिन्नता पाउन सकिन्छ। 'प्रत्येक समाजमा कुनै न कुनै किसिमको श्रेणीबद्धता पाइन्छ अनि श्रेणीअनुरूप भाषिक प्रयोगमा अन्तर पाइने कुरा प्रमाणित छ।'^८ कुनै पनि भाषिक समुदायका भाषिक व्यवहारलाई उनीहरूले ग्रहण गरेको धार्मिक आस्थाबाट परिभाषित गर्न सकिन्छ। 'प्रत्येक भाषिक समुदायले धार्मिक कार्यक्रमतिर व्यवहार गर्ने भाषा सामान्य स्थितिमा व्यवहार गर्ने भाषाभन्दा

^४जन जे गुम्पर्ज, सन् १९९५, डिस्कोर्स स्ट्रायटिजिज, न्यु यर्क : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ३७

^५जन जे गुम्पर्ज, डिस्कोर्स स्ट्रायटिजिज, पूर्ववत्, पृ ३८

^६रोनाल्ड वार्डहग, सन् १९८६, एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, अक्सफर्ड : बासिल बल्याकवेल, पृ १०

^७रविन्स वर्लिङ, सन् १९७६, मेन्स मेनी भोइसेस: ल्याङ्ग्वेज इन् इट्स कल्चरल कन्टेक्स्ट, न्यु यर्क : होल्ट राइन्हार्ट एन्ड विल्सन आइएनसी, पृ ३

^८चूडामणि बन्धु, सन् १९७२, कर्णाली लोक संस्कृति, भाषा खण्ड, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ १९

भिन्न किसिमको हुन्छ, यसका साथै भाषिक निर्वहन तथा परिवर्तनका पछाडि धर्म पनि एउटा मुख्य कारणका रूपमा उभिएको हुन्छ।^{१९}

यसरी नै उमेरका आधारमा पनि भाषिक व्यवहारमा विविधता लक्षित गर्न सकिन्छ। कुनै पनि भाषिक समुदायभित्र 'एउटै सामाजिक स्तरका व्यक्तिहरूमा समेत उमेरको भिन्नताले भाषिक व्यवहारमा भिन्नता ल्याउँदछ। उमेरका आधारमा एउटै परिवारभित्रको भाषिक व्यवहारमा ध्यान दिनु हो भने पनि वयगत वैभिन्य स्वतः स्पष्ट हुँदछ।'^{२०}

सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा भाषिक व्यवहारको अध्ययन गर्दा पुरुष र स्त्रीको भाषिक व्यवहारमा पनि अन्तर पाइन्छ। विशेष गरेर भाषिक चयन, लय आदिका साथै भाषेतर व्यवहारमा लिङ्गगत अन्तर पाउन सकिन्छ। 'प्रतिष्ठा तथा गौरवपूर्ण विषयप्रति पुरुषहरूका तुलनामा स्त्रीहरू बढी भावुक हुन्छन्, अनि उनीहरू निन्दनीय विषयहरूप्रति सचेत रहन्छन्।'^{२१}

आधुनिक सभ्यता र विकासका कारणले विश्वका प्रायः समाज बहुभाषिक छन्। अझ 'भारतमा प्रत्येक राज्यको समाज बहुभाषिक छ। यस्तो स्थितिमा समाजका प्रत्येक व्यक्ति भाषिक व्यवहारगत विविधताद्वारा आफुलाई प्रकाशित गर्दछ।'^{२२} वर्तमान समाजमा बहुभाषिक स्थिति अझ जटिल बनेर गएको छ, जसले गर्दा भाषिक व्यवहारको अध्ययन पनि चासोपदो देखिन्छ। वास्तवमा 'बहुभाषिक स्थितिको अध्ययन केही समय अघिदेखि नै समाजशास्त्री, मानववैज्ञानिक तथा भाषावैज्ञानिकहरूले गर्दै आएका हुन्, जसअन्तर्गत भाषा शिक्षण, ग्रहण तथा भाषिक व्यवहार आदिको अध्ययन सैद्धान्तिक रूपमा महत्त्वपूर्ण मानिएको छ।'^{२३}

बहुभाषिक समाजको भाषिक सम्पर्कमा कोड मिश्रण, परिवर्तन र छनोट आदि प्रमुख विशेषता मानिन्छन्। सामाजिक स्तर आदिका कारण प्रत्येक व्यक्तिले स्थितिअनुरूप उपर्युक्त कोडको छनोट गर्ने गर्दछ।^{२४} यस्तो प्रक्रियामा विशेष गरेर सम्पन्न भाषाले अरू भाषाहरूलाई अतिक्रमण गर्ने गरेको पाइन्छ। फलस्वरूप कतिपय स्थितिमा कुनै प्रभावित भइरहने भाषाहरू लुप्त हुने सँघारमा पुग्छन्। स्पल्स्की

^{१९}सी ए फर्ग्युसन, सन् १९९६, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक पर्स्पेक्टिभ*, न्यु यर्क : अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ६०-६३

^{२०}कमल के मिश्र, सन् २०००, *टेक्स्ट बुक अन्व एन्थ्रोपलजिकल सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, न्यु दिल्ली : कन्सेप्ट पब्लिसिङ कम्पनी, पृ १२८

^{२१}पी गिलियोली, सन् १९७७, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसियल कन्टेक्ट्स*, इङ्गल्यान्ड : पेङ्ग्विन बुक्स, पृ २८७

^{२२}एन कृष्णस्वामी, एस के बर्मा एन्ड एम नागार्जुन, सन् २०००, *मर्डन एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स*, चैन्नई : मेकमिलन इन्डिया एलटिडी, पृ २८

^{२३}जोसुवा ए फिस्मन (सम्पा), सन् १९७२, *रिडिङ्ग इन् सोसियोलजी अन्व ल्याङ्ग्वेज*, दि हेग : माउटन एन्डको एन भि पब्लिसर्स, पृ १२

^{२४}जेनेट होल्म्स, सन् १९९२, *एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, न्यु यर्क : लङ्गमेन पब्लिसिङ, पृ २९

लेख्छन्-‘बहुभाषिक परिवेशमा भाषिक सम्पर्कका कारणले कुनै पनि भाषिक समुदायका बिच अर्को भाषा अधिग्रहण गर्ने प्रयोजनले भाषिक द्वन्द्व सुरु हुन्छ। यस किसिमका प्रभाव र चापमा भाषिक निर्वहनका निम्ति भाषामा परिवर्तन गर्नु पर्ने स्थिति पनि आउने गर्दछ। भाषिक लगाउ वा निष्ठाका अभावमा शक्तिसम्पन्न भाषाको प्रभाव बढ्दछ अनि प्रभावित भाषाहरू लुप्त हुने गर्दछन्।’^{१५} भाषिक तथा सांस्कृतिक रूपमा सामाजिक वा राष्ट्रिय मूलधाराबाट आफुलाई अलग राख्न खोज्ने मानसिकता तथा आफ्नो मातृभाषाप्रतिको लगाउ र निष्ठाका कारण कतिपय भाषिक समुदायमा भने भाषिक परिवर्तन थोरै हुने गर्दछ।

यसै सन्दर्भमा सिक्किमका लेप्चाहरू पनि बहुभाषिक स्थितिको चापमा परेको कुरा स्पष्ट छ। सन् १९०४ सम्म दार्जिलिङ तथा सिक्किममा लेप्चा भाषाको प्रयोग व्यापक रूपमा हुने गरेको कुरा अध्ययनद्वारा थाहा लाग्छ। तिब्बती, भोटिया, नेपाली तथा अन्य भारतीय सम्प्रदायले लेप्चा भाषाको प्रयोग गर्ने गर्दथे। यसका साथै न्यायालय तथा व्यापारको भाषाका रूपमा पनि यसको प्रयोग गरिन्थ्यो।^{१६} तर पछिबाट तिब्बती, नेपाली, अङ्ग्रेजी तथा हिन्दी भाषाको महत्त्व बढ्दै गयो। फलस्वरूप लेप्चा भाषा किनारीकृत हुँदै गयो, जसले गर्दा लेप्चाहरू अन्य भाषाको प्रयोग गर्नतर्फ उन्मुख बन्दै गए। उदाहरणस्वरूप लेप्चा भाषामा आदरको प्रयोग थिएन तर यिनीहरूले चाहे जति आदरवाचक शब्दहरू तिब्बती भाषाबाट लिए।^{१७} यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने सामाजिक तथा राजनैतिक कारणहरूले लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा अन्तर आएको छ। हुन त लेप्चाहरू ‘ज्यादै प्राचीन जाति भएकाले आफ्नो भाषा तथा संस्कृतिमा गर्व गर्नु उचित सम्झिन्छन्। अघि उनीहरूको आफ्नै मुन् वा बुडथिङ धर्म थियो। तर पछि बहुसङ्ख्यक बौद्ध धर्म मान्ने भए। इसाई मिसनेरीका प्रभावमा आएकाहरू इसाई धर्म मान्ने भए। फेरि तान्त्रिक ज्ञान चलाउँदा काली माईको पूजा गर्ने चलन पनि बढेर गयो।’^{१८} वस्तुतः उपर्युक्तलिखित विभिन्न सामाजिक कारण र स्थितिअनुरूप सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा विभिन्नता पाइने कुरा सम्भाव्य देखिन्छ।

^{१५}वर्नड स्पल्स्की, सन् १९९८, *सोसियोलिङ्विस्टिक्स*, न्यु यर्क : अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ५५

^{१६}के पी ताम्साङ, सन् १९९८, *दि अन्नोन एन्ड अन्टोल्ड रिगलिटिज अबाउट दि लेप्चाज*, कालेबुङ : मणि प्रिन्टिङ प्रेस, पृ २१

^{१७}ईमानसिंह चेम्जोंङ, सन् १९६९, *लाप्चा नेपाली अङ्ग्रेजी शब्दकोश*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ ६, ; ए आर फनिङ, सन् १९८७, *लेप्चा माइ भ्यानिसिङ ट्राइब*, न्यु दिल्ली : स्टेरलिङ पब्लिसर्स, पृ १८०

^{१८}ईमानसिंह चेम्जोंग, *लाप्चा नेपाली अङ्ग्रेजी शब्दकोश*, पूर्ववत्

माथिका यी सबै कुराका अतिरिक्त भाषिक व्यवहारको अध्ययनमा भाषेतर व्यवहारको महत्त्वलाई पनि अनेक समाज भाषावैज्ञानिकहरूले प्रकाश पारेका छन्। रबिन्सन लेख्छन्- ‘कुनै पनि व्यक्तिको भाषिक व्यवहारमा उसका भाषेतर व्यवहारको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका हुँदछ। वक्ताको बोलीसँग उसको भाषेतर व्यवहारको सामञ्जस्य रहनाले व्यवहारमा सम्प्रेषणीयता आउँदछ।’^{१९} स्पष्ट छ, विभिन्न सामाजिक कारण तथा स्थिति आदि मात्र होइन तर वक्ता अनि श्रोताका मनस्थिति आदिका कारण पनि भाषिक व्यवहारमा विविधता आउने गर्दछ। समाज भाषाविज्ञानका यिनै अध्ययन र मान्यताका आधारमा सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारको अध्ययन एउटा चासोपूर्ण विषय रहेको छ।

भारतवर्षको उत्तरपूर्वमा रहेको सिक्किम एउटा सानो हिमाली राज्य हो जो २७.५ अनि २८.९ अक्षांश र ८७.५९ अनि ८८.५६ द्राघिमांशमा अवस्थित छ। सन् १६४२ सालमा स्थापना भएको राजतन्त्रअघि यहाँ मूलतः लेप्चा, मगर र लिम्बू जातीय समूहहरू आआफ्ना मुखियाका नेतृत्वमा रहनसहन गर्दथे भन्ने ऐतिहासिक तथ्यको जानकारी आजभोलि भइरहेका अध्ययनद्वारा पाइन्छ। हाफदन (सन् १९६७)-अनुसार “तिब्बतमा भएका निडमा र ग्यालुक यी दुई तिब्बती लामावादका सम्प्रदायमाझ द्वन्द्व चलेकाले अनि ग्यालुकहरूलाई मङ्गोलियाका चिङ्गेज खान तथा उनका उत्तराधिकारीहरूको सहयोग र समर्थन प्राप्त भएकाले निडमा लामाहरूले आफुलाई असुरक्षित पाए।” फलस्वरूप यिनीहरू दक्षिणतर्फ सुरक्षित बास खोज्ने प्रयासमा सिक्किम पसे र त्यहाँ भएका आदिम जाति विशेष गरेर लेप्चाहरूलाई धर्म परिवर्तन गराई नामग्याल वंशको शासन स्थापित गरे र यहींबाट सिक्किममा एउटा केन्द्रीय शासन प्रणाली सुरु भयो जसको केन्द्रमा छोगेल रहे। यसपछि विस्तारै यस क्षेत्रमा अन्य जातीय समूहको आगमन भयो।

२८१८ वर्ग माइल क्षेत्रफल भएको सिक्किम राज्यमा सन् २००६ को सिक्किम सरकारको सामाजिक एवम् आर्थिक अध्ययनअनुसार जम्मा २० वटा जातीय समूह रहेका छन्।^{२०} जसमध्ये लेप्चाहरू यहाँका आदिम जनजाति हुन्। सन् २००६ मा गरिएको यस सेन्ससअनुसार लेप्चाहरूको जनसङ्ख्या ४५२३९ रहेको छ जो राज्यको कूल जनसङ्ख्याको ७.७८ प्रतिशत हुँदछ।

सन् १८९१ मा सिक्किममा भएको सबैभन्दा पहिलो जनगणनाअनुसार यहाँ लेप्चाहरूको सङ्ख्या सबैभन्दा धेरै थियो। त्यस समय उनीहरूको सङ्ख्या ५७६२ (१८.९२%) रहेको थियो।

^{१९} डब्लु पीरविन्सन, सन् १९७४, *ल्याङ्गवेज एन्ड सोसियल बिहेवियर*, मिडलसेक्स इङ्गल्यान्ड : पेङ्ग्विन बुक्स एलटिडी, पृ ११४

^{२०} *स्टेट सोसियो इकोनोमिक सेन्सस*, गान्तोक: डिपार्टमेन्ट अफ इन्फोर्मेशन, स्ट्याटिस्टिक्स एन्ड मोनिटरिङ सिक्किम सरकार, २००६

लेप्चाहरूपछि सिक्किममा अन्य जाति तथा भाषाभाषीहरूको आगमन भयो र यी जातिहरूको प्रभाव लेप्चा समाज, संस्कृति र भाषामा पर्दै गएको मान्न सकिन्छ। सन् १९०४ सम्म सिक्किम तथा दार्जिलिङको सम्पर्क भाषाका रूपमा लेप्चा भाषा स्थापित रहेको कुरा एकाधिक स्रोतद्वारा थाहा लाग्छ। सन् १९३१ को जनगणनाको भाषा खण्डमा रहेको रिपोर्टमा सिक्किममा जम्मा १३०६० लेप्चाहरू रहेको अनि लेप्चा भाषीहरूको सङ्ख्या १३२०६ भएको बताइएको छ। सन् १९९१ को जनगणना रिपोर्टअनुसार सिक्किममा बसोबास गर्ने सबै लेप्चाहरूको मातृभाषा लेप्चा नै हो, यद्यपि यस रिपोर्टलाई सत्यापित गर्न अनुसन्धान गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ। सिक्किममा सन् १८८० को दशकदेखि नै लेप्चाहरूले इसाई धर्म ग्रहण गर्न थालेका हुन्, जसका कारण उनीहरू मध्ये धेरैले लेप्चा भाषा छोडेर अङ्ग्रेजी शिक्षा ग्रहण गरे भने बहुसङ्ख्याले नेपाली भाषालाई मातृभाषाका रूपमा अँगालेको पाइन्छ।

अहिलेसम्म भएको ऐतिहासिक पुष्टि तथा अध्ययनअनुसार लेप्चाहरू सिक्किमका आदिवासी हुन् जसको आफ्नै भाषामा लिखित साहित्यिक सामग्रीहरू उपलब्ध छन्। समयको प्रवाहसँगै राज्यका विभिन्न भागमा रहेका लेप्चाहरूको अन्यान्य भाषाभाषीहरूसँग निरन्तरको भाषिक सम्पर्क रहिआएको छ। यसो हुँदा उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा हेरफेर पनि आएको छ। लेप्चा भाषा सन् २००० देखि सिक्किमका महाविद्यालयमा एउटा आधुनिक भारतीय भाषाका रूपमा अनि सन् २००८ देखि वैकल्पिक विषयका रूपमा पढाउन सुरु गरियो। सन् २०१६ देखि लेप्चा भाषालाई सिक्किम केन्द्रीय विश्वविद्यालयको स्नातकोत्तर पाठ्यक्रममा सामेल गरियो। राज्य भाषाका रूपमा मान्यता पाएको लेप्चा भाषामा सिक्किमका प्रायजसो विद्यालयहरूमा पठन-पाठन हुँदै आएको छ, तथापि नेपाली भाषा राज्यको सम्पर्क भाषाका रूपमा रहिआएको र अङ्ग्रेजी भाषाको बढ्दो प्रभाव र आवश्यकताका कारण पनि लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा यी भाषाहरूका प्रभावका कारण विविधता पाइन्छ। सँगसँगै अरू विभिन्न सामाजिक स्थिति, जस्तै- आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक, बहुभाषिक, द्विभाषिक, सांस्कृतिक, मनोवैज्ञानिक तथा वैज्ञानिक एवम् प्रौद्योगिक विकास अनि जातीय सांस्कृतिक अन्तर्निर्माण, शिक्षा तथा साहित्यको परम्परा, सरकारी कामकाज आदिका कारणले पनि लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार प्रभावित पाउन सकिन्छ। यसका अतिरिक्त उमेर, पेसा, आयस्रोत, लिङ्ग, वर्ग, धर्म, शिक्षा जस्ता सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा पनि उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा अन्तर रहेको पाइन्छ।

उपर्युक्त विभिन्न स्थितिहरूमा लेप्चा समुदायको व्यक्ति वा समाजले स्थान र स्थितिअनुसार प्रयोग गर्ने सभ्यताको एउटा अङ्ग विशेष भाषिक आचरणलाई नै उनीहरूको भाषिक व्यवहार मान्न सकिन्छ जसको अध्ययन गर्ने प्रयास यस शोध प्रबन्धमा गरिएको छ।

१.३ शोध प्रयोजन

प्रस्तुत शोधकार्य उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयको कला, वाणिज्य एवम् ऐन सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागबाट प्रदान गरिने विद्यावारिधि उपाधिका निम्ति प्रयोजनीय रहेको छ। प्रस्तुत कार्यले सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषा अनि भाषिक व्यवहारको एकाधिक पक्षको अध्ययन गर्ने प्रयोजन पनि राखेको छ।

१.४ समस्या कथन

समाजभाषिक अध्ययनका आधारमा सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारगत वास्तविकताको अध्ययन गर्नु र तिनका भाषिक व्यवहारमा देखा पर्ने विभिन्न विशेषताहरूका पछाडि रहेका सामाजिक कारण अनि स्थितिको अध्ययन गर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको मूल समस्या हो। सामाजिक वर्गीकरण एवम् विभिन्न सन्दर्भ र स्थितिका कारण उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा पाइने विविधताको अध्ययनलाई पनि यस कार्यको मुख्य समस्या मानिएको छ। प्रस्तुत अध्ययनको समस्याहरूलाई बुँदागत रूपमा तल प्रस्तुत गरिन्छ।

(क) भौगोलिकता अनि क्षेत्रीयता, ऐतिहासिक एवम् राजनैतिक घटना आदि कारणले सिक्किममा लेप्चा भाषाको प्रचलन अनि स्थानीय लेप्चा भाषिक समुदायको भाषिक व्यवहारमा कस्तो प्रभाव परेको छ ? सामाजिक परिवर्तन अनि व्यवस्था आदि जस्ता घटकले लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार कतिको प्रभावित पाइन्छ ?

(ख) सामाजिक विभिन्न घटकले भाषाको प्रचलन र समाजको भाषिक आचरणमा हेरफेर ल्याउने गरेको कुरा स्थापित छ। सामाजिक वर्गीकरण जस्तै उमेर, लिङ्ग, शिक्षा, धर्म, संस्कृति, श्रेणी-वर्ग, व्यवसाय आदिका आधारमा सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारगत भिन्नता र विविधता कस्तो रहेको छ ?

(ग) विभिन्न सामाजिक सन्दर्भ अनि स्थितिका आधारमा सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार कस्तो पाइन्छ ?

(घ) सिक्किमको भाषिक परिदृश्य अनि बहुभाषिक स्थितिका कारण लेप्चा भाषाको प्रचलन र व्यवहारमा कस्तो प्रभाव परेको छ ?

(ड) सिक्किमका लेप्चा भाषिक समुदायको भाषा व्यवहारमा कोड मिश्रण, कोड परिवर्तन एवम् भाषान्तरण/ भाषा अपसरणको कस्तो स्थिति देखा पर्छ ?

(च) सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक अभिवृत्ति र निष्ठा के कस्तो रहेको पाइन्छ ?

(छ) लेप्चा भाषाका सन्दर्भमा सिक्किम राज्यमा के कस्ता भाषा नीति र योजना आवश्यक देखिन्छ ?

१.५ उद्देश्य

सिक्किम एउटा बहुभाषिक समाज हो र यहाँ विभिन्न भाषिक समुदायहरूको उपस्थिति रहेको हुनाले ती विभिन्न भाषिक समुदायहरूको भाषिक व्यवहार पनि आआफ्नै किसिमका छन्। यीमध्ये लेप्चाभाषीहरू यहाँका एक प्रमुख आदिम जाति हुन्। उनीहरूका भाषिक व्यवहारसम्बन्धी गहन अध्ययनको कमी रहेकाले त्यसबारे अनुसन्धान गर्दै त्यसैका आधारमा उत्तर बङ्गाल विश्वविद्यालयबाट नेपाली विषयमा विद्यावारिधि (पिएचडी) डिग्री हासिल गर्नका निम्ति प्रस्तावित शोधकार्य गरिएको हो।

वास्तवमा राष्ट्रिय एकता, शिक्षा, भाषिक योजना अनि द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, बहुल सांस्कृतिकता आदि विभिन्न सामाजिक समस्याको समाधानहेतु समाजभाषिक अध्ययनको महत्त्व बढेर गएको छ। समाजभाषिक अध्ययनको यही बढ्दो महत्त्व र आवश्यकतालाई आत्मसात् गर्दै सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु तथा उनीहरूका भाषिक व्यवहारलाई परिभाषित गर्ने विभिन्न सामाजिक घटकका कारणले स्थापित भाषिक प्रयोग विविधताको अध्ययन गर्नु यस शोधकार्यको उद्देश्य रहेको छ। सिक्किम तथा लेप्चा जातिबारे प्रस्तुत कार्य नै यस प्रकारको पहिलो हो र यसले सम्बन्धित क्षेत्रमा केही नयाँ तथ्यहरू फेला पार्नसक्ने उद्देश्य पनि राखिन्छ। शोधको समस्याका रूपमा बुँदागत रूपमा राखिएका समस्याहरूको समाधान गर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको मूलभूत उद्देश्य हो।

१.६ परिकल्पना

विभिन्न सामाजिक कारणहरूले भाषामा ठुलो प्रभाव पार्ने कुराको प्रमाण अहिलेसम्म भएका समाजभाषिक अध्ययनले दिइसकेको छ। सिक्किमका सन्दर्भमा पनि त्यहाँको भाषिक स्थिति एवम् विभिन्न सामाजिक कारणहरूले त्यहाँका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा ठुलो प्रभाव पारेको कुरा साधारण अवलोकनद्वारा थाहा लाग्दछ। सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा देखा पर्ने विविधताका कारण के हुन सक्छन् ? के सिक्किमका सबै क्षेत्रमा छरिएर बसेका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार एकै किसिमको छ ? यदि छैन भने त्यसका सम्भावित कारणहरू के के हुन् त ? सिक्किमका

लेप्चाहरू इसाई धर्मको प्रभावमा आउँदा के उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा प्रभाव परेन होला ? यसै गरी लेप्चाइतर भाषाभाषीहरूको सम्पर्कले पनि उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा अन्तर आएन होला ? आधुनिक शिक्षा र नवीन वैज्ञानिक विकासका कारणले मानिसका दैनन्दिन जीवनमा ठुलो परिवर्तन आएकै छ- यी कुराहरू पनि लेप्चाहरूका भाषिक व्यवहारका पछि कारण हुन सक्लान् ? आफ्नो क्षेत्रबाट बाहिर सहर-बजार जाँदा, सरकारी कामकाजको निर्वाह गर्दा, बाहिरबाट आउने अन्यान्य भाषाभाषीहरूसँग अन्तरक्रिया गर्दा इत्यादि अवसरमा आफ्नो कुरा बुझाउन सक्दो प्रयास गर्नु मान्छेको स्वाभाविक भाषिक आचरण देखिन्छ। सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा उपर्युल्लिखित कुराहरूले कस्तो प्रभाव पारे हुनन् ? यसरी नै वर्गभेद, लिङ्गभेद आदिका कारण अनि विभिन्न समय र स्थितिअनुरूपका भाषिक व्यवहार सधैं एकैनासे हुन्छन् ? यस्ता कतिपय समस्याहरूको समाधानमा विभिन्न सम्भावना रहेका हुन सक्छन्। यिनै सम्भावनाहरूलाई समाउँदै धार्मिक, सामाजिक, भाषिक साथै वर्गगत, वयगत, लिङ्गगत तथा आयस्रोत आदि कुराका आधारमा यस शोधकार्यको प्राप्ति सङ्केत गर्ने प्रयास गरिएकोछ।

१.७ पूर्वकार्यको सर्वेक्षण

सिक्किम अनि दार्जिलिङ पहाडका आदिम जनजाति भनी चिनिएका लेप्चाहरूका जीवन संस्कृति, इतिहास, धर्म, भाषा अनि अन्य कतिपय पक्षबारे प्रशस्तै अध्ययन भएको थाहा लाग्छ। युरोपीय अनि भारतीय मूलका मानवशास्त्री, समाजशास्त्री, इतिहासकार तथा भाषावैज्ञानिकहरूले लेप्चा जाति अनि उनीहरूका जीवन-शैली तथा व्यवहारबारे धेरै अध्ययन अनुसन्धान गरेको पाइन्छ। यस अतिरिक्त लगभग एक दर्जन जति लेप्चा विद्वान् अनि लेखकहरूले समेत आफ्नो जाति, संस्कृति, इतिहास, भाषा आदिबारे प्रकाश पारेका छन्। यस कार्य गर्नुभन्दा अघि लेप्चा जाति अनि भाषाबारे भएका अध्ययनहरूको सर्वेक्षणद्वारा के थाहा लाग्दछ भने उनीहरू सिक्किमका मूल बासिन्दा अनि आदिम जाति हुन्। लगभग सबै अध्ययनहरूले उनीहरूको भाषा पनि यस क्षेत्रमा व्यवहार हुने एउटा प्राचीन भाषा हो भन्ने कुराको स्पष्ट जानकारी दिएको पाइन्छ।

उनीहरूका भाषासम्बन्धी सामान्य अध्ययनहरू भएका छन् तर उनीहरूको भाषिक व्यवहारसम्बन्धी अध्ययन भएको पाइन्न, तथापि लेप्चा भाषासम्बन्धी भएका अध्ययन तथा लेप्चाहरूको सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक विषयसित सम्बद्ध अध्ययनहरूमा उनीहरूको भाषिक व्यवहारसम्बन्धी सङ्केत भने पाइन्छ।

लेप्चा जातिबारे भएका पुराना अध्ययनहरूमा उनीहरूको समाज-संस्कृति परिवेश नै धेरै प्रतिबिम्बित भएको स्पष्ट पाइन्छ। अधिको सिक्किम देश अनि आजको राज्य अनि यहाँका मूल जाति लेप्चाहरूबारे अध्ययनको सिसिला प्रथमतः युरोपीय लेखकहरूबाट नै सुरु भएको पाइन्छ। यी लेखकहरूमध्ये डेसिडेरी एस जे, ए क्याम्पबेल, जे डि हर्बर्ट, जोसेफ डाल्टन हुकर, विलियम विल्सन् हन्टर, एडवर्ड टि डाल्टन, वाइ एच होजसन, जी वी मेनवरिड, अल्वर्ट ग्रुनवेडेल, हर्वटहोप रिस्ले, लरेन्स अस्टिन वाडेल, आर जे मिन्ने, फ्लोरेन्स डोनाल्ड्सन्, जन कल्ड ह्विट, सी डी बिहेवर स्ट्रक्स, जर्ज ए ग्रियर्सन, जे डब्ल्यु एडगर, रिचर्ड टेम्पल, कोलमन मकोले, फ्लेचर विलसन डेविड, रेने-वोन-नेभेस्की, हर्मन मथियस, ज्योफ्री गोरर, जन मरिस, सिगर हाफदन, एलिस केनडल, पर्सी ब्राउन, पि फ्रान्सेस्को मेले, डेविड म्याकडोनल्ड, केरी लिटल, आर के स्प्रिग, सल मुल्लड, एलेक्स मेक्के, एन्ड्रु डफ, जन एस्टन, लड रोनाल्डसन, डग्लस डब्ल्यु फ्रेसफिल्ड आदिका कार्य विशेष उल्लेखनीय छन्।

सिक्किम र यहाँका पुराना बासिन्दा लेप्चाबारे पहिलो जानकारी प्रकाशित गराउने व्यक्ति डेसिडेरी एस जे हुन्। उनले तिब्बतको एउटा राज्य त्रिमेजोड (सिक्किम)-को प्रसङ्ग प्रस्तुत गरेका छन् भनी सेगर हाफदानले आफ्नो कृति *दि लेप्चाज्* (सन् १९६७)-मा उल्लेख गरेका छन्। यसका साथै भारतमा अङ्ग्रेज साम्राज्यको विस्तारसँगै सिक्किम र त्यस क्षेत्रमा बस्ने जातिबारे अध्ययन गर्ने क्रम सुरु भएको थाहा लाग्छ। जी पी सिंह (सन् १९९०)-अनुसार लेप्चा जातिको भाषा एउटा प्राचीन भाषा हो र यसको आफ्नै प्राचीन लिपि थियो जसलाई पछिबाट सिक्किमका तेस्रो महाराजा छादोर नामग्यालको समयमा परिवर्तित गरियो।

जे डी हर्बर्टको *पार्टिकुलर्स अन्ड भिजिट टु द सिक्किम हिल्स* (सन् १८३०) नै पहिलो लेख हो जसले सिक्किम र यहाँका बासिन्दाहरूको जानकारी शैक्षिक तथा बौद्धिक समाजसम्म पुऱ्यायो। यसको लगभग एक दशकपछि क्याप्टन ए क्याम्पबेलले भारतीय हिमाली क्षेत्रहरूको भ्रमण गरे। फलस्वरूप उनले धारावाहिक रूपमा लेख प्रकाशित गरे जसमध्ये *नोट अन् दि लेप्चाज् अन् सिक्किम विद अ भोकावुलरी अन् देयर ल्याङ्गवेज* (सन् १८४०) ए *जर्नल अन् अ ट्रिप्ट टु सिक्किम* (सन् १८४९) *डायरी अन् जर्नी थ्रु सिक्किम टु दि फ्रन्टियर्स अन् टिबेट* (सन् १८५२) विशेष उल्लेख्य छन्। आफ्ना लेखहरूमा उनले यी क्षेत्रहरूको भौगोलिक स्थिति र त्यहाँ रहेका लेप्चाहरूको संस्कृति-सभ्यता आदिबारे चर्चा गरेका छन्। क्याम्पबेलले लेप्चाहरूका घरज्वाइँ बस्ने चलन यहुदीहरूमा झैं मिल्दोजुल्दो रहेको उल्लेख गरेका छन् साथै लेप्चाहरूको लिम्बू अनि भोटियाहरूसित वैवाहिक सम्बन्ध रहिआएको कुरा बताएका

छन्। क्याम्पबेलको उक्त अध्ययनले जातीय अन्तर्मिश्रण सिक्किम अनि लेप्चा समाजमा धेरै अधिदेखि रहिआएको स्पष्ट पार्दछ। समाजमा रहेको त्यस किसिमको जनसङ्ख्या अन्तर्मिश्रणले एकातिर सिक्किमको बहुल भाषिक भूगोललाई प्रमाणित गर्दछ भने अर्कातिर त्यस स्थितिले लेप्चा भाषा र उनीहरूको भाषिक व्यवहारलाई पनि कुनै न कुनै रूपमा प्रभाव पारेको सङ्केत गर्दछ। त्यस किसिमको सामाजिक संरचनाले सम्भवतः तत्कालीन सिक्किममा द्विभाषिकता वा बहुभाषिकताको स्थिति सिर्जना गरेको मान्न सकिन्छ। भाषा तथा भाषिक व्यवहारबारे प्रत्यक्ष रूपमा क्याम्पबेलले केही नभनेका भए पनि यस किसिमका पर्यावेक्षणले त्यसताक लेप्चा भाषाको स्थिति कस्तो थियो भन्ने कुराको अनुमान लगाउन सहयोग पुऱ्याएको मान्न सकिन्छ।

लेप्चाहरू सिक्किमका आदिवासी हुन् अनि उनीहरूमा विगत तीन-चार शताब्दी अधिसम्म पनि आदिम प्रवृत्ति स्पष्ट रूपमा रहेको कुराको उल्लेख पनि अध्ययनहरूबाट थाहा लाग्छ। बहुसङ्ख्यामा उनीहरू आफ्नै समाजभित्र सीमित थिए अनि आफ्नै परिवार तथा गोष्ठी विशेषका व्यक्तिहरूसित मात्र उनीहरूको सम्पर्क रहन्थ्यो। आधुनिक शिक्षा तथा सभ्यतादेखि टाढा रहेकाले अन्य जाति तथा भाषाभाषीहरूसित भेट हुँदा डराउने, भाग्ने जस्ता स्वभाव उनीहरूमा रहेको कुरा थुप्रै युरोपीय मानवशास्त्रीहरूको सर्वेक्षण र अध्ययनका प्रसङ्गहरूबाट थाहा लाग्छ। लेप्चाहरू यसरी पछिसम्म आफ्नै समाजभित्र मात्र सीमित रहेका कारणले एकभाषी थिए। पशु धर्मावलम्बी लेप्चाहरूमा पछि गएर बौद्ध, हिन्दू तथा इसाई धर्मको अनि तिब्बती तथा नेपाली संस्कृतिको प्रभाव पर्न गयो।

सन् १६४२ मा सिक्किममा नामग्याल वंशको शासन सुरु भयो। प्रथम राजा फुन्सोक नामग्यालको शासन कालको स्थापना (सन् १६४२) देखि नै सिक्किममा तिब्बती संस्कृति तथा बौद्ध धर्मको प्रभाव पर्न थालेको बुझिन्छ। लामावादको प्रभावमा परेर लेप्चाहरूले पनि आफ्नो सनातनी परम्परा र संस्कारलाई छोडेर बौद्ध धर्म ग्रहण गरेको कुरा ऐतिहासिक तथा मानवीकि अध्ययनहरूबाट थाहा लाग्छ। वस्तुतः नयाँ परिवेशले उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा अन्तर ल्याएको हुन सक्छ। *हिमालयन भिलेज* (ज्योफ्री गोरर, दो सं १९६७), *द लेप्चाज्*, (सेगर हाफदान, १९६७), *लेप्चा माई भ्यानिसिड ट्राइब* (फोनिड, १९८७) आदि कृतिहरूमा उल्लेख भएअनुसार कतिपय स्थितिमा लेप्चाहरूले बाध्यतावश बौद्ध तथा अन्य धर्म ग्रहण गरेको थाहा पाइन्छ। यसका साथै उनीहरू नेपालीहरूको धर्म तथा संस्कृति अनि इसाई धर्मबाट पनि प्रभावित भए। ज्योफ्री गोररको *हिमालयन भिलेज*मा जङ्गुका लेप्चाहरूले नेपाली जातिमा रहेको

बिजुवा/झाँक्रीको मुन्धुम प्रथालाई अँगालेको कुराको उल्लेख पाइन्छ। यसरी सिक्किमका लेप्चाहरूमा नेपाली संस्कृति अनि भाषाको व्यापक प्रभाव पर्न गएको कुरा स्पष्ट हुँदछ। वास्तवमा पछिबाट सिक्किममा प्रवेश गर्नेहरू विकसित, सभ्य तथा शिक्षित थिए र तिनीहरूको उपस्थितिमाझ सम्भवतः सिक्किमका लेप्चाहरूले आफैलाई अविकसित पाए। फलस्वरूप उनीहरू नौलो सभ्यतातर्फ आकृष्ट बने। यस्ता स्थितिहरूले पनि उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा अन्तर ल्याएको कुराप्रति अध्ययनगत सम्भावना राख्न सकिन्छ।

क्याम्पबेलपछि युरोपका वनस्पतिविज्ञ जे डी हुकरले सिक्किम तथा दार्जिलिङ पहाडको सर्वेक्षण गरी *द हिमालयन जर्नल* भाग १ अनि २ (सन् १८५४) प्रकाशित गरे। अनुसन्धानमा आधारित यस पुस्तकमा हुकरले लेप्चाहरूको भौगोलिक अवस्थितिवारे चर्चा गरेका छन्। उनी लेख्छन्- लेप्चाहरूले पूर्वी नेपालको ठुलो भूभाग अनि पश्चिम तम्बर र अझ अघि अरूण नदीसम्म आफ्नो राज्य फैलाएका थिए। यस भनाइबाट लेप्चाहरू धेरै अघिदेखि नै नेपालका पूर्वी पहाडी भेकसित चिर-परिचित थिए र उनीहरूको त्यहाँका मानिसहरूसित कुनै न कुनै किसिमको सम्पर्क रहेको थियो भन्ने कुरा स्पष्ट हुँदछ। अतः त्यस समयदेखि नै लेप्चाहरूको भाषिक सम्पर्क ती अन्य क्षेत्रका जातिहरूसित पनि रहेकै थियो र उनीहरूमा भाषिक स्वभावगत विविधता सम्भवतः थियो नै भन्ने कुरा जान्न सकिन्छ। यसका अतिरिक्त सिक्किमका लेप्चाहरूको सम्पर्क गोर्खाहरूसित पनि रह्यो। ऐतिहासिक अध्ययनअनुसार लेप्चाहरूले सन् १७८८-८९ मा सिक्किममा भएको गोर्खा आक्रमणमा धेरै ज्यानमालको क्षति बेहोर्नु परेको थियो।

होजसनले सन् १८४७ मा लेप्चाहरूबारे *अन द एबोरिजिन्स् अव् हिमालय* नामक पुस्तक तयार गरे जसअन्तर्गत लेप्चा जातिको स्थानीयताको इतिहास अनि संस्कृति र भाषासम्बन्धी सक्षिप्त चर्चा पाइन्छ। यसपछि उन्नाईसौँ शताब्दीको मध्यतिर विद्वान्हरू भारतीय भाषाहरूको अध्ययनतिर अग्रसर भएको थाहा पाइन्छ। क्याम्पबेलले सुरु गरेको परम्परालाई अनुसरण गर्दै बिम्सले १८६८ मा लेप्चा अड्क र सङ्ख्याको स्रोत प्रस्तुत गरेको थाहा लाग्छ। सन् १८७२ मा इ टी डाल्टनले उनको लेख *डिस्क्रिप्टिभ इथनोलोजी अव् बेङ्गल* मा लेप्चा जातिसम्बन्धी चर्चा गरेको थाहा पाइन्छ।

हुकरपछि एडवर्ड टी डाल्टनले आफ्नो पुस्तक *अ डेस्क्रिप्टिभ एथनलजी अव् बेङ्गल* (सन् १८७२) अनि विल्यम विल्सन हन्टरले आफ्नो पुस्तक *अ स्टाटिस्टिकल अकाउन्ट अव् बेङ्गल* (सन् १८७६)-मा लेप्चाहरूलाई सिक्किम दार्जिलिङका पुराना मानिसका रूपमा चिनाएका छन् साथै

उनीहरूलाई एकान्तबासी पनि भनेका छन्। यस भनाइबाट लेप्चाहरू धेरैजसो स्थितिमा आफ्नो समूहबाट भिन्न भएर बस्ने गर्दैन थिए भन्ने आशय प्रकट हुँदछ। हुन त धेरै अधिदेखि नै अन्य एक-दुई जात-जातिहरूसित मिसिएर बसेका, विवाहवारी समेत गरेका लेप्चाहरूको व्यवहारिक एवम् भाषिक सम्पर्क नभएको मान्न सकिन्न तथापि उनीहरू धेरैजसो आधुनिक सभ्यताको कोलाहलबाट केही टाढा प्रकृतिसम्मुख नै बाँच्न रमाउने स्वभावका थिए भन्ने कुरा पनि त्यतिकै स्पष्ट अनि स्थापित छ।

यसैबिच ज्ञान-विज्ञानको दिशामा युरोपमा भएको विकासका कारणले अङ्ग्रेजहरूका प्रभावमा भारतमा शिक्षाको प्रचार-प्रसार सुरु भयो जसको अप्रत्यक्ष प्रभाव यहाँका लेप्चा जातिमा पनि पर्न गएको कुरालाई नकार्न सकिन्न। अङ्ग्रेजी साम्राज्यको छहारीमुनि इसाई धर्म प्रचारकहरूद्वारा आफ्नो धर्म प्रचार गर्ने क्रममा सिक्किमका लेप्चाहरूका निमित्त पनि स्कुलहरूको स्थापना गरिएको थाहा लाग्छ। लेप्चाहरूको भाषा तथा संस्कृतिप्रति विशेष चासो देखाइ थुप्रै जागरूक कार्यहरू पनि मिसनेरीहरूद्वारा भएको पाइन्छ। यसै समय धेरै लेप्चाहरूले इसाई धर्म पनि अँगालेको कुरा विविध अध्ययनहरूले पुष्टि गरेको छ। यसै क्रममा सिक्किमका लेप्चाहरूको अन्यान्य जाति तथा भाषाभाषीहरूसँग सम्पर्क बढ्दै गयो। अङ्ग्रेजी शिक्षाका कारणले नवीन चेतनाको विकास, धार्मिक तथा सांस्कृतिक धारणामा आएको परिवर्तन, सामाजिक मान्यता तथा व्यवहारमा आएको परिवर्तन अनि भाषाहरूको ज्ञान इत्यादिका कारण लेप्चाहरूले विस्तारै अन्य धर्म, भाषा, संस्कृतिहरूको प्रभाव ग्रहण गर्न थाले। यस प्रकार अन्य भाषाहरूको प्रभाव पनि उनीहरूमा पर्न गएकाले उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा ठुलो अन्तर आएको अनुमान सहजै लगाउन सकिन्छ।

लेप्चाहरूको भाषा अनि भाषिक स्थितिको राम्रो अध्ययन जेनरल जी बी मेनवरिडले गरेका छन्। उनले लेप्चा भाषाको पहिलो व्याकरणको रचना पनि गरे। सन् १८७६ मा प्रकाशित मेनवरिडको ग्राम *अव् दि रोड (लेप्चा) ल्याङ्ग्वेज एज इट एकजस्ट इन दार्जिलिङ एन्ड सिक्किम* धेरै चर्चित किताब हो। यो लेप्चा भाषाको अनि त्यसको संरचना र व्याकरणिक कोटीको वर्णन-अध्ययन गर्ने मुख्य अभिप्राय राखेर लेखिएको किताब हो। तथापि यसको भूमिकामा लेप्चा जातिको इतिहास, धर्म अनि भाषासम्बन्धी धेरै महत्त्वपूर्ण कुराहरू राखिएका छन्। मेनवरिडको मतअनुसार सिक्किम दार्जिलिङको ठुलो भूभागमा सम्पर्क भाषाका रूपमा रहदै आएको लेप्चा भाषा अलेप्चा जस्तै तिब्बती, भोटिया, नेपाली तथा युरोपीयहरूले पनि व्यवहार गर्ने गर्थे। यो भाषा व्यापार तथा अङ्ग्रेजी न्यायलय र प्रशासनमा समेत व्यवहार गरिन्थ्यो

साथै विभिन्न सरकारी दस्तावेज अनि महत्त्वपूर्ण रेकर्ड जस्ता कुराहरू पनि यस भाषाका माध्यम विस्तारित हुने गर्दथे। मेनवारिडको मतअनुसार लेप्चा भाषा ग्रिक, हिब्रु र संस्कृत जतिकै पुरानो भए तापनि दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजी प्रशासन सुरु भए यता यो भाषा किनारीकृत बन्यो। सन् १८७६ मा प्रकाशित जेनरल जी बी मेनवारिडको *ग्रामर अन्ड दि रोड (लेप्चा) ल्याङ्गवेज एन्ड इट एक्जिस्ट इन दि दार्जिलिङ एन्ड सिक्किम*, जसलाई १८९८ मा ए ग्रुनवेडेलले संशोधित र परिवर्धित रूपमा प्रकाशित गरे, लाई लेप्चाहरूसम्बन्धी गरिएको एउटा सशक्त कार्य स्वीकार गरिएको छ। धेरै वर्षसम्म कालेबुङ, सिक्किम तथा यसका छेउछाउमा लेप्चाहरूलाई पढाउने काममा समर्पित रहेका मेनवारिडले लेप्चाहरूलाई प्राचीन जाति अनि उनीहरूको भाषालाई प्रागैतिहासिक भाषा भनी उक्त कृतिमा उल्लेख गरेका छन्। १४० पृष्ठको उक्त कृतिमा लेप्चा भाषाको व्याकरणिक व्यवस्थाको अध्ययन गरिएको छ। धेरै लेप्चा वाक्यहरू समावेश गरिएकाले यस कार्यको महत्त्व र उपयोगिता पनि त्यतिकै महत्त्वपूर्ण रहेको कुरा विद्वान्हरूले स्वीकार गरेका छन्। सिक्किममा भोटियाहरूको आगमन अनि पछि अङ्ग्रेजको दार्जिलिङ आगमनले लेप्चा भाषा वा रोडअरिड धेरै किनारीकृत भयो भन्ने मत मेनवारिडको रहेको पाइन्छ। प्रशासनले तिब्बती भाषालाई सिक्किमको राष्ट्रभाषा बनाएकाले अनि अङ्ग्रेजहरूले दार्जिलिङमा समेत हिन्दूस्तानी भाषालाई सम्पर्क भाषाका रूपमा स्थापित गरेकाले लेप्चा भाषाको प्रसार-प्रचार र व्यवहार पातलिएको हो भन्ने मत मेनवारिडले यस पुस्तकमा व्यक्त गरेका छन्।

सन् १८९२ मा ए ग्रुनवेडेलको *ए रोड इङ्लिस ग्रामर* प्रकाशित भएको थाहा लाग्छ जसमा धेरै लेप्चा शब्दहरूको विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको कुरालाई विद्वान्हरूले सकारेका छन्। मेनवारिडको ग्रामरपछि लेप्चा जाति अनि उनीहरूको समाज, संस्कृति र भाषा आदिबारे अध्ययन गरिएको अर्को महत्त्वपूर्ण कृति हो हर्वट होप रिस्लेको *गेजेटेयर अन्ड सिक्किम* जो सन् १८९४ मा पहिलोपल्ट प्रकाशित भएको पाइन्छ। रिस्लेको प्रस्तुत पुस्तक नै सिक्किमको भौगोलिक संरचना, यहाँको जनसङ्ख्या, जाति, व्यवसाय तथा इतिहास जस्ता विविध पक्षको तथ्यपरक अध्ययन गरिएको पहिलो पुस्तक हो। उक्त दस्तावेजमा सिक्किमको वनस्पति, कृषि, कानून, स्थानीय जात-जाति आदिबारे पनि अध्ययन गरिएको पाइन्छ। यस ग्रन्थको *दि हिस्ट्री अन्ड सिक्किम एन्ड इट्स रुलर* (पृ ५-३८) र *लामाङ्ज्म इन् सिक्किम* (पृ २४१-३९२) यी दुईवटा अध्यायमा सिक्किमका जनजातिहरूको अध्ययन प्रस्तुत गर्ने क्रममा लेप्चा जाति तथा उनीहरूका संस्कृति, धर्म तथा राजदरबारसित उनीहरूको सम्पर्क आदिबारे पनि सान्दर्भिक तथ्य र

सूचना प्रस्तुत गरिएको छ। गेजेटेयर अर्वा सिक्किममा रिस्लेले सिक्किमको इतिहास, नामग्याल वंशको शासन, महत्त्वपूर्ण राजनैतिक घटना, काजी प्रथा आदिबारे चर्चा गरेका छन्। उनले लेप्चा जातिलाई सिक्किमका प्राचीन बासिन्दा मानेका छन् अनि यिनीहरू खम्बा र रोङ गरी दुई थरिमा विभाजित छन् भने मत व्यक्त गरेका छन्। उनका मतमा खम्बा लेप्चाहरू तिब्बतको खाम प्रान्तबाट सिक्किम पसेका हुन् भने रोङ-हरू सिक्किमका प्राचीन बासिन्दा हुन्। लेप्चाहरूबारे रहेको खाम्बा र रोङको वर्गीकरण विषयबारे रिस्ले क्याम्पबेलको अध्ययनद्वारा प्रभावित देखिन्छन्। क्याम्पबेल तथा रिस्ले दुवैले लेप्चा भनेर चिनाएका खाम्बाहरू वास्तवमा तिब्बतको खाम उपत्याकाका लोपोहरू हुन् जो लगभग १२-१३ औं शताब्दीतिर सिक्किम आइ बसोबास गरेका हुन्। उनीहरूलाई नै पछिबाट भोटिया पनि भनेर चिन्न थालियो भने कुरा केही अध्ययनहरूले बताएका छन्। रिस्लेको गेजेटेयरमा लेप्चाहरूको भाषा वा उनीहरूको भाषिक स्थितिबारे विशेष रूपले चर्चा भएको पाइन्छ। तथापि तिब्बती लामाहरूले लेप्चाहरूलाई धर्म परिवर्तन गराई लामावादी धार्मिक आस्था मान्न बाध्य गराए अनि धर्म परिवर्तनसँगै उनीहरूको जीवन-शैलीमा व्यापक प्रभाव पऱ्यो भने मत उनले व्यक्त गरेका छन्। उनको यस अध्ययनले धर्म परिवर्तनका कारण लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा कुनै न कुनै किसिमको अन्तर आएको हुन सक्ने सम्भावनालाई व्यक्त गरेको मान्न सकिन्छ। सिक्किम अनि दार्जिलिङका लेप्चाहरूबारे अध्ययन गर्ने अर्का युरोपेली विद्वान् लरेन्स् अस्टिन वाडेल हुन्। उनको *द प्लेस एन्ड रिभर नेम्स् अर्वा दार्जिलिङ डिस्ट्रिक्ट एन्ड सिक्किम* (सन् १८९१) र *अमड द हिमालायाज* (सन् १८९९) यी दुईवटा अध्ययनहरूमा लेप्चा जाति र उनीहरूको भाषाबारे प्रकाश पारिएको छ। वाडेलको लेख 'द प्लेस एन्ड रिभर नेम्स् अर्वा दार्जिलिङ डिस्ट्रिक्ट एन्ड सिक्किम' -मा सिक्किम दार्जिलिङ तथा पूर्वी नेपाल अनि भूटानका केही भूभाग तथा खोला नालाका नाम सबैजसो लेप्चा रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ। उनको मतअनुसार यी ठाउँका पुराना नाम तथा यी क्षेत्रका खोला नालाको नामको व्युत्पत्तिगत अर्थको अध्ययन गर्दा यी सबै नामहरू लेप्चा नै रहेको थाहा लाग्छ। वास्तवमा स्थान नामको अध्ययनलाई भाषिक तथा ऐतिहासिक रूपले महत्त्वपूर्ण अध्ययन मान्न सकिन्छ। यस अध्ययनले लेप्चा भाषा तथा लेप्चा भाषामा नाम व्युत्पादन प्रक्रियाबारे प्रकाश पारेको छ; सँगै लेप्चा भाषाको नामपदको व्युत्पत्ति पनि केलाइएकाले यसलाई उक्त दिशामा एउटा राम्रो अध्ययन मान्नु पर्ने देखिन्छ। यसरी नै वाडेलले *अमड द हिमालायाज* (सन् १८९१)-

मा लेप्चा जातिको परम्परा, इतिहास आदिबारे प्रकाश पारेका छन्। उनले आफ्नो किताबमा लेप्चा जाति अनि उनीहरूको परम्परागत संस्कार, संस्कृति भाषा-साहित्य मासिँदै गएको चर्चा गरेका छन्।

यसरी नै सन् १८९९ मा एल ए वाडेलले *द लेप्जाज् अर रोड एन्ड देयर सड* शीर्षकको एउटा लेख प्रकाश गरेको थाहा पाइन्छ, जसमा नौवटा लेप्चा गीतहरू समावेश छन्। यसलाई नै लेप्चा गीतहरूको पहिलो प्रकाशित सङ्ग्रह मानिएको छ। लेप्चा जातिको जीवन-शैली र समाजबारे अध्ययन गर्ने अर्का युरोपीय मानवशास्त्री हुन् अलवर्ट ग्रुन्वेडेल। यिनले पनि लेप्चा भाषाको अध्ययनमा धेरै योगदान पुऱ्याएका छन्। *डिक्सेरी अव् द लेप्चा ल्याङ्गवेज* (लेप्चा भाषाको शब्दकोश) यिनको मुख्य कार्य हो। अघि जी बी मेनवरिडले अधुरो छोडेका यस शब्दकोश निर्माण गर्ने परियोजनालाई ग्रुन्वेडेलले पूरा गरी (मेन्वारिडको नामलाई पनि यिनले सह-सम्पादकका रूपमा समावेश गरेका छन्) काठमाडौँको रत्न पुस्तक भण्डारबाट प्रकाशित गरे। यस शब्दकोश आजभोलि प्रयोगमा रहेको पाइन्छ तर पुराना लेप्चा पारिभाषिक शब्द, पदावलीहरू बुझ्न यो लाभकारी देखिन्छ। यसका अतिरिक्त दार्जिलिङ-सिक्किममा धेरैवटा स्थान नामहरूको अर्थ बुझ्न पनि यो कोश धेरै उपयोगी देखिन्छ।

ग्रुन्वेडेलपछि फ्लरेन्स् डोनाल्डसनले लेप्चा जातिबारे अध्ययन प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। सन् १९०० मा प्रकाशित उनको पुस्तक *लेप्चा ल्यान्ड अर सिक्स् विक्स् इन द सिक्किम हिमालायमा* उनले लेप्चा जातिहरू अन्य पहाडी जातिको अतिक्रमणका कारण सांस्कृतिक भाषिक रूपले मासिँदै गएको मत प्रस्तुत गरेकी छन्। उनको भनाइअनुसार लेप्चा जातिको सम्पूर्ण सांस्कृतिक एवम् भाषिक धरोहर पछिबाट आउने जाति र विशेष गरेर भोटियाहरूले पूर्ण रूपले मासिदिएका हुन्।

जन क्लड ह्वाइटको किताब *सिक्किम एन्ड भूटान ट्युयान्टी वान घिस अन् द नर्थ इस्ट फन्ट्रियर* (सन् १८८७-१९०८)-लाई सिक्किमको समाज, राजनीति र इतिहासको एउटा राम्रो अध्ययन मान्न सकिन्छ। सन् १८८७ देखि सन् १९०८ सम्मको अवधि मा क्लड ह्वाइट सिक्किमका राजनैतिक अधिकारी थिए र यिनले त्यस समय सिक्किमको प्रशासनिक कार्यको रेखदेख गरेको थिए। केही इतिहासकारहरूको मतअनुसार सिक्किममा नेपालीहरूको बसोबासलाई यिनले विशेष प्रोत्साहन गरेका थिए। यिनको उक्त पुस्तकमा भनिएअनुसार लेप्चाहरू सिक्किमका पुराना बासिन्दा हुन्। लेप्चाहरूबारे क्लड ह्वाइटको अध्ययन अरू भन्दा केही भिन्न किसिमको रहेको छ। यिनको मतअनुसार लेप्चाहरू यहाँका पुराना बासिन्दा भए तापनि यिनीहरू सिक्किमकै भूभाग वा कञ्चनजङ्घा फेदीमा सृष्टि भएका वा तिब्बत वा

अन्य पहाडी भेगबाट यहाँ आएका होइनन्। यिनीहरू पूर्व दिशाको असम र उत्तरी बर्माका पहाडी अञ्चलबाट सिक्किम आएका हुन्। यिनले लेप्चाहरूको कद र रूपरङ्ग यहुदीहरूसित मिल्दोजुल्दो रहेको उल्लेख गरेका छन्। यिनले लेप्चा भाषालाई भोटबर्मेली भाषाभन्दा भिन्न, छुट्टै विशेषता भएको भाषा मानेका छन्। अर्का अध्येता सी डी विहेवर स्टक्सले लेप्चाहरूको लोकवार्ताको अध्ययन गर्ने कार्य गरेकी छन्। लेप्चा मिथ तथा लोककथाहरूको सङ्कलन गरी यिनले *फोकलोर एन्ड कस्टम्ज अफ दि लाप्चाज अफ सिक्किम* नामक पुस्तक सन् १९२५ मा प्रकाशित गरिन्। लेप्चा सृष्टि कथा, मिथ तथा स्थान नामसित सम्बन्धित धेरै लोककथा यसमा समावेश गरिएको पाइन्छ। यसमा लेप्चाहरूका पारिवारिक साइनो बुझाउने शब्दहरूको तालिका पनि समावेश गरिएको पाइन्छ। यद्यपि लेप्चा भाषाका बारेमा भने यसमा कुनै अध्ययन समावेश रहेको पाइँदैन।

जे डब्ल्यु एड्गरले सन् १८७३ मा सिक्किम भएर तिब्बतको सिमानासम्म अध्ययन भ्रमण गरेका थिए। त्यही भ्रमणका आधारमा यिनले *रिपोर्ट अन अ भिजिट टु सिक्किम एन्ड द थिबेटेन फ्रन्टियर* नामक पुस्तक लेखे जसमा लेप्चा जाति अनि उनीहरूको बसोबास र गाउँ-घरहरूको उल्लेख समावेश रहेको पाइन्छ।

लेप्चा जाति तथा उनीहरूको समाज, संस्कृति र जीवन-शैलीबारे विशद अध्ययन गर्ने युरोपीय अध्येता मध्ये रेने वेन नेवेस्की वोजकोविज एकजना हुन्। *एन्सियन्ट फ्युनरल सेरेमनिज अफ द लेप्चाज (सन् १९५२) द युज अफ थ्रेड प्रोसेस इन् लेप्चा लामाइस्ट सेरेमनिज (सन् १९५१) हन्टिड एन्ड फिसिड अमड द लेप्चाज (सन् १९५३) र वेयर गड्सज आर माउन्टेन-श्री इयर्स अमड द पिपल अफ हिमालायज (सन् १९५६)* (माइकल बुलकद्वारा जर्मनीबाट अङ्ग्रेजीमा अनूदित) आदि कृतिहरूमा नेवेस्कीले लेप्चाहरूबारे अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन्। यिनले टिस्टा रङ्गितबारे रहेको प्रचलित लोककथाको विवरण दिएर सिक्किमको प्राचीन लेप्चा समाजलाई चिनाउने प्रयास गरेका छन्। नेवेस्कीले *एन्सियन्ट फ्युनरल सेरेमनिज अफ दि लेप्चाज*मा लेप्चाहरूले तिब्बती लामाहरूको आगमन अघि वा लामावादलाई अँगाल्न अघि मृतकको शरीरलाई दफनाउने गर्थे भन्ने कुरा प्रस्तुत गरेका छन्। वास्तवमा सिक्किममा तिब्बती लामावादको आगमनले लेप्चाहरूलाई त्यस धार्मिक आस्थामा परिणत गरायो, फलस्वरूप शवलाई जलाउने अनि मृत्यु संस्कार लामाद्वारा गरिने प्रथा चलन थाल्यो। अघि यो संस्कार विधि लेप्चा मुनूद्वारा गरिन्थ्यो भन्ने मत नेवेस्कीले प्रस्तुत गरेका छन्। नेवेस्कीले लेप्चाहरूको भाषाबारे उस्तो विवरण नदिएका

भए तापनि उनीहरूको संस्कारमा आएको कर्मकाण्डीय परिवर्तनको प्रसङ्गबाट के चाल पाइन्छ भने १७-१८ औं शताब्दी यता सिक्किममा लेप्चा वैद्य र पुरोहित बुडथिङ र मुन्हरूको प्रभाव विस्तारै घट्दै गयो। जन्म अनि मृत्यु संस्कार बौद्ध लामाहरूद्वारा गरिने चलन सुरु भएकाले यस्ता सामाजिक संस्कारगत परिवेशमा लेप्चा भाषाको प्रचलन घट्दै गएको थाहा लाग्दछ। तिब्बती भाषाको बढ्दो प्रभावका कारण लेप्चा भाषाको परिवेश खुम्चिन थालेको हो भन्ने गौण सङ्केत यस्ता लेखादिमा पाउन सकिन्छ।

१९०९ मा प्रकाशित जी ए ग्रियर्सनको *द लिङ्ग्विस्टिक सर्वे अन्ड इन्डियालाई* भारतीय भाषाहरूको अध्ययनका क्षेत्रमा एउटा महत्त्वपूर्ण उपलब्धि मानिन्छ। उक्त सर्वेक्षणको भाग-३ को अंश १ मा लेप्चा भाषासम्बन्धी एउटा अध्याय छ जसमा उनले लेप्चा भाषालाई वर्गीकरणका आधारमा भोटबर्मेली परिवारको असार्वनामिक भाषा मानेका छन्। लेप्चा भाषाको नमुनाका साथै शब्द र वाक्यांशको तुलनात्मक तालिका पनि यसमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ।

१९३७ मा प्रसिद्ध पत्रकार तथा मानववैज्ञानिक ज्योफ्री गोररले कर्नल मोरिसका साथमा सिक्किमको जङ्गुअन्तर्गत लिङ्थेममा तीन महिना बसेर लेप्चा जातिबारे विशद अध्ययन गरे। फलस्वरूप लेप्चा जातिसम्बन्धी दुईवटा महत्त्वपूर्ण कृति प्रकाशित भयो। गोररले *हिमालयन भिलेज* (सन् १९३८) र मोरिसले *लिविङ विद दि लेप्चाज* (सन् १९३८) प्रकाशित गरे। गोररले लेप्चाहरूको समाज, संस्कृति, जीवन, खान-पान, रीतिरिवाज, परम्परागत धर्म मुन् बुडथिङ प्रथा आदिको अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन्। उनको पुस्तक *हिमालयन भिलेज* सन् १९३८ मा पहिलोपल्ट प्रकाशित भएको पाइन्छ। उनको यही पुस्तक केही परिमार्जित रूपमा 'दि लेप्चाज अन्ड सिक्किम' (सन् १९९६) शीर्षकमा प्रकाशित भएको पाइन्छ। उनले आफ्ना पुस्तकमा लेप्चा जातिलाई जनसङ्ख्यागत, भाषिक अनि सांस्कृतिक रूपले हराउँदै गएको जाति मानेका छन्। गोररले सिक्किमको जङ्गुमा बसोबास गर्ने लेप्चाहरूको भाषिक परिवेशबारे थोरै चर्चा गरेका छन्। तथापि उनको यस अध्ययन त्यस समयको लेप्चा भाषिक परिवेशलाई बुझ्न सहयोगी रहेको पाइन्छ। उनको मतअनुसार लेप्चा समाजमा आर्थिक रूपले सम्पन्न हुनका लागि भाषिक दक्षतालाई एउटा महत्त्वपूर्ण योगता मानिन्थ्यो। भाषाको राम्रो ज्ञान भएकाहरूलाई सामाजिक प्रतिष्ठाका दृष्टिले हेरिने गरिन्थ्यो अनि राम्रो बोल्ने व्यक्तिको धेरै महत्त्व र माग रहने गर्दथ्यो। गोरर लेख्छन्- समृद्ध शब्दभण्डार भएका अनि लोककथा जान्ने मानिसहरूलाई राम्रो भाषा-ज्ञान भएका व्यक्ति मान्ने गरिन्थ्यो। उनले जङ्गुमा थोरै लेप्चाहरूले मात्र आदरार्थी प्रयोग गर्ने गरेको र लेप्चा भाषामा भएका आदरार्थी प्रयोगहरू सबै नै तिब्बती

भाषाबाट पैँचो लिएको कुरा उल्लेख गरेका छन्। लेप्चा भाषामा उखान-तुक्का र पालसी भाषाको राम्रो प्रयोग हुने गरेको प्रसङ्ग पनि गोररले प्रस्तुत गरेका छन्। साइनोबोधक शब्द सूची, केही लेप्चा लोक कथा आदिको सङ्कलन गोररले पनि गरेका छन्। लेप्चा भाषासम्बन्धी छोटो टिप्पणी पनि पुस्तकको अन्तमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। आफ्नो अध्ययनमा गोररले लेप्चाहरूमा प्रचलित मण्डल प्रथाको पनि चर्चा गरेका छन्। गाउँका मुखियाका रूपमा रहेका मण्डलले युवायुवतीको विवाह तय गर्ने, कानुनी कार्य सञ्चालन गर्ने अनि अरूलाई आफ्ना निम्ति पारिश्रमिक विना नै काम गर्न लगाउने आदि कुराको उल्लेख गरेर गोररले अप्रत्यक्ष रूपमा लेप्चा समाजमा रहेको वर्ग भेदलाई औँल्याएका छन्, जो सम्भवतः काजी ठेकेदारको प्रभाव र निर्देशनमा पछिबाट लेप्चा समाजमा भित्रिएको हो। सामाजिक मात्र नभई घरेलु र पारिवारिक कार्यहरूमा पनि मण्डलको ठुलो भूमिका रहेकाले गर्दा नै समाजका व्यक्तिहरूले उसलाई आदर गर्ने अनि सधैं राम्रो सम्पर्कमा रहन मण्डलसित नम्र भई कुराकानी गर्ने कुराको उल्लेख पनि उक्त कृतिमा पाइन्छ। यसबाट सिक्कमका लेप्चा जातिको भाषिक व्यवहारमा वर्ग अनि स्थितिअनुरूपको भिन्नता हुन सक्ने कुराको सङ्केत पाइन्छ।

सिक्कमका लेप्चाहरूमा प्रचलित पारिवारिक र वैवाहिक नियमको चर्चा गर्दै गोररले लेप्चाहरूको एउटा संयुक्त परिवारमा साइनो बुझाउने जम्मा नौवटा शब्दहरूको अङ्ग्रेजी पर्याय ग्रान्डफादर, ग्रान्डमदर, फादर, मदर, एल्डरब्रदर, एल्डरसिस्टर, यङ्गर ब्रदर अर् सिस्टर, चाइल्ड एन्ड ग्रान्ड चाइल्ड शब्दहरूको उल्लेख गरेका छन्। पारिवारिक परिवेशमा लेप्चाहरूले यिनै नौवटा शब्दहरूद्वारा साइनो बुझाउने काम गर्दछन् भन्ने पुष्टि पाइन्छ। तर गोररको यो अध्ययन सीमित सूचनाका आधारमा गरिएको प्रतीत हुन्छ किनभने लेप्चाहरूमा साइनोबोधक शब्दहरू त्यसभन्दा धेरै रहेको पाइएको छ।

गोररसँगै उत्तर-सिक्कमको जङ्गु क्षेत्रमा लेप्चाहरूको जातीय अनि सांस्कृतिक अध्ययन गर्ने अर्का युरोपीय अध्येता जन मोरिसले आफ्ना किताब *लिभिड विद द लेप्चा* (सन् १९३८) प्रकाशित गरे। यिनको यस किताबमा लेप्चाहरूको धार्मिक चाडपर्व, संस्कार आदिको चर्चा पाइन्छ। मोरिसले पनि लेप्चाहरूको परम्परागत संस्कार-धर्म तथा विधिविधान आदिमा लामावादको प्रभाव परेको कुरा उल्लेख गरेका छन्। उनले भोटिया 'पेदिम' ले लेप्चा 'मुन्'-को ठाउँ ओगट्न थालेको कुरा उल्लेख गरेका छन्। फलस्वरूप धार्मिक तथा अन्य संस्कारगत परिवेशमा लेप्चा भाषाको प्रचलन त्यति बेला देखि नै घट्दै

गएको मान्न सकिन्छ। मोरिसले *लिविड विद द लेप्चाज*मा लेप्चा जाति अनि उनीहरूमा प्रचलित टुनामुना, उनीहरूको पारिवारिक जीवन, प्रेम-प्रणय, चाडपर्व आदिमाथि पनि प्रकाश पारेका छन्।

सन् १९६७ मा प्रकाशित डेन्मार्कका मानवविज्ञानी सेगर हाफदानको किताब *दि लेप्चाज: कल्चर एन्ड रिलिजन अन्ड हिमालयन पिपल्लाई* लेप्चा जातिबारे गरिएको एउटा राम्रो अध्ययन मान्न सकिन्छ। दुई खण्डमा प्रकाशित हाफदानको यस पुस्तकमा तिब्बतबाट भोटियाहरूको आगमनपछि सिक्किमका लेप्चाहरू भाषिक, धार्मिक अनि सांस्कृतिक रूपले किनारीकृत बनेको कुरा उल्लेख पाइन्छ। भोटियाहरूले आफ्नो साम्राज्य स्थापित गर्न लेप्चाहरूको लिखित इतिहास, साहित्य, नामथार आदि नाम सङ्ग्रह गरेर जलाइदिएको अनि उनीहरूको परम्परागत धर्मको साटो तिब्बती लामावाद विस्तार गरेको विषयबारे पनि उनले चर्चा गरेका छन्। यस प्रसङ्गबाट पनि ऐतिहासिक रूपले तिब्बती भोटिया र लामावादको आगमनसँगै लेप्चा भाषा, संस्कृति र धर्मको परिवेश खुम्चिदै गएको मान्न सकिन्छ। *हिमालयन भिलेज*मा जसरी लेप्चाहरूको जीवन शैलीको व्यापक अध्ययन भएको छ उसरी नै सेगर हाफदानको *द लेप्चाज* (सन् १९६७)-मा सिक्किमका लेप्चा जातिसम्बन्धी विस्तृत अध्ययन पाइन्छ। उनको यस कृति सिक्किमको तिडवोड गाउँको क्षेत्रीय सर्वेक्षणमा आधारित छ। गोररले झैँ हाफदानले पनि लेप्चा जातिको जीवन-शैलीबारे विशद् चर्चा गरेका छन्। प्रस्तुत कृतिमा वार्षिक समारोह, गृह निर्माण तथा अन्य विविध समारोह, पहिरन, लेप्चा पात्रो, कृषि तथा कृषि पूजा, बुडथिङ, पशुपालन, सिकार अनि औजार निर्माण, सिकर्मी, डकर्मी, खानपिन, रहनसहन, गीत-सङ्गीत, खेल, यजमानी, आस्था, मान्यता, धार्मिक समारोह आदिको विशद् चर्चा गरिएको छ। भाग १ र २ मा विभाजित यस कृतिको पहिलो भागमा लेप्चाहरूको जीवन शैलीका विषयमा चर्चा भएको पाइन्छ भने दोस्रोमा लेप्चाहरूका कर्म काण्डको टिप्पणीसहित स्वनिमिक प्रतिलेख प्रस्तुत गरिएको छ। हाफदानले उक्त कृतिमा सिक्किममा भएको नवीन विकाससँगै लेप्चाहरूको व्यवहारमा पनि परिवर्तन आएको कुराको प्रसङ्ग प्रस्तुत गरेका छन्। हाटबजार, सौदापात, सामाजिक क्रियाकलापका आदान प्रदानद्वारा अन्यान्य भाषाभाषीहरूसितको सम्पर्कले तत्सम्बन्धी शब्दहरूको पनि प्रवेश लेप्चाहरूमा भएका हुनाले उनीहरूको भाषिक व्यवहार प्रभावित भएको कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ। हाफदानले लेप्चाहरू उदार स्वभाव भएका, मिलनसार मानिस भनी बताएका छन्। यसो हुँदा अन्य भाषाभाषीहरूसँग उनीहरूको सम्पर्क मधुर भएको कुरा स्वाभाविक बन्छ र यसै क्रममा भाषिक ग्रहणशीलता पनि उनीहरूको स्वभावजन्य विशेषता भएको

अनुमान गर्न सकिन्छ। फलस्वरूप उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा अन्य भाषाका शब्दहरूको प्रयोग पनि हुन थाल्यो भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ।

यसबाहेक लेप्चा अनि उनीहरूका भाषाबारे लेखिएका केही प्रमुख कृतिहरूमा बेनेडिक पावेल के-को सेकेन्डरी इन्फिक्सेसन इन् लेप्चा (सन् १९४३), ड्रोमिन इ-को स्पेसिमेन दि तेक्स्ते लेप्त्सा (सन् १९०१), फियर एलको स्पेसिमेन दि ला लाड लेप्त्सा, क्याम्बेल जर्जको स्पेसिमेन दि ल्याङ्गेज अन् इन्डिया (सन् १८७४), ट्रिगर डेविडको दि अल्फावेट... (सन् १९५१), फाउलमेन कार्लको इलखिते गोस्चिखते ते दर स्ख्रिपत लेप्त्सा (सन् १८८०) ग्रुनवेडेलको द्रे लेप्त्सा गोस्ते, मित् औसजुगेन अस् डेम पदमा थान-यिग एन्ड ग्लोसास् (सन् १८९६), स्कल्ट, विलियमको उवेर दाई स्प्राखे देस् भोलकेस् रोड ओदार लेप्त्सा इन् सिक्किम (सन् १८८१), सेफर रबर्टको क्लासिफिकेसन अन् सम् ल्याङ्गेज अन् दि हिमालयाज (सन् १९५०), द लिङ्ग्विस्टिक पोजिसन अन् रोड 'लेप्चा', (JOAS ८२, १९६२), द लेप्चा स्क्रिप्ट (Acor २४, १९५९), द इन्डो-चाइनिज बडर्स एन्ड देयर कनेक्सन् विद् दि हिमालयन्स एन्ड टिबेटेन्स (Comparative Vocabularies, १८५३), लेप्चा एन्ड बाल्टी-टिबेटन: टोनल अर नन्-टोनल ल्याङ्गेजज् (सन् १९६६), बी एन साहाको अ ग्रामर अन् द लेप्चा ल्याङ्गेज (सन् १८८४), के के सेनको द स्याक्रेड बुक्स अन् द लेप्चाज् (सन् १८९६), के के दासको टिबेटेन फ्युनरल सेरेमोनिज (सन् १८९७) आदि कृति उल्लेखनीय छन्।

भाषाविज्ञानी अनि इतिहासकार आर के स्प्रिगले पनि लेप्चाहरूको इतिहास अनि भाषाबारे धेरै अध्ययन गरेका छन्। आफ्ना किताब सेडिड सम् लाइट अन दि हिस्ट्री ल्याङ्गेज एन्ड लिटरेचर अन् दि लेप्चाज (सन् २००५)-मा उनले सिक्किम अनि दार्जिलिङका लेप्चाहरूको इतिहास र भाषाबारे नौला प्रसङ्ग प्रकाशमा ल्याएका छन्। उनले सन् १८२६ मा सिक्किमका तत्कालीन लेप्चा प्रधान मन्त्री छेन्जोक भोलोदको हत्या भएको प्रसङ्गको उल्लेख गर्दै त्यही समयदेखि लेप्चाहरूको ठुलो सङ्ख्या नेपालको इलाम अन्तु गइ बसेका, सिक्किममा केही लेप्चाहरू विस्थापित भएका अनि उनीहरूको भाषिक प्रचलनमा पनि सन् १८२६ को उक्त घटनाले केही नकारात्मक प्रभाव पारेको कुराको उल्लेख गरेका छन्। स्प्रिगले लेप्चा भाषामा पुस्तक प्रकाशनको कार्य दार्जिलिङका युरोपीय इसाई मिसनेरीहरूद्वारा सुरु गरिएको हो भन्ने ऐतिहासिक पुष्टि दिएका छन्। कलकत्ताको व्याप्टिस मिसन प्रेसबाट बाइबलका केही अंशहरू सन् १८४५ तिर नै लेप्चा भाषामा प्रकाशित भएको उल्लेख उनले गरेका छन्। यस

अध्ययननबाट के थाहा लाग्छ भने लेप्चाहरूको आफ्नै लिपि अधिबाटै उपलब्ध थियो भने यस भाषालाई प्रथमपल्ट छापाखानामा पुऱ्याउने कार्य युरोपीयहरूले नै गरे। लेप्चा भाषामा पुस्तक प्रकाशन भए यता भाषाको कार्यक्षेत्र बढेको मान्न सकिन्छ। अघि कथ्य माध्यमका रूपमा सामाजिक सञ्चारमा बाँचेको लेप्चा भाषामा लेखन र प्रकाशन भएकाले यो शिक्षणसित पनि जोडिन पुग्यो।

सन् १९३० मा प्रकाशित डेभिड मेकडोनल्डको किताब *टोरिड इन् सिक्किम एन्ड टिबेटमा* लेप्चाहरूमा भएको वनस्पति ज्ञानको चर्चा गरिएको पाइन्छ। उनले लेप्चा भाषामा समग्र पशु-पन्छी, जीव वनस्पति, आदिको नाम उपलब्ध रहेकाले यो भाषा एउटा समृद्ध भाषा हो भनेका छन्। अङ्ग्रेजी इतिहासकार सल मुल्लाडले पनि सिक्किमको इतिहास र यहाँका जातिबारे धेरै कार्य गरेका छन्। यिनका धेरै शोधपत्रहरू गान्तोक स्थित टिबेटलजीको जर्नलमा प्रकाशित पाइन्छ भने सन् २०१२ मा यिनको सिक्किमको इतिहास *ओपनिड द हिडन ल्यान्ड* प्रकाशमा आएको पाइन्छ। यस पुस्तकमा लेप्चाहरूबारे केही चर्चा गरिएको भए तापनि उनीहरूको भाषा वा भाषिक व्यवहार र परिवेशबारे कुनै चर्चा भएको पाइन्न। यीबाहेक लेप्चाहरूको स्मृतिमा बाँचेको प्राचीन मुलुक मायल् ल्याड अनि लेप्चा जाति, उनीहरूको इतिहास, संस्कृति, भाषा र साहित्यबारे अन्य पनि धेरै युरोपीय अध्येताहरूले किताब लेखेका छन्। यीमध्ये विशेष उल्लेखयोग्य हुन्- एलिस केनडेलको *द हिडन किङडम* (सन् १९७१) फ्लेचर विल्सन् डेभिडको *द चिल्ड्रन अन्ड कञ्चनजङ्घा अनि हर्मन मथियासको दि इन्डो टिबेटेन्स एन्ड मङ्गोलइड प्रब्लम् इन् द साउदर्न हिमालय एन्ड नर्थइस्ट इन्डिया* आदि।

यस अतिरिक्त आर जे मिन्नेको किताब *मिस्ट हिमालयन मिस्ट* (सन् १९२०); पेड्रो फ्रान्सिस् मेलेको *सिक्किम* (सन् १९७१) ब्राउनको *टोर्स इन् सिक्किम* (सन् १९४४), कोल्मेन मकलेको *रिपोर्ट अन्ड अ मिसन टु सिक्किम एन्ड दि थिबेटेन फ्रन्टियर* (सन् १८८५, पुमु १९७७) आदि पनि सिक्किम र यहाँको इतिहास अनि लेप्चा जातिबारे लेखिएका राम्रा किताबहरू हुन्। यद्यपि यी किताबहरूमा लेप्चा भाषाबारे चर्चा भने पाइन्न, केही किताबहरूमा एक दुई ठाउँहरूमा भाषाको परिचयसम्म चाहिँ प्रदान गरिएको छ।

जापानी अध्येता चि नाकानेले सिक्किमको सर्वेक्षण गरेपश्चात सन् १९६६ मा *अ प्लुरल सोसाइटी इन् सिक्किम: अ स्टडी अन्ड इन्टररिलेसन्स अन्ड लेप्चा, भोटिया एन्ड नेपालिज* नामक लेख प्रकाशित गरे। यस लेखमा उनले भोटिया र लेप्चा जाति माझ वैवाहिक सम्बन्धको स्थापना एउटा

सामान्य विषय रहेको कुराको उल्लेख गरेका छन्। यस्ता अन्तर जातीय विवाहका कारण पनि लेप्चा भाषाको प्रचलनमा कुनै न कुनै किसिमको हेरफेर आएको हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ।

सन् २००९ मा लेप्चा आरक्षित क्षेत्र जङ्गुमा भएको जल विद्युत् परियोजना विरुद्ध गरिएको सङ्घर्षबारे प्रकाश पारिएको किताब *डिप इकलजी ड्याम्सज एन्ड जङ्गु ल्यान्ड-लेप्चा प्रोटेस्ट नेरेटिब्ज एबाउट देयर थ्रेटन्ड ल्यान्ड*मा आधुनिक विकासका कारण लेप्चा जाति विस्थापित भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ। केरी लिट्टेलले लेखेको उक्त प्रभावकारी लेखमा आधुनिक विकासका कारण लेप्चाको एउटै आरक्षित थलो जङ्गुमा समेत लेप्चा भाषा र संस्कृति लोपोन्मुख हुँदै गएको विषय चर्चा गरिएको छ। वास्तवमा जङ्गुमा व्यापक रूपमा भइरहेको जल विद्युत् परियोजनाका कारण त्यहाँको भाषिक परिवेशमा धेरै अन्तर आएको थाहा लाग्छ। स्थानीय मानिसहरू हिन्दी भाषा बोल्न बाध्य बनेका छन् भने कोड मिश्रणको स्थिति पनि सिर्जना भएको पाइन्छ।

युरोपीय अनि विदेशी अध्येताबाहेक भारतीय लेखकहरूले पनि लेप्चा जातिबारे अध्ययन गरेका छन्। अमलकुमार दास (सन् १९७८)-ले लेप्चाहरूबारे थोरै मात्र साहित्य सामग्री उपलब्ध छ अनि तीमध्ये धेरैजसो आंशिक सूचना भएका अपूर्ण प्रकृतिका छन् भनी उल्लेख गरेका छन्। दासले उक्त कथन सन् १९७८ मा व्यक्त गरेका भए तापनि आजको सन्दर्भमा उनको त्यस भनाइ सार्थक देखिन्न कारण लेप्चाहरूबारे केही राम्रा अनुसन्धान ग्रन्थ आज-भोलि उपलब्ध पाइन्छ। तथापि यस जातिबारे रहेका धेरैजसो उल्लेख भने यात्रा-संस्मरण प्रभृति लेखनमा नै आधारित पाइएकाले वैज्ञानिक, मानक अनि विश्वसनीय अध्ययनको कमी रहेको कुरा यहाँ सान्दर्भिक छ।

सिक्किमको इतिहास र जातिबारे ए सी सिन्हाले धेरै अध्ययन गरेका छन्। उनको *पोलिटिक्स अन्ड सिक्किम: अ सोसियोलजिकल स्टडी* (सन् १९७५) *स्टडिज इन द हिमालयन कम्युनिटिज* (सन् १९८३) अनि *सिक्किम: फ्युडल एन्ड डेमोक्रेटिक* (सन् २००८) केही चर्चित किताबहरू हुन्। आफ्ना किताबहरूमा सिन्हाले सिक्किममा भोटियाहरूको आगमन र नामग्याल शासनका कारण स्थानीय पुराना जाति लेप्चा, लिम्बू र मगरहरू किनारीकृत बनेको अनि यी जातिहरूका संस्कृति, धर्म र भाषामा पनि त्यसको विपरित प्रभाव परेको कुराको उल्लेख गरेका छन्। सिक्किमका लेप्चाहरूबारे के एस सिंहको किताब *पिपल अन्ड इन्डिया: सिक्किम-एथनोग्राफिक सर्वे अन्ड इन्डियामा* पनि केही रूपमा प्रकाश पारिएको छ। सिंहको अध्ययनअनुसार लेप्चा जाति एउटा समजातीय/सजातीय समूह हो। उनले लेप्चा

भाषाको आफ्नै लिपि पनि छ जो तिब्बतीभन्दा भिन्न छ भन्ने मत व्यक्त गरेका छन्। उनको सर्वेक्षणअनुसार रोड भाषा लेप्चाहरूले आफ्नै जातिका सदस्यहरूसँग भाषिक सम्पर्क गर्दा प्रयोग गर्छन्। पारिवारिक सञ्चार पनि लेप्चा भाषामा नै हुने गरेको उल्लेख यस किताबमा पाइन्छ। तथापि सिक्किममा लेप्चाहरूले अन्य जातिसित सम्पर्क गर्दा सबै परिस्थितिमा नेपाली भाषाको नै प्रयोग गर्ने गरेको मत सिंहको रहेको पाइन्छ। स्कूल र कलेजसम्म पढेका लेप्चाहरूले नेपालीसँगै हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषा पनि बोल्ने गरेको पाइएको चर्चा सिंहको यस किताबमा पाइन्छ।

रुद्रनाथ ठाकुरको किताब *हिमालयन लेप्चाज* (सन् १९८८)-मा लेप्चाहरूको भाषिक पतनबारे चिन्ता व्यक्त गरिएको पाइन्छ। सिक्किम तथा दार्जिलिङ, नेपाल इलामलगायत पूर्वी क्षेत्र अनि भूटानका कतिपय क्षेत्र आदिको स्थान तथा खोला नालाको नाम लेप्चा नै रहेको कुराबारे चर्चा गर्दै यी लेप्चा नामहरू हराउँदै गएको, अप्रभंश हुने गरेको, लेप्चा प्राचीन नामहरू अनि यससित जोडिएको भाषिक समृद्धि लोप हुँदै गएको उल्लेख यसमा पाइन्छ। ठाकुरले लेप्चा जातिको अन्य पक्षसँग भाषाको अध्ययन पनि आवश्यक रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन्। उनले लेप्चा भाषालाई सुनीतिकुमार च्याटर्जीले नागासित मिल्दोजुल्दो रहेको, जो रोबर्ट सेफरको 'लेप्चा भाषा भोटबर्मेली शाखाको नागा समूहको भाषा हो' भन्ने मतसित मिल्दोजुल्दो रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन्। उनले लेप्चा भाषालाई अत्यन्तै वैज्ञानिक भाषा मानेका छन् अनि यस भाषामा रहेका जनावर, स्थान र नदी आदि नामको सूची पनि समावेश गरेका छन्।

अमलकुमार दासले आफ्नो किताब *लेप्चाज अन्ड वेस्ट बेङ्गल* (सन् १९७८)-मा लेप्चा जातिको सामाजिक जीवन पक्ष, पारिवारिक जीवन, आर्थिक अवस्था, मिथ, गीत तथा नाम अनि भाषाबारे चर्चा गरेका छन्। उनले लेप्चा भाषालाई भोटबर्मेली परिवारको भाषा मानेका छन् अनि रोड-अरिड वा लेप्चा भाषालाई एउटा सुन्दर अनि समृद्ध भाषा मानेका छन्। यद्यपि अन्य जातिको बाक्लो उपस्थितिले लेप्चाहरूको भाषासहित संस्कृति अनि धार्मिक परम्परामा हास आउँदै गएको कुरा पनि उनले व्यक्त गरेका छन्। लेप्चा भाषाको पारिवारिक सम्बद्धता अनि तत्कालीन स्थितिको चर्चा यस किताबमा प्रस्तुत गरिएको छ। दासले सन् १९६१ को जनगणना रिपोर्ट प्रस्तुत गर्दै पश्चिम बङ्गालका १५३०९ जना लेप्चाहरूमध्ये ५७७७, (३७.७४%) द्विभाषी रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन्। उनको मतअनुसार भोटिया, सन्थाल र लेप्चा यी तीन आदिवासीमा द्विभाषिकताको सङ्ख्या अत्याधिक पाइन्छ। दासले पश्चिम बङ्गालमा अनि विशेष गरेर दार्जिलिङमा लेप्चा भाषाको प्रभार प्रचार-प्रसार घट्टै जानुका पछि

ऐतिहासिक कारण रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन्। विशेष गरेर तत्कालीन सिक्किम (जसअन्तर्गत दार्जिलिङ पनि समावेश थियो)-मा तिब्बती शासन सुरु भएपछि लेप्चा भाषाका ठाउँमा तिब्बती भाषालाई अनि दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजहरूको आगमनपछि लेप्चा भाषाको साटो अङ्ग्रेजी र हिन्दीलाई प्राथमिकता दिइएकै कारण लेप्चा भाषा हराउँदै गएको हो भन्ने मत दासको रहेको छ। उनले आफ्नो यस किताबमा लेप्चा लिपि, लेप्चा भाषाका वर्ण अनि व्याकरणिक कोटिहरूको चर्चा पनि गरेका छन्। लेप्चा मिथ, लोककथा, गीत, उखान र तुक्का आदिको चर्चा पनि यस किताबमा पाइन्छ।

जर्ज कोटुरानको किताब *दि हिमालयन गेटवे: हिस्ट्री एन्ड कल्चर अव् सिक्किम* (सन् १९८३)-मा लेप्चाहरूको सङ्क्षिप्त ऐतिहासिक पुष्टि गरिएको छ भने कोटुरान कै अर्को किताब *फोकटेल्स अव् सिक्किम*-मा केही लेप्चा लोककथाहरूको सङ्कलन गरिएको छ।

सिक्किम अनि लेप्चा जातिको ऐतिहासिक, सामाजिक तथा अन्य केही पक्षबारे नारी रुस्तमजीको *अ हिमालयन ट्रयाजेडी* (सन् १९८७), सुनान्दा के दत्त रेको *स्म्यास एन्ड ग्रयाब* (सन् १९८४), इन्दिरा अवस्थीको *बिट्विन सिक्किम एन्ड भूटान* (सन् १९७८), एन सेनगुप्तको *स्टेट गभर्मेन्ट एन्ड पलिटिक्स इन सिक्किम* (सन् १९८५) आदि किताबहरूमा चर्चा गरिएको पाइन्छ। नारी रुस्तमजीको किताब छोग्यालका पक्षमा बढी केन्द्रित छ भने त्यही किसिमको आग्रह सुनान्दा के दत्त रेको किताबमा पनि पाइन्छ। दुवै किताबमा व्यक्त-अव्यक्त रूपमा सिक्किमका अन्तिम छोग्यालप्रति सहानुभूति देखाइएको छ र विलयको कथा र छोग्याल शासन अन्त्यलाई दुभाग्यपूर्ण मानिएको छ। इन्दिरा अवस्थीको किताबमा भने लेप्चाहरूको दुरदशाबारे चर्चा गरिएको छ। यी तीनवटै किताबमा लेप्चा भाषाबारे भने कुनै किसिमको अध्ययन भएको पाइन्छ। एन सेनगुप्तको किताब पनि समाज-संस्कृति अनि राजनीतिक विवरणमा नै बढी केन्द्रित रहेको पाइन्छ।

सिक्किममा महाराजा थुटोप नामग्याल र महारानी येस्सी डोल्माद्वारा सन् १९०८ मा लिखित *हिस्ट्री अव् सिक्किम*लाई सिक्किमका पुराना रैथाने र यसका इतिहासबारे लेखिएको एउटा पुरानो दस्तावेज मान्न सकिन्छ। मूलमा तिब्बती भाषामा लेखिएको र पछि लामा काजी साम्दुपद्वारा अङ्ग्रेजीमा अनुवाद गरिएको उक्त पान्डुलिपि गान्तोक स्थित नामग्याल इन्स्टिट्युट अव् टिबेटलजीको पुस्तकालयमा सङ्गृहीत पाइन्छ। यस किताबमा लेप्चा साथै चोड (लिम्बू) र मगरहरू पनि सिक्किमका पुराना बासिन्दा हुन् भनिएको छ। किताबमा सिक्किमका लिम्बू र मगरहरूले भोटिया राजाको शासनको विरोध गरेको

प्रसङ्ग पनि पाइन्छ। सिक्किममा सन् १८२६ मा लेप्चा प्रधानमन्त्री छेञ्जोक बोलेकको हत्या भएको ऐतिहासिक घटनाको विवरण पनि पाइन्छ। यस किताबमा दिइएका यी विवरणहरूले दुई तीनवटा महत्त्वपूर्ण पक्षबारे प्रकाश पार्दछ। पहिलो, लेप्चा जातिको सर्वप्रथम सम्पर्क लिम्बू र मगरहरूसित भयो। भोटिया शासनको विरोध गर्ने यी दुई जाति लेप्चाहरूभन्दा सचेत अनि धेरै बाठा थिए। यसो हुँदा यी दुवै जातिको उपस्थिति, प्रभाव र प्रभुत्वका कारण कुनै न कुनै रूपमा लेप्चाहरूको भाषा र भाषिक व्यवहार प्रभावित बन्यो, जसको तुलनात्मक अध्ययन हुन सके पुष्टि गर्न सकिने सम्भावना देखिन्छ। दोस्रो, लेप्चा प्रधानमन्त्रीको हत्याको प्रसङ्गले लेप्चाहरू आतङ्कित बनेको अनि ऐतिहासिक अध्ययनअनुसार लगभग ८०० देखि १२०० लेप्चाहरू इलाम बसाइँ सरेको कुराको पुष्टि गर्दछ। बहुसङ्ख्यामा भएको विस्थापन र प्रस्थानका कारण तत्कालीन सिक्किममा लेप्चाहरूको जनसङ्ख्या धेरै थोर भएको प्रमाणित हुन्छ। जति लेप्चाहरू सिक्किममै बसे उनीहरूले भय, त्रास अनि प्रशासनिक आदि कारणले गर्दा आफ्नो सांस्कृतिक स्वाभिमान केही रूपमा गुमाउनु परेको देखिन्छ। यस सन्दर्भले पनि लेप्चाहरूको भाषा र भाषिक व्यवहार प्रभावित रहेको हुन सक्ने बुझाउँदछ।

तुलसीराम शर्मा कश्यपको किताब *द हिमालयन रियल्स* (सन् १९८८)-मा सिक्किमका विभिन्न स्थानहरूको नामको अध्ययन गरिएको छ। शर्माअनुसार सिक्किमका धेरैजसो नामहरू लेप्चा भाषामा रहेका छन् तथापि धेरै यस्ता नामहरू विकृत भएका छन्। अघि लेप्चाहरू बहुसङ्ख्यामा बसेका ठाउँहरूमा उनीहरू अब नगण्य हुँदै गएकाले अनि ती ठाउँहरूमा अब लेप्चा भाषाको साटो अरू नै भाषा, विशेष गरेर नेपालीको चलन बढेकाले यस्तो स्थिति सिर्जना भएको बुझिन्छ। यस्ता कतिपय परिवेश-परिस्थितिका कारण पनि लेप्चा भाषाको प्रचलनमा प्रभाव परेको देखिन्छ। लालबहादुर बस्नेतको *सिक्किम: अ सर्ट पोलिटिकल हिस्ट्री* (सन् १९७४) नामक किताबमा सिक्किमको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको कथा पाइन्छ। यस किताबमा सिक्किममा लेप्चाहरूको सामाजिक-आर्थिक अनि राजनैतिक हक अधिकार अक्षुण्ण राख्ने उद्देश्य राखेर सन् १९६६ मा सिक्किम इन्डिपेन्डेन्ट फ्रन्ट पार्टी खोल्ने लेप्चा नेत्री रूथ मेरी लेप्चालाई सिक्किम निकाला गरिएको प्रसङ्ग पाइन्छ। यस प्रसङ्गले पनि तत्कालीन समाज र लेप्चा जाति र भाषाको अवस्थाप्रति सङ्केत गर्दछ।

जसराज सुब्बाको किताब *हिस्ट्री, कल्चर एन्ड कस्टम्ज अफ सिक्किम* (सन् १९९९)-मा लेप्चा भाषा र संस्कृतिको चर्चा गरिएको छ। लेप्चा भाषाका ध्वनि र वर्णबारे चर्चा गर्दै जसराज सुब्बाले

सिक्किममा नामग्याल शासन कालमा लेप्चाहरूलाई तिब्बती भाषा पढ्न अनिवार्य गरिएको र उनीहरूको भाषा साहित्यको विकास गर्ने अवसर प्रदान नगरिएको प्रसङ्ग अघि सारेका छन्। यद्यपि सन् १९७७ देखि भने सिक्किम सरकारको शिक्षा विभागले लेप्चा भाषामा पाठ्य पुस्तकहरू तयार गर्दै प्रकाशन गर्न थालेको कुरा यस किताबमा पाइन्छ। यसरी नै सुब्बाले सन् २००० देखि कलेज स्तरमा पनि लेप्चा भाषा-साहित्य पठन-पाठनको व्यवस्था मिलाइएको, सरकारी रेडियो स्टेसनबाट समाचार र सांस्कृतिक प्रसारण गरिन थालिएको कुरा उल्लेख गरेका छन्। यस्तो अध्ययनका आधारमा लेप्चा भाषा कुनै कुनै कार्यक्षेत्रमा विलुप्त हुँदै गए अनि कतिपय क्षेत्रमा यसको विकास र विस्तार भएको मान्न सकिन्छ। यद्यपि लेप्चा भाषाको वर्तमान सामाजिक प्रचलन र भाषिक व्यवहारबारे यस किताबमा कुनै किसिमको अध्ययन भएको पाइन्छ।

सुरेशकुमार गुरुङको किताब *सिक्किम: एथनिसिटी एन्ड पोलिटिकल डाइनामिक्स-अ ट्रायडिक पर्सपेक्टिव* (सन् २०११)-मा सिक्किमका विभिन्न जातजातिको अध्ययन प्रस्तुत गर्दै लेप्चा जातिलाई सिक्किमका प्राचीन अनि पछौटे वर्ग मानिएको छ। सन् १९७५ मा सिक्किम भारतमा विलय भएपछि यहाँका लेप्चाहरूलाई भोटियाहरूकै समूहमा राखेर आरक्षण दिइएकाले राजघरानीय अनि सम्भ्रान्त समूह भोटियाहरूसित प्रतिस्पर्धा गर्न परेकोले उनीहरू अझ पछौटे भएको प्रसङ्ग यस किताबमा पाइन्छ। यस किताबमा लेप्चा भाषाको स्थितिबारे कुनै प्रकारको विवरण नपाइए तापनि जाति पछाडिएपछि त्यसको विपरित प्रभाव भाषामा पनि पर्दछ भन्ने दृष्टान्त साङ्केतिक ढङ्गमा रहेको बुझ्न सकिन्छ। बी एस दासको किताब *द सिक्किम सागा* (सन् १९८३)-मा सिक्किमको भारतमा विलयको राजनीति र लेप्चाहरूको अस्थितिबारे चर्चा पाइन्छ।

सिक्किम अनि लेप्चाहरूबारे भएका धेरैजसो अध्ययनहरूमा लेप्चा भाषाको चर्चा पाइँदैन। तथापि लेप्चाहरूद्वारा नै लेखिएका किताबहरूमा भने उनीहरूको भाषा र भाषिक अवस्थाबारे चर्चा भएको पाइन्छ।

युरोपीय अनि भारतीय अध्येताहरूबाहेक धेरैजना लेप्चा लेखक र अध्येताहरूले लेप्चाहरूको इतिहास संस्कृति र भाषाबारे अध्ययन अनुसन्धान गरेका छन्। तीमध्ये के पी ताम्साङ, ल्याडसङ ताम्साङ, ए आर फोनिङ, डि टी तुमलोक, सालदोङ लेप्चा, सोनाम रिञ्छेन लेप्चा, पेट्रिक सदामो, नर्बु छिरिङ ताम्साङ, एनिरा फिपन लेप्चा आदिले भाषाबारे केही अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन्। के पी

ताम्साडले लेप्चा अङ्ग्रेजी शब्दकोश द लेप्चा-इङ्लिस एन्साइक्लोपेडिक डिक्स्नेरी (सन् १९८०)-को निर्माण गरे भने नर्बु छिरिड ताम्साडले नयाँ लेप्चा-अङ्ग्रेजी नेपाली शब्दकोश न्यु लेप्चा-इङ्लिस-नेपाली डिक्स्नेरी (सन् २००५) तयार गरे। के पी ताम्साडको किताब द अन्नोन एन्ड अन्टोल्ड रियालिटी अबाउट द लेप्चाज (सन् १९८३)-मा लेप्चा जातिको संस्कार-संस्कृति, इतिहास, धर्म, खानपान तथा कलाकारिता आदि विषयहरूबारे चर्चा गरिएको छ। किताबमा लेप्चा भाषा र लिपिको चर्चा पाइन्छ। द लेप्चा ल्याङ्ग्वेज शीर्षक रहेको लेखमा लेप्चा भाषालाई एउटा प्राचीन भाषा मानिएको छ। लेप्चा भाषामा गाली, गिल्ला, असभ्य र अभद्र शब्दहरू नरहेको चर्चा यस किताबमा पाइन्छ। लेप्चा भाषाको आक्षरिक संरचना अनि आदर सूचक शब्दहरूको अध्ययन, वाक्यका प्रकार र लेप्चा भाषाको इतिहासबारे अध्ययन यस किताबमा पाइन्छ। यस किताबको भूमिकामा ताम्साडले लेप्चा भाषाका केही विशिष्ट प्रयोगहरूबारे चर्चा गर्दै यसको आक्षरिक बनोट (लाजोड) अनि व्यञ्जन गुच्छबारे चर्चा गरेका छन्। 'लाथ्यो' अथवा एउटै वर्णमा दुइवटा ध्वनि रहने व्यवस्था वा दुईवटा व्यञ्जन ध्वनिको योगबाट बनिएको वर्णबारे पनि यसमा चर्चा पाइन्छ। किताबमा बालभाषाका नमुना पनि प्रस्तुत गरिएको छ। यसै सन्दर्भमा ए आर फोनिडद्वारा लिखित लेप्चा माई भ्यानिसेड ट्राइबमा पनि लेप्चाहरूको संस्कृति, धर्म, पुर्खा, देवी-देउराली, भाषा-साहित्य, लेप्चा बौद्ध धर्म ग्रन्थ, लोक विधान, वैवाहिक परम्परा, विश्वास, अन्ध-विश्वास, बुडथिङ, लेप्चाहरूको थलो जङ्गु, समाज-सांस्कृतिक विस्तार र विघटन आदि विषयलाई राम्रोसित प्रस्तुत गरिएको छ। लेखक स्वयम् नै लेप्चा भएकाले लेप्चा संस्कृति र भाषासित रहेको उनको घनिष्ठताका कारण प्रस्तुत पुस्तकमा लेप्चा जातिबारे प्रशंसनीय अध्ययन भएको कुरा थुप्रै विद्वान्हरूद्वारा स्वीकार गरिएको पाइन्छ। लेप्चा जातिको सांस्कृतिक इतिहासलाई पुष्टि गर्दै लेखकले इसाई र बौद्ध धर्मबाट लेप्चाहरूमा कसरी र कस्तो प्रभाव पऱ्यो भन्ने कुराको अध्ययन राम्ररी प्रस्तुत गरेका छन्।

फोनिडले लेप्चा भाषाको व्याकरण, अर्थ, उखान तुक्का, आदरार्थी प्रयोग आदिबारे पनि चर्चा गरेका छन्। लेप्चा भाषाका आफ्नै विशेषता रहेको कुरा गर्दै उनले लेप्चा भाषामा अघि आदरार्थी प्रयोग नरहेको र पछिबाट तिब्बती भाषाको प्रभावका कारण लेप्चा भाषामा आदरार्थी प्रयोग भित्रिएको चर्चा गरेका छन्। ल्याडसड ताम्साडले लेप्चा फोकलोर एन्ड फोकसड्स (सन् २००८)-मा लेप्चा लोककथा अनि पुराना लोकगीतको अध्ययन गरेका छन्।

डि टी तामलोडको किताब *द मायल् ल्याड* (सन् २००८)-मा लेप्चा जातिको इतिहास, मिथ अनि भाषाबारे सङ्क्षिप्त चर्चा पाइन्छ। जोस कालापुुराद्वारा सम्पादित *इन्डियन चर्च हिस्ट्री रिभ्यु* (सन् २०१०)-मा प्रकाशित एनिरा फिपन लेप्चाको लेख *सोसियल ट्रान्स्फरमेसन् एन्ड द लेप्चाज अव् दार्जिलिङ हिल्स: रोल अव् क्रिस्चियन मिसनेरिज-मिड नाइन्टिन्त् सेन्चुरी टु १९४७* एडी-मा इसाई धर्म अपनाउने लेप्चाहरूमा लेप्चा भाषाको ज्ञान न्यून रहेको उल्लेख पाइन्छ। बाइबल तथा अन्य धार्मिक पाठ कि त अङ्ग्रेजीमा कि त नेपालीमा भएकाले, गिर्जामा विभिन्न जाति गोष्ठीका मानिसहरू रहने हुनाले, धर्म प्रचारको सम्पर्क भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको प्रयोग हुने गरेकोले पनि इसाई धर्मावलम्बी लेप्चाहरूले लेप्चा भाषा थोरै प्रयोग गर्ने गरेको कुरा यसमा उल्लेख पाइन्छ।

पेट्रिक सदामु लेप्चाको किताब *अ कन्साइज् हिस्ट्री अव् लेप्चा ल्याङ्ग्वेज* (सन् २०१७)-मा लेप्चा भाषाको उत्पत्ति र विकास, लिपि अनि वर्ण व्यवस्था, लेप्चा भाषाप्रति अङ्ग्रेजहरूको दृष्टिकोण जनसङ्ख्या अन्तर्मिश्रण, धर्म परिवर्तन आदिविद्वारा लेप्चा भाषामा परेको प्रभाव भाषिक योजना र भाषा माथि गरिएका कार्यहरूको विवरण आदि पाइन्छ। मेनवरिडको लेप्चा व्याकरणपछि लेप्चा भाषाको इतिहासबारे उपलब्ध आजसम्म प्राप्त यो नै एउटा बृहत् कार्य रहेको थाहा लाग्छ। यसरी नै इलामका लेप्चाहरूबारे पनि केही अध्ययन भएको पाइन्छ जसमध्ये नोवल किशोर राई अनि नेत्रमणि दुमी राईको किताब *इलामका लाप्चा जाति र स्थाननाम* (सन् २०१७) विशेष उल्लेख्य रहेको छ। यस किताबमा इलाम जिल्लाको फिक्कल, छिरुवा, अन्तु, चिन्डेपानी, दिसा, खोल्मे, रुडसुड आदि क्षेत्रहरूमा साना अनि ठुला सबैले आफ्नो मातृभाषाको प्रयोग निककै राम्ररी गर्ने गरेको उल्लेख पाइन्छ। तथापि लेप्चा भाषीहरूमा नेपाली भाषाको व्यापक प्रभाव परेको कुरा पनि यस किताबमा उल्लेख भएको पाइन्छ।

बलराम पाण्डेद्वारा सम्पादित *भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण: सिक्किमका भाषाहरू* (सन् २०१८)-मा सिक्किमका जम्मा १६ वटा भाषाहरूको अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ। यस किताबमा लेप्चा भाषाबारे बलराम पाण्डे र एनिरा फिपोन लेप्चाको लेख समावेश छ। उक्त लेखमा सिक्किममा लेप्चा भाषाको प्रचलन, यसका विशेषता, भाषाको विकास अनि प्रयोग लेखन र मुद्रण तथा अन्य विषयबारे प्रकाश पारिएको छ। लेप्चा भाषामा भने जस्तो साहित्यको विकास नभएको अनि थुप्रै कार्यक्षेत्रमा भाषाको प्रचलन हराउँदै गएको विवरण यस लेखमा पाइन्छ।

उपर्युक्त कृतिहरूका अतिरिक्त उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालयमा विद्यावारिधि उपाधिका निमित्त प्रस्तुत समित घोसालको शोध प्रबन्ध *लेप्चाज् अन्व दार्जिलिङ एन्ड सिक्किम अ स्टडी इन् कल्चरल इकोलजी एन्ड सोसल चेन्जले* पनि यस दिशामा अध्ययन गरेको थाहा लाग्छ। यसका साथै प्रायःजसो सिक्किम र दार्जिलिङसम्बन्धी लेखिएका ऐतिहासिक कृतिहरूमा पनि लेप्चा जातिको इतिहास तथा उनीहरूका विविध पक्षबारे अध्ययन भएको पाइन्छ। पूर्वकार्यको अध्ययनद्वारा थाहा लागेअनुसार लेप्चा भाषाको समाजभाषिक अध्ययन अद्यावधि भएको पाइन्छ। यस शोधले त्यस दिशामा कार्य गरेको मानिन्छ।

१.८ सामग्री सङ्कलन र अनुसन्धान पद्धति

१.८.१ सामग्री सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण

प्रस्तुत शोधकार्यका निमित्त प्राथमिक सामग्रीको सङ्कलन क्षेत्रकार्य तथा पर्यवेक्षणद्वारा गरिएको छ। सर्वेक्षणमा नमुना छनोट विधि (Sample Survey) ग्रहण गरिएको छ जसअन्तर्गत उद्देश्यपूर्ण छनोट गरिएको छ। विभिन्न समूह, स्थिति, तह, वर्ग, श्रेणी आदिको ठिक प्रतिनिधित्व गराउन हेतु वर्गीकृत नमुना छनोट (स्ट्राटिफाइड स्याम्प्लिङ) तथा इलाका नमुना छनोट (एरिया स्याम्प्लिङ) गरिएको छ। सामाजिक स्थितिहरूको अवलोकन पछि तयार गरिएको प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता, टिपोट, स्वराङ्कन आदिका माध्यमले सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। कतिपय स्थितिमा विशेष सूचक (कि इन्फोमेन्ट)-को चयन पनि गरिएको छ।

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि सिक्किम राज्य, पश्चिम बङ्गालको दार्जिलिङ अनि कालेबुङ जिल्ला अनि पूर्वी नेपालको इलाम, फिक्कल, श्रीअन्तु तथा अम्बिटार आदि क्षेत्रको सर्वेक्षण गरियो। सिक्किमबाहेक भारतको पश्चिम बङ्गालका यी दुई जिल्ला अनि पूर्वी नेपालका उक्त क्षेत्रमा पनि लेप्चाहरूको घना उपस्थिति रहेकाले यी क्षेत्रहरूको सर्वेक्षण गरिएको हो। यस कार्यको क्षेत्र सिक्किम रहेकाले लेप्चाहरू बसोबास गरेका सिक्किमका चारैवटा जिल्लाका विभिन्न ठाउँहरूमा क्षेत्रकार्य गरियो। पूर्व जिल्लामा गान्तोक, पाकिम, सीमिक लिङ्जे, पब्यिक, राक्दोङ, तिनतेक, दिक्चु अनि कम्बल; पश्चिम जिल्लामा पेलिङ, देन्ताम, रिन्छेनपोङ, कलुक, छोजो, लिथाङ, कोङ्ग्री, माङदेर, थिङलिङ, माङनाम, गाङगेक, कर्जी आदि क्षेत्रको सर्वेक्षण गरियो। यसरी नै उत्तर जिल्लाको लेप्चा संरक्षित क्षेत्र जङ्गुअन्तर्गत बे-लिङ्ज्या, तिङबोङ, पासिङदाङ, सिपगेर, लिङदोङ, हि-ग्याथाङ, बफोँक, नन्-साङदोङ्ग, गोर-तेरङ आदि क्षेत्रमा अनि यसै जिल्लाका मानुल, मङ्गन, राङराङ, सोयम, फाम्ताम्,

फुदोड, फेन्सोड र कवि-तिङ्दा आदि क्षेत्रमा सर्वेक्षण गरियो भने दक्षिण जिल्लाअन्तर्गत लिङ्गी, लिङ्मो-कोल्थाड, टेक, वक, ओम्चु, तिन्किताम, नाम्ची, नामथाड, फुङ्ला आदि क्षेत्रहरूमा सर्वेक्षण गरी सामग्री सङ्कलन गर्ने कार्य गरियो। क्षेत्र कार्य गर्दा समाज र सामाजिक वर्ग मात्र नभएर भौगोलिक तथा गाउँ अनि सहर जस्ता विभेदक घटकलाई पनि आधारस्वरूप समावेश गरिएको छ। प्राथमिक सामग्रीको सङ्कलन जम्मा तीनसय एकानब्बेवटा प्रश्नावली, अट्टाइसवटा प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता, एघाहवटा टेलिफोन अन्तर्वार्ता, सोहवटा अनुष्ठानमा सहभागिता, एकसय सत्ताइसवटा पूरा लेख दस्तावेज, तिर्चालिसवटा आधिकारिक/प्रशासनिक पत्राचार, बाह्रवटा सिक्किमको प्रशासनिक रिपोर्ट, तीनवटा वृत्तचित्र अनि चारसय तिरचालिसवटा फोटोको सहयोगद्वारा गरिएको छ। सर्वेक्षणमा सामाजिक वर्गीकरणअन्तर्गत सबै वर्ग, श्रेणी, स्तर, धर्म, लिङ्ग, शैक्षिक स्तर, व्यवसाय, उमेर, आर्थिक स्तर आदिबाट सामग्री उपलब्ध गरिएको छ। लेप्चा सँगसँगै केही अलेप्चा/अन्य जातीय समूहबाट पनि सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। शोधमा सूचक वा स्रोत व्यक्तिको नाम, उमेर, शिक्षा, आर्थिक स्तर, व्यवसाय जस्ता विषयहरू सरकारी रेकर्ड वा मानक तथ्यमा आधारित नरहेर सूचक वा उत्तरकर्ताले उपलब्ध गराएको विवरणमा आधारित रहेको छ।

सामग्री विश्लेषणमा वन्स्टेन तथा हेन्डर्सन (सन् १९७२) अनि लावभ (सन् १९६६)-को पद्धतिलाई अपनाइएको छ। पहिलो चरणमा सबै प्रश्नोत्तर हेरी यसका मूल विभेदक छुट्ट्याउने कार्य गरियो। दोस्रो चरणमा भिन्नता वा विविधता ल्याउने मुख्य मुख्य विभेदकलाई खुट्ट्याउने कार्य गरियो। यसपछि तेस्रो चरणमा अन्य आधारमा नमुनाको वर्गीकरण गरी विश्लेषण गर्ने कार्य गरिएको छ। सामग्रीको वर्गीकरणका आधारमा शिक्षा सामाजिक वर्ग अनि धर्म मूल कारक रहेको पाइएको छ।

प्रस्तुत अध्ययन सिक्किमका चारवटै जिल्लाका विभिन्न ठाउँहरूको सर्वेक्षण र क्षेत्रगत अध्ययनमा आधारित छ। विशेष गरेर लेप्चा जाति बसोबास गरेका ठाउँहरूमा गएर प्रश्नावलि, व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, रेकर्डिङ, आदिका माध्यम शोध सामग्री भेला गरिएको हो। लेप्चाहरू अन्य समुदायसित सराबरी रूपमा बसोबास गरेका गाउँहरूबाट अलेप्चा समुदायका केही व्यक्तिहरूको अन्तर्वार्ता पनि लिने कार्य गरिएको छ।

प्रस्तुत अध्ययनमा सन् २०१३ देखि सन् २०१८ सम्मको समय अवधिमा गरिएको क्षेत्रगत अध्ययनद्वारा प्राप्त गरिएका सामग्री अनि तथ्यहरूलाई सन्दर्भ तथा आवश्यकताअनुसार आधार बनाइ विश्लेषण गरिएको छ।

क्षेत्रगत सर्वेक्षणमा उत्तर सिक्किमको सिङ्गो लेप्चा बसोबास गर्ने ठाउँ जङ्गु, जो लेप्चा आरक्षित क्षेत्र हो, अनि जहाँ अन्य समुदाय बस्न वर्जित छ, लगायत अन्य लेप्चा बहुल क्षेत्र जस्तै उत्तर सिक्किमको सोयम, मानुल; दक्षिण सिक्किमको लिङ्गी तथा वक; अनि पश्चिम सिक्किमको लिथाङ, कोङ्ग्री, माङ्देर, थिङलिङ, गाङ्गेप, कर्जी आदि क्षेत्र ; एक वा दुई अन्य समुदायसित मिसिएर बसेका क्षेत्र जस्तै पर्व सिक्किमको सुमिक-लिङ्जे, पश्चिम सिक्किमको फामराङ, छोजो, उत्तर सिक्किमको फुदोङ, फेनसङ, काबी अनि दक्षिण सिक्किमको तीनकिताम, आदि क्षेत्र; अनि अन्य धेरै समुदायसित सराबरी मिसिएर बसेका ठाउँजस्तै पूर्व सिक्किमको गान्तोक, पाकिम, पब्यिक, दिक्चु आदि ठाउँहरू; पश्चिम सिक्किमको पेलिङ, देनताम, योक्साम; उत्तर सिक्किमको मङ्गन, राङराङ; अनि दक्षिण सिक्किमको लिङ्मो-कोलथाङ, बर्मेक, टेक, फुङ्ला, नाम्थाङ आदि सर्वेक्षण स्थल चयन गरी ती प्रत्येक स्थानको सामाजिक वर्गीकरण जस्तै धर्म, लिङ्ग, उमेर, पेसा, वर्ग, शिक्षा, आर्थिक स्तर आदिलाई विशेष प्राथमिकता दिएर नमुना छनोट पद्धतिलाई अवलम्बन गरी सामग्री अनि तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने कार्य गरियो। यस अतिरिक्त विभिन्न सामाजिक स्थिति अनि परिवेश जस्तै पारिवारिक, प्रशासनिक, सामाजिक, व्यवसायिक, हाटबजार, गाउँ-सहर आदिमा भाषा प्रयोगमा देखिने विविधता खुट्याउन हेतु प्रश्नवालि तयार गरी सर्वेक्षण गरियो। यस अध्ययनमा यी विभिन्न ठाउँहरूको सर्वेक्षणद्वारा प्राप्त सामग्री र तथ्याङ्कका आधारमा लेप्चा भाषिक व्यवहारमा देखिने विविधता, अभिवृत्ति, भाषिक प्रवीणता, भाषिक निरन्तरता अनि मातृ भाषाप्रतिको लगाउ आदि पक्षहरूको परिक्षण र विश्लेषण गरिएको छ। यसका साथै लेप्चा भाषा व्यवहारमा बहुभाषिकताको प्रभाव अनि भाषा व्यवहारमा देखिने कोड मिश्रण आदिबारे अध्ययन पनि समावेश गरिएको छ। सैद्धान्तिक एवम् गौण सामग्रीको परिपूर्तिका निमित्त पुस्तकालय पद्धति अँगालिएको छ।

१.८.२ अनुसन्धान पद्धति

प्रस्तुत शोधको अध्ययनको आधार समाज भाषाविज्ञान रहेको छ। यसको विधि निगमनात्मक अनि पद्धति विश्लेषणात्मक रहेको छ।

१.९ शोधकार्यको सीमा अनि क्षेत्र

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक 'सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार: समाजभाषिक अध्ययन' रहेको छ। यसको स्थलगत क्षेत्र सिक्किम रहेको छ। यहाँ सिक्किम भन्नाले वर्तमान सिक्किम राज्यको राजनैतिक सीमा बुझिन्छ। प्रस्तुत कार्य सिक्किमका चारवटा जिल्लाका विभिन्न ग्रामीण तथा सहरी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारको अध्ययन तिनका सामाजिक वर्गीकरणलाई ध्यानमा राख्दै वर्गीकृत नमुना छनोट पद्धतिद्वारा गरिएको छ।

१.१० शोधकार्यको अध्याय विभाजन

अध्ययनको सुविधाका निम्ति प्रस्तुत शोधकार्यलाई जम्मा पाँचवटा अध्यायमा विभाजित गरिएको छ। अध्यायहरूको विषयगत फाँटवारी निम्नप्रकारले रहेको छ।

पहिलो अध्याय : शोध परिचय

दोस्रो अध्याय : समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक परिचय

तेस्रो अध्याय : सिक्किममा लेप्चा जाति अनि भाषा

चौथो अध्याय : सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार

पाँचौँ अध्याय : उपसंहार एवम् निष्कर्ष

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

परिशिष्ट

दोस्रो अध्याय

समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक परिचय

२.१ परिचय

मानिस सामाजिक प्राणी हो अनि ऊ भाषाका माध्यम सामाजिक सम्पर्क गर्दछ। आधुनिक भाषाविज्ञानका पितामह फर्डिनान्द दि सस्युरले भाषालाई एउटा सामाजिक विषय मानेका थिए। उनी भाषाका अन्य कुराबाहेक मानवीय भाषिक सम्पर्कमा हुने असीमित विविधताबारे धेरै आकर्षित बनेका थिए।^१ मानिसहरूले समाजमा आपसी सम्प्रेषणका लागि भाषालाई विभिन्न स्थितिमा प्रयोग गर्छन्। सामाजिक परिस्थितिअनुसार यसमा प्रयोग विविधता पाइन्छ। सामाजिक सम्पर्कका विविध सन्दर्भअनुरूप भाषा कसरी प्रयोग हुन्छ भन्ने कुराको अध्ययन आवश्यक र चासोपूर्ण विषय हुन आउँछ।

भाषाको समाजपरक अध्ययन सामाजिक भाषाविज्ञानको क्षेत्र हो। सामान्य भाषाविज्ञानले भाषाको संरचना पक्षलाई जोड दिन्छ भने समाज भाषाविज्ञानमा चाहिँ भाषाको प्रयोग पक्षमा जोड दिइन्छ। सामान्य भाषाविज्ञानले भाषालाई सन्दर्भ निरपेक्ष रूपमा अध्ययन गर्न खोज्छ भने समाज भाषाविज्ञानले चाहिँ भाषाको अध्ययनलाई समाज सापेक्ष एवम् प्रयोग सन्दर्भगत बनाउँछ।^२

समाज भाषाविज्ञान आधुनिक भाषाविज्ञानको एउटा प्रायोगिक शाखा विशेष हो जसअन्तर्गत विभिन्न सामाजिक घटक र स्थितिले भाषा प्रयोगमा ल्याएको विविधताको अध्ययन गरिन्छ।

२.२ समाज भाषाविज्ञानको अर्थ अनि अध्ययन परम्परा

आदि सभ्यतादेखि नै मानिसले आफुलाई अभिव्यक्त गर्न भाषाको प्रयोग गर्‍यो। समाजको निर्माणपछि आपसी भाषिक सम्पर्क अझ बाक्लो भएर गएको मान्न सकिन्छ। यस दृष्टिमा समाजमा भाषाको प्रयोग प्राचीन विषय हो। तर समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणा सन् १९७० को दशकतिर मात्र पूर्ण रूपले स्थापित भएको मानिन्छ। समाज भाषाविज्ञानको व्यवस्थित एवम् सैद्धान्तिक आधारमा अध्ययन सुरु भएको चार दशकभन्दा केही बढी मात्र भएको पाइए तापनि यो सीमित समयको छोटो ऐतिहासिक चिनारी बोकेको भाषाविज्ञानको यस प्रायोगिक शाखाले छोटो समयमा नै एउटा विकसित शाखाका रूपमा चिनारी बनाइसकेको पाइन्छ। भाषा तथा समाजबिचको सम्बन्धको अध्ययन गर्ने समाज

^१ जर्जेन ज्यास्पर, सन् २०१०, 'स्टाइल एन्ड स्टाइलिङ इन् एडुकेसन', नेन्सी एच हनबर्गर एन्ड सान्द्रा एल मेक्के (सम्पा), *सोसियोलिङ्विस्टिक्स एन्ड ल्याङ्वेज एडुकेसन*, युके : लाइब्रेरी अन्ड कङ्ग्रेस, पृ १८१

^२ हेमाङ्गराज अधिकारी, सन् २०१०, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ ३-४

भाषाविज्ञान अध्ययनको एउटा रुचिकर शाखाका रूपमा अझ बढी विकसित हुँदै गएकाले यसको महत्त्व पनि उत्तिकै बढ्दो देखिन्छ।^३

भाषा मानवले आर्जन गरेको एउटा विशिष्ट एवम् मूल्यवान् निधि हो। भाषाको अध्ययन तथा यसबारे अनुसन्धान प्रायः आजभन्दा दुई हजार वर्ष अघिदेखि नै हुँदै आएको मानिन्छ। यस दिशामा कार्य गर्ने पहिलो विद्वान् भारतका पाणिनी नै हुन् जसको कार्यलाई अमेरिकी भाषावैज्ञानिक ब्लुमफिल्डले ‘मानवीय बौद्धिकताको एउटा विशाल स्तम्भ’^४ मानेका छन्।

वास्तवमा युरोपमा भाषाहरूको वैज्ञानिक अध्ययन हुनअघि नै भारतमा व्याकरण लेखनको समुन्नत परम्परा रहेको थाहा पाइन्छ। संस्कृत तथा हिन्दी व्याकरणबारे रहेका ज्ञान अनि सूचना आदि मिसनेरीहरूले युरोपमा १६-१७औँ शताब्दीमा मात्र पुऱ्याएका हुन्। फलस्वरूप प्रथमपल्ट युरोपमा भाषाहरूको वैज्ञानिक अध्ययन सुरु भयो। युरोपका विलियम जोन्स (सन् १७४६-१७९४) नै यस्ता प्रथम विद्वान् थिए जसले संस्कृत भाषाको बृहत् अध्ययन गरी संस्कृत, ल्याटिन र ग्रीक भाषामाझ भएका केही समानताहरूलाई हेर्ने प्रयास गरे।^५

भारोपेली भाषाहरूको वैज्ञानिक तुलना भने फ्रेन्ज बोप (सन् १७९१-१८६९)-बाट भएको मानिन्छ भने सामान्य भाषाविज्ञान अथवा मानवीय बोली वा कथ्य भाषा अनि यसका प्रयोग विविधताबारे प्रथमपल्ट महत्त्वपूर्ण अध्ययन गर्ने विद्वान् विल्हेमस जोन हमवोल्ट (सन् १७६९-१८३५) हुन् जसको अध्ययन सन् १८३६ मा प्रकाशित भएको पाइन्छ। यसै अध्ययन परम्परालाई अघि बढाएर फर्दिनान्द दी सस्युर (सन् १८५७-१९३०)-ले आधुनिक भाषाविज्ञानको एउटा सुव्यवस्थित अनि वैज्ञानिक अध्ययन परम्पराको थालनी गरे।

भाषा कुनै व्यक्तिले आफ्नो भाव तथा विचारको सम्प्रेषणका लागि प्रयोग गर्ने एउटा माध्यम हो। कुनै पनि व्यक्तिले भाषाको प्रयोग आफुजस्तै अन्य व्यक्तिसित सम्पर्क गर्दा गर्ने गर्छ। आपसी भेटघाटका क्रममा व्यक्ति व्यक्तिमाझ वा व्यक्ति र समूह तथा समूह समूहमाझ वार्तालाप हुने गर्दछ। त्यसैले भाषाले सामाजिक सम्पर्क स्थापित गर्दै यसलाई निरन्तरता पनि प्रदान गर्दछ। वास्तवमा जबदेखि मानवीय सभ्यता अनि समूह र समाजको स्थापना भयो त्यसै बेलादेखि नै उनीहरू माझ कुनै न कुनै किसिमले सम्पर्क पनि

^३हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ ४

^४ल्योनार्ड ब्लुमफिल्ड, सन् १९९६, ल्याङ्ग्वेज, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास पब्लिसर्स प्राइभेट लिमिटेड, पृ ११

^५ल्योनार्ड ब्लुमफिल्ड, ल्याङ्ग्वेज, पूर्ववत्, पृ १२

स्थापित हुन गयो। त्यस सम्पर्कलाई स्थापित गर्ने एउटा विशिष्ट एवम् प्रभावकारी माध्यमका रूपमा सम्भवतः भाषाको विकास पनि भयो। कुनै पनि समाज भाषा, संस्कृति, व्यवसाय तथा रहनसहन आदि कारक तत्त्वद्वारा निर्मित हुन्छ। त्यसरी एउटै किसिमका भाषा, संस्कार, संस्कृति, व्यवसाय तथा जीवन-शैलीले निर्माण गरेको समाजलाई भाषाले जीवन्तता दिएको हुन्छ। यस अर्थमा भाषा अनि समाजको आपसी सम्बन्ध धेरै प्राचीन रहेको पाइन्छ। समाजका सदस्यहरूले सामाजिक विभिन्न परिस्थितिहरूमा आफुलाई चिनाउने अनि प्रस्तुत गर्ने कार्यद्वारा भाषाको विकास पनि गर्दै लगे। मानवीय सभ्यताद्वारा सिर्जित भाषा-कलाको अध्ययनमाथि उल्लेख भएझैं धेरै अधिदेखि भएको पाइए तापनि समाज अनि भाषाको सम्बन्ध तथा भाषाको समाज सापेक्षिक अध्ययन भने धेरै पछिबाट सुरु भएको हो। समाज भाषाविज्ञानको अवधारणा अनि अध्ययन भाषाविज्ञानको प्रायोगिक शाखा विशेषान्तर्गत पर्दछ। अन्यान्य अध्ययनका क्षेत्रजस्तै समाज भाषाविज्ञानको अवधारणालाई स्थापित गर्न पनि धेरै अध्ययन-विधि, उद्देश्य, प्रकाशन, सङ्गोष्ठी तथा सङ्गठन आदि कार्यहरूको सम्पादन भएको हो। समाज भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा उत्तर अमेरिकामा धेरै कार्य भएको मानिन्छ भने युरोपमा पनि मिलेट (सन् १९२६), फर्थ (सन् १९५७), कोह (सन् १९५६) अनि सोमर फेल्ट (सन् १९३८) प्रभृति विद्वान्हरूले अर्थ अनि सामाजिक सन्दर्भको अध्ययन गर्दै आएका हुन्।^६

सन् १९२४ मा लिङ्ग्विस्टिक सोसाइटी अन्तर्गत अमेरिकाको स्थापना अनि सन् १९२७ मा 'ल्याङ्ग्वेज' जर्नलको प्रकाशनद्वारा भाषाहरूका अध्ययनमा अमेरिकाली सम्प्रदायले निकै प्रगति गर्‍यो, फलस्वरूप रूप अनि अर्थका अध्ययनमा केन्द्रित ब्लुमफिल्डको संरचनावादको उदय भयो। यसका साथै फ्रान्ज बोआजद्वारा प्रभावित एडवर्ड सपिरको नवअवधारणावाद पनि देखा पर्‍यो। यी दुवै किसिमका अध्ययनका प्रभावस्वरूप समाज भाषाविज्ञानको उदय भएको कुरा धेरै विद्वान्हरूले गरेका छन्।^७

समाज भाषाविज्ञान शब्दको प्रथम प्रयोग सन् १९४९ मा एउटा सङ्गोष्ठी पत्रमा भएको अनि सन् १९५२ मा प्रथमचोटि यो शब्द प्रकाशित रूपमा प्रचलनमा आएको थाहा लाग्छ।^८ यसपछि यस शब्दको प्रयोग धेरै पुस्तकहरूमा, कहीं कहीं योजक चिह्नका साथ (समाज-भाषाविज्ञान) प्रकाशित भएको पाइन्छ।

^६ चार्ल्स ए फर्ग्युसन, सन् १९९८, सासियोलिङ्ग्विस्टिक पर्सपेक्टिभ्स: पेपर्स अन ल्याङ्ग्वेज इन् सोसाइटी-१९५८-१९९४, एम ह्युबनर (सम्पा), अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ३

^७ चार्ल्स ए फर्ग्युसन, सासियोलिङ्ग्विस्टिक पर्सपेक्टिभ्स: पेपर्स अन ल्याङ्ग्वेज इन् सोसाइटी-१९५८-१९९४, एम ह्युबनर (सम्पा), पूर्वतत् 'हेभर सी क्युरी, सन् १९५२, ए प्रोजेक्सन अन्तर्गत सासियोलिङ्ग्विस्टिक्स, एम ह्युबनर (सम्पा), चार्ल्स ए फर्ग्युसन, १९९८, सासियोलिङ्ग्विस्टिक पर्सपेक्टिभ्स: पेपर्स अन ल्याङ्ग्वेज इन् सोसाइटी-१९५८-१९९४, -मा उद्धृत

विशेष गरी युरियल बेनरिकद्वारा सम्पादित न्यु यर्कको लिङ्ग्विस्टिक सर्कलको जर्नल 'वर्ड'-मा यस शब्दको प्रयोग धेरै भएको थियो। वास्तवमा उक्त 'वर्ड' जर्नल नै सन् १९५० का दशकमा भाषा तथा समाजको सम्बन्धको अध्ययन गर्ने एउटा मञ्च बन्यो अनि त्यो सन् १९५९ मा प्रकाशित फर्ग्युसनको 'डाइग्लोसिया'-को प्रकाशन स्थल पनि बन्यो।

यसपछि समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा एउटा खुड्किलो नै मानिएको हिम्सको 'ल्याङ्ग्वेज एन्ड कल्चर इन् सोसाइटी' सन् १९६४ मा प्रकाशित भयो जसमा यस क्षेत्रमा कार्य गर्ने त्यस समयका केही अग्रपङ्क्तिका भाषाविज्ञानीहरूको अध्ययन प्रस्तुत भएको पाइन्छ।^९

समाज भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा ठोस कार्य गर्ने विद्वान् हुन् जे ए फिस्मन्। सन् १९६० को दशकमा फिस्मन्का धेरै अध्ययनहरू प्रकाशित पाइन्छ जसमध्ये सन् १९६८ मा प्रकाशित 'रिडिङ्ग्स् इन द सोसियोलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज' विशेष रूपले महत्त्वपूर्ण अनि चर्चित हो। समाज भाषाविज्ञानको विषय एवम् कार्यक्षेत्रलाई समेटेर लेखिएको अर्को महत्त्वपूर्ण कृति गिग्लियोलीको 'ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसियल कन्टेक्ट'-लाई मान्न सकिन्छ, जो सर्वप्रथम सन् १९७२ मा प्रकाशित पाइन्छ।

कुनै पनि ज्ञानानुशासन वा विषयको विकासका निम्ति संस्थागत रूपमा त्यसलाई स्थापित गर्नु अनि पाठ्यक्रमका माध्यम विधिवत् अध्ययन-अनुसन्धान गर्नु आदि विषय अनिवार्य रहन्छ। ज्ञान-विज्ञान आदिसित सम्बन्धित प्रायः सबै विधालाई संस्था अनि शिक्षण प्रणाली तथा अनुसन्धानसित जोड्ने कार्य भएको निर्विवाद छ। समाज भाषाविज्ञानलाई भाषाविज्ञानको एउटा प्रायोगिक शाखाविशेषका रूपमा विकास गर्नमा पनि यस्तै प्रयासहरू धेरै उपयोगी बनेको देखिन्छ। सन् १९६६ मा अमेरिकाको योसिभा विश्वविद्यालयमा फिस्मन् अनि भिराजनले 'भाषा अनि व्यवहार' नामक पाठ्यक्रम सुरु गरे जसअन्तर्गत गुम्पर्ज अनि हाइम्स (सन् १९६४), हर्जलर (सन् १९६५) र जेस्पर्सन (सन् १९६४) आदिका अध्ययन-अनुसन्धान कृतिहरू अनि अन्य केही पाठहरूको समावेश गरिएको थियो। त्यही समयमा लस एन्जलसको एलएसए लिङ्ग्विस्टिक इन्स्टिट्युटमा लेवभले 'इन्ट्रडक्सन् टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स' विषय पढाउने कार्य गरे।^{१०} उक्त अध्ययन-अध्यापनले व्याकरण सिद्धान्त अनि भाषिक परिवर्तनको विषयलाई धेरै प्रमुखता दिएको पाइन्छ।

^९ चार्ल्स ए फर्ग्युसन, सासियोलिङ्ग्विस्टिक पर्स्पेक्टिभ्ज: पेपर्स अन ल्याङ्ग्वेज इन् सोसाइटी-१९५८-१९९४, एम हुब्लर (सम्पा), पूर्ववत्, पृ ४

^{१०} चार्ल्स ए फर्ग्युसन, पूर्ववत्

समाज भाषाविज्ञानबारे लेवभको अध्ययन परम्परामा रहेर कासरूले सन् १९६४ मा इलोनोइस विश्वविद्यालयमा पढाउने कार्य सुरु गरे जहाँ पाठका रूपमा फर्थ (सन् १९५७), होइजर (सन् १९५४), हाइम्स (सन् १९६४) तथा जेस्पर्सन (सन् १९४६) आदिलाई समावेश गरिएको थाहा लाग्छ। एउटा उल्लेख्य कुरा के देखिन्छ भने सन् १९६२ मा नै वास्तवमा वासिङ्टन विश्वविद्यालयमा भाषाविज्ञान पढाउने क्रममा फर्ग्युसनले समाज भाषाविज्ञान पढाउने कार्य गरिसकेका थिए। फर्ग्युसनले समाज भाषाविज्ञानको अवधारणा लाई कोहेन (सन् १९५६), फर्ग्युसन अनि गुम्पर्ज (सन् १९६०), वक्सम्यान (सन् १९६०), क्लज (सन् १९५२), मिब्लेट (सन् १९२८) अनि विब्रेक (सन् १९५३) आदिका अध्ययनमा निहित रहेर विकास गरेका थिए भने जानकारी पाइन्छ। वास्तवमा फर्ग्युसनको यही 'समाजभाषिक पाठ' नै अमेरिकामा पाठ्यक्रमका रूपमा पढाइएको पहिलो पाठ हो।^{११}

समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन-अनुसन्धान र विकास विविध प्रकारले भएको पाइन्छ। विशेष गरेर यसमा सिद्धान्त विधि र पद्धति; सूक्ष्म तथा स्थूल अध्ययन अनि नृजातीय भाषा अध्ययन आदि भिन्न भिन्न किसिमका अध्ययन पद्धति समावेश रहेको पाइन्छ। गुम्पर्ज यसको सिद्धान्त अनि विधिबारे धेरै केन्द्रित रहेका थिए भने लेवभ भाषिक प्रयोग विविधताको सूक्ष्म अध्ययनतर्फ बढी आग्रही थिए। त्यसरी नै फिस्मन्को अध्ययनलाई समाज भाषाविज्ञानको स्थूल अध्ययन मान्न सकिन्छ भने हाइम्सको अध्ययनलाई अन्तर्विषयक ज्ञानानुशासनमा आधारित नृजातीय भाषिक अनुसन्धान मान्न सकिन्छ।^{१२} समाज भाषाविज्ञानको थालनीका यस्ता अध्ययनहरूले के बुझाउँदछ भने यस शाखाको अध्ययन प्राथमिक अवस्थादेखि नै विस्तृत रहेको थियो। वास्तवमा भाषाको अध्ययन समाजको सापेक्षतामा गरिनु आफैमा एउटा बृहत् अभ्यास हुन जान्छ कारण समाज विविध घटकको समावेशद्वारा निर्मित हुन्छ। भाषा, जाति, पेसा, धर्म, संस्कृति आदि कुराहरू समाजको निर्माणमा अनि सामाजिक व्यवस्था तथा जीवनको निरन्तर विकासमा महत्त्वपूर्ण रहन्छ। भाषाबाहेक माथि उल्लेख भएका विभिन्न सामाजिक घटक अनि परिस्थिति आदिले समाजको भाषिक व्यवहारमा धेरै हेरफेर अनि विविधता ल्याएको हुँदछ। यसै कारण सामाजिक सन्दर्भमा भाषाको अध्ययन गर्दा समाजको वर्गीकरण अनि विभिन्न घटकका कारण भाषा प्रयोगमा आएको भिन्नतालाई खुट्ट्याउने अनि त्यसका कारण पत्तो लगाउने आदि अध्ययन आवश्यक रहन्छ। त्यसैले गर्दा पनि समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्रलाई व्यापक मानिन्छ।

^{११} चार्ल्स ए फर्ग्युसन, पूर्ववत्, पृ ४-५

^{१२} चार्ल्स ए फर्ग्युसन, पूर्ववत्, पृ ५

आधुनिक भाषाविज्ञानको धेरै विकास भएपछि यसका अन्य धेरै शाखा-उपशाखा जस्तै ऐतिहासिक भाषाविज्ञान, तुलनात्मक भाषाविज्ञान, वर्णनात्मक भाषाविज्ञान आदि विधाको विकास पनि भयो। भाषाको सम्बन्ध मानवीय जीवनको विविध परिस्थितिसित रहेको हुनाले यसका प्रायोगिक शाखाहरू पनि विकसित भए। यसै क्रममा भाषा र समाजको सम्बन्धको अध्ययन गर्दै भाषाको समाजसापेक्षित अध्ययन गर्ने परम्पराको विकासले समाज भाषाविज्ञानको उदय भएको मानिन्छ।

सामाजिक सन्दर्भमा गरिने भाषाको अध्ययनलाई समाज भाषाविज्ञान भनिन्छ।^{१३} अर्थात् समाज भाषाविज्ञानले सामाजिक सम्बन्ध अनि विविध सन्दर्भका आधारमा भाषा अनि त्यसको प्रयोगको अध्ययन गर्दछ। भाषाको अध्ययन-अनुसन्धान अनि शिक्षणका सन्दर्भमा एउटा मुख्य अध्ययन क्षेत्रका रूपमा विगत केही दशकयता समाज भाषाविज्ञान एउटा प्रमुख अनि प्रचलित शाखाका रूपमा विकसित भएको पाइन्छ। भाषाको अध्ययन परम्परामा शब्दको अर्थ अनि सांस्कृतिक सम्बन्ध तथा भाषिकाको अध्ययन धेरै अघिदेखि हुँदै आएको पाइए तापनि अचेल ती अध्ययनहरू समाज भाषाविज्ञानकै अध्ययन क्षेत्रभित्र पर्ने कुरा स्वीकारिन्छ। तथापि भाषा अध्ययनको एउटा नितान्त भिन्न प्रायोगिक शाखा विशेषका रूपमा समाज भाषाविज्ञानको विकास भने सन् १९६० को दशक यता भएको मानिन्छ।^{१४}

साधारण भाषामा व्यक्तिहरूको समूहलाई समाज मानिन्छ। 'कुनै पनि समाजका व्यक्ति वा सदस्यहरू कुनै निर्दिष्ट वा एकाधिक उद्देश्य अनि सम्बन्धहरूद्वारा एकाअर्कामा आश्रित रहन्छन्।'^{१५} यिनै उद्देश्य प्राप्तिका लागि, सम्बन्ध निर्वाहनका निमित्त समाजका यी व्यक्तिहरू एकाअर्काका सम्पर्कमा रहन्छन् जसको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण, सक्रिय र प्रभावकारी माध्यम भाषा हो।

मानवीय सभ्यताको विकाससँगै विविध किसिमका समाजको निर्माण पनि हुँदै गएको पाइन्छ। सभ्यताको थालनीमा जङ्गली स्वभावका घुमन्ते-फिरन्तेको जमात हुँदै कृषि सभ्यतासम्म आइपुग्दा मानवीय समाजमा विविध संस्कृतिको विकास पनि भयो। खानपान, भेषभूषा, आचार-संस्कार, रीति-थिति, विधि-विधान, भाषा-शैली आदि जस्ता कुराहरूमा पनि निरन्तर विकास, विस्तार र मिश्रण हुँदै गयो। अधिको समाज धेरजसो एउटै भाषा, एउटै संस्कृति तथा जातीयताद्वारा धेरै निर्मित हुने गर्दथ्यो तर सभ्यताको विकाससँगै क्रमशः परिवर्तन हुँदै गएको व्यवसाय अनि त्यससित जोडिएको अर्थार्जन वा

^{१३}आर ए हड्सन, सन् १९९९, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, लन्डन : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ९

^{१४}आर ए हड्सन, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ १

^{१५}रोनाल्ड वाड्रह, सन् १९८६, *एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, युके : बासिल ब्ल्याकवेल, पृ १

अर्थव्यवस्था आदिका प्रभावका कारण मानवीय समाजमा आप्रवासन सुरु भयो। यही यायावर आचरण, आर्थिक बाध्यता अनि साम्राज्य स्थापना गरी शासन प्रभुत्व जमाउने मानवीय जन्मजात प्रकृति आदि कारणले कालान्तरमा समाज बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक, बहुजातीय हुँदै गयो। वर्तमान विश्वको प्रायः समाज नै बहुभाषी छ। यसै कारण कुनै पनि समाजमा एउटा मात्र भाषा बोल्ने व्यक्तिहरू मात्र हुन्छन् भन्ने अधिको मान्यता अब सार्थक रहेन। बहुभाषिकताका कारण समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्र एकातिर जटिल बन्दै गएको छ भने अर्कातिर रोचक पनि भएको छ। आजका सन्दर्भमा भाषिक समुदाय, जनसङ्ख्या अन्तर्मिश्रण तथा बहुभाषिकता, कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन आदि कुराहरूको चर्चा समाज भाषाविज्ञानअन्तर्गत महत्त्वपूर्ण रहन्छन्। यस अध्यायमा समाज भाषाविज्ञानका यिनै विविध कुराहरूलाई उपशीर्षकमा राखेर अध्ययन गरिएको छ।

समाज भाषाविज्ञानबारे चर्चा गर्ने केही विद्वान्हरूले भाषिक विषयका धेरै पक्षबारे चर्चा गरेका छन्। अग्निहोत्री (सन् १९८८) भन्छन्- 'यदि समाज भाषाविज्ञानले आफुलाई एउटा गम्भीर विषयका रूपमा स्थापित गर्ने धृष्टता राख्छ भने धेरै प्रश्नहरूको उत्तर यसले खोजिनिकाल्नु पर्ने हुन्छ। कोही पनि समाज भाषाविज्ञानीले भाषिका अनि भाषाबारेका विवाद, सामाजिक स्तर अनि बहुभाषिकता, लिपिको चयन तथा सिकारूको भाषाप्रतिको अभिवृत्ति/मनोवृत्ति आदि विषयलाई कसरी चर्चा वा सम्बोधन गर्छन् भन्ने कुराले धेरै महत्त्व राख्दछ।'^{१६} उनी अझ भन्छन्- 'हामीलाई एक भाषी समूह होइन तर बहुभाषी समाजका व्यवहारको अध्ययनका निम्ति समाज भाषाविज्ञानको एउटा सक्रिय विवरणात्मक तथा विश्लेषणात्मक ढाँचाको आवश्यकता पर्दछ।'^{१७} यस भनाइको तात्पर्य के हुन जान्छ भने समाज भाषाविज्ञानले समाजमा प्रचलित भाषाको प्रयोग विविधताको अध्ययन मात्र गर्दैन तर त्यसको अन्य यावत पक्षहरूको विश्लेषण तथा अन्वेषण पनि गर्दछ। बहुभाषिकताले ल्याएको भिन्न भिन्न परिस्थितिगत सम्भावनाहरू पनि समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रभित्र पर्दछन्।

भाषा कुनै समाजमा बसेका मानिसहरूले प्रयोग गर्ने सम्पर्कको माध्यम हो। त्यसैले समाज तथा भाषाको धेरै निकट सम्बन्ध रहेको हुन्छ। वर्मा अनि कृष्णस्वामी (१९९४) लेख्छन्- समाज भाषाविज्ञानले

^{१६}आर के अग्निहोत्री, आर एस गुप्त एन्ड कैलास एस अग्रवाल (सम्पा), सन् १९८८, स्टडिज इन् इन्डियन सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, न्यु दिल्ली : क्रिएटिव बुक्स, पृ १८

^{१७}आर के अग्निहोत्री, आर एस गुप्त एन्ड कैलास एस अग्रवाल (सम्पा), स्टडिज इन् इन्डियन सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ २०-२१

सामाजिक ढाँचा तथा भाषिकागत विविधताको अध्ययन गर्नु पर्दछ।^{१६} समाजशास्त्रले समाजमा भएको परिवर्तनको अध्ययन गर्दछ भने भाषाविज्ञानले भाषाको प्रचलनमा आएको अन्तरको अध्ययन गर्दछ। यी दुई किसिमका परिवर्तनको पारस्परिक क्रिया वा प्रभावको अध्ययन समाज भाषाविज्ञानले गर्दछ।^{१७}

मानिसहरूले विभिन्न सामाजिक सन्दर्भमा प्रयोग गर्ने भाषाको विवेचनाले भाषाका प्रकार्यबारे धेरै सूचना उपलब्ध गर्दछ साथै यस किसिमका अध्ययनले कुनै पनि समुदायमा कस्तो किसिमको सामाजिक सम्बन्ध स्थापित छ भन्ने कुरो पनि बुझाउँदछ।^{१८} समाज भाषाविज्ञानीहरू विभिन्न सामाजिक सन्दर्भमा किन वक्ताहरूले विविध किसिमका भाषिक व्यवहार गर्छन् भन्ने कुरामा धेरै इच्छुक हुन्छन्। यस अतिरिक्त भाषाको सामाजिक प्रकारलाई चिन्न अनि त्यसले सम्प्रेषित गर्ने सामाजिक अर्थलाई बुझ्न समाज भाषाविज्ञानी अग्रसर रहन्छन्। समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन परम्पराले यस्ता विविध पक्षलाई समेटेको मान्न सकिन्छ।

२.३ समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र

समाज भाषाविज्ञानअन्तर्गत भाषा तथा समाजका बिचको सम्बन्धको अध्ययन गरिन्छ। समाजमा बस्ने प्रत्येक वर्ग, जाति, व्यक्ति वा समुदाय भाषाकै माध्यमले आपसी सम्पर्क गर्दछन्। आजको समाज बहुजातीय, बहुसांस्कृतिक तथा बहुभाषिक छ। त्यसैले गर्दा समाज भाषाविज्ञानको कार्यक्षेत्र पनि त्यतिकै चुनौतीपूर्ण एवम् जटिल देखिन्छ। भाषाको सामाजिक प्रयोगमा सामाजिक स्तर आदि कुराहरू प्रभावकारी बन्छन्। जातीय, वर्गीय, धार्मिक, शैक्षिक, लैङ्गिक पेसागत आदि सामाजिक वर्गीकरणका कारण भाषिक प्रयोगमा विविधता हुने देखिन्छ। त्यति मात्र नभई भाषाको प्रयोगसित सम्बन्धित समाज, मानवशास्त्र, मनोविज्ञान आदिसितको सम्बन्धका कारण पनि समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्र अन्तर्विषयक रहेको स्पष्ट छ। विभिन्न विषयक्षेत्रसँग सम्बन्धित भएकाले यसलाई भाषाविज्ञानको बहुवैषयिक विधा पनि भन्ने गरिन्छ।^{१९} यसबाट समाज भाषाविज्ञान धेरै विषय क्षेत्रसँग सम्बन्ध राख्ने अनि ती विषयवस्तुसित सम्बद्ध अध्ययनको एउटा प्रायोगिक क्षेत्र हो भन्ने बुझिन्छ।

^{१६}एस के बर्मा एन्ड एन कृष्णस्वामी, सन् १९९४, *मडर्न लिङ्ग्विस्टिक्स : एन इन्ट्रडक्सन*, दिल्ली : अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, पृ २२

^{१७}एस एन अरोरा, सन् २०००, *सम एस्पेक्ट्स अफ लिङ्ग्विस्टिक्स, फोनेटिक्स एन्ड मडर्न इङ्ग्लिस ग्रामर*, बरेली : स्टुडेन्ट स्टोर, पृ १२

^{१८}जेनेट होल्म्स, सन् १९९२, *एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, न्यु यर्क : लडमेन, पृ १

^{१९}हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ५

२.४ भाषिक समुदाय

सामाजिक प्रकार्यका रूपमा सामाजिक संरचना, मूल्य तथा मान्यतासित भाषाको घनिष्ठ सम्बन्ध रहने हुनाले विभिन्न भाषा-भाषिका र बोली आदिको विश्लेषण विविध प्रकारले गरिन्छ।^{२३} सामाजिक सम्पर्क आफैमा एउटा जटिल विषय हो। सामाजिक संरचना अनि नियम तथा विविध आस्था आदिले समाजको भाषिक व्यावहारमा अन्तर ल्याएको हुन्छ। यति मात्र नभई कुनै स्तरीय, मान्यता प्राप्त वा सम्पर्क भाषाका सामान्यस्य समाजका मानिसहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक लाभ तथा अधिकारसित पनि रहेको हुँदछ।^{२३} धेरैजसो स्थितिमा समाजका व्यक्तिहरूले आफ्नो भाषाका रूपमा यस्तो प्रभावकारी भाषा अङ्गीकार गर्ने गर्दछन्। यसो भए तापनि त्यस्ता व्यक्तिहरूको मूल भाषा भने अरु नै हुने गर्दछ अनि ती मानिसहरू आफ्नो त्यही मूल भाषा वा मातृभाषाका वक्ता भनी चिनिन्छन्। सामाजिक, राजनीतिक रूपमा उनीहरूले आफुलाई भिन्न वक्ताका रूपमा चिनाउन चाहे पनि भाषावैज्ञानिक आधारमा भने उनीहरूलाई आफ्नो मूल भाषाकै वक्ताहरूको समुदायका रूपमा चिनिन्छ।

समाजलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरिन्छ जसमध्ये भाषिक आधार प्रमुख हो। भाषागत आधारमा विभाजित एउटै भाषा बोल्ने समुदाय विशेषलाई भाषिक समुदाय भनिन्छ। ‘जब मानिसहरू एउटा समूहमा रहन्छन् तब केही अपवाद छोडेर सधैंजसो उनीहरू एकै किसिमको अनि एउटै भाषाको प्रयोग गर्छन्। तथापि उनीहरूको भाषा-प्रयोगमा भने विविधता रहेको हुन सक्छ।’^{२४} भाषिक विभेद भए तापनि मूलमा एउटै भाषा प्रयोग गर्ने भएकाले ती वक्ताहरूलाई भाषिक समुदाय भनेर चिनिन्छ। यस अर्थमा कुनै विशेष भाषा बेल्ले व्यक्तिहरूको समुदायलाई भाषिक समुदाय भनिन्छ। ‘भाषिक समुदायले अन्य समुदायभन्दा पृथक् प्रकृतिको भाषा प्रयोग गर्ने गर्दछन्।’^{२५} एउटा उल्लेखनीय कुरा के पाउन सकिन्छ भने कुनै एउटा भाषिक समुदायका सदस्य भनेर चिनिएका व्यक्तिहरू अन्य भाषा बोल्ने भिन्न भिन्न वर्ग र पेसा अँगाल्ने पनि हुन सक्छन्। अर्थात्, ‘जुनसुकै क्षेत्रमा बस्ने र सामाजिक दृष्टिले जुनसुकै वर्गका भए पनि एउटै भाषा बोल्ने समुदायलाई व्यापक अर्थमा एउटा भाषिक समुदाय भनेर चिनिन्छ।’^{२६} जस्तै, नेपाली भाषा बोल्ने नेपाली भाषिक समुदाय, हिन्दी भाषा बोल्ने हिन्दी भाषिक समुदाय, लेप्चा भाषा

^{२३}पिटर ट्रुडजिल, सन् १९८४, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स : एन इन्ट्रडक्सन् टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, युके : पेङ्ग्विन, पृ १९

^{२३}पिटर ट्रुडजिल, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स : एन इन्ट्रडक्सन् टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, पूर्ववत्

^{२४}जेनेट होल्म्स, एन इन्ट्रडक्सन् टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ १९०

^{२५}शान्तिप्रसाद ढकाल, सन् २००६, प्रायोगिक भाषाविज्ञान, काठमाडौं : शुभकामना बुक्स, पृ ३९

^{२६}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ ६

बोल्ने लेप्चा भाषिक समुदाय इत्यादि। अर्थात् विश्वभरिका जे-जति भाषाहरू छन् सोही किसिमले भाषिक समुदाय पनि भिन्न भिन्न हुन सक्छन्।^{२७} भाषिक समुदाय अनि उनीहरूको विशेषताबारे धेरै समाज भाषाविज्ञानीहरूले चर्चा गरेका छन् जसमध्ये मुख्य रूपमा गुम्पर्ज (सन् १९६८), हड्सन (सन् १९८०), वाड्रह (सन् १९८६), स्पल्स्की (सन् १९९८) आदिका धारणा धेरै मान्य देखिन्छन्।

भाषा एउटा सामाजिक प्रकार्य वा घटना हो किनभने त्यो भाषा प्रयोक्ताको मुख-मस्तिष्कमा रहन्छ अनि सामाजिक परिस्थितिअनुसार त्यसको प्रयोग हुने गर्दछ। सबै किसिमका सम्पर्क भाषिक नभए पनि भाषा नै तर सम्पर्कको सबैभन्दा शक्तिशाली अनि प्रभावकारी माध्यम हो। विश्वका विभिन्न प्रान्तमा बस्ने भिन्न भिन्न जाति तथा मानव समूहका आआफ्नै भाषा हुन्छन् वा भनौं सबै मानव समूहका भाषाहरू छन्। बोली वा कथ्य भाषा संसारका सबै समूहले आर्जन गरेको हुन्छ भने ती बोली वा भाषिक सम्पर्क एउटा सामाजिक प्रक्रिया हो जहाँ सामाजिक रूपले स्वीकृत वा मान्य नियम र सम्भावनालाई सर्वोपरि महत्त्व दिई भाषिक व्यवहार सन्पन्न गरिन्छ। त्यसैले सामाजिक रूपले परिभाषित विश्वको भाषिक घटना वा कार्यको विश्लेषण गर्दा भाषा प्रयोगको अध्ययन आवश्यक रहन्छ। किनभने यसले सामान्य व्यवहारगत मानदण्डलाई दर्शाउँछ। गुम्पर्जका मतअनुसार त्यही भाषिक व्यवहारगत मानदण्ड निर्वाह गर्दै भाषा प्रयोग गर्ने सामाजिक रूपले परिभाषित विश्व नै भाषिक समुदाय हो जहाँ कुनै पनि व्यक्ति मौखिक सङ्केतहरू वा बोलीका साझा नियमद्वारा आपसी सम्पर्क गर्दछन् अनि भाषा-प्रयोगमा परिलक्षित भिन्नताद्वारा पनि सम्प्रेषण गर्दछन्।^{२८}

भाषिक समुदाय भन्नाले भाषिक निजत्व वा विशिष्टता भएका कुनै पनि समूह, गाउँ वा कुनै अञ्चलका जनगण वा व्यवसाय वा संस्थागत रूपमा निर्मित विशेष समूह आदि भनी बुझ्न सकिन्छ। आफ्नै किसिमको भाषिक निजत्व/विशेषता बोकेको यस्तो समूहको बोली वा व्यवहारमा एक किसिमको नियमबद्धता पाइन्छ जो सीमित व्याकरणिक नियममा आधारित हुन्छ अनि जसद्वारा अर्थपूर्ण वाक्यहरूको निर्माण हुँदछ।^{२९} व्याकरणगत नियमका अभावमा ती बोलीहरू बोधगम्य हुँदैनन्। यदि ती व्याकरणिक वा भाषिक सङ्केत वा नियम परस्परमा बोधगम्य भएमा उनीहरू एउटै भाषिक समुदायका रूपमा चिनिन्छन् अनि नभएमा भिन्न भाषिक समुदायका हुँदछन्। यिनै भाषिक समुदायले आफ्ना व्यवहारमा प्रयोग गर्ने

^{२७}एन कृष्णस्वामी एन्ड एट अल., सन् २००६, *मडर्न एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स एन इन्ट्रडक्सन*, हैदरावाद : म्याकमिलन इन्डिया लिमिटेड, पृ १३

^{२८}जन जे गुम्पर्ज, सन् १९६८, *द स्पिज कम्प्युनिटी, इन्टरनेसनल इन्साइक्लोपिडिया अफ सोसियल साइन्सेस*, न्यु यर्क : म्याकमिलन, पृ ३८१

^{२९}जन जे गुम्पर्ज, *द स्पिज कम्प्युनिटी, इन्टरनेसनल इन्साइक्लोपिडिया अफ सोसियल साइन्सेस*, पूर्ववत्

भाषिक वा व्याकरणिक नियम आदिको वर्णन र विश्लेषण नै भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रमा पर्दछ भने समाज भाषाविज्ञानका निम्ति तिनै बोलीका नियम र विविधताको अध्ययन र भाषिक व्यवहारको विश्लेषण एउटा आरम्भ बिन्दु हो।^{३०} भाषिक समुदायको समाजभाषिक अध्ययनअन्तर्गत भाषिक चयन तथा नियम, विशिष्ट प्रयोग, भाषिका, शैली तथा सन्दर्भगत प्रयोग अनि भाषिक विविधता तथा समानताजस्ता विषयहरू पर्दछन्।^{३१} गुम्पर्ज (सन् १९६८) मान्दछन्, कुनै पनि भाषिक समुदायको भाषिक प्रयोगमा केही भेद वा विविधता पाइन्छ। तथापि त्यस्ता विविधता वा प्रयोगभिन्नता कुनै साझा सामाजिक नियम आदिको बोधद्वारा निर्देशित हुने गर्दछ, जो बोली अनि सामाजिक कार्य विधिको सम्बन्धद्वारा पनि निर्देशित रहन्छन्। उनी यसलाई भाषिक समुदायको सम्प्रेषणको सामाजिक आदर्श वा नमुना मान्दछन्।^{३२}

जसरी भाषा, भाषिका वा भाषाका भेद आदिलाई परिमार्जित गर्न गाह्रो हुन्छ त्यसरी नै भाषिक समुदायको स्पष्ट परिभाषा दिनु पनि कठिन हुन्छ। तथापि माथि उल्लेख भएअनुसार भाषिक समुदायको परिभाषा वा प्रकृति इत्यादिका विषयमा धेरैले चर्चा भने गरेका छन्। लियोन्सले भाषिक समुदायको सहज-सरल परिभाषा प्रस्तुत गरेका छन्। उनी भन्छन्, कुनै एउटा भाषा प्रयोग गर्ने सबै मानिसहरू त्यस भाषाका भाषिक समुदाय हुन्। तर लियोन्सको यो परिभाषा आफैमा पूर्ण छैन भन्ने मत धेरै विद्वान्हरूको रहेको छ। लियोन्सको परिभाषाले वास्तविक भाषिक समुदाय को हुन् भन्ने आशय व्यक्त गरेको छ भने कतिपय भाषावैज्ञानिकहरूले भाषिक समुदायबारे अन्य धारणालाई पनि प्रस्तुत गरेका छन्। कतिले अवास्तविक-आदर्श भाषिक समुदाय (Ideal Speech Community)-को चर्चा पनि गरेका छन्, जसअन्तर्गत चम्स्कीको स्वजातीय भाषिक समुदाय (Homogenous Speech Community)-को धारणालाई लिन सकिन्छ।^{३३}

लियोन्सले जस्तै ब्लुमफिल्ड र हकेटले पनि भाषिक समुदायको एकपक्षीय परिभाषा दिएको बुझिन्छ। ब्लुमफिल्ड भन्छन्- 'भाषिक समुदाय मानिसहरूको एउटा त्यस्तो समूह हो जसले भाषिक सङ्केतहरूमा समान वा एउटै व्यवस्थाको प्रयोग गर्छन्।' ^{३४} हकेटका मतअनुसार कुनै साझा भाषाका

^{३०} जन जे गुम्पर्ज, *द स्पिच कम्युनिटी, इन्टरनेसनल इन्साइक्लोपिडिया अफ सोसियल साइन्सेस*, पूर्ववत्

^{३१} जन जे गुम्पर्ज, पूर्ववत्, पृ ३८२

^{३२} जन जे गुम्पर्ज, पूर्ववत्

^{३३} विष्णु एस राई, सन् १९९९, *फन्डामेन्टल्स अफ एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स*, काठमाडौं : हिरा बुक्स इन्टरप्राइज, पृ ३५

^{३४} लियोनार्ड ब्लुमफिल्ड, *ल्याङ्ग्वेज*, पूर्ववत्, पृ २९

माध्यमले एकाअर्कामा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सम्पर्क गर्ने मानिसहरूको समूहलाई भाषिक समुदाय भनिन्छ।^{३५}

माथि प्रस्तुत गरिएका दुवै परिभाषा भाषावैज्ञानिक वा भाषिक विशेषतामा मात्र आधारित रहेका छन् अथवा कुनै एउटा भाषा बोल्ने समूहलाई भाषिक समुदाय भनेर परिभाषित गरिएकाले भाषागत विशेषता मात्र उक्त परिभाषामा समावेश गरिएको छ। माथि उल्लेखित एउटै मात्र विशेषताका आधारमा भाषिक समुदायको परिभाषा अपूर्ण लाग्छ। भाषिकाविज्ञान वा बोलीशास्त्रबारे अध्ययन गर्ने विद्वान्हरूले भाषाको भूगोल अनि क्षेत्र सीमाबारे कुरा गर्दा बोली वा भाषाको सातत्य वा अविच्छिन्न प्रक्रियाबारे अध्ययन गर्ने क्रममा भाषिक समुदायको स्पष्ट विभाजन हुन नसक्ने तर्कसमेत प्रस्तुत गरेका छन्। कुनै भाषा एउटा ठुलो क्षेत्र वा भूगोलमा फैलिँदै जाँदा त्यसका धेरै रूप र भाषिकाहरूको निर्माण पनि हुँदै जान्छ। कतिपय परिस्थितिमा कुनै एउटै भाषाको कति धेरै रूपभिन्नता हुँदै जान्छ भने एउटै भाषाका दुई भिन्न भिन्न भाषिकाका वक्ताहरूमाझ आपसी सम्पर्क कठिन मात्र होइन बोधगम्य हुन पनि गाह्रो पर्छ। एउटा कुनै भाषाको भूगोलका सीमावर्ती क्षेत्रमा बस्ने भाषिक समुदायका निम्ति सुदूर क्षेत्रमा बोलिने आफ्नै भाषाभन्दा छिमेकी अन्य भाषा धेरै बोधगम्य हुँदछ। कहिलेकाहीं यसरी एउटै भाषिक समुदायका सदस्यहरूमाझ भाषिक सम्पर्क हुन गाह्रो भइरहेको पाइन्छ। एकाअर्कामा आफुले प्रयोग गर्ने भाषाका माध्यमले बुझ्ने किसिमको सम्पर्क हुन नसक्ने स्थितिले एउटै भाषाका त्यस्ता वक्ताहरूलाई एउटै भाषिक समुदाय मान्न सकिन्छ के त ? भन्ने प्रश्न पनि अघि आउँछ। उदाहरणका रूपमा स्विडेन र नर्वेका मानिसहरू आआफ्ना भाषामा सम्पर्क गर्छन् अनि सहजै एकाअर्काका कुरा बुझ्न सक्छन्, तथापि उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषा भिन्न भिन्न हुन्। त्यसरी नै भारत-नेपाल सीमावर्ती क्षेत्रमा बसोबास गर्ने नेपाली र हिन्दी भाषा दुई भिन्न भाषिक समुदायमाझ एकाअर्कामा अति सहज भाषिक सम्पर्क हुने गर्दछ। यस्तै अर्को उदाहरण स्कटिज तथा जमैकाका सामान्य कृषकहरू आफुलाई एउटा भाषा बोल्ने वा एउटै भाषिक परिवारका सदस्य भन्ने गर्छन् तर उनीहरूले व्यवहार गर्ने भाषा एकाअर्कामा बोधगम्य रहेको पाइन्छ।^{३६} त्यसैले भाषिक समुदायको परिभाषा र अध्ययनमा आपसी बोधगम्यताको सन्दर्भ महत्त्वपूर्ण मानिन्छ।

^{३५} चार्ल्स एफ हकेट, सन् १९५८, *अ कोर्स इ मडर्न लिङ्ग्विस्टिक्स*, न्यु दिल्ली : अक्सफर्ड आई बी एच पब्लिसिड को पिभिटी एलटिडी, पृ ८

^{३६} विष्णु एस राई, *फन्डामेन्टल्स अफ एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ३६

२.५ आपसी बोधगम्यता

भाषा अनि भाषिकामाझको अन्तर खुट्ट्याउन गाहो हुन्छ। धेरैलाई आफुले कुनै एउटा भाषा बोल्ने गरेको वा त्यसको भाषिका प्रयोग गर्ने गरेको भन्ने शुद्धी हुँदैन। धेरै स्थितिमा मानिसहरूले एउटै भाषाका भिन्न भिन्न रूपलाई बेग्लामेग्लै भाषा मान्ने गरेको पाइन्छ भने कतिपय स्थितिमा भिन्न भिन्न भाषाहरूका वक्ताले उनीहरूको भाषालाई एउटै भाषा मान्ने गरेको पनि पाइन्छ। “चीनका मन्दारिन अनि क्यान्टोनिस भाषाका वक्ताहरूले यी दुवै भाषालाई एउटै भाषा वा चीनी भाषाको भेद मान्दछन् तर क्यान्टोनिस मात्र जान्नेले मन्दारिन मात्र जान्नेसँग अनि मन्दारिन मात्र जान्नेले क्यान्टोनिस मात्र जान्नेसित आपसी भाषिक संवाद गर्न सक्दैन।^{३०} अर्को अर्थमा आपसी बोधगम्य नभए पनि साझा लिपि र लेखन प्रणाली अनि एउटा सशक्त सामाजिक तथा सांस्कृतिक परम्परा रहेकाले यी दुवै भाषाको वक्ताहरूले आफ्नो भाषालाई चीनी भाषा कै दुईवटा भेद मान्दछन्, भिन्न भाषा मान्दैनन्। यस अर्थमा भाषा र भाषिकाको अन्तर खुट्ट्याउन निकै गाहो हुन्छ। यी दुईबिचको अन्तर खुट्ट्याउने एउटा मानदण्ड आपसी बोधगम्यता हो।

आपसी बोधगम्यता भन्नाले एउटा वक्ताले अर्को वक्ताको भाषा बुझ्नु भन्ने हुन्छ। “भाषा आपसी सम्पर्कको एउटा एकात्मक प्रणाली हो जहाँ एकाधिक आपसी बोधगम्य भेद वा भाषिका समाहित भएका हुन्छन्।”^{३१} भाषा कुनै एउटा भाषिकाभन्दा बृहत् हुन्छ तथापि सबै भाषामा एउटाभन्दा धेरै आपसी बोधगम्य भाषिकाको समावेश भएको हुन्छ भन्ने तर्क सबै स्थितिमा सही हुँदैन। धेरै भाषाहरूका सीमित वक्ता हुन्छन् भने कतिपय भाषालाई अन्तिम वक्ताले बचाएर राखेका हुन्छन्। उदाहरणका लागि सिक्किममा बोलिने भुजेल, थामी र माझी भाषाहरूलाई लिन सकिन्छ। सन् २०१३ देखि २०१५ सम्म गरिएको भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षणको रिपोर्टअनुसार राज्यमा भुजेल तथा थामी भाषाका नगण्य वक्ताहरू छन् भने माझी भाषाका अन्तिम वक्ता ठकबहादुर माझीको सन् २०१६ मा निधन भएपछि त्यो भाषा भारतका सन्दर्भमा लोप भएको छ।^{३२} यस्तो स्थितिमा भाषिका वा भाषिक भेदको सिर्जना हुने कुनै सम्भावना रहँदैन। त्यसैले भाषिक भेद वा भाषिकाको कुरा गर्दा भाषाको आयतन, विस्तार र आपसी बोधगम्यता महत्त्वपूर्ण रहन्छ।

^{३०}रोनाल्ड वाड्रह, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ २८

^{३१}रोनाल्ड वाड्रह, पूर्ववत्, पृ २९

^{३२}बलराम पाण्डे (सम्पा), सन् २०१७, भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण सिक्किम खण्ड, दिल्ली : ओरियन्ट ब्ल्याकस्वान, पृ xxxiii-xxxix

कहिलेकाहीं एउटै भाषा पनि भौगोलिक दूरीका कारण बोधगम्य हुँदैनन् भने कतिपय स्थितिमा भिन्न भिन्न भाषा मानिएका भाषाहरू आपस्तमा बोधगम्य हुन्छन्। “नर्वेली, स्वीडिस अनि डेनिस भाषाहरूलाई भिन्न भिन्न भाषा मानिन्छ तथापि यी तीनैवटा भाषाहरू आपस्तमा बोधगम्य छन्। यी तीनै भाषाका वक्ताहरू आपस्तमा सहजै भाषिक सम्पर्क गर्न सक्छन्।”^{४०} ऐतिहासिक दृष्टिकोणमा हेर्ने हो भने आज भिन्न भिन्न भाषा भनी चिनिएका धेरै भाषाहरू एउटै परिवारका भाषाहरू थिए। “उदाहरणका लागि अङ्ग्रेजी, जर्मनेली, फ्रान्सेली, रसिलायी, हिन्दी आदिलाई भारोपेली भाषाको भाषिका पनि मान्न सकिन्छ।”^{४१} तथापि यी भाषाहरू एउटा विस्तृत भौगोलिक क्षेत्रमा फैलिएकाले अनि देश, काल, परिवेशअनुसार अन्य भाषाहरूको अनुकरण र अनुसरणद्वारा अनि भाषामा निहित एउटा स्वाभाविक उत्पादनशील प्रकृतिका कारण आपस्तमा बोधगम्य रहेनन् र भिन्न भिन्न भाषा भनेर चिनिए। यी सबै स्थितिले वास्तवमा भाषा र भाषिकालाई खुट्ट्याउने एउटा आधार आपसी बोधगम्यता हो भन्ने पुष्टि गर्छ।

कुनै दुईवटा भाषा वा भाषिका कतिसम्म बोधगम्य रहे त्यसलाई एउटै भाषा वा एउटै भाषाका भेद वा भाषिका मान्नु पर्ने भन्ने प्रश्न उठ्दछ। “कुनै दुई भाषिकाका वक्ता एकाअर्काको भाषा कति मात्रामा बुझ्छन् भन्ने कुराको जाँच गरेर बोधगम्यताको मात्रालाई देखाउने चलन छ। संस्थागत रूपमा भाषा र भाषिकाको निर्धारण त्यसको सामाजिक भूमिकालाई हेरेर गरिन्छ।”^{४२} भाषा र भाषिकाको निर्धारण आपसी बोधगम्यताको मात्राद्वारा गरिने चलन धेरै मान्य रहेको पाइन्छ।

२.६ क्षेत्रीय भाषिका निरन्तरता

कुनै पनि भाषिक भूगोलमा यदि हामी एउटा निर्दिष्ट दिशातर्फ एउटा गाउँ हुँदै अर्का गाउँतर्फ जान्छौं भने प्रत्येक नयाँ गाउँमा कुनै न कुनै किसिमको भाषिक भिन्नता पाउँछौं। यसले के दर्शाउँछ भने “कुनै पनि भाषाका भाषिकाहरूको शृङ्खला हुन्छ।”^{४३} यी भिन्नाभिन्नै गाउँ-ठाउँमा बोलिने भाषिकाहरूमाझ कहिलेकाहीं धेरै ठुलो अन्तर पाइन्छ भने कहिलेकाहीं थोरै अन्तर पाइन्छ। कुनै पनि भाषिका क्षेत्र भौगोलिक रूपले जति टाढा हुन्छ त्यति नै धेरै भाषिक भिन्नता पनि पाइन्छ भन्ने भाषिका

^{४०}जे के च्याम्बर्स अनि पिटर ट्रुड्जिल, सन् १९८८, *डायलेक्टोलोजी*, न्यु यर्क : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी, पृ ४

^{४१}रोनाल्ड वाड्रह, *एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ २९

^{४२}चूडामणि बन्धु, सन् २०१६, *भाषाविज्ञान*, ललितपुर : साझा प्रकाशन, पृ २५०

^{४३}चूडामणि बन्धु, *भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ २४८

भूगोलशास्त्रीहरूको मान्यता रहेको छ। अर्को अर्थमा छेउछाउका गाउँहरूमा व्यवहार गरिने भाषिक भेद सहजताका साथ बुझ्न सकिन्छ भने सुदूर क्षेत्रमा बोलिने उही भाषाको भाषिकालाई बुझ्न धेरै गाह्रो पर्छ।^{४४} कुनै एउटा भाषाका भाषिकाको एउटा अटुट शृङ्खला रहेको हुन्छ जसलाई भाषिका अध्येताहरूले भाषिका निरन्तरता (Dialect Continuum/Continua) भनेका छन्। कुन भाषिका कुन ठाउँमा टुङ्गिन्छ र कुन ठाउँबाट केही भिन्न भाषिका भेदको प्रचलन सुरु भएको छ भन्न गाह्रो हुन्छ। वास्तवमा कुनै एउटा भाषिकाको भौगोलिक सीमालाई किटान गरेर निर्धारण गर्नु गाह्रो मात्र नभएर असम्भव पनि हो। उदाहरणका लागि भारतको बिहार, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ, गुजरात, राजस्थान आदि राज्यहरूमा बोलिने हिन्दी भाषा भिन्न भिन्न छन् भन्ने गरिएको अनुमान वास्तवमा राज्यहरूको राजनैतिक सीमाका आधारमा गरिएको अनुमान हो तर भाषिक दृष्टिकोणमा भाषाका रूपतात्त्विक शब्दहरूको प्रचलन इत्यादि कुराका आधारमा हेर्नु हो भने कुन कुन ठाउँमा गएर हिन्दी भाषाको भेद अन्तर हुँदै गयो भन्ने कुरालाई स्पष्ट रूपमा खुट्ट्याउन गाह्रो हुँदछ। “हामीले कुनै पनि भाषिक भेद वा भाषिकालाई एउटा खण्डित एकाइका रूपमा बुझ्दै आएको भए तापनि वास्तवमा त्यो खण्डित हुँदैन कारण कुनै एउटा क्षेत्रको भाषिकामा त्यस वरिपरिका क्षेत्रको भाषिक रूपको उपस्थिति अनि प्रभाव रहेकै हुन्छ।”^{४५} कुनै पनि भाषाको भाषिका विस्तारको यस्तो स्थितिलाई भाषिका निरन्तरता भनिएको पाइन्छ। यस किसिमको निरन्तरता भौगोलिक मात्र नभएर सामाजिक पनि हुने गर्दछ जसलाई सामाजिक भाषिकाअन्तर्गत अध्ययन गरिन्छ।

२.७ भाषाद्वैत

कुनै पनि भाषामा मानकीकरण, प्रतिष्ठा कोड, प्रकार्य, साहित्यिक लेखन र परम्परा जस्ता कुराले भाषाद्वैतको स्थिति सिर्जना गर्दछ। सामान्य बोलचाल र औपचारिक स्थितिमा एउटै भाषामा समेत प्रयोग भिन्नता पाइन्छ। “विशेष प्रयोजनका लागि प्रयोग हुने उच्च र निम्न स्वरूपका भाषिक भेदको अवस्थालाई भाषाद्विरूपता वा भाषाद्वैत भनिन्छ।”^{४६}

^{४४}जे के च्याम्बर्स एन्ड पिटर ट्रुडजिल, *डायलेक्टोलोजी*, पूर्ववत्, पृ ६

^{४५}जे के च्याम्बर्स एन्ड पिटर ट्रुडजिल, पूर्ववत्, पृ ७

^{४६}दिन बहादुर थापा, सन् २०१२, *समाज भाषाविज्ञान*, काठमाडौं: काष्ठमण्डप, पुस्तक घर, पृ १६

भाषाद्वैतलाई अङ्ग्रेजीमा डायग्लिसिया (diaglossia) भनिन्छ। समाज भाषाविज्ञानका सन्दर्भमा अङ्ग्रेजी भाषा साहित्यमा यस शब्दको सर्वप्रथम प्रयोग सन् १९५९ मा चार्ल्स फर्ग्युसनले गरेका हुन्।^{४७}

फर्ग्युसनले ग्रीस, अरब, हाइती आदि ठाउँमा बोलिने भाषाको अध्ययन गर्ने क्रममा एउटै भाषाका “प्रकार्यपरक भेद”^{४८} -लाई बुझाउन भाषाद्वैत शब्दको प्रयोग गरेका थिए। कुनै पनि समाजमा बोलिने एउटै भाषा वा भाषाका भाषिकामा सन्दर्भगत भेद पाइन्छ। औपचारिक अनि अनौपचारिक सन्दर्भमा बोलिने भाषाको स्वरूप धेरैजसो भिन्न हुने गर्दछ। “औपचारिक रूपमा कुनै सामुदायिक भेलामा बोलिने भाषाको रूप अनि सबैले दैनन्दिनको सामान्य स्थितिमा प्रयोग गर्ने भाषाको रूप भिन्न हुन्छ, जसलाई उच्च अनि निम्न वा स्तरीय अनि देहाती वा स्थानीय भेद भनेर चिन्ने गरिन्छ।”^{४९} भाषाका भिन्न भेदको स्थितिलाई भाषाद्वैत भनिएको छ।

कतिपय विद्वान्हरूले भाषाद्वैतलाई “श्रम व्यवसाय अनुरूपको भाषिक भेद”^{५०} मानेका छन्। व्यवसायका आधारमा गरिने यस्तो भेदलाई “उच्च र निम्न”^{५१} भनी छुट्ट्याइएको पाइएको छ। सामाजिक वर्ग विवरणका आधारमा निम्नवर्गका श्रमजीवी मानिसहरूले बोल्ने निम्न भेदलाई “प्रतिष्ठा शून्य अनि उच्च औपचारिक प्रयोगलाई प्रतिष्ठायुक्त भेद”^{५२} मानिएको पाइन्छ। साधारणतः उच्च भेदलाई प्रतिष्ठाका दृष्टिले हेरिएकाले पनि “निम्न भेदका प्रयोक्ताले समेत आफुले नजान्ने भए तापनि उच्च भेदको आदर अनि सराहना गर्ने र त्यसलाई मन पराउने प्रवृत्ति रहेको पाइन्छ।”^{५३} भाषाद्वैत केवल द्विभाषिक स्थितिमा मात्र घटित हुँदैन। एक भाषी समुदायमा पनि भाषाद्वैतको स्थिति पाइन्छ अनि “कहिलेकाहीं द्विभाषी समाजमा समेत पहिलो वा दोस्रो भाषाको प्रयोग नभइकन पनि भाषाद्वैतको स्थिति घटित हुँदछ।”^{५४} कतिपय स्थितिमा द्विभाषिक समुदायले आफ्नो भाषा प्रयोगमा आफुमा भएको भाषिक प्रस्तोतन क्षमताका आधारमा विशेष भेदको चयन गर्दछ। कुनै विशेष भाषामा रहेको आफ्नो सामर्थ्य अनि कुनै विशेष सन्दर्भका लागि उपर्युक्त भाषा प्रयोगमा आफ्नो दक्षताका आधारमा वक्ताले विशेष भेदको चयन

^{४७}आर ए हड्सन, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ४९

^{४८}हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ २७

^{४९}आर ए हड्सन, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ४९

^{५०}जेनेट होल्म्स, *एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ३२

^{५१}हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ २७

^{५२}रोनाल्ड वाड्रह, *एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ८८

^{५३}जेनेट होल्म्स, *एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ३५

^{५४}मारटिन ओ मुर्चु, सन् १९७१, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड कम्युनिटि*, डब्लिन : स्टेसनेरी अफिस, पृ २०

गर्दछ। “यस्तो स्थितिमा वक्ताले उच्च र निम्न भेदका रूपमा भाषाको छनोट र प्रयोग गर्दछ। यसरी द्विभाषिकताभिन्न भाषाद्वैतको व्याख्या व्यक्ति वा समुदायको भाषिक सामर्थ्य भण्डारमा भर पर्दछ।”^{५५}

फर्युसन् (सन् १९५९)-ले सुरु गरेको भाषाद्वैतको अध्ययनलाई पछिबाट अरू विद्वान्हरूले अघि बढाए। पछिल्ला अध्येताहरूमध्ये गुम्पर्ज र फिस्मनलाई विशेष महत्त्व दिएको पाइन्छ। उनीहरूले “भाषाद्वैतको सङ्कल्पनाअन्तर्गत कुनै भाषाका विविध रूपलाई पनि लिएका छन् र भाषाका यी विविध रूपहरू प्रयोगका दृष्टिले एक अर्काका परिपूरक हुन्छन् भनेका छन्।”^{५६}

भारतीय सन्दर्भमा पनि केही भाषाहरूमा वा भाषिक समुदायमा भाषाद्वैतको स्थिति पाइन्छ। दक्षिण भारतका तमिल, तेलुगु अनि पश्चिम बङ्गालको बाङ्ला भाषामा यस्तो स्थिति पाइन्छ। यी भाषाहरूमा भाषाको निम्न र स्तरीय भेद पाइन्छ अनि प्रकार्य, प्रयोजन र सन्दर्भानुरूप ती भेदको प्रयोग गरिन्छ। बाङ्लामा भएको स्तरीय वा साधु भाषा र चलित भाषालाई यसको उदाहरण मान्न सकिन्छ।

२.८ भाषिक भेद

भाषाको स्वरूपमा देखा पर्ने अन्तरलाई नै भाषिक भेद भन्न सकिन्छ। वल्लभमणी दाहालका अनुसार खास उद्देश्यहरूका निमित्त छुट्टै एकाइ मानिएको कुनै पनि भाषिक स्वरूप भाषिक भेद हो।^{५७} कुनै पनि भाषाको व्यवहार त्यसका वक्ताद्वारा विभिन्न परिस्थिति र प्रयोजनका लागि हुने गर्दछ। एकानेक सन्दर्भमा विभिन्न किसिमका सामाजिक पृष्ठभूमि बोकेका व्यक्तिहरूसँग विविध विषयबारे गरिने सम्प्रेषणको माध्यम रहेकाले भाषाको व्यवहारमा कुनै न कुनै किसिमको विविधता देखिनु स्वाभाविक विषय हो। एउटा भाषा र अर्को भिन्न भाषाका बिच देखिने भिन्नता वा भेद स्वाभाविक लाग्छ। ‘तर एउटै भाषाभिन्न पनि यति धेरै विविधता हुन्छन्, तिनलाई दुईचार आधारबाट मात्र पहिल्याउन खोज्नु अपर्याप्त हुन्छ। भाषिक विविधता खोज्दै जाँदा व्यक्तिको तहसम्म पुगिन्छ। व्यक्ति भाषा वा इडियोलेक्ट स्वयम् एउटा भेद हो।’^{५८} कुनै पनि व्यक्तिले कुनै एउटा भाषाको व्यवहार गर्दा सामाजिक परिस्थिति र श्रोताको स्तर एवम् विषय आदिलाई ध्यानमा राखी अभिव्यक्तिको ढाँचा तयार गर्दछ। त्यति मात्र नभई व्यक्तिको स्वर, श्रेणी,

^{५५} हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रयोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २८

^{५६} चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५८

^{५७} गोविन्दराज भट्टराई अनि खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल (सम्पा), सन् २००४, डा बल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ ६९

^{५८} हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रयोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २०

लेग्री तथल अन्तु कलसलतकल सुवलतल आदलले तनल तलषलक वुतुतलरतल वुतुतल वुतुतलतलतलकल अन्तर सुषुठ रूतततल इलुकन्ठल।

सलतलतलकतल वल सलतलतलक वरुगलकरण र वुतुतलरले तनल तलषलक तलेद सुषुठल तलषल एउतल सलतलतलक वुतुतलर तलएका कलरणले तलदल वलतलनन सलतलतलक तलकुक, वरुग अनल तलरलसुथलतलले तलषलक तुरतुतुगतल वलवलधतल लुतलउँदठ अनल तलषलकल सलतलतलक तलेद उतुतनन हुन्ठल उदलहरणकल ललगल कुनै डरलतलतुदु वल अकतुत ललगुदु तलरलसुथलतलतल सुतुरी र तुरुषले तुरतुतुग तलरुने शतुदललई ललन सकलन्ठल। तलसुतु तलरलसुथलतलतल नेतलली तुरुष वक्तलले वलशुषतः‘थतु’/‘धतु’ अनल सुतुरीहरुले ‘अतुई’ शतुदकल तुरतुतुग तलरुने तलरुको तलइन्ठल। ‘कतलतततु तलषलहरुतल तलतकल आधलरतल तलषलक तलेद नलरुतलत तलएको तलइन्ठल तले वुतुतलसलतु, वरुग र शलकुषल तनल तलषलक तलेदकल तलकुक हुन्। तलषलकल सलतलतलक तलेदकल अधुतुतनन तलरुने वलदुवलननुहरुले सनुदतुतु तलरलवुश र तलरलसुथलतलकल आधलरतल तनल तलषलक तुरतुतुगतल वलवलधतल आउने कुरल तलनलतलकल कननु। तलरलवलरलक तलरलवुश, वुतुतलसलतुतलक सनुदतुतु अनल तलउँ तथल सहर आदल तलनन तलनन तलरलवुशतल तुरतुतुग हुने तलषलतल कुनै न कुनै रूतततल तलेद तलउन सकलन्ठल। कलहललेकलरुने तलग तनल तलकलकलकल तुरसङुग र वलषतुले तनल तलषलक तुरतुतुगतल अन्तर लुतलतुको हुन्ठल। शलसन, सतुतल र शकुतल तलसुतल कुरलले वलशुवकल तलषलकलरुको इतलहलस तदललतुको कल। शलसन, सतुतल र उकुक ओहलदलतल तलरुकेकल वुतुतलहरुले आतुतलतल तलकुले, आतुतलतनुदल नलतुनहरुललई सतुतुतुधन तलरुने अनल तलकुले तथल नलतुन सुतरकल वुतुतलहरुले सतुतल र शकुतल सतुतुतुन वुतुतलहरुसलत सतुतुतुषण तलदल तुरतुतुग तलरुने तलषलक सुषुठ रूततले तलनन हुने तलदल। उदलहरणकल ललगल सलकुवलकतलकल कलकुतलल, कलकुतल, कलरतलरल र ठेकलदलर अनल सलधलरण तलनतलकल तलइ हुने तलषलक सतुतुतुक अनल नेतललतल कलेकुदलरवलरल, तलरदलरल र सलतलनतु तलनतलकल तलइ देखलने तलषलक तुरतुतुगललई तलसुतु तलेद तलनुन सकलन्ठल।

तलषलक तलेद तलकुतुलक अन्तरकल कलरण तलतुर देखल तदुनेन। तलषलक तलकुतुलशलसुतुरी तलकुतुलकतलकल कलरण तलषलकल देखलने अन्तरकुदल अधुतुतननतलरुतु तदुती उतुसुकु तलथल। उनीहरु एउतल तलउँकु तलषलक कसलरल अकुने तलउँकु तलषलकतनुदल केही तलनन हुन्ठल तलने वलषतुतुलरु अधुतुतनन तलदलथे। “उनीहरुकु अधुतुतनन धेरतलसु वृदुध वुतुतलहरुले तुरतुतुग तलरुने तलषलकल सलतुतुतु रहुन्थुतु, कु तलथुने तलदुलेखेकल, एउतुै ठलउँतल सुथलत रहुन्थे।”^{१९} तर आतु तलषलकल कुषुतुरीतु तलेद तलदुदुै तलएको कुरल कतलततु तलषलक वुतुतुलनलकहरुकल अधुतुतननले तुरुषुठल तलरुने कुने। शलकुषलकु तुरकलर-तुरसलर, तलकुवलकुदुै तलएको आतुरवलसन र सलतलतलक तलतलशुलतलकल कलरण तनल

^{१९}वुनड सुतुलकु, सनु १९९ॢ, सलसलतुललङुवलसुतुलकल, नुतु तलरुकः अकसतुडु तुनलतलसुतुी तुरेस, तु २ॢ

भाषिकाको अध्ययन धेरै जटिल बन्दै गएको मानिन्छ। “भाषिक भेद भाषाको जीवनमा एउटा स्वाभाविक प्रक्रिया हो”^{६०} र यो पूर्णरूपले भाषिक कारणले मात्र नभएर “सामाजिक अनि राजनैतिक कारणले पनि हुने गर्दछ।”^{६१} कतिपय समाज भाषा वैज्ञानिकहरूले “आधुनिक विश्वमा भएको विकास र सञ्चार माध्यममा आएको क्रान्तिले भाषाका क्षेत्रीय भेद घट्टै गएको कुरा स्वीकारेको पाइन्छ।”^{६२} त्यसैले आजका सन्दर्भमा भाषिक भेदलाई खुट्ट्याउन भौगोलिक आधार मात्र पर्याप्त हुँदैन। भूगोलले कसरी भाषिक भेद जन्माउँछ भन्ने विषय अब पुरानो भएको मानिन्छ। भौगोलिक भेदभन्दा सामाजिक भेद धेरै टड्कारो रहने कुरा आजका समाज भाषाविज्ञानीहरूले मानेका छन्। भाषिक भेदका पछि समाज अनि सामाजिक वर्ग जस्तै जात, उमेर, लिङ्ग, पेसा, धर्म, शिक्षा आदि कारक तत्त्व हुन्।

२.८.१ भाषा, भाषिका अनि भाषिक भेद

भाषालाई सम्प्रेषणको एउटा सशक्त माध्यमका रूपमा चिनेको भए पनि यो वास्तवमा संस्कृतिको उपज हो। कुनै पनि भाषा अनि यसका शब्द शैली र व्यवहारलाई तत् संस्कृतिले धेरै प्रभाव पारेको हुन्छ। हड्सन (सन् १९९९) लेख्छन्-‘भाषा र भाषिकामाझ अन्तर देख्नु हाम्रो संस्कृतिको एउटा पक्ष हो, अनि भाषाप्रतिको सांस्कृतिक दृष्टिकोणका माध्यम नै हामी यी पारिभाषिक शब्दमाझ अन्तर देख्छौं।’^{६३}

भाषाको एउटा मूलभूत विशेषता नै विविधता हो। मान्छेका बोलीका एकानेक शैली र जुक्ति हुन्छन्, अनि यस्ता ‘विविधता र भेदद्वारा नै भाषा परिभाषित हुन्छ।’^{६४} मानिसका बोली, ध्वनि, शब्द, व्याकरणिक पक्ष जस्ता आन्तरिक अनि भौगोलिक परिवेश, सामाजिक समूह अनि परिवेश आदि बाह्य कारणद्वारा निर्देशित हुन्छन्।^{६५} परिणामस्वरूप भाषिक भेदको सिर्जना हुन्छ। भाषा र भाषिकामाझ विभेद र अन्तरको अध्ययन सम्भवतः ग्रीसबाट नै भयो। ‘ग्रीसेली शास्त्रीय लेखनमा विविध रूपको निर्वाह गरिन्थ्यो अनि ती सबै प्रकारका लेखन स्पष्ट रूपमा स्थापित थिए।’^{६६} यी भिन्नता विभिन्न किसिमका साहित्य लेखन अनि क्षेत्रगत भाषिक रूपका कारण निर्मित थिए भन्ने मानिन्छ। ‘ग्रीसेली संस्कृतिको यस्तो प्रभावका कारण रेनासाँमा इङ्गल्यान्डमा पहिलोपल्ट भाषिका (‘डायलेक्ट’) शब्दको प्रयोग भयो, जुन

^{६०}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५

^{६१}वर्नड स्पल्स्की, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३०

^{६२}वर्नड स्पल्स्की, पूर्ववत्, पृ २८

^{६३}आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३१

^{६४}रोनाल्ड वाड्रह, एन इन्ट्रडक्सन् टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ २२

^{६५}रोनाल्ड वाड्रह, पूर्ववत्,

^{६६}आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३१

शब्द ग्रीकबाट लिइएको थियो।^{६७} यसै समयदेखि अङ्ग्रेजीमा भाषा (ल्याङ्ग्वेज) अनि भाषिका (डायलेक्ट)-लाई भिन्न भिन्न रूपमा हेरिन थालियो। सुरु सुरुमा अङ्ग्रेजीमा भाषा र भाषिकामाझ भएको भेदको अध्ययन केही भ्रामक रहेको थियो। भाषाको कुन रूपलाई भाषिका भन्ने वा भाषा र भाषिकाका विभेदक लक्षणहरू के-के हुन् भन्ने कुरा तय हुन निकै समय लाग्यो। यद्यपि पछि आएर भाषा वैज्ञानिकहरूले ‘भाषाको क्षेत्र ठुलो अनि भाषिकाको क्षेत्र सानो हुन्छ भन्ने विचार प्रस्तुत गरे’;^{६८} सँगै कुनै पनि भाषिका भाषाका भिन्न रूप हुन् अनि एउटै भाषाका धेरै भाषिका हुन्छन् भन्ने अध्ययन पनि हुँदै गयो।

अङ्ग्रेजी तथा नेपालीजस्ता भाषाहरूमा लिखित रूपलाई मानक मानिन्छ अनि कथ्य भाषाका विभिन्न रूपलाई क्षेत्रीय, सामाजिक आदि आधारमा भिन्न भिन्न भाषिकाका रूपमा अध्ययन गरिन्छ। तथापि यो मान्यता विश्वका सबै ठाउँ र सबै भाषामा पाइन्ना उदाहरणका लागि ‘फ्रान्समा लिखित रूपमा रहेका र साहित्य भएका क्षेत्रीय भाषिकालाई मात्र भाषिका (डायलेक्ट) मानिन्छ अनि लेखनमा प्रयोग नहुने क्षेत्रीय बोलीलाई ‘पातोइस्’ भनिन्छ।^{६९} तथापि लिखित होस् वा कथ्य, भाषिका भन्नाले भाषिक भेद वा कुनै भाषाको प्रयोग विविधता नै बुझिन्छ। भाषाका यस्ता धेरै भेद वा भाषिका हुन्छन्, जसलाई यहाँ चर्चा गरिन्छ।

२.८.१.१ भाषिका अनि भाषा

एउटा ज्ञानानुशासनका रूपमा समाज भाषा विज्ञानको विकास हुनअघि नै भाषाका अध्येताहरूले भौगोलिकताका आधारमा पाइने भाषिक भेदको धेरै अध्ययन गरेका थिए। भौगोलिक अनि सामाजिक आधारमा देखिने भाषिक भेदलाई भाषिका पनि भन्ने गरेको पाइन्छ। अघिल्ला अध्ययनहरूमा भाषिकालाई “स्तरीय भाषाको ज्ञान नभएका किसान, मजदुर तथा निम्न स्तरकाहरूले बोल्ने भाषा”^{७०} -का रूपमा परिभाषित गरिएको पाइन्छ। कतिपय अध्येताहरूले यसलाई पृथक् अनि सुदूर क्षेत्रमा बोलिने भाषिक रूप भनेर चर्चा गरेका भए तापनि वास्तवमा भाषिकाहरू भाषाका भेद हुन्। “भाषिकाहरू राम्रा नराम्रा, सही गलत, एउटाभन्दा अर्को विशिष्ट भन्ने हुँदैन तर ती एउटाभन्दा अर्को भिन्न हुने गर्दछ।”^{७१} कुनै

^{६७}आर ए हड्सन, *सोसियोलिङ्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ३१

^{६८}आर ए हड्सन, पूर्ववत्, पृ ३२

^{६९}आर ए हड्सन, पूर्ववत्, पृ ३१

^{७०}जे के च्याम्बर्स एन्ड पिटर टूडजिल, *डायलेक्टलजी*, पूर्ववत्, पृ ३

^{७१}पिटर टूडजिल, सन् २००४, *डायलेक्ट्स*, लन्डन : रुटलेज, पृ २

पनि भाषाको भाषिक भूगोल हुन्छ अनि जति विस्तृत भूगोल हुन्छ त्यसका त्यतिनै धेरै भाषिकाहरू हुने सम्भावना रहन्छ। यद्यपि भौगोलिक आयतन मात्र भाषिक भेद वा भाषिकाको कारक तत्त्व नहुन पनि सक्दछ। एउटै भाषा प्रचलनमा रहेका भिन्न भिन्न अञ्चल, ठाउँ आदिका आफ्नै सामाजिक, भौगोलिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, जातिगत तथा अन्य विशेषता हुन सक्छन्। तिनै विशेषताका कारणहरूले गर्दा भाषाका भिन्न भिन्न भाषिका हुन सक्छन्। वास्तवमा “आपस्तमा बोधगम्य भाषिकाहरूको समुच्चय नै भाषा हो।”^{७२}

सानो क्षेत्रमा बसोबास गर्ने एउटै धर्म, सामाजिक पृष्ठभूमि अनि जात भएको समुदायका भाषामा भाषिक भेद नहुन पनि सक्छ तर व्यक्ति बोली र स्वभावका आधारमा भने कुनै न कुनै रूपमा भाषिक व्यवहारमा भिन्नता देखिन्छ नै। एउटै भाषाका भिन्न भिन्न भाषिकामा उच्चारण, व्याकरण अनि शब्दभण्डार आदिमा भिन्नता पाउन सकिन्छ। यस्ता आआफ्नै अलग विशेषता हुने भएतापनि “भाषा नै नबुझिने स्थिति चाहिँ आउँदैन।”^{७३} क्षेत्रगत भाषाको रूपलाई नै कुनै पनि भाषाको भाषिका मानिन्छ। विभिन्न क्षेत्रमा बस्ने कुनै एउटा भाषिक समुदायका सदस्यहरूले आफ्नो उपस्थितिअनुरूप भाषिकाको प्रयोग गर्छन् अनि उक्त भाषिकामा प्रयुक्त शब्द, व्याकरण, उच्चारण, बोली आदि विशेषताले त्यस क्षेत्र अनि समाजको पृष्ठभूमिबारे पनि केही न केही रूपमा अवागत गराउँछ। भाषा र भाषिकाबारे चूडामणि बन्धुको मत यस प्रकार रहेको छ- “भाषिक समुदायका प्रत्येक व्यक्तिका भाषामा केही न केही भिन्नता हुन्छ। एउटै भाषिक समाजमा एउटा मान्छेको भाषा अर्को मान्छेको भाषाभन्दा भिन्न हुन्छ भन्नुको तात्पर्य के हो भने प्रत्येक व्यक्तिको उच्चारण, व्याकरण र शब्दभण्डारमा भिन्नता पाइन्छ।”^{७४} “एउटाको उच्चारण अर्कासँग मिल्दैन, प्रत्येक व्यक्तिको शब्द निर्माण र वाक्य निर्माण प्रक्रिया अर्थात् व्याकरणमा फरक पर्छ अनि शब्दभण्डार पनि प्रत्येक व्यक्तिको बेग्लाबेग्लै हुन्छ। यस प्रकारको व्यक्ति विशेषको भाषिक रूपलाई हामी व्यक्ति भाषा (Idiolect) भन्छौं। भाषा र भाषिका भौगोलिक एवम् सामाजिक स्तरमा रहेका भाषाको दुई रूप हुन्, व्यक्ति भाषा व्यक्तिको आफ्नो विशेष रूप हो। दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्ति भाषाको समूह नै भाषिका हो अनि दुई वा दुईभन्दा बढी भाषिकाको समूह नै भाषा हो।”^{७५}

^{७२}जे के च्याम्बर्स एन्ड पिटर ट्रुड्जिल, *डायलेक्टलजी*, पूर्ववत्, पृ ३

^{७३}चूडामणि बन्धु, *भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ २४७

^{७४}चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ २४८

^{७५}चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ ३९

पिटर ट्रेड्जिलले भाषिकालाई परम्परागत (ट्रेडिसनल) अनि केन्द्रीय (मेन्स्ट्रिम) गरी विभाजन गरेका छन्। उनका मतअनुसार “परम्परागत भाषिका धेरैजसो वृद्ध व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने भाषिका हो जो सनैसनै केन्द्रीय भाषिकाका प्रभावमा लुप्तप्राय भएको पाइन्छ। केन्द्रीय भाषिका बहुसङ्ख्यक मानिसहरूले, विशेष गरेर सहरी क्षेत्रका नयाँ पुस्ताले प्रयोग गर्ने भाषिका हो। परम्परागत भाषिकाभन्दा केन्द्रीय भाषिका भाषाको स्तरीय रूपको नजिक हुन्छ।”^{७६} यद्यपि यस किसिमको विभाजनलाई अचेल त्यति महत्त्व दिइँदैन। वर्तमानमा भाषिकाको अध्ययन क्षेत्रविशेषका आधारमा गर्ने चलन धेरै प्रचलित छ। “भाषिका वा भाषिक भेद पूर्ण रूपले भाषिक अनि क्षेत्रका कारणले मात्र नभएर सामाजिक अनि राजनैतिक कारणले पनि हुने गर्दछ।”^{७७}

कतिपय स्थितिमा एउटै भाषिकाको प्रचलनमा पनि विविधता पाइन्छ। “भाषिका क्षेत्रभित्र देखिएको यस्तो भिन्नतालाई उपभाषिका (सब्-डायलेक्ट) भनिन्छ र स्थानीय प्रयोगलाई उपभाषिकाका लक्षणका रूपमा लिन सकिन्छ।”^{७८} तथापि सबै स्थितिमा भाषिकाका उपभाषिका हुन्छन् भन्ने निष्कर्ष चाहिँ निकाल्न सकिँदैन। भाषिकाका भेदलाई उपभाषिका नभनेर सामाजिक भेद भनी अध्ययन गर्न सकिने देखिन्छ।

भाषा अनि भाषिकामाझको अन्तरलाई बुँदागत रूपमा यसरी राख्न सकिन्छ :

- कुनै पनि भाषाका भेदलाई भाषिका भनिन्छ अनि भाषिकाको समूह नै भाषा हुन्छ।
- भाषाको प्रयोग क्षेत्र विस्तृत हुन्छ अनि भाषिकाको प्रयोग क्षेत्र सीमित हुन्छ।
- भाषाले एउटा व्यापक भाषिक समुदायको भाषिक चिह्नारीलाई व्यक्त गर्छ भने भाषिकाले त्यस समुदायको एउटा सीमित क्षेत्रको भाषिक स्वभावलाई धेरै स्पष्ट रूपमा चिनाउँदछ।
- भाषिकाको प्रयोग औचित्य बोलचालका रूपमा सीमित हुन्छ भने भाषाको प्रयोग बोलचाल, प्रशासनिक कार्य साहित्य आदिको प्रसारमा समेत हुने भएकाले त्यो बहुमुखी हुन्छ।

^{७६}पिटर ट्रेड्जिल, डायलेक्ट्स, पूर्ववत्, पृ १७-१८

^{७७}वर्नड स्पल्स्की, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३०

^{७८}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २४८

- औपचारिक प्रयोग अनि व्यवहारका निम्ति भाषाको प्रयोग हुन्छ भने भाषिकाको प्रयोग अनौपचारिक हुन्छ।
- भाषा एउटा ठुलो भौगोलिक क्षेत्रको सम्पर्क भाषाका रूपमा स्थापित हुन्छ भने भाषिकाको प्रयोग सीमित सम्पर्कका लागि गरिन्छ।

२.८.२ भाषिका निर्धारणका आधार

भाषा वैज्ञानिकहरूले भाषा र भाषिकालाई छुट्टयाउने- ऐतिहासिक, संरचनात्मक र संस्थागत- यी तीनवटा आधार देखाएका छन्। “कुनै भाषाका भाषिका हुनाका निम्ति समान इतिहास हुनु पहिलो शर्त हो। कुनै पनि भाषाले कालान्तरमा फैलिँदै भेद र उपभेदहरू जन्माउँछ।”^{७९} धेरै यस्ता भेदहरू कालान्तरमा अबोधगम्य बन्दै जान्छन् र भिन्न भाषाका रूपमा स्थापित हुन्छन्। संरचनात्मक आधारमा भाषिका निर्धारण गर्दा “भाषाका उच्चारण, रूपतत्त्व, वाक्य तत्त्व तथा अर्थका आधारमा तिनका प्रयोग क्षेत्रको निर्धारण गरिन्छ।”^{८०} भाषा वैज्ञानिकहरूले कुनै पनि भाषाका भाषिकाहरूको सीमालाई छुट्टयाउन सकिने तर्क प्रस्तुत गरेका छन् तर एउटा आधारभूत प्रश्न के हुन सक्छ भने के यस्ता भाषिका वा भाषिक भेदका प्रयोग सीमालाई स्पष्ट रूपमा छुट्टयाउन सकिन्छ ? यी भाषिकाहरू आआफ्नै क्षेत्रमा आफ्नै किसिमले स्पष्ट हुन्छन् अनि भाषा वैज्ञानिकहरूले कल्पना गरेको सीमा क्षेत्रमा समेत आपसी दुरुस्त प्रयोगहरू पाउन सकिन्छ। “कुनै पनि भाषाका भाषिकाहरूको प्रयोग सीमालाई समभाषांश रेखा (आइसोग्लस्)-हरूले छुट्टयाउने चलन छ।”^{८१} भाषिका भूगोलका अध्येताहरूले “भाषाको एउटा आइटम वा वस्तु पाइने क्षेत्र र अर्को आइटम वा वस्तु पाइने क्षेत्रमाझ एउटा सीमारेखा कोर्दछन् जसलाई समभाषांश रेखा वा आइसोग्लस (ग्रीसेली भाषामा आइसो (Iso) भन्नाले उस्तै अनि ग्लस (gloss) भन्नाले जिब्रो वा बोली) भनिन्छ।”^{८२} यी समभाषांश रेखाहरूलाई भाषाका संरचनाअनुरूप धेरै किसिममा छुट्टयाइएका हुन्छन्। “समशब्दांश रेखा (आइसोलेक्स)-ले उस्तै शब्दका प्रयोगको क्षेत्र देखाउँछ भने समवर्णांश रेखा (आइसोफोन)-ले समान रूपतात्त्विक विशेषताहरूको प्रयोग सीमा देखाउँछ भने समअर्थांश रेखा (आइसोसिम)-ले समान

^{७९}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २४९

^{८०}चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ २४९-२५०

^{८१}चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ २५०

^{८२}आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३८

अर्थका सीमा स्पष्ट गर्छ।”^{८३} भाषा भूगोल शास्त्रीहरूले देखाएअनुसार पारिवारिक वर्गीकरणका आधारमा समभाषांश रेखाले आपस्तमा खाप खानु हुँदैन वा प्रतिक्षेदन हुनु हुँदैन कारण यस्तो भएमा त्यसले एउटै जनसङ्ख्यालाई दुईवटा विरोधाभासपूर्ण किसिमले विभाजन गर्ने गर्दछ। तर उक्त मान्यता “वास्तविकतादेखि टाढो रहेको मान्न सकिन्छ कारण प्रतिवर्गीकरणले समभाषांश रेखाहरूबिचको सामान्य अनि अति साधारण सम्बन्ध बुझाउँदछ।”^{८४}

भाषाको भाषिका निर्धारण गर्नका निम्ति वा भाषामा देखिने परिवर्तनको अध्ययनका निम्ति तरङ्ग सिद्धान्त (वेव् थ्योरी)-को स्थापना भएको पाइन्छ। जसरी पोखरीमा ढुङ्गा फ्याँक्दा बिचबाट तरङ्ग उत्पादन भएर किनारातर्फ बढ्छन् त्यसरी नै एउटा केन्द्रीय स्थानबाट तरङ्ग जस्तै भाषाको विस्तार अन्यत्र हुन्छ अनि त्यही प्रक्रियाअनुरूप त्यसमा परिवर्तन र भेद सिर्जना हुँदै जान्छ भन्ने मत यस सिद्धान्तको रहेको छ। स्थापित उक्त मान्यताको खण्डन गर्दै हड्सन (सन् १९९९) भन्दछन् कि भाषाको वा कुनै भाषिक रूपको कुनै निर्दिष्ट केन्द्र हुँदैन, समय सँगसँगै भाषामा नौला प्रयोगहरू हुन्छन् र त्यसको केन्द्र पनि परिवर्तन हुन्छ। एउटै ठाउँमा थुप्रै रूपहरूको सहउपस्थिति रहन्छ र अघि केन्द्रीय भनी मानिएको भाषिक रूप नगण्य पनि हुन सक्छ। कतिपय स्थितिमा एउटा विशेष भाषिक भेद वा भाषिकाको प्रयोग गर्ने भाषिक समुदायको सामर्थ्य र प्रभावका कारण पनि उक्त भेद केन्द्रीय बन्न सक्छ।^{८५} यिनै कतिपय तर्क अनि धारणाका कारण पनि एक थरी समाज भाषाविज्ञानीहरू भाषिका निर्धारणका लागि समभाषांश रेखाको प्रयोगलाई उपर्युक्त उपकरण मान्दैनन्।

२.८.३ भौगोलिक भाषिका

भौगोलिक भाषिकाबारे अध्ययन गर्ने क्रममा शैलजा पोखरेलले आफ्नो शोध प्रबन्धमा “बिसौं शताब्दीको पहिलो दसकमा युरोपमा भाषिका भूगोलको काम भएको थियो भन्ने सूचना ब्रान्डिस (सन् २००३)-ले दिएका छन् र उनै (ब्रान्डिस)-ले दिएको जानकारीअनुसार सोभियत सङ्घको क्रान्तिभन्दा अगाडि स्लेज्नेभ्स्की कै पालामा नै स्लाभिक भाषिकाहरूको भाषिका भूगोलमा अनुसन्धानको काम भएको थियो”^{८६} भन्ने मत प्रस्तुत गरेकी छन्। यद्यपि उनको यस अध्ययनले यस समयभन्दा अधिको

^{८३}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५०

^{८४}आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३९

^{८५}आर ए हड्सन, पूर्ववत्, पृ ४०-४१

^{८६}शैलजा पोखरेल, सन् २०११, नेपाली भाषाको समाज भाषा वैज्ञानिक अध्ययन, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्रसङ्काय, त्रिविमा विद्यावारिधी उपाधीका लागि प्रस्तुत शोध प्रबन्ध, पृ ३८

भाषिका भूगोलबारे भएका अध्ययनलाई नसमेटेको देखिन्छ। भाषिका विज्ञानको सैद्धान्तिक अध्ययनअन्तर्गत भाषिका भूगोलको इतिहासलाई रेखाङ्कन गर्दै च्याम्बर्स अनि ट्रुड्जिल (सन् १९८८) भाषिका भूगोलको सर्वप्रथम सर्वेक्षण सन् १८७६ मा भएको मान्दछन्। उनीहरूको मतानुसार जर्मनीमा सन् १८७६ मा जर्ज वेङ्करद्वारा गरिएको भाषिकाको सर्वेक्षण नै यस दिसा तर्फको पहिलो अध्ययन हो।^{६७} यस पछि भने फ्रान्स अनि रूसमा भाषिका भूगोलबारे अध्ययन भएको थाहा लाग्छ। फ्रान्समा ज्युलेस गिलीरनले सन् १८९६ देखि सन् १९०० सम्म तालिम प्राप्त क्षेत्र सर्वेक्षकहरूको सहयोगमा फ्रान्सका जम्मा ६३९ क्षेत्रहरूको सर्वेक्षण गरी फ्रान्सको भाषिका भूगोलबारे जम्मा १३ वटा ठेली (सन् १९०२ देखि १९१० सम्म) प्रकाशित गरे।^{६८} यसै समयतिर रूसमा बोलिने जर्मन भाषाको भाषिकाबारे अध्ययन भएको थाहालाग्छ। सन् १९२० को दशकमा रूसभित्रका जर्मन भाषिका, लोक साहित्य र जाति विज्ञानको अनुसन्धान जर्मुन्स्की (सन् १९३२)-ले थालेका थिए। यस अध्ययनद्वारा १९ औँ शताब्दीका अन्ततिर जर्मन भाषिका बोलिने अन्य क्षेत्रभन्दा रूसमा कार्य गरिएको थाहा लाग्छ। जर्मन भाषाको उक्त क्षेत्रको भाषिकामा फरक भएको पाइयो। साथै जर्मनीमा लोप भएका कतिपय गुणहरू पनि रूसभित्रको जर्मन भाषिकामा देखिए।^{६९} यसरी भौगोलिक वितरणका आधारमा भाषा प्रयोगमा देखिने स्वरूपगत भेद तथा विविधताको अध्ययन वास्तवमा समाज भाषा विज्ञानको उदय हुनुभन्दा आधा शताब्दीभन्दा पनि अघि देखिन थालेको पाइन्छ। १९औँ शताब्दीको उत्तरार्धसम्म भाषिका भूगोल वा क्षेत्रको अभिलक्षणबारे भएका कार्यहरू सामान्य रहेका थिए। अथवा त्यस बेलासम्म भाषिका भूगोलको विशेषताबारे थोरै ज्ञान थियो। भाषिका भूगोल (डायलेक्ट ज्योग्राफी)-लाई भाषिका विज्ञान (डायलेक्टलजी) पनि भनिएको पाइन्छ। भाषिका भूगोल वा भाषिका विज्ञान वैज्ञानिक एवम् व्यवस्थित रूपमा भाषिका/भाषिक भेदहरूको प्रमाण भेला गर्ने एउटा प्रणाली वा विधिहरूको समुच्चय हो। वास्तवमा नववैयाकरणहरूको शास्त्रीय भाषाहरू सम्बन्धी अध्ययनले शास्त्रीय भाषाहरू र अनेकन आधुनिक भाषाहरूको पारस्परिक सम्बन्ध रहेको उद्घाटित भयो। यही रहस्योद्घाटनले भाषिक परिवर्तन र भाषिक भेदको सामान्य सिद्धान्तको

^{६७}जेके च्याम्बर्स एन्ड पिटर ट्रुड्जिल, डायलेक्टलजी, पूर्ववत्, पृ १६-१७

^{६८}जेके च्याम्बर्स एन्ड पिटर ट्रुड्जिल, पूर्ववत्, पृ १९-२०

^{६९}शैलजा पोखरेल, नेपाली भाषाको समाज भाषा वैज्ञानिक अध्ययन, पूर्ववत्, पृ ३८

अध्ययन परम्पराको थालनी पनि भयो। तिनै नववैयाकरणहरूको भाषिक परिवर्तन र भेदबारेका सैद्धान्तिक प्राप्तिले भाषिका विज्ञान जन्माएको मानिन्छ।^{१०}

२.८.४ सामाजिक भाषिका

समाजका मानिसहरूको भाषिक व्यवहारमा पाइने भिन्नतालाई सामाजिक भेद (सोसियल भेरिएसन) वा सामाजिक भाषिका (सोसियोलेक्ट) भनिन्छ। कुनै पनि समाजमा वर्ग पाइन्छ। समाजमा पाइने वर्गानुरूप भाषिक प्रयोगमा केही भिन्नता पाइन्छ भन्ने कुरा समाजभाषिक अध्ययनले पुष्टि गरेको पाइन्छ। सामाजिक भेद क्षेत्रीय भेदभन्दा बहुआयमिक हुन्छ। “क्षेत्रीय भेदमा भाषिक भेदको एउटै तह र दिशा हुन्छ भने सामाजिक भेदमा एउटै भेदभित्र पनि विभिन्न तहका भेदहरू फेला पर्छन्।”^{११}

कुनै पनि समाजमा आर्थिक रूपले उच्च र निम्न, शैक्षिक रूपले शिक्षित-अशिक्षित, भिन्न भिन्न धर्म-सम्प्रदाय, जात, बाल-बच्चा, युवा अनि प्रौढ, भिन्न भिन्न व्यवसाय भएका मानिसहरू बसोबास गर्छन्। समाजभाषा विज्ञानअनुसार यी सबै किसिमका सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा भाषिक प्रयोगमा कुनै न कुनै रूपले विविधता वा भिन्नता रहने गर्दछ। यस अतिरिक्त सहर र गाउँमा बस्ने अनि स्त्री र पुरुषका माझ पनि भाषिक व्यवहारगत भिन्नता पाइन्छ भन्ने कुराको प्रमाण यस्ता अध्ययनहरूले दिएका छन्। वर्गीकरणका आधारमा कुनै पनि समाज जति बहुल चरित्रको हुन्छ त्यस समाजको भाषिक व्यवहार पनि त्यतिकै बहुल चरित्रको हुन्छ। त्यस समाजको भाषिक व्यवहार पनि त्यतिकै बहुल अनि विविधता हुने गर्दछ भने “थोरै विविध भएको समाजले प्रयोग गर्ने भाषामा समाज भाषिक भेदहरू पनि थोरै हुन सक्छन्।”^{१२} “सामाजिक वर्गका आधारमा भाषिक व्यवहारलाई हेर्दा कुनै एउटा वक्ताको भाषा आफ्नो क्षेत्रका भिन्न सामाजिक वर्गकाहरूभन्दा अन्य क्षेत्रका समान वर्गका वक्ताहरूसित धेरै मिल्दोजुल्दो हुन्छ।”^{१३} उदाहरणका लागि इङ्गल्यान्डका सम्भ्रान्त र निम्न स्तरका मानिसहरूको भाषालाई हेर्न सकिन्छ। त्यहाँ भौगोलिक रूपले केही टाढा रहेका तर एउटै स्तर र वर्गका मानिसहरूको भाषा एकनासे हुँदछ, जो तुलनात्मक रूपमा आफ्नै क्षेत्रका असमान भिन्न वर्ग वा स्तरकाहरूसँग मिल्दोजुल्दो हुँदैन। उसरी नै “नेपालमा उच्चवर्गीय सम्पन्न व्यक्तिहरू दरबारी भाषा बोल्दछन्। यसमा उच्च आदारार्थी रूपको प्रयोग

^{१०}जेके च्याम्बर्स एन्ड पिटर ट्रुड्जिल, *डायलेक्टलजी*, पूर्ववत्, पृ १६-१७

^{११}हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ २२

^{१२}हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्

^{१३}आर ए हड्सन, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ४२

हुन्छ र शब्दभण्डारमा पनि भिन्नता हुन्छ। व्याकरण र उच्चारणका दृष्टिले यो मानक रूपको नजिक रहेको पाइन्छ। निम्नवर्गीय समाजमा आदारार्थी प्रयोग थोरै हुन्छ र यो मानक रूपभन्दा केही टाढा हुन्छ।^{१४} सिक्किममा भने उच्च वर्गीयहरूको भाषामा कोड मिश्रण पाइन्छ। गाउँका निम्न मध्यमवर्गीय मानिसहरूको भाषिक व्यवहारमा बहुभाषिकता र भाषिक परिवर्तन थोरै हुने गर्दछ भने उच्चवर्गीय सहरकाहरूमा धेरैजसो स्थितिमा त्यसो हुने गरेको पाइन्छ।

वास्तवमा “वर्गगत/स्तरगत सामाजिक संरचना जति धेरै हुन्छ त्यति नै धेरै सामाजिक भाषिका पनि पाइने सम्भावना रहन्छ। सामाजिक वर्गगत प्रणालीअनुसार उच्च ओहोदामा रहेका व्यक्तिहरूको तुलनामा निम्न स्तरका मानिसहरूका भाषामा धेरै क्षेत्रीय भिन्नता देख्न सकिन्छ।^{१५} शिक्षित र अशिक्षितहरू माझमा पनि भाषिक विविधता पाउन सकिन्छ। यस्ता भेदहरू धेरैजसो उच्चारणगत हुने गर्दछन्। शिक्षितहरूको भाषा मानकको धेरै नजिक रहेको पाउन सकिन्छ। लेखपढका कारण पनि उनीहरूको भाषिक प्रचलनमा मानक रूप पाउन सकिन्छ। यद्यपि कुनै पनि समाजमा शिक्षाको प्रतिशत धेरै रहेमा भाषिक प्रयोगमा भिन्नता धेरै थोरै हुने गर्दछ। सामाजिक वरीयताका आधारमा भाषाको प्रयोगलाई हेर्दा जात पनि एउटा कारक तत्त्व रहेको थाहा लाग्छ। जातका आधारमा पाइने भाषिक भेदअन्तर्गत दुवै उच्चारणगत अनि व्याकरणिक भेद पाइन्छ। उदाहरणका लागि सिक्किम क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषाको प्रचलनमा बाहुन-छेत्री तथा अन्य जाति जस्तै लिम्बू, गुरुङ, तामाङ, मगर आदि बिच यस किसिमको भेद स्पष्ट पाउन सकिन्छ। आफुलाई नेपाली भाषिक समुदायकै सदस्य मान्ने छेत्री-बाहुनइतर जात-जातिको नेपाली उच्चारण र व्याकरणमा भोटबर्मेली भाषा तत्त्वको प्रभाव स्पष्ट पाउन सकिन्छ।

लिङ्गका आधारमा पनि भाषिक भेद पाउन सकिन्छ। “कतिले यसलाई लैङ्गिक भाषिका (जेन्डरलेक्ट) भनेका छन्।^{१६} विशेष गरेर परिस्थितिअनुरूप शब्द चयनमा यस्तो विभिन्नता धेरै देखिन्छ। कुनै आश्चर्य वा भयको स्थितिलाई जनाउन स्त्रीहरूले प्रयोग गर्ने शब्द ‘अपुई’ र पुरुषले प्रयोग गर्ने शब्द ‘धत्’ यस किसिमका भिन्नताका उदाहरण हुन्। यसरी नै पेसागत आधारमा पनि भाषिक प्रयोगमा स्पष्ट भेद पाइन्छ। नेपाली तथा लेप्चा समाजमा पाइने धामी-झाँक्री, येबा-फेदाडमा, मुन्-बुडथिड आदि परम्परागत पेसा अवलम्बन गर्नेहरूका भाषामा कुनै न कुनै रूपमा संस्कारगत/कर्मकाण्डीय/आनुष्ठानिक

^{१४}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५२

^{१५}आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ४२

^{१६}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५२

शब्दहरूको आधिक्य पाइन्छ। त्यसरी नै हिन्दू पुरोहित र बौद्ध लामाहरूका भाषामा धर्मग्रन्थहरूको अध्ययनद्वारा आर्जन गरेका शब्दहरूको प्रयोग अन्यका तुलनामा धेरै पाइन्छ। संस्कारगत अनुष्ठानबाहेक अन्य सामान्य बोलचालमा समेत यस्ता शब्दहरूको प्रयोग केही रूपमा हुने गर्दछन्। शिक्षण, व्यापार, आभियान्त्रिकी, स्वस्थ सेवा जस्ता पेसामा रहने व्यक्तिहरूको भाषिक व्यवहारमा पनि आआफ्नै पेसाअनुरूप भाषिक भिन्नता स्पष्ट हुने गर्दछ। “उद्योगपति, व्यापारीका तुलनामा किसान, मजदुर आदिका बोलीमा, मालिकको तुलनामा नोकरको र हाकिमको तुलनामा चपरासीको बोलीमा पाइने भेदले छुट्टै पक्षतिर सङ्केत गर्छ।”^{१७} यसरी नै कुनै पनि समाजले व्यवहार गर्ने भाषामा धार्मिक संलग्नताका आधारमा पनि भेद सिर्जना भएको पाइन्छ। धार्मिक दृष्टिले विश्वका समाज सबै नै वर्गीकृत रहेका हुन्छन्। भिन्न भिन्न धर्मावलम्बीहरूमा आफ्ना आफ्नै धार्मिक सङ्कथन र नियमित धार्मिक आचरण, आनुष्ठानिक समागम आदिले धेरै प्रभाव पार्दछ, फलस्वरूप उनीहरूको भाषिक प्रयोगलाई पनि त्यसले प्रभावित तुल्याउँदछ। मन्दिर, मस्जिद, गिर्जा र बौद्ध मठ आदि धार्मिक संस्थानहरूमा नियमित रूपमा हुने प्रवचन आदिले तत् तत् धर्मावलम्बीका भाषिक प्रयोगमा प्रभाव पार्ने गर्दछ। कुनै कुनै स्थितिमा भाषा प्रयोगमा देखिने विषयगत अनि प्रसङ्गगत भेद धार्मिक संलग्नताका कारण पनि हुने गर्दछ।

उमेरका आधारमा पनि भाषिक भेदको सृजना हुँदछ। बालक, युवा, प्रौढ र वृद्धहरूको भाषिक प्रयोगमा वयगत भिन्नता स्पष्ट देख्न सकिन्छ। बालभाषाका आफ्नै विशेषता र शब्दभण्डार पाइन्छ। नेपालीका ताते, मामाम्, बुङ्गी, बुबु, आची, गुजी, पापा, चिची आदि शब्दहरू बाल भाषाका उदाहरण हुन्।

भाषा मानवीय अन्तरक्रियाद्वारा विकसित एउटा सामाजिक विषय हो। कुनै पनि समाजको निर्माण विभिन्न जात, धर्म, स्तर, वर्ग, पेसा, संस्कार-संस्कृति भएका मानिसहरूद्वारा भएको हुन्छ। आआफ्नो पृष्ठभूमिका आधारमा मानिसहरूका हाउभाउ, व्यवहार-शैली, बोली अनि सम्प्रेषण आदि पनि भिन्न भिन्न हुने गर्दछन्। यसका अतिरिक्त विभिन्न स्थिति तथा परिप्रेक्ष्यका कारणले पनि मान्छेको व्यवहारगत शैली भिन्न हुने गर्दछ। भिन्न भिन्न भाषा बोल्नेहरूको भाषिक सम्प्रेषण शैली ता भिन्न हुन्छ नै तर धेरैजसो “सम्पर्कमा विविधीकरण भएअनुसार एउटै भाषामा पनि भाषाका विभिन्न भेदहरू

^{१७}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २३

प्रचलनमा आएका हुन्छन्। यस्तो विविधीकरण वक्ता-श्रोताको सामाजिक पृष्ठभूमि, नाता, सम्बन्ध, उमेर, लिङ्ग, पेसा, वर्ग, सामाजिक पद वा प्रतिष्ठा आदिका आधारमा निर्मित हुन्छ।”^{१८}

प्रत्येक समाजले “आफ्नै ढङ्गका ध्वनि, वर्ण, रूप, शब्द, पदावली, वाक्यांश, वाक्य, सङ्कथन र अर्थको व्यवस्था गरेको हुन्छ।”^{१९} यस दृष्टिमा प्रत्येक समाजको भाषिक व्यवहारमा आफ्नोपन हुन्छ जो अन्य समाजको भन्दा भिन्न हुन्छ। समाजको यही विशेषताका कारण पनि भाषिक विविधता सिर्जित हुन्छ जसलाई भाषा व्यवहारको एउटा सामान्य प्रक्रिया मान्न सकिन्छ। भाषाको प्रयोग-विविधताका कारणले भाषिकाको निर्माण हुन्छ अनि यस किसिमको भेदका पछाडि भौगोलिकता, परिवेश अनि मानव-समाज विशेष निर्धारकका रूपमा रहन्छन्। विभिन्न सामाजिक सन्दर्भ अनि वर्गीकरणका कारणले समाजभाषिक भेदको निर्माण हुन्छ। समाज भाषाविज्ञानले भाषिक भेद अनि भाषिक रूप (डायलेक्ट रेजिस्टर)-लाई आफ्नो अध्ययनभित्र समाविष्ट गरेको पाइन्छ।

कुनै पनि भाषाको प्रयोग भाषिक समुदायका सदस्यका बिचमा हुन्छ, जो कुनै न कुनै सामाजिक परिस्थिति वा परिवेशसित सम्बद्ध हुन्छ। त्यस्ता “सामाजिक परिस्थिति बहुआयामिक र अनेक हुन्छन्, फलस्वरूप अनिवार्य रूपमा भाषाका अनेक भेद जन्मन्छन्।”^{२०} व्यापक अर्थमा खास उद्देश्यका निम्ति छुट्टै एकाई मानिएको कुनै पनि भाषिक स्वरूप नै भाषिक भेद हो। “सामाजिक भाषावैज्ञानिक दृष्टिबाट उस्तै सामाजिक वितरण भएका भाषिक आइटमहरूको समुच्चय नै भाषिक भेद हो भन्न सकिन्छ।”^{२१}

भाषिक भेदका धेरै कारणहरू हुन्छन् जसमध्ये भौगोलिक दूरी, जनसङ्ख्या अन्तर्मिश्रण, विषय, प्रसङ्ग र माध्यमका विविधता, शिक्षा अनि पेसागत विविधता आदि मुख्य हुन्।^{२२} भाषा प्रयोगमा देखिने अन्तर वा भाषिक भेद भौगोलिक परिस्थितिका कारण हुने गर्दछ भन्ने एउटा दीर्घ स्थापित मान्यता रहेको पाइन्छ। एउटा ज्ञानानुशासनका रूपमा “समाज भाषाविज्ञानको उदय हुनअघि भाषाविज्ञानका अध्येताहरू विशेष भौगोलिक परिवेशमा बोलिने भाषिक रूप र भिन्नताको अध्ययनतर्फ धेरै केन्द्रित थिए।”^{२३} तथापि धेरै पछि क्षेत्रीय भिन्नताबाहेक अन्य कारणहरूले पनि भाषिक भेद सिर्जना गर्दछ भन्ने मान्यता स्थापित

^{१८}हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ९

^{१९}शान्तिप्रसाद ढकाल, *प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ३०

^{२०}गोविन्दराज भट्टराई अनि खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल (सम्पा), *डा बल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन*, पूर्ववत्, पृ ६९

^{२१}गोविन्दराज भट्टराई अनि खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल (सम्पा), पूर्ववत्

^{२२}शान्तिप्रसाद ढकाल, *प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ४६-४७

^{२३}वर्नड स्पल्स्की, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ २७

भयो। कुनै पनि क्षेत्रीय भेद निकटवर्ती क्षेत्रको भेदभन्दा धेरै भिन्न हुन्छ जतिको भौगोलिक दूरीमा रहेको भाषिक रूपसित हुन्छ। “भाषिक भेद पूर्णरूपले भाषिक कारणले होइन तर सामाजिक अनि राजनैतिक कारणले पनि हुने गर्दछ।”^{१०४} तथापि “आधुनिक विश्वमा आएको विकासका नवक्रान्ति जस्तै सडक, नेटवर्क, उद्योग, रेडियो, टेलिभिजन आदि कुराहरू प्रत्येक ठाउँ पुगेकाले भाषिक भेदको क्षेत्र खुम्चिएको पाइन्छ।”^{१०५}

२.८.५ अन्य भेद

भौगोलिक तथा सामाजिक भेदका अतिरिक्त भाषाका अन्य केही भेदहरूबारे पनि चर्चा गरिएको पाइन्छ। यस्ता केही भेदहरूमध्ये विषयगत भेद र प्रसङ्गगत भेदलाई छोटो रूपमा चिनाउनु यहाँ उपर्युक्त देखिन्छ। समाजभाषिक अध्ययनमा विषयगत अनि प्रसङ्गगत भेदको धेरै चर्चा हुने भएकाले यी दुईवटा भाषिक भेदलाई सङ्क्षिप्तमा चिनाउने प्रयास यहाँ भएको छ।

२.८.५.१ विषयगत भेद

कुनै विशेष विषय वा त्यससित सम्बन्धित भाषिक प्रयोगमा देखिने भेदलाई विषयगत भेद भनिन्छ। अन्य सामाजिक क्रियाकलाप जस्तै भाषा पनि प्रयोगकर्ताका लागि उपर्युक्त हुनु पर्दछ। आपसी सम्पर्कका लागि चुनिएको विषय वक्ता र श्रोतामाझ सान्दर्भिक नभए सम्प्रेषण अप्रभावकारी बन्दछ। यसै कारण पनि धेरै समाजमा पुरुष र स्त्रीहरूका बिच हुने भाषिक व्यवहारमा अन्तर हुने गर्दछ कारण धेरैजसो स्त्री अनि पुरुषहरूमाझ भिन्नाभिन्नै उत्तरदायित्वका कारण विषयगत भिन्नता हुने गर्दछ। “एउटै व्यक्तिले भिन्न भिन्न प्रयोजनका लागि भिन्न भिन्न भाषिक रूपको प्रयोग गर्दछ, अनि समुदायका सबै व्यक्तिले प्रयोग गर्ने प्रयोजनपरक भाषिक भेदलाई त्यस समुदायको भाषिक सङ्गति (भर्बल रेपटोयर) भनिन्छ।”^{१०६} भाषिक भेदहरूको समुच्चयलाई नै भाषिक सङ्गति (रेपटोयर) भनिन्छ, जसअन्तर्गत विषयगत भेद पनि पर्दछ। विषयगत भेदलाई “प्रयुक्ति वा प्रयोजनपरक भेद”^{१०७} पनि भनिन्छ।

एकै भाषिक समुदायका कुनै दुईजना सदस्यहरूमाझ हुने वार्तालापलाई पर्यवेक्षण गर्ने हो भने विषयगत भेदलाई स्पष्टसँग व्यक्त गर्न सकिन्छ। “चर्चाको विषय परिवर्तन हुने साथ उनीहरूको भाषिक

^{१०४}वर्नड स्पल्स्की, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३०

^{१०५}वर्नड स्पल्स्की, पूर्ववत्, पृ २८

^{१०६}पिटर टूडजिल, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स: एन इन्ट्रडक्सन टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, पूर्ववत्, पृ १००

^{१०७}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २४

कोड पनि परिवर्तन हुने गर्दछ।”^{१०८} विषयअनुरूप अवधारण, पारिभाषिक शब्द, प्रस्तुतिगत स्वभाव आदिमा भेद हुने देखिन्छ। यिनै भेदका कारण अन्तरविषयक वार्ताअनुरूप भाषिक स्वभाव र रूपमा अन्तर आउने देखिन्छ। उदाहरणका लागि कृषि र उद्योग क्षेत्रका भाषामा धेरै अन्तर हुन्छ भने खेलकुदको भाषा र धार्मिक प्रवचनको भाषा भिन्न भिन्न हुन्छन्। यसरी नै साहित्य अनि विज्ञान-प्राद्यौगिकीको भाषा, अनि यिनका पारिभाषिक र प्राविधिक शब्दादिमा ठुलो अन्तर पाइन्छ। “कुनै धर्म ग्रन्थमा प्रयुक्त पारिभाषिक शब्द प्रयोग र भाषामा कुनै खेलको सोझो विवरण दिनु कठिन, असम्भव मात्र होइन, हास्यपद पनि हुन्छ।”^{१०९} विषयगत भेदलाई मुख्यतः सम्बन्धित क्षेत्रका प्राविधिक तथा पारिभाषिक शब्दभण्डार ले विभेदित गरेको देखिन्छ। तर यस्तो भेद शब्दभण्डारका दृष्टिले मात्र नभइ वाक्य रचना तथा अन्य शैलीगत आधारमा पनि फरक हुन सक्छ।”^{११०} “प्रयोगका आधारमा पाइने भाषिक विविधता वा भेदलाई भाषाको प्रयुक्त भेद (रेजिस्टर) भन्ने गरिएको पाइन्छ, जसलाई भाषाको क्षेत्रीय वा सामाजिक भेद वा भाषिका मान्न नमिल्ने देखिन्छ।”^{१११} “कुनै व्यक्तिले लगभग एउटै कुरा वा एक समान अर्थ लाने कुरालाई भिन्न भिन्न समयमा केही बेग्लै भाषिक आचरणद्वारा व्यक्त गर्दछ भने त्यसलाई भाषाको प्रयुक्त भेद भनिन्छ।”^{११२} यस्तो भेद विषय वा प्रसङ्गका आधारमा हुने देखिन्छ। क्षेत्र र सामाजिक वर्गबाहेक विषयगत आधारमा पाइने भेदको अध्ययन पनि समाज भाषाविज्ञानमा प्रमुखताका साथ गर्ने चलन रहेको पाइन्छ।

२.८.५.२ प्रसङ्गगत भेद

मानिसले आफ्नो पृष्ठभूमि र सन्दर्भअनुरूप आफुलाई व्यक्त गर्दछ। कुनै पनि वक्ताले प्रसङ्ग उपर्युक्त भाषाको प्रयोग गर्ने सामर्थ्य राख्दछ। “अन्तरक्रियाका विभिन्न परिस्थितिअनुसार भाषामा भेदहरूको सृजना हुन्छ।”^{११३} यस्तो भेदलाई सन्दर्भगत/परिस्थितिगत/प्रसङ्गगत भेद भनिन्छ। जसलाई प्रयुक्त भेद (रेजिस्टर) भनेर पनि चर्चा गरिएको पाइन्छ। धेरैजसो स्थितिमा “वक्ताले भाषिक व्यवहार गर्दा, आ आफ्नो हैसियत होइन तर आफु कुन परिस्थितिमा छु भन्ने कुराको वास्ता गर्दछ, फलस्वरूप उसको बोलीमा

^{१०८}जेनेट होल्म्स, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ४३

^{१०९}पिटर ट्रिजिल, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स: एन इन्टरडक्सन टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, पूर्ववत्, पृ १००

^{११०}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २४

^{१११}आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ४५-४६

^{११२}आर ए हड्सन, पूर्ववत्, पृ ४६

^{११३}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २४

सन्दर्भका आधारमा प्रसङ्गगत भेद पाइन्छ।^{११४} यस्तो भेदलाई 'शैलीगत भेद' पनि भनिएको पाइन्छ। कुनै पनि समाजका भाषा प्रयोक्ताहरूको सम्बन्ध सामाजिक सन्दर्भ र पृष्ठभूमिअनुरूप स्थापित भएको हुन्छ। समाजको कुनै एकजना व्यक्तिले परिस्थितिअनुसार भिन्न भिन्न भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। फलस्वरूप उसले भिन्न भिन्न परिस्थितिका आधारमा आफुलाई व्यक्त गर्ने क्षमता राख्दछ। "उक्त किसिमको प्रकारान्तर कथन क्षमतालाई व्यक्तिले परिस्थिति एवम् सन्दर्भहरू ख्याल गरी उपयोग गरिरहेको हुन्छ।"^{११५} प्रसङ्गगत आधारमा एउटै भाषिक समुदायका कुनै दुईजना सदस्यहरूका वार्तालापमा देखिने भाषिक भेद सहजताका साथ खुट्ट्याउन सकिन्छ। उदाहरणका लागि उनीहरूबिच "छिमेकीका रूपमा हुने भाषिक सम्पर्क र सरकारी नोकरशाहका रूपमा कार्यालयमा हुने सम्पर्कको भाषामा ठुलो अन्तर पाइन्छ। अघिल्लो स्थितिमा उनीहरू अनौपचारिक र पछिल्लो स्थितिमा औपचारिक भाषाको प्रयोग गर्दछन्।"^{११६} प्रसङ्ग वा सन्दर्भका आधारमा देखिने भाषिक भेदलाई तलको दृष्टान्तमा देखाउने प्रयास गरिन्छ।

औपचारिक, प्राविधिक प्रयोग: चालु वित्तीय वर्षका लागि एक लाख रुपियाँको धनराशि आवन्टन गरियो।

औपचारिक अप्राविधिक: यस वित्तीय वर्षका लागि एक लाख रुपियाँ छुटाइयो।

अनौपचारिक प्राविधिक: यस वित्तीय वर्षका लागि एक लाख रुपियाँ आवन्टन गरियो।

अनौपचारिक अप्राविधिक: यस वर्षका लागि एक लाख रुपियाँ छुटाइयो।

माथिको उदाहरणले के स्पष्ट गर्दछ भने आधारभूत रूपले शैली वा प्रयुक्ति (रेजिस्टर) स्वतन्त्र रहन्छ अनि त्यसमा औपचारिकदेखि अनौपचारिक, प्राविधिकदेखि गैरप्राविधिक आदि भेद देखा पर्छन्।

वक्ता श्रोता माझ रहने सम्बन्धका कारण पनि यस्तो भेद देखा पर्दछ। "कुनै पनि सामाजिक सन्दर्भमा प्रभावकारी भाषिक सम्पर्क स्थापित गर्ने वक्ताले श्रोताको पृष्ठभूमिलाई पनि ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ। वक्ता श्रोताको पृष्ठभूमि, सन्दर्भ र स्थिति समान नरहे भाषिक सम्पर्क धेरै औपचारिक र असहज रहन्छ अनि समान रहे अनौपचारिक र सहज रहन्छ।"^{११७}

^{११४}मार्टिन मान्टगोमेरी, सन् २००४, एन इन्टरडक्सन टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, लन्डन : रुटलेज, पृ १०५

^{११५}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २४

^{११६}जेनेट होल्म्स, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ४३

^{११७}पिटर ट्रिजिल, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स: एन इन्टरडक्सन टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, पूर्ववत्, पृ १०२

प्रसङ्गगत भाषिक भेदका कारण कोड परिवर्तन पनि हुने गर्दछ। “प्रसङ्ग अनि सन्दर्भ अनुरूपको भाषिक प्रयोगले विशेष गरी बहुभाषिक समुदायमा कोड परिवर्तनको स्थिति सिर्जना गर्दछ।”^{११८} वक्ताको सामाजिक पृष्ठभूमि र स्थितिका अतिरिक्त भाषिक सम्प्रेषणका अन्य आयामहरू पनि छन्। माइकल हलिडेले विषय-क्षेत्र (फिल्ड) शैली (मोड) र पक्ष (टेनोर)-यी तीनवटा आयामहरूको चर्चा गरेका छन्। उनले “विषय-क्षेत्रान्तर्गत भाषिक सम्प्रेषणको प्रयोजन र विषयवस्तु, शैलीअन्तर्गत भाषिक सम्प्रेषणको ढङ्ग वा तरिका, अनि पक्षअन्तर्गत वक्ता-श्रोतामाझको सम्बन्धबारे चर्चा गर्दै यी आयामहरूले टङ्कारो भाषिक भेद सिर्जना गर्ने कुरा व्यक्त गरेका छन्।”^{११९}

भाषा अनि सामाजिक सन्दर्भ अनि परिस्थितिका माझ घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको हुन्छ। “यस्ता विभिन्न सन्दर्भ, प्रसङ्ग अनि स्थितिअनुरूप भिन्न भिन्न किसिमको भाषा प्रयोग गर्न आवश्यक रहन्छ।”^{१२०} मान्छेले बदल्दो सामाजिक सन्दर्भसँगै कसरी आफुलाई व्यक्त गर्दै लैजान्छ भन्ने विषय चासोपूर्ण देखिन्छ। भिन्न भिन्न सामाजिक परिस्थिति र प्रसङ्ग, सन्दर्भ अनि विषयका आधारमा भाषिक रूपले आफुलाई कसरी अभिव्यक्त गर्दछ अनि यस्ता परिस्थितिगत अभिव्यक्तिका कारण भाषामा के कस्ता भेदहरू देखा पर्छन् भन्ने विषयबारेको अध्ययनतर्फ आजका समाज भाषावैज्ञानिकहरू धेरै आग्रही बनेको पाइन्छ।

२.९ सामाजिक सम्पर्क अनि भाषिक परिवर्तन

समाज भाषाविज्ञान कुनै समुदायले प्रयोग गर्ने भाषाको अध्ययनमा केन्द्रित रहन्छ अनि सामान्यभाषाविज्ञानले उपयोग गर्ने सामग्रीभन्दा केही भिन्न अनि आफ्नै विषयको विश्लेषण पद्धतिमा यो बढी निर्भर रहन्छ।^{१२१} सामाजिक सन्दर्भ, संरचना अनि आचरणलाई यसले आधार मान्दछ।

समाजमा कुनै पनि व्यक्ति वा समूहले विभिन्न किसिमका परिस्थितिहरूको सामना गर्दछ। त्यस्ता विविध परिस्थिति अनि सन्दर्भ आदिले त्यस व्यक्ति वा कहिलेकाहीं समूह समेतको स्वभाव, आचरण, अनि अनुभवमा समेत केही न केही हेरफेर ल्याएको हुन्छ। यस्ता परिस्थिति अनि परिणामका कारणले कुनै पनि व्यक्ति अथवा व्यक्तिको समूह साथै समाजको भाषिक आचरण र व्यवहारमा प्रभाव परेको अनि

^{११८}जेनेट होल्म्स, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ४३

^{११९}माइकल हलिडे, सन् १९७८, ल्याङ्ग्वेजएज सोसियल सिमियोटिक्स, लन्डन : आर्नोल्ड, पृ ३३

^{१२०}मार्टिन मोन्टगोमेरी, एन इन्टरडक्सन टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, पूर्ववत्, पृ १०५

^{१२१}जन जे गुम्पर्ज, सन् १९९५, डिस्कोर्स स्ट्राटेजिस, न्यु यर्क : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ९

विविधता आएको थाहा पाइन्छ। सामाजिक सन्दर्भ आदि मात्र नभई व्यक्तिमा निहित भाषिक क्षमता तथा रचनात्मकता आदि कारणहरूले पनि मानिसको भाषिक स्वभावमा अन्तर ल्याएको हुन्छ। यसो भए तापनि समाज भाषावैज्ञानिकहरू भने सामाजिक सम्पर्कका कारणले भाषा प्रयोगमा आएको विविधता अनि परिवर्तनको अध्ययनतर्फ नै बढी केन्द्रित रहन्छन्।

जर्मनीमा भाषिकाको अध्ययन गर्ने धेरैले कुनै पनि भाषाको व्याकरणगत अनि शाब्दिक प्रचलनमा आउने परिवर्तनका पछि व्यापारिक एवम् धार्मिक कारण महत्त्वपूर्ण रहने कुरा मानेका छन्।^{१२२} भर्खरै मात्र अस्ट्रेलियाका सुसान जातिले ग्रहण गरेको भाषिक प्रचलन अनि उत्तरी आयरल्यान्डका भाषाभाषीहरूमा देखिएको भाषिक विभिन्नतालाई दृष्टान्तका रूपमा हेर्न सकिन्छ। वास्तवमा सामाजिक सम्बन्ध आदिमा रहने सम्पर्क आर्थिक तथा राजनैतिक शक्तिद्वारा निर्देशित रहन्छन् र यो राष्ट्रिय अनि क्षेत्रीय सीमातर्फ फैलिने गर्दछ। सामाजिक व्यवस्थाले धारण गरेको नयाँ स्वरूप, सम्पर्कको बहुरूपता अनि सामाजिक परिवर्तनसँगै भाषिक परिवर्तनको अध्ययन जटिल बन्दै गएको मान्न सकिन्छ।

२.१० कोड मिश्रण अनि कोड परिवर्तन

कुनै एउटा भाषा वा कुनै भाषाको भेदलाई कोड पनि भन्ने गरिन्छ।^{१२३} कहिलेकाहीं वक्ताले आफ्नो भाषिक व्यवहारमा एकाधिक भाषा वा भेदको सराबरी प्रयोग गर्दछ। भाषाको व्यवहारमा एकाधिक भाषा वा भाषिक रूप वा भेदको मिश्रण एउटा सामान्य प्रक्रिया हो। “भाषा प्रयोगको सामाजिक सन्दर्भमा अन्तरभाषिक वा अन्तरभाषिक परिवर्तन एउटा सामान्य विषय हो।”^{१२४} विशेष गरेर द्विभाषी वा बहुभाषी वक्तामा यस किसिमको भाषिक स्वभाव देख्न सकिन्छ। व्यक्ति जब बोल्न थाल्छ तब सन्दर्भ, विषय र प्रकार्यअनुसार उसले उपर्युक्त कोडको चयन गर्छ र यही प्रक्रियामा कोड मिश्रण र कोड परिवर्तनको स्थिति सिर्जना हुँदछ। द्विभाषी वा बहुभाषी वक्तामा कोड मिश्रण एउटा सामान्य प्रक्रिया देखिन्छ जब कुनै व्यक्तिले बोल्दा वा लेख्दा एउटा भाषाको शब्द वा वाक्यांश, उखान एवम् सूक्तिहरू अर्को भाषामा मिसाउँछ त्यसलाई कोड मिश्रण भनिन्छ।^{१२५} छोटो वा सङ्क्षिप्त कुराकानी गर्दा वा छोटो प्रश्न सोध्दा वा

^{१२२}जन जे गुम्पर्ज, डिस्कोर्स स्ट्राटेजिस, पूर्ववत्, पृ ४२

^{१२३}रोनाल्ड वाइह, एन इन्ट्रडक्सन् टु सोसियोलिङ्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ८६

^{१२४}एन कृष्णस्वामी, एस के बर्मा एन्ड एम नागार्जुन, सन् १९९२, मडर्न एप्लाइड लिङ्विस्टिक्स, चेन्नई : मेकिमलन इन्डिया लिमिटेड, पृ ४६

^{१२५}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५३

उत्तर दिँदा कोड मिश्रण कमै हुने देखिन्छ तर “लामो सङ्कथनमा कोड मिश्रण अनि कोड परिवर्तन हुने सम्भावना धेरै रहन्छ। कुनै कुनै वाक्य एउटा भाषाबाट सुरु भएर अर्कै भाषामा टुङ्गिने गर्दछ।”^{१२६}

कोड मिश्रण कुनै दुईवटा भाषामा हुने गर्दछ। कहिलेकाहीं एउटै भाषाका भेदहरूकामाझ पनि हुने गर्दछ। यसरी “एउटै सन्दर्भमा एकभन्दा बढी भाषा वा भाषिक भेदहरूको प्रयोग हुन थालेपछि अभिव्यक्तिमा कोडहरूको मिश्रण स्वतः देखा पर्दछ। कुनै भाषाको व्यवहार गर्दा त्यस भाषामा कुनै अर्को भाषाका शब्दहरू सराबरी पस्दै गए त्यसलाई कोड मिश्रण भनिन्छ। अध्ययनअनुसार बहुभाषिकताका कारण धेरै जसो कोड मिश्रण वा कोड परिवर्तन हुने गरेको पाइन्छ। कुनै दुईवटा भाषिक भेदलाई सन्दर्भअनुसार मिश्रण गर्नाले कोड मिश्रण हुने गर्दछ। विभिन्न भेदहरूको सम्मिश्रण आगमनबाट पनि हुन्छ। आगमनबाट मुख्यतः शब्दावली तह प्रभावित हुन्छ तर वर्ण व्यवस्था र व्याकरण व्यवस्था पनि चोखो बँच्न सक्दैनन्।”^{१२७}

(१) ‘फर्स्ट डे मै त्यो केटोले क्लास बड्क गरेको कुरा थाहा पाएपछि क्लास टिचर फायर भएका छन्।’

(२) भाइले ल्यापटमा सेव गरेको फाइल डिलिट गरे छ।

(३) छोराले एटिट्युड हाइपर एक्टिभ देखेर निकै डिस्टर्ब छु। माथिका वाक्य (१, २, ३)-लाई कोड मिश्रणको नमुना मान्न सकिन्छ। समाज भाषाविज्ञानअन्तर्गत कोड मिश्रण र कोड परिवर्तनलाई नयाँ विषय मान्न सकिन्छ।

“जब कुनै व्यक्ति बोल्दाबोल्दै एउटा भाषा वा भाषिकाबाट अर्कोमा जान्छ, त्यसलाई कोड परिवर्तन भनिन्छ।”^{१२९} कोड परिवर्तनका धेरै कारणहरू हुन्छन्। यो कहिलेकाहीं असचेततापूर्वक घटित हुने गर्दछ। सम्पर्कमा देखिने कोड परिवर्तनलाई एउटा भाषिक सम्पर्कमा देखिने आपसी सान्निध्य क्रियाकलाप मान्न सकिन्छ। कोड परिवर्तन विशेष गरेर एउटै भाषिक समुदायमाझ वा कहिलेकाहीं अन्य भाषिक समुदायसितको सम्पर्कका कारणले हुने गर्दछ। “प्रसङ्ग फेर्न परेमा पनि कोड परिवर्तन हुन सक्छ। अनौपचारिक गफगाफमा एउटा कोड प्रयोग गर्दै गरेका व्यक्तिहरू औपचारिक स्थितिमा अर्कै कोडको

^{१२६}डेभिड क्रिस्टल, सन् २००८, हाउ ल्याङ्ग्वेज वर्क्स, अस्ट्रेलिया : पेङ्ग्विन बुक्स, पृ ४१४

^{१२७}गोविन्दराज भट्टराई अनि खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल (सम्पा), डा बल्लभमणि दाहालको भाषिक चिन्तन, पूर्ववत्, पृ ७९

^{१२९}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५३

प्रयोग गर्ने हुन्छन्।”^{१३०} कहिलेकाहीं औपचारिक-अनौपचारिक सन्दर्भ, विषयान्तर, गोपनीयतालाई कायम गर्ने आदिजस्ता सन्दर्भको अनुपस्थितिमा समेत कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन हुने गर्दछ। विशेष गरेर द्विभाषी वा बहुभाषी वक्तामा विद्यमान सहजात आचरणका कारण पनि यस्तो स्थिति देखा पर्छ। “एकभन्दा बढी भाषा वा भाषिका स्वामित्व भएको वक्ताले कुराकानीका सन्दर्भमा एउटा भाषाको कोडबाट अर्को कोडमा फडकिन सक्छ तर विषय वा सङ्कथनमा भने परिवर्तन हुँदैन।”^{१३१} सम्पर्कमा देखिने कोड परिवर्तनलाई एउटा भाषिक सम्पर्कमा देखिने आपसी सानिध्य क्रियाकलाप मान्न सकिन्छ। कोड परिवर्तन विशेष गरेर एउटा भाषिक समुदायमाझ वा कहिलेकाहीं अन्य भाषिक समुदायसितको सम्पर्कका कारणले हुने गर्दछ।

कोड मिश्रण अनि कोड परिवर्तन व्यक्तिको भाषिक सम्प्रेषण अनुभवका कारण पनि हुने गर्दछ भन्ने मतहरू पनि पाइएका छन्। “कोडको चयन, मिश्रण र परिवर्तन कुनै नियमद्वारा निर्देशित हुन्छ, जो कुनै भाषिक समुदायका सदस्यहरूले आफ्नो अनुभवद्वारा सिकेका हुन्छन्। यी नियमहरूलाई उनीहरूमा निहित समग्र भाषिक ज्ञानको अङ्ग मान्न सकिन्छ।”^{१३२}

कुनै पनि वक्ता आफ्नो श्रोतामाझ पूर्णरूपले सम्प्रेषित हुन चाहन्छ। भाषिक सम्प्रेषणमा सामाजिक वर्गीकरण अनि जातीय सीमा कहिलेकाहीं बाधा हुन सक्छन्। यस्तो स्थितिमा आफुलाई प्रभावकारी ढङ्गमा प्रस्तुत गर्नका लागि वक्ताले कोड मिश्रण वा कोड परिवर्तन गर्ने गर्दछ।^{१३३} भाषाको कार्यक्षेत्र अनि सामाजिक सन्दर्भअनुसार पनि कोडको चयन र कोड परिवर्तन हुने गर्दछ। “श्रोता वा समूहसित कुराकानी गर्दा साझा जातीयता अनि समुदायको सदस्यताको छाप दिनका लागि पनि वक्ताले कोड परिवर्तन गर्ने गर्दछ।”^{१३४} आफ्नो समुदाय, समूह, श्रोता आदिसित घनिष्ठ हुने प्रयास प्रत्येक व्यक्तिले गर्दछ। सामाजिक सामिप्यका लागी प्रभावकारी भाषिक व्यवहार अनिवार्य रहन्छ। त्यस कारण पनि “भाषिक अनि सामाजिक दुरी थोरै गर्न कोड परिवर्तन गर्ने सचेत प्रयास गरिन्छ।”^{१३५}

^{१३०} हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ४३

^{१३१} दिनबहादुर थापा, *समाजभाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ५५

^{१३२} आर ए हडसन, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ५२

^{१३३} राजेन्द्रसिंह, प्रोबल दास गुप्त एन्ड जयन्त के लिलि, सन् १९९५, *एक्सप्लोरेसन्स इन् इन्डियन सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, न्यु दिल्ली : सेज पब्लिकेसन्स, पृ १३१

^{१३४} जेनेट होल्म्स, *एन इन्ट्रडक्सन् टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ४१

^{१३५} नोब्लेजा असन्सियन एन्ड इमी एम पास्कासियो, सन् १९७९, ‘ल्याङ्ग्वेज मेनटेनेन्स एन्ड कोड स्विचिङ एमड फिलिपिनो वाइलिङ्ग्वल स्पिकर्स’, विलियम फ्रान्सिस म्याके एन्ड जेकव अन्स्टेन (सम्पा), *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक स्टडिज इन् ल्याङ्ग्वेज कन्टेक्ट: मेथर्ड्सएन्ड केसेज*, द हेग : माउन्ट पब्लिसर्स, पृ २११

एकजना स्पष्ट वक्ता हुनका लागि कुनै पनि व्यक्तिमा भाषिक सामर्थ्य एउटा आवश्यक सर्त हो। गफ गरिने विषय र सन्दर्भअनुरूप प्रभावकारी भाषिक सम्प्रेषणका लागि उपर्युक्त कोड र शब्द चयन महत्त्वपूर्ण रहन्छ। कतिपय स्थितिमा वक्तामा कुनै एउटा भाषाको राम्रो ज्ञान हुन्छ भने अर्को भाषाको ज्ञान न्यून हुन्छ। यस्तो स्थितिमा आफुलाई स्पष्टरूपमा अभिव्यक्त गर्न नसक्ता उसले राम्ररी जानेको भाषाको साहारा लिनु पर्ने स्थिति सिर्जना हुन्छ, फलस्वरूप कोड परिवर्तन हुने गर्दछ। धेरैजसो सामाजिक सम्पर्कमा अल्पसङ्ख्यक भाषिक समुदायसित एकात्मकता, भाइचारा वा सहानुभूति दर्साउन अनि श्रोताप्रति वक्ताको अभिवृत्तिका कारण पनि कोड परिवर्तन हुने गर्दछ भन्ने मत विद्वान्हरूको रहेको छ।^{१३६}

उपनिवेश, शासन, सत्ता र शक्ति आदि जस्ता कुराहरूले उपनिवेशित, शासित र क्षीण समुदायको भाषिक व्यवहारमा प्रभाव पार्ने गरेको पाइएको छ। समाजको निम्न मध्यम वर्गमा सम्भ्रान्त संस्कृतिको सिको गर्ने प्रवृत्ति विद्यमान रहन्छ। वास्तवमा आफुभन्दा टुला-बडा, प्रतिष्ठित अनि उच्च वर्ग, शिक्षित र केन्द्रमा रहेकाहरू जस्तै हुने स्वभाव र इच्छा मानवीय प्रकृति र प्रगतिको द्योतक हुन्। भाषिक आचरण वा व्यवहारमा समेत यो प्रवृत्ति देख्न पाइन्छ। कतिपय अध्येताहरूले “कोड मिश्रण र कोड परिवर्तनलाई प्रतिष्ठाको सूचक पनि मानेका छन्। आफुलाई शिक्षित र प्रतिष्ठित देखाउन पनि मानिसहरूले कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन गर्ने गर्दछन्।”^{१३७} कोड परिवर्तनबारे भएका नयाँ अध्ययनहरूले आप्रवासनलाई पनि कोड परिवर्तनको कारण मानेका छन्। “आप्रवासीहरू आफ्नो पुरानो वा पहिलो भाषामा नौलो ठाउँको नयाँ भाषाबाट शब्दहरू ग्रहण गर्ने गर्छन्।”^{१३८} फलस्वरूप उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा कोड परिवर्तनको स्थिति सिर्जना हुँदछ।

कोड मिश्रण अनि कोड परिवर्तन एक किसिमको “मध्यम मार्ग”^{१३९} हो, जसले आपसी सम्पर्कमा एउटा सेतुको काम गर्छ। “कुनै एउटा भाषाको अल्प ज्ञान वा कुनै विषयलाई अभिव्यक्ति गर्न कुनै भाषाको अक्षमता, कुनै गफको सिलसिलामा कुनै विषय कोही विशेष व्यक्तिबाट गोपनीय राख्न, वार्तालाप गर्दा कुनै स्वाभाविक-अस्वाभाविक सन्दर्भ बुझाउन कथन शैलीमा परिवर्तन गर्न, श्रोतालाई प्रतिष्ठा कोडमा

^{१३६} डेभिड क्रिस्टल, हाउ ल्याङ्ग्वेज वर्क्स, पूर्ववत्, पृ ४१४

^{१३७} चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५३

^{१३८} वर्नड स्पलस्की, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ४९

^{१३९} केरोल मेयर्स स्कोटन, सन् १९७९, ‘कोडस्विचिङ एज अ “सेफ चोइस” इन् चुजिङ अ लिङ्गवा फ्राङ्का’, विलियम सी मेक्कोरमेक एन्ड स्टीफन ए वुर्म (सम्पा), ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी-एन्थ्रोपलजिकल इस्युज, द हेग : माउटन पब्लिसर्स, पृ ७१

आफ्नो कौशल देखाई प्रभावित पार्ने कोसिस गर्न जस्ता कुराहरू पनि कोड मिश्रण र परिवर्तनका कारणहरू हुन्।^{१४०} एउटा दृष्टान्त यहाँ प्रस्तुत छ-

“नानी ! खेल्ने चिज यसरी भुङ्मा फ्याँक्नु हुँदैन। सबै टिपेर टोकरीमा हाल। आइ सेड यु पिक इट अप एन्ड पुट इट इन द बास्केट।”

माथि दिइएको उदाहरणले के पनि बुझाउँदछ भने कहिलेकाहीं कुनै व्यक्तिलाई विशेष गरेर नानीहरूलाई हठपूर्वक कुनै कुरा गर्न लाउँदा वा कुनै कुरा गर्न भनी जोड दिँदा पनि कोड परिवर्तन हुने गर्दछ। कोड परिवर्तन मूलत दुई किसिमका हुन्छन्। ती हुन्- परिस्थितिगत (सिचुएसनल) अनि आलङ्कारिक (मेटाफिजिकल)। “सन्दर्भ वा परिस्थितिका कारण भाषा परिवर्तन भएको अवस्थालाई परिस्थितिगत कोड परिवर्तन भनिन्छ भने विषय वा विषयान्तरका कारण भाषा परिवर्तन भएको अवस्थालाई आलङ्कारिक कोड परिवर्तन भनिन्छ।”^{१४१} परिस्थितिगत कोड परिवर्तनको स्थितिमा वक्ताहरू आपस्तमा कुराकानी गर्दा एउटा सन्दर्भमा कुनै एउटा भाषा र सन्दर्भ अन्तर हुँदा अर्कै भाषामा वार्तालाप गर्छन् भने आलङ्कारिक कोड परिवर्तन त्यस समय हुन्छ जब वक्ताहरू विषय परिवर्तनसँगै कोड वा भाषामा पनि परिवर्तन गर्छन्। कोड परिवर्तन साहित्यिक पाठमा वा साहित्य लेखनमा पनि पाउन सकिन्छ। तथापि “साहित्यमा देखिने कोड परिवर्तन सामाजिक व्यवहारमा देखिने परिवर्तन होइन। साहित्यमा खास गरेर सशक्त द्वयभाषिक बिम्ब निर्माणका लागि कोड परिवर्तन गर्ने गरिन्छ।”^{१४२} परम्परागत रूपमा कोड मिश्रण र कोड परिवर्तनलाई भिन्न भिन्न रूपमा चर्चा गरिको पाइए तापनि आज भोली यसलाई कोड परिवर्तन नै भनेर चर्चा गरिएको पाइन्छ।^{१४३}

अचेल कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन कुनै पनि वक्ताको भाषिक व्यवहारमा देखिने एउटा सामान्य विशेषता बनेको छ। बहुभाषिकता र शिक्षाका कारण यो अझ बढी प्रचलित हुँदै गएको देख्न पाइन्छ। आफ्नो मातृभाषा व्यवहार गर्दा राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय भाषामा फडको हाल्ने प्रकृति वक्ताहरूमाझ रहेको पाइन्छ।

^{१४०}केरोल मेयर्स स्कोटन्, ‘कोडस्विचिङ एज अ ‘सेफ चोइस्’ इन् चुजिङ अ लिङ्ग्वा फ्राङ्का’, विलियम् सी मेक्कोरमेक एन्ड स्टीफन ए वुर्म (सम्पा), ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी-एन्थ्रोपलजिकल इन्स्युज, पूर्ववत्, पृ ७१-७२

^{१४१}रोनाल्ड वाइह, एन इन्ट्रडक्सन् टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ १०२-१०३

^{१४२}क्वेसर जोहा आलम, ‘कोड मिक्सिङ: उर्दु-इङ्ग्लिस’, न्यु एस बाहरी (सम्पा), सन् १९८९, पेपर्स इन् ल्याङ्ग्वेज एन्ड लिङ्ग्विस्टिक्स, भोलुम २, न्यु दिल्ली : बाहरी पब्लिकेसन्स, पृ ४७

^{१४३}ड्कोन्को एम काम्बाङगामली, सन् २०१०, ‘मल्टिलिङ्ग्वालिज्म एन्ड कोडस्विचिङ इन् एडुकेसन’, नेन्सी एच हनवर्गर एन्ड सान्द्रा एल मेक्के (सम्पा), सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स एन्ड ल्याङ्ग्वेज एडुकेसन, युके : लाइब्रेरी अव् कङ्ग्रेस, पृ ११६

२.११ पिजिन अनि क्रिओल

२.११.१ पिजिन

दुई वा दुईभन्दा बढी विद्यमान भाषाहरू मिसिएर जन्मिएको नयाँ भाषिक भेदलाई पिजिन भनिन्छ। पिजिनको निर्माण ज्यादै तात्कालिक र व्यवहारिक उद्देश्यका निम्ति गरिन्छ।^{१४४} आपसी सुझबुझ हुने भाषाका अभावमा सम्पर्कको व्यवहारिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि दुई समुदायका वक्ताहरूद्वारा निर्मित एक किसिमको भाषिक कोडलाई पिजिन भनिन्छ। अर्थात् 'साझा वा एकाअर्कामा बोधगम्य भाषाको अभावमा मानिसहरूद्वारा आपसी सम्पर्कका लागि एकाअर्काका भाषाको मिश्रणद्वारा निर्मित एउटा भिन्न किसिमको भाषिक रूपलाई पिजिन भाषा वा पिजिन भनिन्छ।'^{१४५} ट्रजिलका मतानुसार 'पिजिन एउटा सम्पर्क भाषा हो जसका कुनै मौलिक वा स्थानीय वक्ता हुँदैनन्।'^{१४६} यस परिभाषाद्वारा के उद्धाटित हुन्छ भने पिजिन एउटा यस्तो भाषा हो जसलाई मातृभाषाका रूपमा वा प्रथम भाषाका रूपमा त्यसका वक्ताले अधिग्रहण गरेका हुँदैनन्। विशेष गरेर व्यापार अनि व्यवहारगत आवश्यकतापूर्तिका निम्ति दुई अथवा कहिलेकाहीं दुईभन्दा बढी भाषिक समुदायका सदस्यहरूले एकाअर्काका भाषाको मिश्रणद्वारा भाषिक सम्पर्क स्थापित गर्ने हेतु पिजिनको निर्माण हुन्छ। एउटा व्यवहारिक सम्पर्क कोडका रूपमा विभिन्न भाषिक समुदायका वक्ताहरूद्वारा निर्मित भिन्न किसिमको अनौठो भाषिक रूप नै पिजिन हो। सामान्य किसिमले बुझ्नु पर्दा एकाअर्कासँग नबुझिने भाषा बोल्नेमाझ बारम्बार भेटघाट हुने परिस्थितिमा दुवै पक्षको सम्पर्कजनित आवश्यकताबाट विकसित भाषालाई पिजिन भनिन्छ। सम्प्रेषणको न्यूनतम आवश्यकतापूर्ति गर्ने उद्देश्यले पिजिनको प्रचलन हुने देखिन्छ।^{१४७}

पिजिन शब्द चिनिया भाषाको दुईवटा अक्षर पेइ अनि स्चिन-को योगबाट निर्माण भएको मानिन्छ, जसको अर्थ 'पैसा तिर्नु'^{१४८} भन्ने हुन्छ। कोही यो शब्द हिब्रु भाषाको 'पिजिन'-बाट विकसित भएको मान्छन् जसको अर्थ 'व्यापार वा विनिमय' भन्ने हुन्छ। पिजिन शब्द अङ्ग्रेजीको 'बिजिनेस' - बाट आएको हो भन्ने मत पनि पाइन्छ र यसको विकास पनि प्रायः व्यापारिक उद्देश्यबाट भएको मानिन्छ। पिजिनलाई हड्सनले व्यापार भाषा वा बिजिनेस भाषा (ट्रेड ल्याङ्ग्वेज) भनेका छन्। तथापि सबै

^{१४४} गोविन्दराज भट्टराई अनि खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल (सम्पा), डा बल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन, पूर्ववत्, पृ ७९-८०

^{१४५} आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ६०

^{१४६} पिटर् ट्रजिल, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, एन इन्टरडक्सन् टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, पूर्ववत्, पृ १७९

^{१४७} हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २९

^{१४८} जेनेट होल्म्स, एन इन्टरडक्सन् टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ९०

पिजिनहरू व्यापारिक भाषाका रूपमा मात्र सीमित छैनन् अनि सबै व्यापारी भाषाहरू पनि पिजिन होइनन्^{१४९} उल्लेख्य, अन्य समुदायसित सम्प्रेषणका लागि निर्मित पिजिन कुनै भाषिक समुदायका सदस्यहरूले आफ्नो समूहसित गरिने भाषिक सम्पर्कमा प्रयोग गर्दैनन्। दुई समूहका बिचमा जतिको सम्प्रेषण आवश्यक रहन्छ त्यही स्थितिको अनुपातमा पिजिनको विकास हुन्छ। उदाहरणस्वरूप गाई-घोडा वा भेडा-बाख्रा व्यापारीहरूमाझ चल्ने पिजिनमा साग-सब्जी वा अन्य किसिमका व्यापारमा प्रयुक्त भाषा/शब्द आदि अनावश्यक रहन्छन्। स्थितिअनुसार ती विषयहरू अनावश्यक रहेकाले गाई-गोरु, घोडा, भेडा-बाख्राका व्यापारीहरूको पिजिनमा त्यस्ता शब्दहरू पाइँदैनन्। पिजिनको अर्को विशेषता हो सिकाइमा सहजता। यो सरल हुनु पर्छ अनि थोरै समयमा सहजै सिक्न सक्ने किसिमको हुनु पर्छ। यो सिक्न कठिन भएमा थोरै लाभ हुने व्यापारी समूहले सिकिरहने झन्झट लिँदैनन् तर सहजै सिक्न सक्ने भएमा आफ्नो थोरै फाइदाका निम्ति भए पनि त्यस समूहले यसलाई ग्रहण गर्दछ।

पिजिनको प्रयोग उपनिवेश कालमा विशेष रूपले भएको पाइन्छ। उपनिवेशवादी शक्तिलाई जब जब उपनिवेशित जनगणसँग व्यापार वाणिज्यबारे सम्प्रेषण गर्ने आवश्यकता पर्दथ्यो तब उनीहरू आफ्नो भाषा र उपनिवेशितहरूको स्थानीय बोलीको पिजिन प्रयोग गर्दथे। एउटा उल्लेखनीय कुरा के पाइन्छ भने कुनै पनि व्यापार-वाणिज्य, रोजगार अनि लाभ उठाउन सक्ने ठेका आदि सामान्य जनगणका निम्ति नै धेरै सरोकार राख्ने विषय भएकाले उपनिवेशकहरूमा सामान्य जनगणका भाषाको प्रभावभन्दा सामान्य जनगणमा उपनिवेशकका भाषाको धेरै छाप परेको पाइन्छ। 'विश्वका सबैभन्दा बेसी पिजिनहरू अङ्ग्रेजी, फ्रन्सेली, पोर्तुगाली र डचमा आधारित छन्,'^{१५०} जसले उपनिवेश कालमा धेरै पिजिनको विकास भएको प्रमाणित गर्दछ। विशेष गरेर औपनिवेशिक युगमा समुद्री किनार तथा बन्दरगाह क्षेत्रमा युरोपेली भाषाभाषीहरूसँग अफ्रिका- एसियाका स्थानीय मानिसहरूको सम्पर्क हुँदा पिजिनको विकास भएको पाइए तापनि इतिहासका विभिन्न कालखण्डमा दुई भाषाभाषी माझ सम्पर्कको आवश्यकता बोधका कारणले अन्य स्थान र परिस्थितिमा पनि यस किसिमको भाषा विकसित भएको मान्न सकिन्छ। प्राचीन समयमा पनि व्यापारका केन्द्रहरूमा वा विजेता र विजित समुदाय माझ सम्पर्कको आवश्यकताले सम्पर्क भाषाका रूपमा पिजिनको प्रचलन रहेको हुन सक्छ।

^{१४९}आर ए हड्सन, *सोसियोलिङ्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ६०

^{१५०}आर ए हड्सन, पूर्ववत्, पृ ६१

पिजिनको प्रचलन प्राचीन हुन सक्ने सम्भावना देखिए तापनि मूल रूपमा यसको विकास उपनिवेश कालमा भएको कुरा नै धेरै स्वीकार गरिन्छ। एकातिर उन्नाईसौं शताब्दीमा बिरुवा रोप्ने अनि बगान लगाउने साम्राज्यवादी सत्ताको मुनाफा कमाउने उद्देश्यका कारणले शासक वा अधिकर्मी अनि मजदुरमाझ हुने सम्प्रेषणका लागि पिजिनको विकास भयो भने अर्कातिर समुद्री किनार आदि व्यापारका केन्द्रहरूमा हुने बहुभाषिक स्थितिले यसको विकास गऱ्यो। विशेष गरेर अङ्ग्रेजी, पोर्तुगाली, स्पानेली, फ्रान्सेली, डच आदि उपनिवेश शक्तिको उदय र व्यापार विस्तारले उनीहरूमा भारतीय, चिनियाँ, अफ्रिकाली अनि अमेरिकाली आदिवासीहरूसित सम्पर्क गर्ने स्थिति सिर्जना भयो। यस्तो स्थितिमा भाषिक सम्प्रेषणको आवश्यकता पूर्तिका लागि पिजिनको विकास भयो।

पिजिन भाषामा भएका धेरै शब्दहरू भाषाका माध्यम सम्पर्कमा रहेका मानिसहरू, विशेष गरेर शक्ति सम्पन्न अनि प्रतिष्ठित समूहको भाषाबाट आएका हुन्छन्, जसलाई 'लेक्सीफायर' (शब्द स्रोत भाषा) भनिन्छ। यसलाई कहिलेकाहीं बहिरसंस्तर (सुपरस्ट्रेट) पनि भन्ने गरिन्छ।^{१५१} विदेशी र स्थानीय भाषाबाट शब्दभण्डार संरचना आदि लिएर बनेको हुँदा यसलाई मिश्रित भाषा पनि भनिन्छ।^{१५२} पिजिन एउटा भाषाको व्याकरणिक नियम र अर्को भाषाको शब्दभण्डारद्वारा निर्मित हुन्छ।^{१५३} सामान्यतः शब्दभण्डार विदेशी भाषाका स्रोतबाट लिइएको हुन्छ।^{१५४} युरोपीय उपनिवेशको प्रभावमा विकसित पिजिनमा भने शब्दभण्डार चाहिँ उपनिवेशकहरूका भाषाबाट अनि व्याकरणिक संरचना भने स्थानीय भाषाद्वारा प्रभावित पाइन्छ। उपनिवेश कालमा उपनिवेशकलाई मालिक अनि स्थानीय शासित जनतालाई दासका रूपमा हेरिन्थ्यो। व्यवस्था र शासन सत्ताले एउटालाई शासक र अर्कोलाई शासित, एउटालाई मालिक र अर्कोलाई दास बनाइदिएकाले स्थानीयहरूले आफ्नो भाषालाई निम्न स्तरको र उपनिवेशकहरूको भाषालाई सम्भ्रान्तले व्यवहार गर्ने उच्च अनि विशिष्ट वा मुख्य भाषा मानेकाले उनीहरूले पिजिनका माध्यम व्यवहार गर्दा शब्दभण्डार जति सबै नै युरोपीय भाषाबाट उधारो लिए। वास्तवमा यही कारण पनि पिजिनलाई शिष्ट स्तरीय भाषा मानिँदैन थियो। यसलाई अशुद्ध वा विकृत भाषा मानिएकाले सन् १९३० भन्दा अघिसम्म भाषा वैज्ञानिकहरूले यसको अध्ययनतर्फ चासो देखाएनन्।

^{१५१}जेफ सिगेल, सन् २०१० 'पिजिन एन्ड क्रिओल्स', नेन्सी एच हनबर्गर एन्ड सान्द्रा ली मेक्के (सम्पा), *सोसियोलिङ्विस्टिक्स एन्ड ल्याङ्ग्वेज एडुकेसन*, युके : लाइब्रेरी अफ कङ्ग्रेस, पृ २३२

^{१५२}हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ २९

^{१५३}वनर्ड स्पल्स्की, *सोसियोलिङ्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ६१

^{१५४}हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ २९

पिजिनलाई रचनात्मक रूपान्तरण नमानेर विकृत मानियो। यसलाई आफ्नै किसिमको व्यवस्था नमानेर अन्य व्यवस्थाबाट विचलन भएको मानकबाट धेरै टाढा रहेको भाषिक व्यवस्था मानियो। यसको उद्भव वा उत्पत्तिबारे सामाजिक वा ऐतिहासिक कारणहरूको चर्चा भएन तर यसलाई अज्ञानताका कारण निम्न स्तरका मानिसहरूले प्रचलनमा ल्याएको एउटा कोड वा व्यवस्थाका रूपमा बढी चर्चा गरियो।^{१५५}

पिजिनलाई सामाजिक दृष्टिले अप्रतिष्ठित वा निम्न भाषा मानिन्छ। सामान्य सम्प्रेषणको उद्देश्यमा मात्र सीमित यस्ता भाषाको व्याकरण अन्य भाषाका तुलनामा निकै थोरै विकसित र खण्डित प्रकृतिको हुन्छ।^{१५६} यिनै कतिपय कारणहरूले गर्दा नै पिजिनको अध्ययनतर्फ भाषा वैज्ञानिकहरू उति सक्रिय बनेनन्। तथापि गत केही दशक यता भने पिजिन र क्रिओलको अध्ययनतर्फ निकै रुचि बढेको पाइन्छ। पिजिन र क्रिओलबारे प्राप्त केही रोचक विशेषता अनि आधारभूत मौलिक विषयहरूले यसलाई पनि एउटा मानक भाषाकै मान्यता प्राप्त भएको मान्न सकिन्छ। पिजिन र क्रिओलको अध्ययनलाई समाज भाषाविज्ञानको एउटा अभिन्न अङ्ग मानिन्छ। जसै-जसै यसको अध्ययन हुँदै गयो उति नै पिजिनले एउटा भाषाका रूपमा मान्यता पाउँदै गयो। अचेल यसलाई अशुद्ध रूप होइन तर एउटा भाषाको भेद मानिन्छ जसको आफ्नै इतिहास संरचना र प्रकार्य छ अनि एउटा भाषाका रूपमा मान्यता पाउने सम्भावना पनि छ।^{१५७} विश्वका केही प्रचलित पिजिनहरूमा नाइजेरियाली पिजिन अङ्ग्रेजी, पपुवानेली पिजिन अङ्ग्रेजी, भेतनामी पिजिन फ्रान्सेली, न्यु गिनी पिजिन जर्मनेली, केनिया पिजिन स्वाहिली हुन्।^{१५८}

२.११.२ क्रिओल

जब कुनै पिजिनलाई परिवारका बाबु आमाबाट छोरा छोरीले सिक्छन् अनि छर छिमेकमा पनि यस्तै क्रम बढ्दै जान्छ तब त्यसले अन्य भाषा सरह स्थायीत्व प्राप्त गर्दछ। उक्त पिजिनको आफ्नै भाषिक समुदाय हुना साथ त्यो क्रिओल बनिन्छ।^{१५९}

क्रिओल ल्याटिन शब्द हो जसको अर्थ 'बनाइएको' हुन्छ। ल्याटिन भाषाबाट सर्वप्रथम फ्रान्सेली भाषामा यस शब्दको आगमन भएपछि अङ्ग्रेजी भाषामा यो शब्द प्रचलित भयो। जब पिजिनले समाजमा स्थायी पाउँछ अनि सामाजिक सम्पर्कको भाषा बन्दछ र मातृभाषाका रूपमा व्यवहारित हुन

^{१५५}रोनाल्ड वाइह, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ५४

^{१५६}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ ३०

^{१५७}रोनाल्ड वाइह, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ५५

^{१५८}वर्नड स्पल्स्की, सोसियोलिङ्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ६१

^{१५९}गोविन्दराज भट्टराई अनि खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल (सम्पा), डा बल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन, पूर्ववत्, पृ ८१

थाल्छ तब त्यसलाई क्रिओल भनिन्छ।^{१६०} सामान्य भाषामा, पिजिनलाई मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गर्न थालेपछि क्रिओल बनिन्छ। यस्तो स्थिति आमा-बाबुहरूले प्रयोग गरेको पिजिनलाई नै छोरा-छोरीले आफ्ना मातृभाषाका रूपमा ग्रहण गर्न थालेपछि उत्पन्न हुन्छ। क्रिओल पिजिन भाषाको विस्तारित रूप हो।^{१६१} पिजिन भाषा क्रिओलका स्थितिमा पुग्ने विविध कारण हुँदछन्। स्पल्स्की भन्छन्, जब कुनै दुई भिन्न भिन्न भाषी स्त्री-पुरुषले विवाह गर्छन् तब ती दुवैको भाषिक सम्पर्कको एउटा सहज माध्यम पिजिन हुने गर्दछ। यस्तो परिवारमा सम्पर्क भाषाका रूपमा पिजिनको व्यवहार हुन्छ अनि जब त्यस परिवारका छोराछोरीले मातृभाषाका रूपमा वा पहिलो भाषाका रूपमा त्यस पिजिनलाई अधिग्रहण गर्दछन् तब त्यो क्रिओल हुँदछ।^{१६२}

पिजिनका वक्ताहरूले त्यही भाषालाई मातृभाषाका रूपमा आर्जन गर्ने प्रक्रियालाई क्रिओलीकरण भनिन्छ। पिजिनभन्दा क्रिओल भाषाको रूप संरचना भिन्न पाइन्छ। क्रिओलमा पिजिनमा जस्तो मिश्रित स्वरूप मात्र नभई आफ्नै स्वतन्त्र व्याकरण र शब्दभण्डार पनि विकास भएको हुन्छ।^{१६३} सामाजिक दृष्टिकोणमा पिजिन भन्दा क्रिओलको अध्ययन धेरै रुचिकर हुँदछ कारण विश्वका धेरै क्षेत्रमा बस्दैआएका अस्थानीय जातिहरूको भाषा र चिहारीका रूपमा क्रिओल एउटा महत्त्वपूर्ण मानदण्ड भएको थाहा लाग्छ।^{१६४} हालै भइरहेको क्रिओल अध्ययनहरूमा विशेष रूपले दुईवटा धारणाबारे चर्चा भएको पाइन्छ। यी चर्चाहरूमा वयस्कहरूलाई क्रिओलीकरण प्रक्रियाका प्रवर्तक अनि नानीहरूलाई त्यसको विनियामक (नियन्त्रण वा विनिमय गर्ने) मानिएको छ।^{१६५} यद्यपि प्रवर्तन (भाषिक) स्थानीकरणको प्रक्रियामा पनि घटित हुने भएकाले यस किसिमको सामान्यानुमानलाई पूर्णतः स्वीकार गर्न नमिल्दो देखिन्छ। क्रिओल निर्माणको प्रक्रिया र प्रकृतिबारे धेरै नै वादविवाद भएको पाइन्छ। विशेष गरेर क्रिओलको निर्माण पहिलो भाषा अधिग्रहणको परिणाम हो वा दोस्रो भाषा अधिग्रहणको परिणाम हो भन्ने तर्कबारे धेरै मत-मतान्तर भएको पाइन्छ। क्रिओलबारे अध्ययन गर्ने धेरैजसो विद्वान्हरू भने क्रिओलको निर्माणलाई दोस्रो भाषा अधिग्रहणकै एउटा प्रकार (दोस्रो भाषा अधिग्रहण सरह) मान्दछन्।

^{१६०} रामविक्रम सिजापति, सन् २००१, *भाषाशिक्षा*, ललितपुर : साझा प्रकाशन, पृ ८९

^{१६१} हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ३०

^{१६२} वर्नड स्पल्स्की, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ६०

^{१६३} हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ३०

^{१६४} आर ए हड्सन, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ६२

^{१६५} टोन्जिस् भिन्स्टा, सन् २००६, 'मोडलिङ क्रिओल जेनेसिस : हेडेडेन्स इन् मर्फलजी', एना ड्यूमर्ट एन्ड स्टेफनी डर्लेमन (सम्पा), *स्ट्रक्चर एन्ड भेरिएसन इन् ल्याङ्ग्वेज कन्टेक्ट, क्रिओल ल्याङ्ग्वेज लाइब्रेरी भोलुम २९*, न्यु यर्क : जोन बेन्जामिन पब्लिसिङ कम्पनी, पृ ६१

तथापि सिकाइका दुई भिन्न किसिम अनि स्थिति आदिको प्रकृतिका कारण क्रिओल निर्माण र दोस्रो भाषा अधिग्रहणमाझ अर्थपूर्ण भिन्नता पाइन्छ।^{१६६} एउटा उल्लेखयोग्य कुरा के रहेको छ भने कालान्तरमा पिजिन नै क्रिओलमा परिवर्तन भए तापनि सबै पिजिन क्रिओल हुँदैनन्। पिजिन क्रिओल रूपमा आइपुगेपछि एक किसिमले त्यो मातृभाषा बन्दछ। मातृभाषा बनेपछि क्रिओलमा आफ्नै किसिमका मौलिक विशेषता जस्तै व्याकरण, शब्दभण्डार आदिको विकास हुने प्रशस्त सम्भावना रहन्छ।^{१६७}

२.११.३ पिजिन-क्रिओलको उत्पत्तिबारे सिद्धान्त

धेरै अधिदेखि पिजिन-क्रिओलको उत्पत्ति र उद्गमबारे अध्ययन भएको पाइन्छ। यसको उत्पत्तिको अध्ययन धेरै विवादपूर्ण पनि रहेको छ। विशेष गरेर यस अध्ययनमा तीनवटा सिद्धान्त वा मान्यता महत्त्वपूर्ण छन्। ती हुन् बहुउत्पत्तिमूलक धारणा (पोलिजेनेटिक् थ्योरी), एकोद्भववादी सिद्धान्त (मोनोजेनेटिक् थ्योरी) अनि जीवसङ्केताज्ञा सिद्धान्त (वायोप्रोग्राम थ्योरी/हाइपोथेसिस)। प्रारम्भमा पिजिन अनि क्रिओलको उत्पत्तिलाई एकोद्भववादी अनि बहुउत्पत्तिमूलक धारणाद्वारा अध्ययन गरियो। बहुउत्पत्तिमूलक सिद्धान्तले पिजिन र क्रिओलको एकानेक भेदहरूको उत्पत्ति स्वतन्त्र रूपमा भिन्न भिन्न समयमा भिन्न भिन्न ठाउँबाट भयो भन्ने मत राख्दछ भने एकोद्भववादी सिद्धान्तले यो एकै ठाउँबाट एउटै वा त थोरै पुस्ताद्वारा निस्तृत भयो अनि पछि अन्यत्र फैलियो भन्ने धारणा प्रस्तुत गर्दछ। यद्यपि, विगत तीन दशक यता भने यी दुई सिद्धान्तलाई प्राथमिकता दिइएको पाइँदैन। सन् १९८० को दशकमा विकेर्टनद्वारा प्रतिपादित जीवसङ्केताज्ञा सिद्धान्त (ल्याङ्ग्वेज वायोप्रोग्राम हाइपोथेसिस) पिजिन अनि क्रिओलको उत्पत्ति अध्ययनमा धेरै प्रचलित अनि प्रभावी रहेको थाहा लाग्छ। यो अघिल्ला दुईवटा सिद्धान्तभन्दा भिन्न छ जसले क्रिओललाई पहिलो पुस्ता नानीहरूद्वारा स्थानीय भाषाका रूपमा अधिग्रहण गरेको एक किसिमको भाषिक रूप मान्दछ। विकेर्टनअनुसार विविध भाषिक स्थितिजन्य अवस्थामा हुर्केका नानीहरूमा स्वतः जीव सङ्केताज्ञा कौशलको विकास हुन्छ, परिणामस्वरूप उनीहरू पिजिन अनि क्रिओलका वक्ता हुन्छन्।^{१६८} व्यापार, दासकरण (एन्स्लेभमेन्ट) अनि आप्रवासन आदिले सृजना गरेको भाषिक सम्पर्कको सहज माध्यमको परिणामस्वरूप पिजिन अनि क्रिओलको विकास भएको पाइन्छ।

^{१६६}डोनाल्ड विन्फर्ड, सन् २००६, 'द रिस्ट्रिक्चर्ड अन्ड टेन्स् - एस्पेक्ट सिस्टम्ज इन् क्रिओल फर्मसन्', एना ड्युमर्ट एन्ड स्टेफनी डर्लेमन (सम्पा), स्ट्रक्चर एन्ड भेरिएसन इन् ल्याङ्ग्वेज कन्टेक्ट, क्रिओल ल्याङ्ग्वेज लाइब्रेरी भोलुम २९, न्यु यर्क : जोन बेन्जामिन पब्लिसिङ कम्पनी, पृ ८५

^{१६७}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ ३०

^{१६८}जोन आर रिक्फर्ड एन्ड जोन मेक्वर्टर, सन् १९९८, 'ल्याङ्ग्वेज कन्ट्याक्ट एन्ड ल्याङ्ग्वेज जेनेरेसन-पिजिन एन्ड क्रिओल', कौलमास फ्लोरियन (सम्पा), द ह्यान्डबुक अन्ड सोसियोलिङ्विस्टिक्स, बल्याकवेल पब्लिसिङ, पृ १७१

पिजिनमा थोरै शब्द, सीमित रूप संरचना, ध्वनि अनि वाक्यगत विकल्प हुन्छ र यो स्थानीय भाषाभन्दा सहज हुन्छ।

पिजिन र क्रिओलको अध्ययन समाज भाषाविज्ञानीहरूका निम्ति चासोको विषय हो कारण अरू भाषाका अपेक्षा यस भाषाको समाज सापेक्षित अध्ययनले वक्ताहरूको सामाजिक इतिहासलाई अझ बढी उद्घाटित गरिदिन्छ। अझ बढी, पिजिन र क्रिओल समाजभाषिक विविधता र परिवर्तनको अध्ययनका लागि सामग्री अनि परीक्षण-मूल्याङ्कन स्रोत पनि हुन्। पिजिन अनि क्रिओलको अध्ययनले प्रायोगिक समाज भाषाविज्ञान अनि भाषिक योजनाका क्षेत्रमा केही नयाँ सम्भावना अनि प्राप्ति अघि ल्याइदिएको थाहा लाग्छ। भाषाको समाजसापेक्षित अध्ययनका सन्दर्भमा विशेष गरेर सामाजिक एकता, राजनैतिक उन्मुक्तता, भाषाको वैधानिक योजना, प्रशासनिक अनि राष्ट्र भाषा आदि विषयबारे हाम्रा अधिका बुझाइहरूलाई पिजिन र क्रिओलको अध्ययनले नयाँ दिशा प्रदान गरेको मान्न सकिन्छ।

२.१२ समाज अनि भाषा

कुनै पनि समाजको निर्माण मुख्य रूपमा भाषा एवम् संस्कृतिद्वारा भएको हुन्छ। भाषा अनि संस्कृतिले समाजमा मानिसहरूलाई भावनात्मक रूपमा आबद्ध गरेको हुन्छ। समाज, भाषा अनि संस्कृति एकार्काका पूरक नै हुन्। “भाषाले कुनै पनि समाजको सामाजिक झाँकी प्रस्तुत गर्छ। अस्तित्व लोप भएको समाज र त्यसका अवशेषहरूबारे जानकारी भाषा अनि भाषाकै माध्यमद्वारा सृजित वाङ्मयद्वारा प्राप्त हुन्छ।”^{१६९} भाषा मानिसहरूमाझ सम्पर्कको साधनमात्र नभएर समाजको सूचना, आस्था, इतिहास, विश्वास र मान्यताबारे जानकारी उपलब्ध गराउने माध्यम पनि हो। “भाषा मूलत एउटा सामाजिक घटना हो जो प्रयोगकर्ताको दिमाग र जिब्रो वा बोलीमा बाँच्ने गर्दछ।”^{१७०} भाषा अनि समाजबिचको अध्ययनको लामो परम्परा रहेको पाइन्छ। “सामाजिक संरचना तथा वर्गीकरणअनुसार कुनै पनि समाजमा भाषाको व्यवहार, रूप आदि परिवर्तन हुँदै जाने प्रक्रियालाई विचार्दा भाषा र समाजबिच घना अनि जटिल सम्बन्ध रहेको थाहा पाइन्छ।”^{१७१} वास्तवमा समाजको अध्ययनबिना भाषाको अनि भाषाको अध्ययनको अभावमा समाजको अध्ययन सम्भव हुँदैन। भाषाको प्रयोग काल्पनिक जगत्मा नभएर वास्तविक जगत्मा हुने गर्दछ। त्यसैले त्यो समाजका समुदायको उपस्थिति र बोलीमा हुर्कँदछ। भाषा काल्पनिक जगत्को घटना

^{१६९}शान्तिप्रसाद ढकाल, *प्रायोगिक भाषा विज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ३३

^{१७०}एन कृष्णस्वामी, एस के बर्मा एन्ड एम नागार्जुन, *मर्डन एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ १३

^{१७१}आर ए हड्सन, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ २

नभएकै कारण यसको प्रचलनमा भेद, बहुलता र विविधता आउने गर्दछ। सामाजिक परिवर्तनसँगै भाषिक परिवर्तन पनि अनिवार्य रूपमा हुने भएकाले नै भाषालाई एउटा ज्युँदो समाजको सबैभन्दा सशक्त निधि र आविष्कार पनि मानिन्छ। “वास्तविक जगतकै निर्माण र यसैमा चलायमान रहने भएकाले नै धेरैजसो भाषावैज्ञानिकहरूले भाषाबारे चोम्स्कीको असामाजिक (एसोसियल) भाषिक सिद्धान्तलाई मान्न असहमति देखाएका हुन् भन्ने मानिन्छ।”^{१७२} आफ्ना आवश्यकता अनि आफुले भोगेका कुराहरूलाई आपस्तमा व्यक्त गर्नु एउटा मानवीय जन्मजात प्रवृत्ति हो। यस दृष्टिकोणलाई अघि राखेर हेर्ने हो भने भाषा एउटा “सामाजिक आवश्यकता हो र कुनै पनि समाज भाषा निरपेक्ष भएर बाँच्न सक्दैन।”^{१७३} भाषाले कुनै पनि समाजको सभ्यतालाई जोगाउन अनि विकास गर्न सबैभन्दा ठुलो भूमिका निर्वहन गरेको हुन्छ भने भाषालाई बचाउन यसको विकास गर्न र निरन्तरता दिन समाजले पनि उत्तिकै महत् भूमिका निर्वहन गरेको हुन्छ। वास्तवमा कुनै पनि समाजको अस्तित्व त्यसको मौलिक भाषाको अभावमा लोप भएर जान्छ। भनिन्छ, भाषा अनि समाज यी दुवै एकाअर्काका अभावमा अपाङ्ग वा मृत हुने गर्दछन्। “भाषाले समाजको र समाजले भाषाको परिचय दिन्छ यसैले यी दुवैबिच अन्योन्यासित सम्बन्ध हुन्छ।”^{१७४} सभ्यताको आदिदेखि नै समाज र भाषाले एकाअर्कालाई जगेरा गरेको र प्रभावित पनि पाउँ ल्याएको कुरा विदित छ। यी दुवै बिचको आपसी सम्बन्ध अनि प्रभावको अध्ययन महत्त्वपूर्ण अनि चासोपूर्ण देखिन्छ। जसरी सामाजिक परिवर्तनमा भाषाको ठुलो प्रभाव रहेको हुन्छ त्यसरी नै “भाषिक परिवर्तनमा सामाजिक कारकहरूको प्रभाव पनि टड्कारो रहेको हुन्छ।”^{१७५} आधुनिक विश्वमा देखिएको विज्ञान र विकासको अप्रत्यासित छलाङ्गले एकातिर सामाजिक आदर्शहरूलाई छताछुल्ल पारेको पाइएको छ भने अर्कातिर सामाजिक परिवर्तन र बदल्दो जीवन-शैली, संस्कृति र सभ्यताका कारण थुप्रै भाषाहरू विलुप्त भएका छन्, भइरहेका छन्। यसैले आजको परिस्थितिमा भाषा र समाजबिचको सम्बन्धको अध्ययन अझ धेरै सान्दर्भिक अनि आवश्यक देखिन्छ। भाषा र समाजबिचको सम्बन्धको अध्ययन, विश्लेषण गर्ने उद्देश्यका साथ विशेष गरेर सन् १९६० को दशक यता समाज भाषाविज्ञानको उदय भयो। समाज भाषाविज्ञानको उदयपछि भाषा र समाजबिच रहने सम्बन्ध अनि त्यसद्वारा समाजका

^{१७२}रोनाल्ड वाड्ज, एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ १०

^{१७३}शान्तिप्रसाद ढकाल, प्रायोगिक भाषा विज्ञान, पूर्ववत्, पृ ३३

^{१७४}शान्ति ढकाल, पूर्ववत्, पृ ३३

^{१७५}डेल हाइम्स, सन् १९६४, ल्याङ्ग्वेज इन् कल्चर एन्ड सोसाइटी: अ रिडरइन् लिङ्ग्विस्टिक्स एन्ड एन्थ्रोपलजी, न्यु यर्क : हार्पर एन्ड रो पब्लिसर्स,

पृ xxvi

विभिन्न भाषिक भेद, भाषिक रूप तथा त्यसले निम्त्याएका विविध समस्या अनि भाषिक योजना आदिबारे गहन अध्ययन अनुसन्धान भएको थाहा लाग्छ।

२.१३ सामाजिक वर्गीकरण

भाषिक व्यवहार अनि बोलीमा सामाजिक स्तरको अध्ययन समाज भाषाविज्ञानको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। लावभले न्यु यर्क महानगरको स्वरगत भाषिक व्यवहार र भेदको अध्ययन गरेपछि समाज भाषाविज्ञानमा सामाजिक वर्गीकरणअन्तर्गत स्तर भाषिक विविधताको एउटा महत्त्वपूर्ण घटक हो भन्ने मान्यता स्थापित भयो।^{१७६}

विशेष गरेर कुनै पनि शब्दको स्वर वर्णका पछि रहेको र 'r' ध्वनिको उच्चारण विभेदको अध्ययन गर्ने क्रममा लावभले त्यस्ता उच्चारण भेदपछि सामाजिक वर्गीकरण र त्यसमा पनि मूल रूपले सामाजिक स्तर र केही मात्रामा उमेर मुख्य कारण रहेको कुराको प्रभावकारी अध्ययन प्रस्तुत गरे। सन् १९६६ मा लावभको 'द सोसियल स्ट्राटिफिकेसन अव् आर 'r' इन न्यु यर्क सिटी डिपार्टमेन्ट स्टोर्स' नामक अध्ययनले भाषिक विविधता वा भेदको अध्ययनका लागि सामाजिक वर्गीकरण एउटा मुख्य आधार हुने गर्दछ भन्ने कुरा प्रमाणित गरिदियो।^{१७७} सामाजिक वर्गीकरण भन्नाले समाजको श्रेणी संरचना बुझिन्छ। कुनै पनि समाजमा कुनै न कुनै किसिमको श्रेणीबद्धता पाइन्छ। कुनै पनि समाजमा बस्ने जनसमुदायमाझ धेरै प्रकारका भिन्नताहरू रहेका हुन्छन्। यस्ता भिन्नता जात, आय, पेसा वा व्यवसाय, शिक्षा, लिङ्ग, उमेर, धर्म, अर्थ आदिका कारण हुने गर्दछ। यस अतिरिक्त विभिन्न प्रकारका "सामाजिक, आर्थिक अनि राजनैतिक सत्ताको निकटता र प्रभावमा कारण पनि सामाजिक वर्ग तयार हुँदछ।"^{१७८} भाषिक व्यवहारमा श्रेणी वा वर्गको प्रभावलाई निक्योल गर्ने सन्दर्भमा युरोपीय उपनिवेशवादलाई एउटा राम्रो उदाहरणका रूपमा लिनसकिन्छ। युरोपीय उपनिवेश मात्र होइन तर विश्वका सबै सभ्यतामा आफुभन्दा सम्भ्रान्तको जीवन-शैली र भाषिक आचरणलाई अनुशीलन गर्ने एउटा प्रवृत्ति स्पष्ट रूपमा देखिएको पाइन्छ। "समाजको कुनै पनि स्तर आफुभन्दा माथिको भाषिक स्वभाव स्वीकार्न लालयित बन्छ।"^{१७९} त्यसैले सामाजिक स्तरअनुरूप भाषाको व्यवहार विविध हुन्छ भन्ने पनि मान्न सकिन्छ।

^{१७६}वर्नड स्पल्स्की, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३९

^{१७७}विलियम लावभ, सन् १९७८, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स प्याटर्न्स, युके: बासिल ब्ल्याक्वेल, अक्सफर्ड, पृ ४३-६९

^{१७८}नेन्सी वनविल्येन, सन् १९९३, ल्याङ्ग्वेज, कल्चर एन्ड कम्युनिकेसन: द मिनिड अव् मेसेजेस, न्यु जर्सी : प्रेन्टिस हल, पृ १४६

^{१७९}वर्नड स्पल्स्की, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ४१

सामाजिक वर्गीकरणअन्तर्गत लिङ्ग धर्म जस्ता विषयले पनि भाषिक विविधता अनि भेदको सिर्जना गर्ने देखिन्छ। यस्ता विषयबारे पनि समाज भाषाविज्ञानअन्तर्गत अध्ययन भइरहेको पाउन सकिन्छ। यी पक्षलाई तल चर्चा गरिन्छ।

२.१३.१ लिङ्ग अनि भाषा

सन् १९८० को दशकसम्म सामाजिक वर्गीकरणमा लैङ्गिक पूर्वाग्रह एउटा स्थापित धारणा रहेको थाहा लाग्छ। शक्ति, सत्ता, सम्पत्ति अनि सम्मान आदि क्षेत्रमा स्त्रीहरूको प्रभुत्व नगण्य रहेकाले बहुसङ्ख्यक स्त्रीहरू आर्थिक अनि सामाजिक रूपले आफ्ना स्वामीहरूप्रति नै निर्भर रहन्थे। नारीहरूको अधिकार र लैङ्गिक समानताको सङ्कथन सय वर्षको भए तापनि स्त्रीहरूको भाषिक व्यवहार अनि भाषाप्रति उनीहरूको संवेदनशीलताबारे अध्ययन भने विगत तीस वर्षदेखि मात्र हुन थालेको थाहा लाग्छ। आज जुन रुचिका साथ समाज भाषावैज्ञानिकहरू लिङ्ग अनि भाषिक प्रयोगका माझ रहने सम्बन्धको अध्ययनतर्फ लागेका छन् त्यसले “प्रारम्भिक समयमा भएका समाजभाषिक अध्ययनहरूले लिङ्गलाई सामाजिक अनि भाषिक भिन्नता वा विविधताको एउटा कारक पक्ष नमानेको विषय अविश्वसनीय कुरा हो भन्ने दर्शाउँछ।”^{१८०} तथापि शैक्षिक अध्ययन, अनुसन्धान धेरै जसो शिक्षित पुरुषहरूद्वारा नै गरिएकाले पनि हुन सक्छ “यस्ता अध्ययनहरू भाषा, सामाजिक वर्ग, उमेर र जातीयताका समतुल्य विविधता वा भिन्नताबारे पूर्वाग्रहयुक्त थिए।”^{१८१} अर्को अर्थमा समाजभाषिक अनुसन्धानमा नारीहरू नगण्यप्रायः थिए। भाषावैज्ञानिक अनि समाज भाषावैज्ञानिक अध्ययन अनुसन्धानमा स्त्री विमर्शको प्रवेश लगभग ५० वर्षअघि भएको मानिन्छ। सन् १९७० को दशकअघि समाज भाषावैज्ञानिक अनुसन्धानमा स्त्रीहरूको सहभागिता शून्यप्रायः रहेको थियो। त्यस अनुपस्थितिलाई भत्काउँदै क्यालिफोर्निया विश्वविद्यालयकी एकजना नारी समाज भाषाविज्ञानी रोविन लाकोफले सन् १९७० मा एउटा लेख लेखिन् जो सन् १९७५ मा ‘ल्याङ्ग्वेज एन्ड वुमन्स् प्लेस’ नामक शीर्षकमा पुस्तकाकारका रूपमा प्रकाशित भयो। यही समयदेखि भाषा प्रयोगमा लैङ्गिक भिन्नताको एउटा नयाँ बहस सुरु भएको मान्न सकिन्छ।

^{१८०}जेनिफर कोएट्स, सन् २००७, ‘जेन्डर’, कार्मेन लमास, लुई मुलानी एन्ड पिटर स्टक्वेल (सम्पा), द रुटलेज कम्पेनियन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, लन्डन : रुटलेज, पृ ६२

^{१८१}जेनिफर कोएट्स, ‘जेन्डर’, कार्मेन लमास, लुई मुलानी एन्ड पिटर स्टक्वेल (सम्पा), द रुटलेज कम्पेनियन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ६२

‘लाकोफको मतअनुसार भाषा प्रयोगमा देखिएको लैङ्गिक भिन्नता सोझो रूपमा पुरुषको सामाजिक सत्ता, शक्ति र स्त्रीहरूको सामाजिक शक्तिहीनता र सत्ताहीन स्थितिसित सम्बन्धित छ।’^{१८२} अर्को अर्थमा स्त्री र पुरुषमाझ केन्द्र अनि किनाराको द्विचर विरोधको स्थितिका कारण नै उनीहरूमाझ भाषिक भेद देखा परेको हो। लाकोफले स्त्रीहरूको व्यवहार र भाषिक प्रयोगबारे रहेका पूर्व धारणाको चर्चा गर्दै पुरुषहरूको बोलीभन्दा स्त्रीहरूको बोली भिन्न हुने गर्दछ, पुरुषहरूका तुलनामा स्त्रीहरूको भाषिक प्रयोग धेरै शिष्ट हुन्छ भन्ने मत धेरै नै सही रहेको कुरा बताएकी छन्। स्त्रीहरूलाई नैतिकता अनि शिष्टाचार आदि गुणहरूलाई जोगाइ राख्ने अनि निरन्तरता प्रदान गर्ने श्रेय प्राप्त छ। त्यसैले उनीहरूमा “आफ्नो आचरण अनुरूपको भाषिक गुण अनि कौशल पनि विद्यमान रहन्छ” भन्ने लाकोफको मत रहेको पाइन्छ।^{१८३} स्त्रीहरूका बोलीमा अपभाषा/अपशब्द, गाली-गलौज, रुखोपन, अपमानजनक, अशोभनीय प्रकृति साधारणतः पाइन्छ। भनाईको औचित्यमा शङ्का गर्न सकिने किसिमको अब्गुण पनि प्रायः नपाइने हुनाले नै पुरुषहरू स्त्रीहरूसित भाषिक सम्प्रेषण गर्दा शिष्ट भाषाको व्यवहार गर्छन् भन्ने विचार पनि लाकोफको रहेको पाइन्छ।

सम्भवतः स्त्रीको भाषिक व्यवहारमा देखिने नम्रता पितृसत्ताकेन्द्री सामाजिक संरचनाका कारण स्थापित भएको हुन सक्छ। वर्षौंदेखिको पुरुष अधीनस्थ जीवन-शैलीका कारण पनि नारीका भाषिक व्यवहारमा लाकोफद्वारा उल्लेख गरिएका गुण विद्यमान रहेको हुन सक्छ। अघि स्त्री र पुरुषमाझ रहेको शारीरिक संरचनाको विभेद भाषिक विविधताको मूल कारण हुन सक्छ भन्ने एक दुईवटा मतहरू पाइए तापनि त्यो भिन्नता स्वरतन्त्रीका कारण स्त्री र पुरुषमाझ भएको स्वरको सुरिलोपन मात्र हो तर सामाजिक भेदका कारण देखिएको चाहिँ होइन। वास्तवमा सामाजिक, सांस्कृतिक अनि आर्थिक संरचना आदिका कारण स्त्रीहरूको भाषिक व्यवहार अनि प्रयोग पुरुषहरूको भन्दा भिन्न हुने देखिन्छ। जेस्पर्सनलाई उद्धृत गर्दै लाकोफ भन्छन्-“पुरुषहरूका तुलनामा नारीहरू नयाँ कुरा, नव शैली तथा नौलो भाषिक प्रयोगतर्फ धेरै आकृष्ट रहन्छन्। त्यसैले स्त्रीहरूलाई भाषिक परिवर्तनको मुहान पनि मान्न सकिन्छ।”^{१८४} स्त्रीहरूमा मड्गलभाषी, मृदुभाषी, व्यवहार कुशलता, संयमी आदि गुण पाइन्छ भन्ने धारणा अघिबाटै रहिआएको छ। शिष्ट तथा आदरसूचक अभिव्यक्ति स्त्रीहरूमा धेरै पाइन्छ। मानक अनि अमानक, स्तरीय-

^{१८२}रोविन लाकोफ, सन् १९७५, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड वूमन्स प्लेस*, न्यु यर्क : हार्पर क्लोफन बुक्स, पृ ५१

^{१८३}रोविन लाकोफ, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड वूमन्स प्लेस*, पूर्ववत्, पृ ५२

^{१८४}रोविन लाकोफ, पूर्ववत्, पृ ५५

अनस्तरीयप्रति पनि नारीहरू धेरै संवेदनशील हुन्छन् भन्ने कुरा अध्ययनले बताएको छ। “पुरुषभन्दा स्त्रीहरू स्तरीय अथवा उच्च आदर र मर्यादित भाषिक प्रयोग गर्दछन् भन्ने विषयबारे विद्वान्हरूको मतैक्य रहेको पाइन्छ।”^{१८५} स्त्रीहरू स्तरीय अनि स्थायी भेदको प्रयोग धेरैजसो स्थितिमा गर्ने गर्छन् भन्ने विषयबारे एकाधिक व्याख्या पाइन्छ। “पुरुषहरूले जे गर्छन् त्यसबारे धेरै मूल्याङ्कन हुने गर्दछ भने स्त्रीहरूको मूल्याङ्कन उनीहरूको रूप सौन्दर्य वा कस्ता देखिन्छन् भन्ने कुरामा धेरैजसो आधारित रहन्छ। यही कारणले पनि स्त्रीहरू आफ्नो बोलीका भाका र शैलीतर्फ बढी संवेदनशील र सजक रहन्छन्।”^{१८६} अर्को अर्थमा उनीहरू प्रतीकात्मक संसाधन जस्तै शृङ्गार, पहिरन बोली अनि व्यवहारद्वारा सामाजिक समूहमा आफ्नो स्थान अनि परिचय राख्न धेरै आकृष्ट हुन्छन्, फलस्वरूप उनीहरूको भाषिक व्यवहार पुरुषको भन्दा केही भिन्न हुन्छ। कतिपय अध्ययनहरूले व्यवहारगत नौलोपनका कारण “पुरुषका तुलनामा स्त्रीहरू धेरै नवीन प्रयोगतर्फ उन्मुख रहन्छन्”^{१८७} भन्ने कुरा पनि देखाएका छन्।

लाकोफका मतअनुसार “स्त्रीहरू कतिपय स्थितिमा सोझो नबोलेर छड्के कुरा गर्ने गर्छन् र कुनै स्त्रीमा जति धेरै नारीत्व हुन्छ उतिनै धेरै उनीहरूमा यस किसिमको प्रवृत्ति पाइन्छ।”^{१८८} नेपाली समाजमा समेत पुरुषका तुलनामा स्त्रीहरू पालसी कुरा गर्न खप्पीस हुन्छन् भन्ने मान्यता रहेकै छ। यद्यपि यी कतिपय पक्षले भाषिक सम्प्रेषणमा स्त्रीहरू पुरुषझैं सोझो र स्पष्ट हुँदैनन् भन्ने कुरातर्फ पनि सङ्केत गरेको बुझिन्छ तर यस्ता धारणा पनि पुरुष सत्ताकै निर्माण हो भन्ने नारीवादी केही मत पनि पाइएका छन्। पुरुषका तुलनामा नारीहरूको बोलीमा “बलाघात, सुर-लय र स्वाराघात आदिको आधिक्य रहन्छ, जसले अर्थको अभिव्यक्तिमा धेरै जोर वा महत्त्व दिने अभिप्राय बोक्दछ।”^{१८९}

यस अतिरिक्त स्त्रीहरूको भाषिक व्यवहारमा एक किसिमको दीर्घा स्वभाव वा लेर्घो तानेर बोल्ने प्रवृत्ति रहेको पाइन्छ, जो धेरैजसो वृद्ध पुरुषहरूका बोलीमा पनि पाउन सकिन्छ। पुरुषका तुलनामा स्त्रीहरूमा कथ्य भाषा सँगसँगै शारीरिक हाउभाउ र सङ्केत आदि धेरै प्रयोग हुने गरेको कुरा पनि अध्ययनहरूले बताएका छन्। सम्भवतः पितृसत्ताका कारण नारीको अपेक्षा पुरुषहरूको भाषिक संवादमा आदेश र आज्ञा धेरै रहने हुनाले अनि स्त्रीहरू आदर, प्रेम, स्याहार सुसार, राखनधरन आदि विभिन्न

^{१८५}पिटर ट्रिजिल, सन् १९८३, *अन डायलेक्ट: सोसियल एन्ड जियोग्राफिकल पर्सपेक्टिभ्स्*, अक्सफर्ड: बासिल ब्ल्याकवेल, पृ १६१

^{१८६}मिरियम मेरहफ, सन् २००६, *इन्टरडिसिड सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, लन्डन: रुटलेज, पृ २०८-२०९

^{१८७}मिरियम मेरहफ, *इन्टरडिसिड सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ २०९

^{१८८}रोविन लाकोफ, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड वामन्स प्लेस*, पूर्ववत्, पृ ५६

^{१८९}रोविन लाकोफ, पूर्ववत्, पृ ५७

कार्यमा संलग्न रहने भएकाले पनि उनीहरूमा यस्ता भाषेत्तर स्वभाव धेरै लक्षित भएका हुन सक्छन्। यस्ता कतिपय भाषिक सम्प्रेषणको मौलिकताका कारण स्त्रीहरूको भाषिक व्यवहार केही भिन्न पाइनु स्वाभाविक देखिन्छ।

नारी आमा पनि हुने अनि आफ्ना सन्तानको स्याहार सुसार गर्ने, भाषाको पहिलो शिक्षक हुने साथै संस्कृतिको संवाहक पनि हुने भएकाले भाषा प्रयोगतर्फ उनीहरू धेरै संवेदनशील एवम् सृजनशील हुने गर्दछन्। सामाजिक संरचना अनि पारम्परिक मान्यताले पुरुषलाई धेरै अधिकार अनि शक्ति प्रदान गरेकाले नारीहरू युगौंदेखि पुरुष अधीनस्थ रहे। “सामाजिक संरचनामा आफुलाई असुरक्षित बोध गरेकाले पनि नारीहरूले भाषिक रूपले आफ्नो सुरक्षा तथा सामाजिक स्तर र प्रतिष्ठा कायम गर्ने प्रयास गरेकाले नै उनीहरूमा प्रतिष्ठा तथा मानक रूपको प्रयोग धेरै भएको हो।”^{१९०}

भाषा प्रयोगमा देखिने लिङ्गगत विविधता वा भिन्नताको अध्ययनले स्त्रीहरूमाझ पनि स्तर, उमेर, शिक्षा आदि घटकका कारण भाषिक भेद हुने गरेको देखाएको पाइन्छ। विशेष गरेर उच्च वर्गीय शिक्षित स्त्रीहरू अर्थ, शिक्षा र पदका दृष्टिले सक्षम र सशक्त हुने भएकाले उनीहरूको भाषिक व्यवहार निम्न स्तरका अशिक्षित वा अर्धशिक्षित स्त्रीहरूका तुलनामा केही भिन्न र प्रखर रहेको देखिन्छ। विशेष ओहोदामा रहेका शिक्षित नारीहरूको दैनन्दिन कार्य व्यापार आफ्नै ओहोदाका पुरुषहरूसित सराबरी रहने भएकाले पनि उनीहरूको भाषिक व्यवहार अन्य सामान्य नारीका तुलनामा भिन्न हुन्छ। पढे लेखेका नारीहरू घर-परिवार अनि गाउँ समाजको परिवेशबाट बाहिर निस्कने अनि विभिन्न परिस्थितिमा कार्य गर्ने भएकाले पनि उनीहरू स्त्री पुरुषका द्विचर विरोधी रूढ सभ्यता अनि मान्यतादेखि टाढा समानतावादी सोचद्वारा धेरै प्रेरित रहेका हुन्छन्, जसका कारण उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा अन्य नारीमा देखिने अत्याधिक विविधताको लक्षण थोरै देखिन्छ।

भाषाविज्ञान अनि समाज भाषाविज्ञानले भाषामा रहेका “लिङ्ग विशेष अनि लिङ्ग प्राथमिकताका पक्षहरूको अध्ययन गरेको छ। लिङ्ग विशेष पक्षहरू ती हुन् जो विशेष लिङ्गका निमित्त प्रयुक्त हुन्छन्, जसको उदाहरणका निमित्त सम्बन्धसूचक शब्दहरूलाई लिन सकिन्छ।”^{१९१} यस कुराले भाषा, यसको बनोट, रूप संरचना अनि शब्द आदिमा नै लिङ्ग भिन्नता दर्शाउने पक्ष रहेकै हुन्छ भन्ने कुरा दर्साउँदछ। “आजसम्म गरिएका समाज भाषावैज्ञानिक सर्वेक्षणले भाषाको ध्वनि, रूप र वाक्य

^{१९०}पिटर ट्रुजिल, अन डायलेक्ट: सोसियल एन्ड जियोग्राफिकल पर्सपेक्टिभ्स, पूर्ववत्, पृ १६७

^{१९१}मिरियम मेरहफ, इन्टरडिसिड सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ २०२

स्तरका प्रचलनमा लिङ्ग विविधता रहने पुष्टि गरेकाले”^{१९२} लिङ्ग अनि भाषाबारे अध्ययन अझ धेरै चासोको विषय बनेको थाहा लाग्छ। विश्वका धेरै समाजले स्त्री अनि पुरुषलाई भिन्न किसिमले हेर्ने गर्दछ। यही भिन्नताका कारण उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषालाई पनि धेरैवटा समाजले श्रेष्ठ र निम्न किसिमको मान्ने गरेको थाहा लाग्दछ।

‘पुरुष अनि स्त्रीहरूको बोलीमा पाइने भिन्नताको विश्लेषण धेरै भाषामा व्याकरणिक पक्ष जस्तै पुलिङ्ग स्त्रीलिङ्ग रूपका आधारमा गर्ने गरिन्छ।’^{१९३} यस्ता अध्ययनहरूमा केही कठिनाई देखा पर्छन्। जस्तो कि अङ्ग्रेजी भाषामा लिङ्ग सर्वनामको प्रयोगमा मात्र देखा पर्छ भने फ्रान्सेली भाषामा नपुंसकलिङ्ग जस्तै टेबल (ला टेबल) लाई स्त्रीलिङ्ग मानिन्छ। ‘स्त्री र पुरुषमाझ पाइने भाषिक भेदबारे विशेष गरेर शब्दभण्डार र प्रयोगतर्फ सबैभन्दा पहिला एथ्नोग्राफर (जाति अध्येता)-हरूले ध्यानाकर्षण गराए।’^{१९४} धेरै अघिदेखि धेरै समाजमा स्त्रीहरूको गफ धेरैजसो घर अनि घरेलु क्रियाकलाप अनि पुरुषहरूको गफ बाह्य जगत र आर्थिक क्रियाकलापसित सम्बन्धित हुन्छ भन्ने मिथ पाइन्छ। यसरी नै ‘स्त्रीहरू पुरुषका तुलनामा धेरै बोल्ने, गफ गर्ने स्वभावका हुन्छन् भन्ने धारणा पनि पाइन्छ जो वास्तवमा विपरीत हुने गर्दछ।’^{१९५}

पुरुष र स्त्रीमाझ भाषिक पक्षहरूको स्नायु शारीरिक प्रक्रियाबारे केहीअघि भएको अध्ययनले केही रोचक तथ्य फेला पारेको थाहा लाग्छ। ‘कार्यात्मक चुम्बकीय अनुनाद इमेजिङ’-को प्रयोगद्वारा गरिएको अध्ययनले पुरुषहरूको उच्चारण प्रशोधन मस्तिष्कको देब्रे भागमा अनि स्त्रीहरूमा मस्तिष्कको देब्रे अनि दाहिने दुवै भागमा अवस्थित रहने प्रमाण दिएको छ।^{१९६} यसद्वारा स्त्री-पुरुष दुवैको प्रशोधन प्रक्रियाको योग्यतामा कुनै अन्तर नपाइएकाले दुवैमा पाइने भाषिक भेद स्नायु शारीरिक भिन्नताका कारण नभएर वा भनौं जैविक नभएर सामाजिक कारणको उपज हो भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ।

धेरैजसो समाज भाषाविज्ञानीहरूले स्त्री-पुरुषमा देखिने भाषिक भेदको मूल जड शिक्षालाई मानेका छन्। स्त्री-पुरुषमाझ शिक्षा वा शैक्षिक योग्यतामा जति धेरै अन्तर हुन्छ त्यति नै धेरै अन्तर उनीहरूको भाषिक प्रयोगमा देखा पर्छ। स्पल्स्कीले अमेरिकाको रूढीवादी यहूदी समुदायको उदाहरण

^{१९२}पिटर टूड्जिल, *अन डायलेक्ट: सोसियल एन्ड जियोग्राफिकल पर्सपेक्टिभ्स*, पूर्ववत्, पृ १६४

^{१९३}वर्नड स्पल्स्की, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ३६

^{१९४}वर्नड स्पल्स्की, पूर्ववत्

^{१९५}वर्नड स्पल्स्की, पूर्ववत्, पृ ३७

^{१९६}वर्नड स्पल्स्की, पूर्ववत्

दिएर शिक्षाका कारण स्त्री-पुरुषमाझ भाषिक भेदको लक्षणलाई स्पष्ट पारेका छन्। उनी लेख्छन्- 'यस समुदायका पुरुषहरूले परम्परासित जोडिएका विषयहरूको अध्ययन धेरै समयसम्म गर्नु पर्ने नियम रहेको पाइन्छ, जस कारण उनीहरूले यिदीस र यहुदी भाषामा प्रवीणता हासिल गर्छन् तर उनीहरूको अङ्ग्रेजी भने अविकसित रहन्छ। त्यसको विपरीत यस समुदायका स्त्रीहरू भने अन्य विषयतर्फ बढी केन्द्रित रहेकाले उनीहरूमा अङ्ग्रेजीको राम्रो ज्ञान हुन्छ भने यिदीस र यहुदी थोरै कमजोर हुन्छ।'^{१९७}

शिक्षालाई भाषिक दक्षता हासिल गर्ने एउटा सशक्त साधन मानिन्छ। कुनै पनि समुदायमा यदि स्त्रीहरू पनि पुरुष समान शिक्षित भए भाषा प्रयोगमा उनीहरू पुरुषका तुलनामा बढी संवेदनशील हुन्छन् भन्ने मत पनि पाइन्छ।^{१९८} शिक्षित स्त्रीहरू व्यवसायिक तथा अन्य संलग्नताका कारण घरभित्र मात्र सीमित नरही बृहत् सामाजिक सम्पर्कमा रहने हुनाले पनि उनीहरूका भाषामा अन्य मानिसहरूसितको सम्प्रेषणका कारण धेरै विविधता आउने कुरा सम्भाव्य देखिन्छ। स्त्री-पुरुषको भाषिक भिन्नता मूल रूपले सामाजिक तथा सांस्कृतिक भिन्नतामा आधारित रहने कुरा स्पष्ट छ।

२.१३.२ धर्म अनि भाषिक व्यवहार

समाज भाषावैज्ञानिकहरूका मान्यताअनुसार विश्वका भाषाहरूको लेखन प्रणाली उत्पत्तिमूलक वा पारिवारिक वर्गीकरणभन्दा धेरै धार्मिक कारणमा निर्भर रहन्छ। भाषाको लिपि वा लेखन प्रविधि कुनै धार्मिक विश्वास वा विधि-विधानद्वारा प्रेरित नभए पनि कुनै धार्मिक सम्प्रदाय अनि त्यसको प्रचार-प्रसारले भाषाको विस्तार गरेको कुरा भने अकाट्य छ।^{१९९} उल्लेख्य केही स्थापित धर्म वा धार्मिक सङ्गठन आदिले धेरै भाषाहरूको प्रचार-प्रसार अनि लिपिको निर्माणमा भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ। उदाहरणस्वरूप आर्य वा हिन्दू सभ्यताले संस्कृत लगायत भारतीय मूलका अन्य धेरै भाषाहरूको प्रयोग-सीमा विस्तारित गरिदिएको पाइन्छ भने पश्चिम अनि पूर्वका समेत धेरै सम्प्रदायमा इसाई धर्मको प्रचार-प्रसारले भाषिक विकास ल्याएको छ।^{२००} आदिवासी मूलका धेरै जातिहरू, जसको आफ्नै लिपि थिएन, त्यस्ता जातिहरूमा समेत नयाँ लेखन व्यवस्था इसाई धर्मले ल्याएको स्पष्ट छ। वास्तवमा सिक्किम तथा दार्जिलिङका आदिम जाति लेप्चाहरूको रोङ भाषामा मुद्रणको परम्परा इसाई मिसनेरीहरूले नै सुरु गरेका

^{१९७}वर्नड स्पल्स्की, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३८

^{१९८}वर्नड स्पल्स्की, पूर्ववत्

^{१९९}थोम ह्युबनर (सम्पा), सन् १९९६, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स पर्स्पेक्टिभ: पेपर्स अन् ल्याङ्ग्वेज इन् सोसाइटी १९५९-१९९४: चार्ल्स एफर्ग्युसन, न्यु यर्क : अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ५९

^{२००}थोम ह्युबनर (सम्पा), सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स पर्स्पेक्टिभ: पेपर्स अन् ल्याङ्ग्वेज इन् सोसाइटी १९५९-१९९४: चार्ल्स एफर्ग्युसन, पूर्ववत्

हुन्। यसरी नै इस्लाम धर्मको प्रचार-प्रसारले विभिन्न किसिमका अरबी लिपिको निर्माण भयो। ऐतिहासिक अध्ययनले के देखाउँछ भने कुनै स्थापित धर्मको प्रचार-प्रसारले निम्न स्तरका सीमित समूहले व्यवहार गर्ने लिपि र लेखन प्रणालीमा धेरै हेरफेर ल्याएको छ अनि उनीहरूले व्यवहार गर्ने भाषा र लिपिमा समेत परिवर्तन ल्याएको छ। उदाहरणका रूपमा फारसी वा माले भाषाको लेखनमा अरबी वर्णमाला अनि पुरानो नोर्स वा फिलिपी भाषाको विकल्पस्वरूप ल्याटिन भाषा वा वर्णमालाको प्रयोगलाई हेर्न सकिन्छ।^{२०१} धर्मको प्रभावका कारण लेखनमा आएको एउटा राम्रो उदाहरण यहूदीहरूले प्रयोग गर्ने हिब्रु भाषा हो। यहूदी आस्था व्यापक रूपमा प्रचार-प्रसार भएकाले नै यसमा अरबी, फारसी, स्पेनेली तथा अन्य भाषाहरूको प्रभाव रहेको पाइन्छ। यसले के दर्शाउँछ भने धार्मिक प्रचार-प्रसारले कुनै विशिष्ट भाषाको सीमा बढाउने काम गर्छ भने यसले समाज अनि जनगणमा निम्न रूपमा चलेका भाषाहरूको सीमा सङ्कुचित पारिदिन्छ। मानवीय भाषिक स्वभावलाई समेत धर्मले प्रभावित पार्ने गरेको थाहा लाग्छ।

प्रत्येक व्यक्ति वा भाषिक समुदायले आआफ्नो धार्मिक प्रयोजनअनुसार भाषा प्रयोग गर्दछन्। वास्तवमा कुनै पनि धार्मिक अनुष्ठानमा प्रयोग गरिने भाषिक प्रयोग वा कोड दैनन्दिनको भाषिक व्यवहारभन्दा भिन्न हुन्छ।^{२०२} धर्म एउटा महत्त्वपूर्ण सामाजिक घटक भएकाले समाजमा प्रचलित धार्मिक अनुष्ठान आदिमा विशेष किसिमका भाषिक प्रचलन एउटा विशेषता नै हुन जान्छ। कतिसम्म भने धार्मिक अनुष्ठानमा प्रयोग हुने भाषा वा शब्दावलीसमेत दैनन्दिन व्यवहारमा प्रयोग हुने भाषाभन्दा भिन्न हुँदछन्। समाज भाषावैज्ञानिक के मान्दछन् भने कुनै भाषा वा भाषिक प्रयोगको विस्तारसँगै कुनै धार्मिक आस्थाको विस्तार हुँदछ अनि कुनै धार्मिक सम्प्रदायको विस्तारले कुनै एउटा विशेष भाषाको प्रचार-प्रसार र प्रयोगलाई विस्तारित गर्दछ।^{२०३} यस भनाइबाट के स्थापित हुन्छ भने धर्म भाषाको प्रचलन र विविधताको एउटा कारक तत्त्व हो। भारतमा संस्कृत भाषा तथा साहित्यको प्रचार-प्रसारका निम्ति संस्कृत भाषा नै धेरै उपयोगी भयो। भारतीय धार्मिक सङ्कथनले नै संस्कृत भाषालाई धेरै प्रचलित बनायो र गरिमा प्रदान गर्‍यो भन्ने मान्न सकिन्छ। यस सन्दर्भले कुनै पनि भाषाको प्रचलन-प्रयोगमा धर्मको अपरिहार्य भूमिका रहन्छ साथै कुनै पनि धर्मको प्रचार-प्रसारमा भाषाको भूमिका पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण रहन्छ भन्ने कुरा उद्घाटित गर्दछ।

^{२०१}थोम ह्युबनर (सम्पा), सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स पर्सपेक्टिव: पेपर्स अन् ल्याङ्ग्वेज इन् सोसाइटी १९५९-१९९४: चार्ल्स एफर्ग्युसन, पूर्ववत्, पृ ५९

^{२०२}थोम ह्युबनर (सम्पा), पूर्ववत्, पृ ६०

^{२०३}थोम ह्युबनर (सम्पा), पूर्ववत्, पृ ६३

२.१३.३ संस्कृति र भाषा

भाषाविज्ञानको अध्ययन परम्पराको आदिबिन्दुबाट नै भाषा र संस्कृतिको सम्बन्ध अनि त्यसले व्यक्त गर्ने अर्थबारे खोजी भएको थाहा पाइन्छ। वास्तवमा अन्तरसांस्कृतिक सम्प्रेषणको अध्ययन समाजशास्त्रीय अध्ययनकै एउटा रुचिकर विषय हो। “विभिन्न सांस्कृतिक समुदायबिचको सम्बन्धलाई जान्न अघि जत्तिको आवश्यकता थियो आज त्यसभन्दा बढी अध्ययनको आवश्यकता छ। अघि राज्य, साम्राज्य वा व्यापार विस्तारका निम्ति त्यो आवश्यक थियो भने आज मानिसको उत्तर जीविताका निम्ति आवश्यक छ।”^{२०४} संस्कृतिले मानव जीवनको हरेक पक्षलाई डोहोऱ्याएको हुन्छ, प्रभावित पारेको हुन्छ। “यसले मान्छेको चेतनाको स्तरभन्दा परको स्थितिलाई समेत प्रभावित पारेको हुन्छ।”^{२०५} संस्कृतिले मानवीय भाषालाई पूर्णरूपले प्रभावित पारेको हुन्छ। कतिपय विद्वान्हरूले यी दुईलाई एउटै सिक्काका दुई पाटा मानेका छन्। वास्तवमा मानवीय सम्प्रेषण “सांस्कृतिक अभिधारणाद्वारा”^{२०६} सञ्चालित हुन्छ।

भाषा सबै ठाउँमा छ। सबैले यसको प्रयोग गर्छन् अनि असल ढङ्गमा प्रयोग गर्न चाहन्छन्। “तर धेरै मानिसहरू निपुणताका साथ भाषा प्रयोग गर्न असमर्थ हुन्छन्। कहिलेकाहीं उनीहरूलाई आफु कुनै पनि भाषाको व्यवहार गर्न असमर्थ रहेको लाग्न सक्छ।”^{२०७} कुनै पनि परिस्थितिमा कुनै भाषाको प्रयोग गर्न नसक्नु वा कुशलताका साथ व्यवहार गर्न नसक्नुका पछि त्यस भाषाको सांस्कृतिक परिवेशको अज्ञानता एउटा प्रमुख कारक रहेको हुन्छ। “संस्कृति कुनै पनि समुदाय वा जनगणको शैली, कला, विश्वास, मूल्य-मान्यता तथा अन्य थोकहरूबारे ज्ञान अनि स्वभाव हो जो भाषाका माध्यम एउटा पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित हुने गर्दछ।”^{२०८} त्यसैले संस्कृतिलाई कुनै पनि भाषाको एउटा मुख्य स्रोत मानिन्छ भने “भाषालाई संस्कृति संरक्षण अनि प्रसार गर्ने एउटा विशिष्ट माध्यम ठानिन्छ।”^{२०९} कुनै समाजमा बसेपछि व्यक्तिले आफ्नो दैनन्दिन जीवनमा कसरी कार्य गर्नु पर्छ भन्ने ज्ञान नै वास्तवमा संस्कृति हो। दैनन्दिनको सामाजिक सम्पर्कमा कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो समुदायका सदस्यहरूसित आपसी सम्प्रेषणका निम्ति सबैभन्दा बढी प्रयोग गर्ने साधन भाषा हो। कुनै पनि समुदायका सदस्यहरूबिच

^{२०४}रोवर्ट यङ्ग, इन्टरकल्चरल कम्युनिकेसन: प्र्याग्म्याटिक्स, जिनिअलजी, डिकन्स्ट्रक्सन्, पूर्ववत्, पृ १

^{२०५}स्वाथी भनियाराजन, ‘कल्चरल बम्प् एन्ड क्रस कल्चरल कम्युनिकेसन’ उदय नारायण सिंह एन्ड एट अल. (सम्पा), ल्याङ्क्वेज सोसाइटी एन्ड कल्चर, पूर्ववत्, पृ १०७

^{२०६}स्वाथी भनियाराजन, पूर्ववत्,

^{२०७}डेविड क्रिस्टल, सन् २०१५, अ लिटल बुक अव् ल्याङ्क्वेज, न्यु दिल्ली : ओरियन्ट ब्ल्याकस्वान प्राइवेट लिमिटेड, पृ २४४

^{२०८}एन कृष्णस्वामी, एस के बर्मा एन्ड एम नागार्जुन, मर्डन एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ५७

^{२०९}एन कृष्णस्वामी, एस के बर्मा एन्ड एम नागार्जुन, पूर्ववत्

सचेत प्रयासबिना नै सांस्कृतिक अनि भाषिक सम्पर्क हुने गर्दछ जो यादृच्छिक स्वभावद्वारा निर्देशित हुन्छ। उदाहरणका लागि नेपाली संस्कृतिअनुरूप स्त्रीहरूले आफ्ना पुरुषहरूसित परम्पराद्वारा चलेर आएको विशिष्ट किसिमको भाषिक सम्बोधन गर्ने गर्छन् भने “जापान तथा भियेतनामको समाजमा स्त्री अनि नानीहरूले कतिपय स्थितिमा पुरुषसमान भाषिक व्यवहार गर्न अनि कुनै कुनै विषयहरूबारे कुराकानी गर्न सांस्कृतिक रूपमा निषेध गरिएको पाइन्छ।”^{२१०} कुनै पनि सम्प्रदायले एउटा साझा विशेषता र स्वभाव अँगालेको हुन्छ जो संस्कृतिद्वारा निर्देशित हुन्छ अनि अर्को समूहभन्दा त्यो केही भिन्न र नितान्त मौलिक हुन्छ। सबै समाजमा आफुले बाँचेको परिवेश अनि एउटा आफ्नै किसिमको मान्यता र जीवनदृष्टि हुन्छ जो संस्कृतिद्वारा निर्मित हुन्छ। “भाषा यिनै संस्कृति निर्मित धारणालाई व्यक्त र सम्प्रेषण गर्ने एउटा सशक्त औजार हो।”^{२११}

कुनै पनि समाजको निर्माणमा संस्कृतिको भूमिका अक्षुण्ण रहन्छ अनि समाजले आफ्नो मौलिक संस्कृतिलाई बचाएर राख्दछ। भाषाको निर्माणमा संस्कृति महत्त्वपूर्ण रहन्छ भने “भाषालाई पनि संस्कृतिको महत्त्वपूर्ण अङ्ग मानिएको छ।”^{२१२} भाषा मानवीय स्वभावको एउटा महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो। मानवीय स्वभाव संस्कृतिद्वारा निर्मित हुन्छ त्यसैले “भाषा मानवीय व्यवहारमा अप्रयुक्त रहेर वा यसबाट अलग रहेर बाँच्न सक्दैन। कुनै पनि सभ्यताको अस्तित्व भाषाको अभावमा जीवन्त रहन सक्दैन। संस्कृतिमा परिवर्तन आए भाषामा अनि भाषा परिवर्तित भए संस्कृतिमा परिवर्तन आउने कुरा अकाट्य छ।”^{२१३} भाषाहरूको निर्माण हाम्रा “पूर्वाहरूको शताब्दीऔँको अनवरत बौद्धिक परिश्रम र सांस्कृतिक निवेश”^{२१४}-द्वारा भएको हो। यदि भाषा मरे संस्कृति लड्गडो हुने अनि संस्कृति मरे भाषा पनि स्वतः विलुप्त हुने स्पष्ट छ। भाषा परिवर्तनशील हुने भए तापनि यो मुख्य रूपले सामुहिक स्मृतिमा बाँचेको हुन्छ र यदि सांस्कृतिक स्मृति लोप भए भाषा पनि विस्मृतिका गर्भमा जानसक्ने सम्भावना पनि छँदैछ। वास्तवमा “मानिसहरूको शब्दभण्डार अनि अभिरुचिमा प्रसस्त सांस्कृतिक सङ्केतहरू बाँचेका हुन्छन्।”^{२१५} त्यसैले सशक्त भाषिक प्रचलनका लागि एउटा दह्रो सांस्कृतिक पृष्ठभूमि आवश्यक रहन्छ।

^{२१०}स्वाथी भनियाराजन, ‘कल्चरल बम्प् एन्ड क्रस कल्चरल कम्युनिकेसन’ उदय नारायण सिंह एन्ड एट अल. (सम्पा), *ल्याङ्ग्वेज सोसाइटी एन्ड कल्चर*, पूर्ववत्, पृ १०७

^{२११}नेन्सी वनविल्येन, *ल्याङ्ग्वेज, कल्चर एन्ड कम्युनिकेसन: द मिनिङ्ग अन्ड मेसेजेस*, पूर्ववत्, पृ ५२

^{२१२}डेल हाइम्स, *ल्याङ्ग्वेज इन् कल्चर एन्ड सोसाइटी: अ रिडर इन् लिङ्ग्विस्टिक्स एन्ड एन्थ्रोपलजी*, पूर्ववत्, पृ xxii

^{२१३}एन कृष्णस्वामी, एस के बर्मा एन्ड एम नागार्जुन, *मर्डन एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ५८

^{२१४}जी एन देवी, सन् २०१४, *द बिइड अन्ड भाषा, पिपल्स लिङ्ग्विस्टिक्स सर्वे अन्ड इन्डिया, भोल्युम I*, न्यु दिल्ली : ओरियन्ट ब्ल्याकसन, पृ १०

^{२१५}डेल हाइम्स, *ल्याङ्ग्वेज इन् कल्चर एन्ड सोसाइटी: अ रिडर इन् लिङ्ग्विस्टिक्स एन्ड एन्थ्रोपलजी*, पूर्ववत्, पृ xxiv

“मानवीय चेतनाको अभावमा भाषाको कुनै अस्तित्व रहँदैन। त्यसैले कुनै पनि भाषालाई त्यसको समुदाय वा प्रयोगकर्ताहरूबाट पूर्ण रूपले अलग राखेर हेर्न नमिल्ने देखिन्छ।”^{२१६} भाषा संस्कृतिको वाहक भएकाले पनि यसलाई सांस्कृतिक समूह निरपेक्ष हेर्न नमिल्ने हुन्छ। “कुनै पनि समाजको संस्कृति भाषाबाट नै व्यक्त हुन्छ र समाजले भाषाको प्रयोग आफ्नो सांस्कृतिक चिनारी बढाउन तथा त्यसमा निरन्तरता कायम गर्न समेत गरेको हुन्छ। त्यसर्थ संस्कृतिको प्रभाव भाषामा पर्नु स्वाभाविक छ।”^{२१७} भाषालाई मानवीय सम्प्रेषणको एउटा सशक्त एवम् प्रभावकारी साधन मानिएको भए तापनि कहिलेकाहीं सांस्कृतिक भिन्नताले गर्दा भाषिक सम्प्रेषण अप्रभावकारी पनि हुने गर्दछ। कतिपय विद्वान्हरूले “व्यक्तिको भाषिक दक्षता, सोच, व्यक्तित्व अनि व्यवहारमा संस्कृतिले धेरै नै प्रभाव पार्ने”^{२१८} कुरा गरेका छन्। स्पष्ट छ, भाषिक सम्प्रेषण तथा व्यवहार कुशलताका लागि सांस्कृतिक पृष्ठभूमि एउटा कारक तत्त्व हो। कुनै पनि भाषा अधिग्रहण प्रक्रियामा स्थानीय संस्कृतिको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। “सैद्धान्तिक रूपले भाषा अधिग्रहणको एउटा स्तरदेखि अर्को स्तरमा सांस्कृतिक सन्दर्भ अप्रासङ्गिक रहने कुरा कतिपय अध्ययनले बताएको”^{२१९} पाइए तापनि भाषामा निहित शब्दभण्डारको ठुलो अंश अनि कुनै पनि भाषाको परिवेशगत सन्दर्भ सोझै संस्कृतिसित आबद्ध रहने हुनाले त्यस किसिमको मान्यतालाई पूर्ण रूपले स्वीकार गर्न नमिल्ने देखिन्छ।

हामी आफु वरिपरिका मानिसहरूबाट संस्कृति बुझ्छौं, सिक्छौं अनि अनुकरण गर्छौं। उनीहरूसितै सांस्कृतिक आदानप्रदान पनि गर्छौं। त्यसैले “आपसी सम्पर्कमा सामूहिक ज्ञान र भाषाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ।”^{२२०} कुनै पनि सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्यमा भाषाको, अझ बढी शब्दभण्डारको विकास भएको हुन्छ। “दैनन्दिन प्रयोग हुने शब्दहरूको ठुलो अंश सांस्कृतिक अवधारणा द्वारा निर्मित पाइन्छ जुन अवधारणा अन्य संस्कृतिमा अनुपस्थित रहन्छन्।”^{२२१} सामान्य रूपले पर्यवेक्षण गर्दा पनि कुनै पनि भाषिक समुदायका बोली र शारीरिक हाउभाउ अनि सङ्केत आदिमा प्रशस्तै सांस्कृतिक प्रतीकहरू विद्यमान रहेको पाइन्छ। भिन्न भिन्न जातिमा आआफ्नै किसिमका सांस्कृतिक सङ्केतहरू बाँचेका

^{२१६}जी एन देवी, *द बिइड अन् भाषा, पिपल्स लिङ्ग्विस्टिक्स सर्वे अन् इन्डिया*, भोल्याम I, पूर्ववत्, पृ १०

^{२१७}हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ १२

^{२१८}डेल हाइम्स, *ल्याङ्ग्वेज इन् कल्चर एन्ड सोसाइटी: अ रिडर इन् लिङ्ग्विस्टिक्स एन्ड एन्थ्रोपलजी*, पूर्ववत्, पृ xxvii

^{२१९}माइकल मेक्कार्थी, सन् २००१, *इस्युज इन् एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स*, युके : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ८५

^{२२०}आर ए हड्सन, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ७८

^{२२१}आर ए हड्सन, पूर्ववत्, पृ ८१

हुन्छन्। भारतका सन्दर्भमा हेर्ने हो भने आदिवासी तथा यायावर जातिमा पाइने सांस्कृतिक आस्था र सङ्केतहरू अन्य जातिको भन्दा भिन्न र विशिष्ट रहेको पाइन्छ। संस्कृतिको प्रभाव लोक व्यवहार र बोलीमा अझ बढी पाइन्छ। उत्सव, चाडपर्व, परम्परागत रीतिथिति अनि कर्मकाण्ड आदिमा प्रयोग हुने भाषा धेरैजसो सांस्कृतिक पृष्ठभूमिमा आधारित रहेको हुन्छ। “कुनै पनि भाषिक समुदायले सांस्कृतिक संलग्नताकै कारण परम्परागत विधि विधान, रीतिरिवाज अनि कर्मकाण्डीय शब्दभण्डारको विकास गरेको हुन्छ जसलाई पवित्र अनि कुनै विशेष परिस्थितिमा प्रयोग हुने भिन्न किसिमको भाषिक शैली मानिन्छ।”^{२२२}

बिसौं शताब्दीको थालनीतिर आधुनिक भाषा विज्ञानले भाषा अनि संस्कृतिका सम्बन्धबारे व्यापक अध्ययन गरेको थाहा लाग्छ। “विशेष गरेर जाति सापेक्ष भाषाविज्ञान (एथ्नोलिङ्ग्विस्टिक्स)-ले भाषामा भएका पारिभाषिक शब्दहरूको सांस्कृतिक वर्गीकरणको अध्ययन गरेको पाइन्छ। यस्ता अध्ययनहरूमा शब्दहरूले व्यक्त गर्ने सांस्कृतिक मूल्य, अर्थ अनि त्यससित जातिको संज्ञान तथा संवेदना आदिको सम्बन्धको व्यापक चर्चा भएको पाइन्छ।”^{२२३} कुनै पनि भाषामा भएका सम्बन्धसूचक शब्द, शरीरका अङ्गहरूको नाम, रङ्ग बुझाउने शब्द, बार, महिना, पक्ष तथा दिनका विभिन्न प्रहर र छटा, गन्ती अनि सङ्ख्या बुझाउने शब्दहरूको सम्बन्ध कुनै न कुनै रूपमा सम्बन्धित संस्कृतिसित रहेको हुन्छ। यिनै सम्बन्धको अध्ययन, विश्लेषण गर्ने परम्परा एडवर्ड सपिरद्वारा सुरु भयो। “सपिरले भाषिक निर्धारणवाद (लिङ्ग्विस्टिक्स डिटरमिनिजम)-को स्थापना गरेका थिए। यस सिद्धान्तअनुसार संसारप्रतिको हाम्रो ज्ञानलाई भाषाले निर्धारित गरेको हुन्छ।”^{२२४} भाषा अनि संस्कृतिको सम्बन्धबारे रहेको एउटा धारणा के छ भने वक्ताको विश्वदृष्टि भाषाद्वारा निर्धारित हुन्छ। वास्तवमा भाषिक संरचनाले भाषिक समुदायको जीवनदृष्टि पूर्ण रूपले निर्धारण गर्दैन तर कुनै निर्दिष्ट जीव जगत्प्रतिको दृष्टिकोण निर्माणमा त्यो अत्यन्तै प्रभावकारी हुन्छ। “हामी वरिपरिका संसारलाई हामी भाषाका माध्यमबाट चिन्दछौं”^{२२५} भन्ने सपिरको मान्यतालाई उनका चेला बेन्जामिन ली हर्फले अघि बढाए पछि सपिर हर्फ प्राक्कल्पनाको स्थापना भयो। धेरैले यसलाई ‘हुर्फेली प्राक्कल्पना’^{२२६} पनि भन्ने गर्छन्। “भाषाले हाम्रो

^{२२२}थोमस लुकम्यान, सन् १९७५, *द सोसियोलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज*, युएसए : द बक्स-मेरिल कम्पनी, पृ ३७

^{२२३}नेन्सी वनविल्येन, *ल्याङ्ग्वेज, कल्चर एन्ड कम्युनिकेसन: द मिनिड अन्ड मेसेजेस*, पूर्ववत्, पृ ५७

^{२२४}चूडामणि बन्धु, *भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ २४६

^{२२५}चूडामणि बन्धु, *भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ २४६

^{२२६}रोनाल्ड वाड्रह, *एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ २१२

सोच्ने प्रक्रिया निर्धारण गर्छ भन्ने सपिरको भनाइलाई सकारेर हुर्फले भाषा संस्कृति सापेक्ष हुन्छ भनेका हुन्। एउटा भाषामा रहेका विशेषता अर्का भाषामा नपाइनु यही कारण हो। उदाहरणका लागि लिङ्ग, वचन, पुरुष र कालका धारणा विभिन्न भाषामा बेग्लाबेग्लै किसिमले व्यक्त हुन्छन्”^{२२७} यी व्याकरणिक विशेषतासँगै माथि उल्लेख गरिएका रङ्ग, नातागोता जनाउने शब्द आदिमा संस्कृतिको अभिव्यक्ति हुन्छ। सपिर-हुर्फ प्राक्कल्पनाबारे फिसमनले धेरै चर्चा गरेका छन्। उनको मतमा “कुनै निर्दिष्ट संज्ञान वा थोक बुझाउनका लागि कुनै एउटा भाषाका वक्ताहरूमा उपर्युक्त शब्दहरू हुन्छन् भने अन्य भाषाका वक्ताहरूमा त्यो अनुपलब्ध रहन्छ। फलस्वरूप अधिल्लो भाषाका वक्ताहरू त्यस स्थिति वा थोकबारे कुरा गर्न, विश्लेषण गर्न धेरै समर्थ हुन्छन्”^{२२८} उदाहरणका लागि डाक्टर चिकित्सासम्बन्धी रहेका शब्द ज्ञानबारे अरूका तुलनामा डाक्टर धेरै सक्षम रहन्छन् भने माउरीहरू संस्कारगत रूपले नै हिउँसित धेरै परिचित रहन्छन्।

भाषा र संस्कृतिबारे सपिर-हुर्फको प्राक्कल्पना धेरै प्रचलित रहे तापनि धेरैले यस मान्यता सही नरहेको कुरा पनि व्यक्त गरेका छन्। वास्तवमा बोअज (सन् १९११)-ले धेरै अघि हङ्गेरी, फिन्ल्यान्ड, उत्तरी साइबेरिया जर्मनी आदि देशहरूका बासिन्दाले भिन्न भिन्न भाषा बोल्ने तर एउटै किसिमको संस्कृति मान्ने गरेको उदाहरण दिँदै भाषा र संस्कृतिको कुनै अनिवार्य सम्बन्ध रहँदैन भन्ने कुरा व्यक्त गरेका थिए।^{२२९} आजका सन्दर्भमा उक्त प्राक्कल्पना अझ असान्दर्भिक हुँदै गएको देखिन्छ। आधुनिक विश्वमा व्यापक रूपमा भइरहेको आप्रवासन, अन्तर्राष्ट्रिय मिडियाले भित्र्याएको मध्यमवर्गीय सहरे संस्कृति तथा सांस्कृतिक मूल्य हास आदिका कारण पनि उक्त प्राक्कल्पना असान्दर्भिक हुँदै गएको मान्न सकिन्छ। संस्कृतिलाई एउटा जीवन-शैली वा दृष्टि नमानेर केवल एउटा थोक (कोमोडिटी) मात्र मान्ने आजको वैश्विक सोचका कारण पनि संस्कृतिको व्याख्या र भाषिक अभिव्यक्तिमा हेरफेर आएको छ। वैश्वीकरणको अर्को प्रतिफल सामाजिक बहुलता र नृजातीय संस्कृति हो, जसका कारण सांस्कृतिक समीकरण र सांस्कृतिक संक्रमणको स्थिति सिर्जना भएको छ। “नयाँ नयाँ विचार तथा नयाँ नयाँ

^{२२७}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २४६

^{२२८}रोनाल्ड वाइह, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ २१४

^{२२९}रोनाल्ड वाइह, पूर्ववत्, पृ २१७

उपकरणहरूको सिर्जना भइरहेकाले पुराना चिजबिज तथा मूल्य मान्यताहरू हराउँदै गइरहेका छन्। भाषा पनि त्यही अनुरूप अप्रासङ्गिक हुँदै गइरहेको छ।”^{२३०}

सांस्कृतिक रुचि स्थिर रहँदैन, परिस्थिति र सभ्यतासँगै त्यो परिवर्तन हुन्छ। वक्ताहरूले नौला नौला शब्दहरूको निर्माण गर्छन्। “परिस्थितिअनुसार स्थानीय वस्तुहरूका ठाउँमा नयाँ अनि वैकल्पिक निर्माणका कारण स्थानीय शब्दहरूमा प्रकार्य अनि अर्थमा परिवर्तन आउँदै जान्छ।”^{२३१} आज विश्वका प्रत्येक मुलुकमा विदेशी भाषा शिक्षणको होड चलेको छ। “अध्येताले कुनै पनि विदेशी भाषाको अध्ययन गर्दा त्यस भाषा मात्र नभएर त्यस ठाउँको सभ्यता र संस्कृतिको पनि अध्ययन गर्दछ।”^{२३२} यस्तो परिस्थितिले एकातिर अध्येतामा सांस्कृतिक आघात पुग्दछ भने अर्कातिर उसमा भिन्न सांस्कृतिक तथा भाषिक अभिव्यक्तिको ज्ञान पनि उदय हुन्छ। यसैले भाषा र संस्कृति अनि तिनका सम्बन्धको अध्ययन अप्रासङ्गिक नभएर अझ बढी प्रासङ्गिक भएको मान्न सकिन्छ।

२.१४ भाषिक विविधता

उन्नाइसौँ शताब्दीमा भारतमा र विशेष गरेर भारतको सहरी समाजमा आएको परिवर्तन पश्चिमको प्रौद्योगिक विकासद्वारा धेरै प्रभावित देखिन्छ। यसले भाषाको प्रचलनमा पनि परिवर्तन र विविधता ल्याएको मान्न सकिन्छ। सामाजिक एवम् भाषिक क्रियाकलापका अतिरिक्त प्रशासनिक निर्णय तथा योजनाका कारणले पनि भाषिक प्रचलनमा विविधता आएको स्पष्ट छ। भारतमा माध्यमिक तथा उच्च माध्यमिक स्तरमा शिक्षाको माध्यम अङ्ग्रेजी भाषा प्रचलित रहेको छ। हिन्दी भाषा पनि विगत केही दशकयता शिक्षण-संस्थानहरूमा अनिवार्य रूपमा पढाउन थालिएको छ। यसका अतिरिक्त हिन्दी एउटा प्रशासनिक अनि व्यापारिक भाषाका रूपमा उत्तर भारतमा धेरै प्रचलित छ। हिन्दी भाषाका धेरैजसो सक्रिय समर्थक तथा प्रशासनिक योजनाकर्ता आदि अङ्ग्रेजी भाषाका ठाउँमा हिन्दी भाषाको प्रचार-प्रसार तथा प्रचलनको हिमायती छन्। सहरी क्षेत्र अनि हिन्दी भाषाको प्रयोग थोरै हुने ठाउँहरूमा अद्यावधि अङ्ग्रेजी भाषाकै प्रयोगाधिक्य रहेको पाइएको छ। भारतका प्रायजसो युवाहरूमा एकातिर भाषिक प्रचलनको सचेत परम्परा पाइन्छ भने अर्कातिर शिक्षण-व्यवस्थाले ल्याएको भाषिक स्थितिको अनुसरण पनि एउटा स्वभाव बनेको देखिन्छ। एकातिर उत्तर-पूर्वी क्षेत्र अनि दक्षिण भारतले हिन्दीको

^{२३०}डेविड क्रिस्टल, हाउ ल्याङ्गवेज वर्क्स, पूर्ववत्, पृ ३६१

^{२३१}नेन्सी वनविल्येन, ल्याङ्गवेज, कल्चर एन्ड कम्युनिकेसन: द मिनिड अन्ड मेसेजेस, पूर्ववत्, पृ ५८

^{२३२}डेविड क्रिस्टल, हाउ ल्याङ्गवेज वर्क्स, पूर्ववत्, पृ ४४१

प्रचार-प्रसारलाई नकार्दछ भने अर्कातिर पश्चिम तथा केन्द्रीय भारतले हिन्दीलाई एउटा राष्ट्रिय भाषाका रूपमा देशका अन्य प्रान्तमा प्रचलनमा ल्याउने योजना तयार गरिरहन्छ। यस्तो स्थितिले के कुरा बुझाउँछ भने कुनै पनि भाषाको चयन स्थानीय सामाजिक, सांस्कृतिक तथा परम्परागत मूल्य र मान्यतामा आधारित रहन्छ। त्यसैले भाषाको सामाजिक व्यवहार राष्ट्रियताभन्दा सामाजिक तथा सांस्कृतिक स्थितिद्वारा धेरै निर्देशित हुने गर्दछ। यी माथि उल्लेख भएका विभिन्न स्थितिका कारण पनि भारतमा भाषिक विविधताको स्थिति टड्कारो रहेको मान्न सकिन्छ।

२.१५ द्विभाषिकता, बहुभाषिकता अनि भाषिक चयन

आजको विश्वमा एउटा गम्भीर, महत्त्वपूर्ण, वैचारिक ज्ञानानुशासनका रूपमा स्थापित हुनलाई समाज भाषाविज्ञानले धेरै प्रश्नहरूको सामना गर्नु पर्नेछ। भाषिका अनि बहुभाषिकता साथै सिकारूको अभिवृत्ति आदिको अध्ययन समाज भाषाविज्ञानका आजका विषयहरू हुन्^{२३३}

भाषाविज्ञान त्यसमा पनि समाज भाषाविज्ञानमा द्विभाषिकता र बहुभाषिकताको अध्ययनले धेरै महत्त्व पाएको छ। बहुलता आजको विश्वको पर्याय नै हो। सबै ज्ञानानुशासनको क्षेत्रमा बहुलतावादी दृष्टिकोण पाइन्छ। भाषा वा भाषा व्यवहारका सन्दर्भमा पनि यही स्थिति देखा पर्छ। आज विश्वका प्रायजसो समाज द्विभाषी वा बहुभाषी छ। आजको विश्वमा एकभाषी समाजको परिकल्पना गर्न गाह्रो हुन्छ। भारतको अन्दामान निकोबार द्वीपमा बस्ने आदिम जातिजस्तै जारूवा, सोम्पेन, ओङ्गे अनि भारत तथा अन्य केही देशका दुर्गम क्षेत्रमा बस्ने केही आदिवासी समुदायबाहेक अन्य समाज कि त द्विभाषी छ कि त बहुभाषी छ। “धेरै समुदायमा भाषा र जातीयतामाझ घना सम्बन्ध रहेको हुन्छ र यही सम्बन्धको सूक्ष्म प्रकृतिका कारण द्विभाषिक स्थितिको सिर्जना हुँदछ।”^{२३४}

अघि धेरैजसो समाज एकभाषी रहेको हुन्थ्यो तर शिक्षाको प्रचार-प्रसार अनि आप्रवासनका कारण विश्वका धेरैजसो समाज द्विभाषी वा बहुभाषी भए। आज विश्वको कुनै पनि समाज विभिन्न मातृभाषा भएका व्यक्तिहरूद्वारा निर्मित भएको हुन्छ। सामाजिक सम्पर्कका कारण व्यक्तिमा एकाअर्काको भाषा आर्जन गर्ने स्वभावजन्य व्यवहारगत संस्कृति विद्यमान रहेको हुन्छ। यस्तो स्थितिका कारण पनि मानिस द्विभाषी वा बहुभाषी हुन्छ।

^{२३३}आर के अग्निहोत्री, आर एस गुप्ता एन्ड कैलाश एस अग्रवाल, सन् १९९८, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स: अवेटिड एडल्टहुड-स्टडिज इन् इन्डियन सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, न्यु दिल्ली : क्रिएटिभ बुक्स, पृ १८

^{२३४}पिटर ट्रिजिल, अन् डायलेक्ट: सोसियल एन्ड जियोग्राफिकल पर्सपेक्टिभ, पूर्ववत्, पृ १२७

“सामान्य अर्थमा जुन व्यक्तिले दुईवटा भाषामा सम्प्रेषण गर्न सक्छ, त्यसलाई द्विभाषी वक्ता भनिन्छ। द्विभाषिक वक्ताले पहिले मातृभाषा सिकेपछि दोस्रो भाषाको प्रयोग गर्न थाल्छ तर दोस्रो भाषाको प्रयोगले उसको पहिलो भाषा व्यवहारलाई कुनै प्रभाव पार्दैन।”^{२३५}

आधुनिक समाजका व्यक्तिहरूको भाषिक सामर्थ्य एकभन्दा बढी भाषामा हुने गर्दछ भन्ने धेरै मत पाइए तापनि समाजका सबै व्यक्तिहरूमा दुईवटै भाषामा भाषिक सामर्थ्य एकै किसिमको हुँदैन। बहुभाषिक समाजका कतिपय सदस्यहरू एकभाषी पनि हुने गर्दछन्। द्विभाषी व्यक्तिहरूमध्ये पनि कोही दुवै भाषामा प्रवीण हुन्छन् भने कोही एउटा भाषा धेरै जान्ने र अर्को भाषामा सामान्य ज्ञान राख्ने किसिमका हुन्छन्। द्विभाषिक क्षमताको पनि विभिन्न स्थिति हुने गर्दछ जसलाई “ग्रहणशील वा निष्क्रिय द्विभाषिकता अनि सन्तुलित द्विभाषिकता भनिन्छ। अघिल्लो स्थितिमा द्विभाषी व्यक्तिले दोस्रो भाषा बुझ्न सक्छ तर बोल्न सक्तैन भने दोस्रो स्थितिले वक्ताको दुईवटै भाषामा रहने समान क्षमतालाई बुझाउँदछ।”^{२३६} कुनै पनि व्यक्तिमा सन्तुलित द्विभाषिकता पाइए तापनि त्यो पूर्ण सन्तुलित हुन्छ भन्न नमिल्ने देखिन्छ। कुनै द्विभाषी व्यक्तिले भाषा व्यवहार गर्दा कुनै विशेष परिस्थिति, सन्दर्भ, विषय अनि अन्य कुनै कारण आफुले जानेका दुईवटा भाषामध्ये कुनै विशेष भाषाको चयन धेरैजसो गर्ने गर्छ।^{२३७} यस कारण पनि पूर्ण सन्तुलित द्विभाषिकता पाइनु गाह्रो हुन्छ। द्विभाषिकता अध्ययनका विभिन्न आधार र पक्ष पाइन्छ जसमध्ये भाषिक पक्ष, मनोवैज्ञानिक पक्ष र समाजशास्त्रीय पक्ष मुख्य हुन्। भाषिक पक्षअन्तर्गत द्विभाषिकतालाई भाषिक सम्पर्कको उपज मानिन्छ र यस अध्ययनले द्विभाषी वक्तामा पाइने दुईवटा भाषाका विशेषताहरूको मिश्रणबारे बढी चासो राख्दछ। यसरी नै मनोवैज्ञानिक पक्षले द्विभाषिकतालाई अन्तरसामूहिक घटना मान्छ भने समाजशास्त्रीय पक्षले द्विभाषिकतालाई कुनै पनि द्विभाषिक वक्ताले कुनै परिस्थितिमा जब कुनै दुईवटा भाषाको प्रयोग गर्दछ तब उसले ती दुईवटा भाषाको परिस्थितिगत भाषिक भेदको प्रयोग पनि गर्ने गर्दछ, जो भाषागत रूपले भिन्न हुने गर्दछ भन्ने विषयबारे चासो राख्दछ। विद्वान्हरूको के मत रहेको छ भने “सबै किसिमका भाषिक परिस्थिति, विषय र प्रकार्यमा द्विभाषी वक्ताले दुईवटै भाषामा समान कार्यव्यापार गर्ने सचेत प्रयास गरे पनि त्यो विफल रहन्छ।”^{२३८} द्विभाषिक

^{२३५}मेरटिन ओ म्युर्यु, सन् १९७१, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड कम्युनिटी*, बर्लिन : द स्टेसनेरी अफिस, पृ १३

^{२३६}मेरटिन ओ म्युर्यु, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड कम्युनिटी*, पूर्ववत्, पृ १३

^{२३७}रविन्स वर्लिड, सन् १९७०, *म्यान्स मेनी भोइसेज: ल्याङ्ग्वेज इन् इट्रन्ज कल्चरल कन्टेक्स्ट*, न्यु यर्क : होल्ट रिन्हार्ट एन्ड विन्स्टन्, पृ ९९-१००

^{२३८}मेरटिन ओ म्युर्यु, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड कम्युनिटी*, पूर्ववत्, पृ १३

स्थितिमा वक्ताहरूलाई भाषिक चयनको अवसर मिल्दछ अनि धेरैजसो स्थितिमा भाषिक चयन सम्प्रेषणको विषय र सन्दर्भद्वारा निर्धारित हुने गर्दछ। आफुमा रहेका शब्दभण्डार अनि भाषाको ध्वनिगत सहजताका कारणले पनि वक्ताले आफ्नो सहजताअनुरूप भाषिक चयन गर्दछ। भाषिक चयन र व्यवहार वैयक्तिक देखिए तापनि यो वास्तवमा “सामाजिक परम्परा र व्यवहारको उपज हो जो भाषाको कार्यक्षेत्र अनि सामुदायिक मूल्यद्वारा निर्देशित रहन्छ।”^{२३९}

कुनै व्यक्तिले दुईभन्दा धेरै भाषाहरूको प्रयोग गर्ने क्षमता राख्दछ भने त्यस व्यक्तिलाई बहुभाषी भनिन्छ अनि दुईभन्दा धेरै भाषाको प्रयोग हुने अवस्थालाई बहुभाषिकता भनिन्छ। धेरै ठाउँ द्विभाषिकता र बहुभाषिकतालाई अलग राखेर व्याख्या गरिएको पाइए तापनि यी दुवैमा खास भिन्नता पाइँदैन। “द्विभाषिकता र बहुभाषिकतामाझ शाब्दिक रूपमा सामान्य भिन्नता भए पनि व्यवहारमा भने एकै अर्थमा प्रयोग भएको पाइन्छ।”^{२४०} आजको विश्वमा एकभाषी वक्ता विरलै पाइन्छ, प्रकृत रूपले नै हेर्दा पनि “बहुभाषिकता मान्छेको एउटा सामान्य सर्त हो।”^{२४१}

भारत अनि अफ्रिका जस्तो भाषिक विविधता रहेको राष्ट्रमा त झन बहुभाषिक स्थिति देखिनु स्वाभिक हो। “भाषा सिकाइ, भाषाको प्रयोग र भाषिक व्यवहार वा आचरण आदि सैद्धान्तिक रूपले महत्त्वपूर्ण विषयबारे जान्न बहुभाषिकताको स्थिति महत्त्वपूर्ण रहने कुरा समाज भाषावैज्ञानिक अनि मानवशास्त्रीले मानेका छन्।”^{२४२}

कुनै पनि बहुभाषिक समाजमा व्यक्तिको भाषिक आचरण कस्तो हुन्छ भन्ने कुरोको अध्ययन भाषावैज्ञानिक मात्र नभएर समाजशास्त्रीका लागि पनि त्यति नै रुचिको विषय हो कारण जसरी सामाजिक घटकहरूका सन्दर्भमा भाषिक व्यवहारको अध्ययन गर्न सकिन्छ त्यसरी नै भाषिक व्यवहारको अध्ययनले समाज अनि समाजका सदस्यहरूबिचको सम्बन्धको अध्ययन गर्न सहयोग गर्दछ।

सामाजिक परिवर्तनसँगै समाजमा व्यवहार हुने भाषामा पनि परिवर्तन आउने गर्दछ। आधुनिक युगमा पुस्ताबिचको अन्तर, आप्रवासन, सामाजिक विकासका नयाँ साधन र माध्यम, जनसङ्ख्या अन्तर्निश्चरण, धर्म आदिजस्ता कुराले विश्व समाजलाई बहुभाषिक बनाएको छ। आज एकभाषी समाज

^{२३९}मेरटिन ओ मुर्यु, पूर्ववत्, पृ १३-१७

^{२४०}दिन बहादुर थापा, समाजभाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ ४८

^{२४१}डेभिड क्रिस्टल, हाउ ल्याङ्ग्वेज वर्कर्स, पूर्ववत्, पृ ४०९

^{२४२}जोसुवा ए (सम्पा), सन् १९७२, रिडिङ्ग्स इन् द सोसियोलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज, दिहेग : माउटन, पृ १२

विरलै देख्न पाइन्छ। यतिसम्म कि “जापान जस्तो भाषिकरूपले सजात देशमा आइनु अनि कोरियाइ जस्ता भाषिक अल्पसङ्ख्यकमा समेत बहुभाषिक स्थिति रहेको पाइन्छ।”^{२४३}

बहुभाषिकताको स्थिति आउनका पछि एकाधिक कारणहरू रहेका हुन्छन्। ऐतिहासिक दृष्टिले हेर्ने हो भने “राष्ट्रहरूको विजय अभियान अनि विभिन्न भाषाका वक्ताहरूलाई एउटै राजनैतिक इकाइमा समाहित गराउने प्रक्रियाका कारण बहुभाषिकताको विकास भएको मानिन्छ।”^{२४४} यस अतिरिक्त सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक अनि शैक्षिक क्षेत्रमा आएको विकास र परिवर्तनले पनि बहुभाषिकताको स्थिति सिर्जना गरेको मान्न सकिन्छ। द्विभाषिकता वा बहुभाषिकताका सन्दर्भमा वैश्विक स्थितिलाई हेर्दा विशेष गरेर राजनीति, धर्म, संस्कृति, शिक्षा, अर्थ, आर्थिक अनि प्राकृतिक प्रकोप आदि जस्ता कुराहरूले बहुभाषिकताको स्थिति सिर्जना भएको थाहा लाग्छ। भाषाको राजनीति आजको विश्वमा एउटा जल्दोबल्दो विषय देखिन्छ। उपनिवेश, अनि साम्राज्यवाद, ससाना राज्य र राष्ट्रहरूको ठुलो राष्ट्रमा विलय, धेरै राष्ट्रहरूलाई एउटा सिङ्गो महसङ्घमा गाभ्ने कार्य र एउटै नीति निर्माण गर्ने प्रक्रियामा “आदिम जाति जनजातिहरूमाथि विकसित संस्कृति हावी भएको अवस्था, शरणार्थी समस्या”^{२४५} आदि कुराहरूलाई बहुभाषिक स्थितिको सिर्जनामा रहेका राजनैतिक कारण मान्न सकिन्छ। वर्तमान विश्वको बहुलतावादी संस्कारले मानवीय आस्थाको केन्द्र भत्किएको थाहा लाग्छ। मानिसहरूका सांस्कृतिक अनि धार्मिक आस्थालाई यस कुराले धेरै प्रभावित तुल्याएको छ। आजको समाजमा एकातिर धार्मिक हिंसा अझ तीव्र बनेर गएको छ भने अर्कातिर धर्म परिवर्तन हुने क्रममा पनि वृद्धि भएको छ। “धर्मकै कारण कुनै राष्ट्र वा समाज त्याग्ने अनि नयाँ समाजमा समावेश हुने”^{२४६} स्थितिको सिर्जना कतिपय ठाउँमा भएको पाइन्छ। यी सबै कुराले गर्दा पनि बहुभाषिकता सिर्जना भएको देखिन्छ।

आजको वैश्विक समाजमा चिनारी सङ्कट, भाषा सङ्कट जत्तिकै गाढा देखिन्छ। यस्तो परिस्थितिले परसंस्कृति ग्रहण अनि सांस्कृतिक समीकरणको अवस्था बाक्लिएको पाइन्छ। यी सन्दर्भका कारण पनि बहुभाषिकता अझ विस्तारित भएको थाहा लाग्छ।

^{२४३}वर्नार्ड स्पल्स्की, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ५१

^{२४४}वर्नार्ड स्पल्स्की, पूर्ववत्, पृ ५३

^{२४५}डेभिड क्रिस्टल, *हाउ ल्याङ्ग्वेज बक्स*, पूर्ववत्, पृ ४११

^{२४६}डेभिड क्रिस्टल, पूर्ववत्

आधुनिक शिक्षाले पनि बहुभाषिकताको विस्तार गरेको छ। एकाधिक भाषा सिकाइ र अध्ययनले अनि उच्च शैक्षिक संस्थाहरूमा हुने भाषिक सम्प्रेषणले एकातिर बहुभाषिकताको स्थिति सिर्जना भएको छ भने अर्कातिर सरकारी नीतिका कारण पनि बहुभाषी व्यवस्था स्थापना भएको छ। भारतको त्रय भाषा शिक्षा नीति र शिक्षणको माध्यम अङ्ग्रेजी हुनु पर्ने व्यवस्थाले राष्ट्रमा बहुभाषिकताले अझ बढी टेवा पाएको बुझ्न सकिन्छ। यस अतिरिक्त “व्यवसायको खोजीमा हुने आप्रवासन अनि प्राकृतिक प्रकोप, अनिकाल र भोकमारीका कारण पनि व्यापक रूपमा मानिसहरूको स्थानन्तरण भएको पाइन्छ जसले गर्दा मानिसहरू नयाँ भाषा सिक्छन् र बहुभाषी बन्छन्”^{२४७}

विश्वमा बहुभाषिकताको स्थिति सिर्जना हुनका पछि कतिपय रोचक कुराहरू पनि पाइन्छ। उदाहरणका लागि कोलोम्बिया र ब्राजिलका बिचको सीमा क्षेत्रमा अवस्थित उत्तर पश्चिम अमेजनका टुकानो जातिहरूमा एउटा अनौठो नियमलाई लिन सकिन्छ। “टुकानो समाज एउटा बहुभाषी समाज हो र यस जातिका कुनै पनि पुरुषले आफ्नो भाषा बोल्ने वा जान्ने स्त्रीलाई विवाह गर्नु पूर्णरूपले वर्जित छ।”^{२४८} यस समाजमा भिन्न भाषा बोल्ने स्त्रीलाई विवाह गर्नु पर्ने विषय विवाहसम्बन्धी आवश्यक निम्नतम मानक रहेको पाइन्छ। यस्तो नियम रहेका कारण यहाँका गाउँलेहरूमा कैयौँ भाषाको ज्ञान रहेको पाइन्छ। उक्त समाजमा आफ्नो बाबु र आमाको भाषा भिन्न भिन्नै भएको, आफ्नो स्वास्नी र बुहारीको भाषा समेत धेरैजस्तो अवस्थामा भिन्न भएको स्थिति विद्यमान छ। लगभग यस्तै किसिमको स्थिति नेपाली समाजका राई जातिहरूमा पाइन्छ। टुकानो समाजको जस्तो नियम नभए तापनि पाछाअनुसार कै भाषा भएकाले गर्दा कुनै एउटा राई परिवारमा कहिले काहिँ ३ देखि ५ किसिमका भिन्न भिन्न बोली सुन्न पाइन्छ। ‘जति राई उति कुरा’ भन्ने उक्ति यसैले सार्थक पनि लाग्छ। यस दृष्टिले हेर्दा बहुभाषिकताको स्थिति आधुनिकताका कारणले मात्र सिर्जित भएको होइन भन्ने थाहा लाग्छ, तथापि आजको परिदृश्यमा एकभाषी समाजको अस्तित्व अस्वाभाविक देखिन्छ।

द्विभाषिकता र बहुभाषिकतालाई भिन्न भिन्न रूपले चर्चा गरिए तापनि कतिपय विद्वान्हरूले यसलाई पर्यायवाचीका रूपमा प्रयोग गरेका छन्। व्यवहारगत रूपले दुईवटै स्थिति एउटै भएकाले बहुभाषिकता र द्विभाषिकतालाई पर्यायको रूपमा राखेर अध्ययन गरिएको पाइन्छ।

^{२४७}डेभिड क्रिस्टल, हाउ ल्याङ्गवेज बर्क्स, पूर्ववत्

^{२४८}रोनार्ड वाइह, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ९५

देश, समाज, व्यक्ति र स्थितिलाई ध्यानमा राख्दा द्विभाषिकतालाई विभिन्न प्रकारले देखाउन सकिन्छ। कुनै देशमा एकभन्दा बढी भाषाको प्रयोग हुन सक्छ तर त्यहाँका व्यक्ति भने द्विभाषिक नहुन सक्छन्। यस्तो स्थितिलाई देशगत द्विभाषिकता भनिन्छ।^{२४९} यसरी नै कुनै समाजमा कुनै एउटा भाषा औपचारिक स्थितिमा र अर्को चाहिँ अनौपचारिक स्थितिमा प्रयुक्त भए त्यसलाई सामाजिक द्विभाषिकता भनिन्छ।^{२५०} विद्वान्हरूले द्विभाषिकता वा बहुभाषिकतालाई अरू पनि विभिन्न प्रकारमा चर्चा गरेका छन्। यसका व्यक्तिगत द्विभाषिकता, प्रारम्भिक वा आंशिक द्विभाषिकता अनि पूर्ण द्विभाषिकता, स्थायी अनि अस्थायी द्विभाषिकता, सक्रिय अनि निष्क्रिय द्विभाषिकता, समकक्ष द्विभाषिकता, प्रेरणाजन्य द्विभाषिकता, एकीकरणात्मक द्विभाषिकता जस्ता भेदहरूको अध्ययन पनि भएको पाइन्छ।^{२५१}

भाषिक भेदको सिर्जना द्विभाषिकता वा बहुभाषिकताका कारणले पनि हुने गर्दछ। बहुभाषिक स्थितिमा कुनै पनि वक्ताले प्रचलनमा रहेका एकाधिक भाषामध्ये स्थितिअनुसार कुनै एउटा भाषालाई सम्प्रेषण माध्यमका रूपमा चयन गर्दछ। यसैले भाषिक बहुलताका कारण भाषिक भेदको सिर्जना भएको पाइन्छ। यसरी नै विभिन्न परिस्थिति र सामाजिक पृष्ठभूमिका कारण भाषिक भेद र चयनको स्थिति सिर्जना भएको पाइन्छ। राज्यको बहुल जनसङ्ख्याले व्यवहार गर्ने अनुसूचित भाषाका वक्ताहरूमा आदिवासी तथा अल्पसङ्ख्यकहरूका तुलनामा थोरै भाषिक चयनको स्थिति देखिन्छ। बहुभाषिकताका कारण भारतका आदिवासी, पछौटे वर्ग, अल्पसङ्ख्यक आदिका भाषाको प्रचलनमा धेरै प्रभाव परेको देखिन्छ। बहुसङ्ख्यकहरूका भाषा धेरैजसो सम्पर्क भाषाका रूपमा स्थापित भएकाले उनीहरूमा भाषिक परिवर्तन र चयनको स्थिति थोरै रहेको पाइएको छ भने अल्पसङ्ख्यकहरूले सामाजिक धेरै स्थितिहरूमा सम्पर्क भाषाको प्रयोग गर्नु पर्ने बाध्यता रहेकाले उनीहरूको मातृभाषाको प्रचलन र भाषिक भूगोल खुम्चिएको पाइन्छ।

बहुभाषिकताका कारण वक्ताले घर-परिवारमा आफ्नो मातृभाषाको प्रयोग गर्छ भने सरकारी कार्यालय र स्कुलहरूमा अर्कै भाषा अनि बजार गर्दा भिन्न भाषाको प्रयोग गर्दछ। बृहत् सामाजिक सम्पर्कका निम्ति धेरैजसो सम्पर्क भाषाको प्रयोग हुने गर्दछ। विश्व सन्दर्भलाई हेर्ने हो भने उच्च वर्गीय अनि शिक्षितहरू धेरै बहुभाषिक हुन्छन्। शिक्षा माध्यमका रूपमा एउटा भाषा, सामाजिक सम्पर्कका

^{२४९}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५५

^{२५०}चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्

^{२५१}चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ २५६-२५७

निम्ति सम्पर्क भाषा अनि परिवार तथा आफ्ना सम्बन्धीहरूसितको सम्पर्कका लागि मातृभाषाको प्रयोग यी वक्ताहरूले गर्ने गर्दछन्। समाजका अशिक्षित तथा निम्न मध्यम वर्गमा पनि बहुभाषिक स्थिति रहेको पाइए तापनि उनीहरू ती सबै भाषाहरूको प्रयोगमा स्थायी (स्टेबल) र सक्षम (कम्पिटेन्ट) नभएकाले उनीहरूलाई पूर्ण बहुभाषिक मान्न सकिँदैन। सबै भाषाहरूमा पूर्ण ज्ञानको अभाव भएकाले उनीहरूलाई सक्रिय द्विभाषिक वा सक्रिय बहुभाषिक मान्न सकिँदैन। एकाधिक भाषामा समकक्ष सक्षमता (को-अडिनेरी कम्पिटेन्स) नभएकाले पनि यस्ता वक्ताहरूको भाषिक प्रयोग र चयनमा केही भिन्नता पाइने गर्छ। ‘सामाजिक द्विभाषिकताको स्थिति त्यो हो जब एउटा भाषा औपचारिक स्थितिमा र अर्को चाहिँ अनौपचारिक स्थितिमा प्रयुक्त हुन्छ।’^{२५२}

भारतका धेरैजसो राज्यहरूमा कार्यालयीय भाषा अङ्ग्रेजी तथा हिन्दी, बजारको भाषा हिन्दी, सामाजिक प्रचलनको भाषा त्यस क्षेत्रको सम्पर्क भाषा अनि पारिवारिक कोडका रूपमा मातृभाषाको प्रयोग हुने गर्दछ। नेपालमा पनि ‘अधिका अभिलेखहरूमा संस्कृत, तिब्बती र नेवारी भाषाहरूको प्रयोग भएको पाइएकाले बहुभाषिक स्थिति ऐतिहासिक कालदेखि नै रहेको प्रमाणित हुन्छ।’^{२५३} सिक्किमको समाज पनि बहुभाषिक छ। विभिन्न जात-जातिको समागम र ऐतिहासिक एवम् राजनैतिक घटनाक्रम तथा अनुप्रवेशका कारण पनि यहाँ बहुभाषिक स्थितिको सृजना भएको पाइन्छ।

केही समाजवैज्ञानिकहरूले ‘अशिक्षित वा अल्पशिक्षितहरू एकभाषी हुने गर्दछन्’^{२५४} भन्ने मत व्यक्त गरेका भए तापनि विश्वमा आएको प्रौद्योगिक क्रान्ति, आप्रवासन अनि व्यवसायिक परिवर्तनका कारण विश्वका प्रायः सबै समाज नै बहुभाषिक छन्।

२.१६ भाषा लोप अनि भाषा अवलम्बन

वैश्विक परिदृश्यमा आधुनिकतासँगै भाषा सङ्कट र भाषा लोपको स्थिति देखा परेको मानिन्छ। भाषा लोप हुनको पछि धेरै कारणहरू रहेका छन्। ‘द्विभाषिकता र बहुभाषिकताका कारण पनि भाषा सङ्कट अनि भाषा लोप हुने गर्दछ। बहुभाषिक स्थितिका कारण कोड मिश्रण र भाषिक परिवर्तन हुने गर्दछ जसले भाषा सङ्कटको स्थिति सिर्जना गर्दछ।’^{२५५}

^{२५२} चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५५

^{२५३} चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ २५७

^{२५४} रविन्स वर्लिड, म्यान्स मेनी भोइसेज: ल्याङ्गवेज इन् इट्सज कल्चरल कन्टेक्ट, पूर्ववत्, पृ १०१

^{२५५} डेविड ब्याडले, सन् २००२, ‘ल्याङ्गवेज एटिट्युट : द की फ्याक्टर इन् ल्याङ्गवेज मान्तिनेस्स’, इन् डेविड ब्याडले एन्ड माया ब्याडले (सम्पा), ल्याङ्गवेज एन्डेन्जमेन्ट एन्ड ल्याङ्गवेज मेन्टिनेस्स, लन्डन : रुटलेज कर्जन, पृ ६

कहिलेकाहीं थाहै नपाई भाषा विलुप्त हुँदै गएको हुन्छ। कतिपय भाषिक समुदायमा वृद्ध वक्ताहरूमा मात्र भाषा बाँचेको हुन्छ। एउटा पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा भाषा हस्तान्तरण हुने प्रक्रिया धेरै नै थोरै भएसकेको हुन्छ, जुन कुरातर्फ ध्यान गएको हुँदैन।^{२५६}

आजका सन्दर्भमा भाषा जतिसक्दो सरल हुन आवश्यक देखिन्छ। भाषिक क्लिष्टता र शुद्धता प्रतिको रूढ मानसिकताका कारण पनि भाषा लोप हुने गरेको पाइन्छ। युवा र सानाहरूको बोलीलाई बुढा पाकाले अशुद्ध माने नयाँ पुस्ताले उक्त भाषा प्रयोग गर्न वा बोल्न असहज मान्छ र भाषा लोप हुन्छ। यस्ता कतिपय विषयमा लचिलो दृष्टि राखे भाषाको लोपको स्थिति सिर्जना हुँदैन, सँगै पुनरुत्थान पनि हुने गर्दछ। “विगत शताब्दीमा हिब्रु, सन् १९७० को दशक यता वेल्सको वेल्स भाषा अनि आजभोलि स्पेनमा वयस्क लगायत अन्य साना भाषिक समुदायमा देखिएको भाषिक पुनरुत्थान”^{२५७} -सँगै लेख्य भाषा अनि संस्कृतिमा पनि पुनरुत्थान देखिएको मान्न सकिन्छ। मातृभाषाको निर्वहन संरक्षण आनि अवलम्बन आजको सन्दर्भमा आवश्यक देखिन्छ। भाषिक समुदायमा पूर्णतः सचेतना आए मात्र यस किसिमको सकारात्मक अभिव्यक्ति र निष्ठा जागरूक हुने देखिन्छ।

भाषा लोपबारे अध्ययन गर्ने विद्वान्हरूअनुसार “संस्कृति लोप हुनु र अन्य भाषाको प्रभाव बढ्नु नै भाषा लोपको मूल कारण हुन्। मातृभाषामा कुनै सहायक अनि समृद्ध भाषाका शब्दहरूको व्यापक प्रयोग हुन थालेपछि त्यसका वाक्य ती भाषाको संरचनाभित्र पस्नै जान्छन्। अर्थात् समृद्ध भाषाको संरचनागत व्यवस्थाले अल्पसङ्ख्यक भाषा प्रभावित बन्दै जान्छ।”^{२५८} यस्तो स्थितिका कारण विस्तारै भाषा लोपोन्मुख स्थितिमा पुग्दछ। यसैले भाषा अपसरण भाषा लोप हुनको मूल कारण देखिन्छ।

२.१७ भाषा नीति र योजना

भाषालाई सामाजिक सम्पत्ति मानिन्छ। समाजमा प्रचलन अनि प्रयोग हुने भएकाले भाषाका विविध रूप निर्माण हुँदै जान्छन्। भाषाका यिनै विशेषता अनि विविधताका कारण भाषा नीति र भाषा योजनाको आवश्यकता पर्छ। “भाषा योजना भनेको समाजमा प्रचलन र प्रयोगमा रहेका भाषाहरूको प्रयोग र

^{२५६}डेविड ब्याडले, ‘ल्याङ्ग्वेज एटिट्युट : द कि फ्याक्टर इन् ल्याङ्ग्वेज मान्टिनेस्स’, इन् डेविड ब्याडले एन्ड माया ब्याडले (सम्पा), ल्याङ्ग्वेज एन्डेन्जमेन्ट एन्ड ल्याङ्ग्वेज मेन्टिनेस्स, पूर्ववत्, पृ ६-७

^{२५७}डेविड ब्याडले, पूर्ववत्, पृ ७

^{२५८}स्टिफन ए वर्म, सन् २००२, ‘स्ट्राटेजिज् फर ल्याङ्ग्वेज मन्टेनेन्स् एन्ड रिवाइवल’, डेविड ब्याडले एन्ड मायाब्याडले (सम्पा), ल्याङ्ग्वेज एन्डेन्जमेन्ट एन्ड ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स, लन्डन : रुटलेज कर्जन, पृ १३

विकासका निम्ति गरिने नीति निर्माण र तिनको कार्यान्वयन प्रक्रिया हो।”^{२५९} आधुनिक समाज बहुभाषी रहेकाले पनि भाषाका विविध रूप अनि प्रयोग देखा पर्ने गर्दछ। त्यसैले आजको सन्दर्भमा भाषा नीति र योजना अझ धेरै आवश्यक रहेको मान्न सकिन्छ। योजना भन्नाले कुनै पनि कुरा वा कार्यलाई कसरी सही अनि व्यवस्थित ढङ्गमा प्रयोग गर्नु भन्ने कुराको रूपरेखा मान्न सकिन्छ भने नीति कुनै “कार्य सञ्चालन”^{२६०} -का लागि कुनै मानक संस्था, सरकार वा सरकारी निकाय आदिद्वारा अङ्गालिने सैद्धान्तिक मान्यता हो। भाषा योजनाले “सामाजिक विज्ञानको प्रायोगिक पक्षलाई जनाउँदछ। भाषाको विकास संरक्षण तथा सम्बर्द्धनका लागि संस्थागत वा सरकारी स्तरबाट भएको आधिकारिक र दीर्घकालीन प्रयास नै भाषा योजना हो।”^{२६१}

कुनै पनि देश, राज्य वा समाजमा एकभन्दा बढी भाषाहरू प्रचलनमा रहेका हुन्छन्। विभिन्न भाषाका वक्ताहरूको भिन्नाभिन्नै सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक अनि सङ्ख्या गरिष्ठताको पृष्ठभूमि रहेको हुन्छ। एउटै भाषाको पनि भौगोलिक, सामाजिक वा क्षेत्रीय आदि भेदहरू हुन्छन्। सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा समेत भाषिक भेद पाइन्छ। यस्तो स्थितिमा कुनै देश, राज्य वा प्रशासनिक क्षेत्र, समाज आदिमा प्रयोग हुने भाषाहरूको अध्ययन आवश्यक रहन्छ। अध्ययनसँगै भाषासम्बन्धी नीति निर्धारण गर्न अनि भाषाको प्रयोग, प्रचलन, पठन-पाठन, लिपि जस्ता अनेकौँ कुराहरूलाई योजनाबद्ध ढङ्गमा कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने विषय भाषा योजनाभित्र पर्ने मूलभूत विषयहरू हुन्।

कुनै पनि भाषा मान्यता पनि भाषा नीति र योजनाअन्तर्गत पर्ने विषय हो भने मानक भाषाको धारणा पनि भाषा योजनाभित्र पर्ने कुरा हो। हड्सन (सन् १९९९) चयन, कोडिकरण, कार्य विस्तार अनि स्वीकृति- यी चारवटा कुरालाई मानक भाषाका निम्ति आवश्यक अनि महत्त्वपूर्ण पक्ष मान्छन्।^{२६२}

भाषा योजनाका निम्ति मानक रूपको तय आवश्यक कुरा रहन्छ। जब कुनै पनि भाषालाई स्तरगत मान्यता प्राप्त हुँदछ त्यस भाषाले राज्य अनि समाजका विभिन्न निकाय आदिमा प्रयोग हुने अवसर प्राप्त गर्दछ। भाषागत सम्प्रेषणात्मकता, गतिशीलता अनि आधुनिकतालाई अङ्गाल्न सक्ने सामर्थ्य जस्ता कुराहरू भाषामा रहनु आवश्यक देखिन्छ। भाषा नीति अनि योजनामा विभिन्न भाषाहरूको

^{२५९}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २६५

^{२६०}दिनबहादुर थापा, समाज भाषा विज्ञान, पूर्ववत्, पृ ६७

^{२६१}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान, पूर्ववत्, पृ ४५

^{२६२}आर ए हड्सन, सोसियो लिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३३

स्थितिको अध्ययन, भाषा प्रयोक्ताका सङ्ख्या, भाषागत सम्प्रेषण, सजीवता अनि सरलता, उत्पादनशीलता आदि विषय महत्त्वपूर्ण रहन्छ। बहुभाषिक समाजमा “कुन तहको शिक्षाको माध्यम कुन भाषालाई बनाउने, अड्डा, अदालतमा कुन भाषाको प्रयोग गर्ने”^{२६३} सरकारी कार्यव्यापार जस्तै- लोकसभा, विधानसभा आदिमा कुन भाषाको प्रयोग गर्ने, सरकारी वा राजकीय पत्र कुन भाषामा जारी गर्ने, सरकारी मुखपत्र, सञ्चार माध्यम आदि कुन भाषामा प्रेषित गर्ने भनी भाषा नीति बनाइन्छ। यसरी कुनै पनि देश, राज्य वा समाजमा विविध सन्दर्भ अनुरूप देश वा राज्यले अपनाएको भाषासम्बन्धी नीति नै भाषा नीति हो। अर्थात् कुनै भाषा वा भाषाहरूलाई सरकारी व्यवस्थाको व्यवहारमा कसरी ल्याउने अनि व्यवहारमा आएपछि ती भाषाहरूको विकास कसरी गर्ने भन्ने कुरा भाषा योजना र नीतिअन्तर्गत पर्दछ। भाषा योजना कुनै भाषा वा त्यसको रूपको प्रचलन र मान्यताबारे गरिने एउटा सचेत प्रयास हो, जो या त भाषाको स्तरगत मान्यतामा केन्द्रित रहन्छ वा कुनै भाषाको भेद अनि त्यसका आभ्यान्तरिक स्थितिसित सम्बन्धित रहन्छ। अघिल्लो किसिमको योजनालाई स्तरगत योजना अनि पछिल्लोलाई कर्पस योजना भनिएको छ।^{२६४}

भाषा कुनै राष्ट्र, समाज र जातिको चिह्नारीको विशिष्ट माध्यम हो। त्यसैले गर्दा पनि प्रत्येक राष्ट्र, समाज र जाति आफ्नो भाषाप्रति संवेदनशील हुन्छ। प्रत्येक भाषालाई एउटा विशिष्ट जीवनदृष्टि पनि मानिन्छ। यसैले भाषाहरूको प्रचलन, संरक्षण र प्रयोगबारे अचेल तुलनात्मक रूपले धेरै महत्त्व दिइन्छ। भाषाको संरक्षण, प्रयोग विस्तार, र विकासका लागि अचेल राष्ट्रहरूले आआफ्नै भाषा नीति र योजना अवलम्बन गर्ने गरेको पाइन्छ। भाषाहरूको प्रचलन, संरक्षण र विकासका लागि विभिन्न समाज, राज्य र राष्ट्रमा विद्यमान भाषिक अस्थितिको अध्ययन विश्लेषण गरी भाषिक प्रचलन र पृष्ठ पोषणका दिशामा कार्यक्रम वा योजना निर्माण गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने कार्य विशेषलाई नै भाषा नीति र भाषा योजना भनेर चिनिन्छ। यसलाई राष्ट्र, राज्य वा समाजमा प्रचलनमा रहेको विभिन्न भाषाहरूको प्रयोग क्षेत्र निर्धारणको प्रक्रिया पनि मान्न सकिन्छ। भाषा योजना भनेको समाजमा प्रचलन र प्रयोगमा रहेका भाषाहरूको प्रयोग र विकासका निम्ति गरिने नीति निर्माण र तीनको कार्यान्वयन प्रक्रिया हो।^{२६५} योजनाको सामान्य अर्थ कुनै पनि कार्य व्यवस्थित रूपमा सञ्चालित गर्नका निम्ति पहिले नै निर्धारित

^{२६३}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्

^{२६४}रोनाल्ड वाईह, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३३६

^{२६५}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २६५

गरिने कार्यक्रमको रूपरेखा भन्ने हुन्छ। त्यसै गरी नीतिको सामान्य अर्थ पनि सरकार वा संस्था आदिले आफ्नो कार्य सञ्चालनका लागि अँगाल्ने आधारभूत सिद्धान्त भन्ने हुन्छ। भाषा योजना र भाषा नीति यी दुई शब्दको अर्थ फरक फरक भएर पनि प्रयोगको सन्दर्भमा खासै भिन्नता देखिँदैन।^{२६६} भाषा नीति र योजना समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रभित्र पर्दछ। भाषाको मानक रूप तय गर्न, कुनै पनि भाषालाई राष्ट्र भाषाको रूपमा स्वीकृत गर्न अनि राष्ट्र वा राज्यको जातीय वा भाषिक समुदाय सङ्ख्या र उपस्थितिका आधारमा भाषा प्रयोग आदि विषयहरू भाषा नीति र योजनाअन्तर्गत पर्दछ। भाषा नीति र योजनाको कार्यान्वयनमा सामाजिक अनि राजनीतिक विषय पनि महत्त्वपूर्ण कारक हो। कुनै पनि राष्ट्रको भाषा नीति र योजना तयार गर्दा राष्ट्रिय ऐक्यवद्धता, भावनात्मक एकीकरण अनि चिह्नारी र राष्ट्रभक्ति आदि कुराहरूलाई पनि विशेष प्राथमिकता दिइन्छ। समाजमा भाषा व्यवहारको सम्प्रेषण समस्याको समाधान गर्ने उद्देश्यले लामो समय लिएर अवलम्बन गरिएको अनि सरकार प्रदत्त आधिकारिक स्तरमा गरिएको प्रयास नै भाषा योजना हो।^{२६७} भाषा योजना कुनै भाषा वा भाषिक रूपकाबारेमा विचारपूर्वक अथवा सचेत रूपमा गरिएको एउटा हस्तक्षेपको प्रयास हो। यस किसिमको योजना कि त अन्य भाषा वा रूप अनि प्रचलनका आधारमा कुनै भाषाको स्थितिबारे वा त्यही भाषाको आन्तरिक अवस्थाको अध्ययन वा त्यसमा हेरफेर वा परिवर्तन ल्याउने विषयमा केन्द्रित रहन्छ। कहिलेकाहीं यी माथिका दुवै पक्षबारे केन्द्रित रहेर पनि कुनै भाषा वा राष्ट्रको भाषिक योजना गर्ने गरिन्छ। भाषा योजनामा प्रथमतः स्थितिगत योजना अनि पछि संरचनागत योजनालाई ध्यान दिइन्छ।^{२६८} भाषा नीति र योजनाअन्तर्गत कुन भाषाका लागि कुन कार्यक्षेत्र उपयोगी हुन्छ वा कुन भाषा कस्तो सन्दर्भ सापेक्ष हुन्छ भन्ने कुरामा ध्यान दिइन्छ। यसो गर्दा एकातिर प्रयोक्ताको सङ्ख्या र भाषा प्रयोगको विस्तारलाई संज्ञानमा लिइन्छ भने अर्कातिर भाषाको संरचना, शब्दभण्डार, लेखन परम्परा र सामर्थ्यलाई पनि ध्यान दिइन्छ। 'एक भाषिक समुदाय भन्दा बहुभाषिक समाजमा भाषा योजनाको आवश्यकता पर्छ। यस्तो स्थितिमा कुन तहको शिक्षाको माध्यम कुन भाषालाई बनाउने, अड्डा अदालतमा कुन भाषाको प्रयोग गर्ने भनी नीति बनाइन्छ। यसरी विभिन्न सामाजिक सन्दर्भमा देशले अँगालेको भाषासम्बन्धी नीति नै भाषा नीति हो।'^{२६९} शासन

^{२६६}दिन बहादुर थापा, *समाज भाषा विज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ६७

^{२६७}रोनाल्ड वाईह, *एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ३३५

^{२६८}रोनाल्ड वाईह, *एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ३३६

^{२६९}चूडामणि बन्धु, *भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ २६५

व्यवस्था र इतिहासको आदि बिन्दुबाट नै भाषा राजनीति र भाषा नीति सुरु भएको मान्न सकिन्छ। यद्यपि त्यो एकपाखे र सत्ता-साम्राज्य विस्तारको ढालका रूपमा केन्द्रित थियो। यस्तै सिलसिलाबाट भाषालाई वरियता प्रदान गर्ने नीति पनि सुरु भएको मान्न सकिन्छ। आर्य भारतको सन्दर्भमा संस्कृतलाई देवभाषा मानेर यसलाई साम्राज्य विस्तारको भाषा बनाइनु अनि प्राकृत भाषालाई उपभाषा र प्राकृत नाटकलाई उपरूपक मानिनुबाट उक्त कुरा छर्लङ्ग हुन्छ।

भाषालाई वर्गीकरण गर्ने नियम र धारणा यसरी प्राचीनकालदेखि नै सुरु भएको हो। 'कुनै भाषालाई शिष्ट, कुनैलाई ग्राम्य, कुनैलाई भाषा र कुनैलाई बोली वा भाषिकाको दर्जा दिँदै आएको कुरा इतिहासको अध्ययनबाट चाल पाइन्छ।'^{२७०} मानवीय सभ्यता, विचार र व्यवसाय परिवर्तनशील हुन्छ। सभ्यतासँगै समाज र राजनीति पनि बदल्दै जान्छ। यस्तो परिवर्तन सँगसँगै भाषाले पनि बदल्नु पर्ने सामर्थ्य राख्नु पर्ने हुन्छ। भाषा वा भाषाहरू राज्य व्यवस्थाको व्यवहारमा आएपछि भाषा योजनाबारे विचार विमर्श हुन थालेको मान्न सकिन्छ भन्ने मत बन्धुको रहेको पाइन्छ। भाषाले समाज, राजनीतिको नयाँ संस्करणलाई व्यक्त गर्नु सक्नु पर्दछ। विचारका नयाँ आलाप विलाप, वाद र विस्तार, तिनका स्वर अनि शैलीलाई भाषाले अभिव्यक्त गर्नु सक्नु पर्छ। मानव समाज यायावर, कृषि र उद्योगको व्यवसायदेखि इ-विनिमयसम्म पुगिसकेको छ। सभ्यताका यी सबै स्थिति भएर गुञ्जंदा भाषा पनि त्यहीअनुरूप सशक्त बन्नु पर्छ। यदि त्यस्तो नभए त्यस भाषाको सान्दर्भिकता गुम्दै जान्छ र त्यो लुप्तप्रायः हुँदै जान्छ। यस प्रकारका परिस्थितिका कारण पनि राष्ट्र वा राज्यको कुन भाषामा कस्तो सामर्थ्य रहेको छ, कुन भाषालाई कुन प्रकार्य अनि सन्दर्भमा प्रयोग गरिनु पर्ने भन्नेबारे भाषा नीति तय गरिनु आजको आवश्यकता देखिन्छ। सामाजिक जीवनमा भाषाको विशिष्ट महत्त्व रहन्छ। भाषा शासन सत्ता र शक्तिको माध्यम पनि हो। सामाजिक श्रेणीवद्धता, वर्ग तथा जातीय चिह्नारी स्थापनामा भाषाको विशेष भूमिका रहेको हुन्छ। यी कुराहरूले मानिसहरूमा यस्तो स्थिति सिर्जना हुन्छ जसकारण उनीहरू भाषिक अभियान्त्रिकी वा योजनाबारे सोचन थाल्छन्।'^{२७१}

राज्य व्यवस्थामा भाषाको प्रचलन र नीतिको परम्परा निकै पुरानो रहे तापनि आधुनिक सन्दर्भमा भाषा योजनाको थालनी लगभग सत्तरी वर्षअघिदेखि भएको मानिन्छ। नर्वेली भाषाको अध्ययन र विकासका सन्दर्भमा हाउसिन (हगेन)-ले सन् १९५९ मा पहिलोपल्ट भाषा योजनाको कुरा गरेका हुन्। सन्

^{२७०} चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्

^{२७१} वर्नड स्पल्स्की, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ६६

१९५० को दशकमा चलेको भाषा योजनाले मूल रूपमा भाषाको रूप र प्रयोगमा गरिने आंशिक परिवर्तन भन्ने अर्थ बुझाउँथ्यो।^{२७२} प्रारम्भिक वर्षहरूमा भाषा योजनाको उद्देश्य भाषाकै संरचनात्मक विकासका निमित्त कार्य गर्नु थियो। फर्ग्युसनले भाषा योजनालाई भाषा विकासका रूपमा हेरे। उनले भाषा विकासका लेख्यीकरण, मानकीकरण र आधुनिकीकरण यी तीनवटा चरणको कुरा गरे। उसबेला सुरु गरिएको भाषा योजनाको अवधारणा अनुरूप विश्वका भाषाहरूको संरक्षण, विकास र अन्य किसिमका उपलब्धी अपेक्षाकृत हुन नसक्दा यसका विकल्पका रूपमा सन् १९८० यता भाषा नीति सुरु गरिएको हो। आधुनिक भाषा नीति र भाषा योजना समाज भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा काम गर्ने युरोपेली र अमेरिकी विद्वानहरूले प्रयोगमा ल्याएका हुन्,^{२७३} जो पछिबाट एसियाली-अफ्रिकी लगायत अन्य मुलुकहरूमा पनि लागु भयो।

भाषा नीति र भाषा योजना व्यवहारिकतासित पनि जोडिएको हुन्छ। राष्ट्रका सबै भाषाहरूलाई राष्ट्र भाषा बनाउन व्यवहारिक रूपमा उचित लाग्दैन। आधिकारिक वा प्रशासनिक प्रचलन, शिक्षा, व्यापार, अड्डा-अदालत आदि सबै कार्यक्षेत्रमा धेरैवटा भाषाहरूको प्रयोग व्यवहारिक रूपले सम्भव रहँदैन। त्यसैले कुन स्थितिमा, कुन कार्यका लागि, कुन भाषाको प्रयोग उपर्युक्त हुँदछ भन्ने विषयबारे नीति निर्धारण गरिन्छ र त्यही नीतिअनुरूप भाषा योजना प्रक्रियालाई अघि बढाउने कार्य गरिन्छ। वर्तमान विश्वमा कुनै यस्तो देश छैन जहाँ केवल एउटा मात्र भाषाको प्रचलन रहेको होस्। बहुभाषिक स्थितिमा विभिन्न भाषाहरूको अवस्था भिन्न भिन्न रहेको हुन्छ। राष्ट्रका कतिपय भाषाहरूमा लेखनको समृद्ध परम्परा रहेको पाइन्छ भने कतिपय भाषाहरू केवल मौखिक वा कथ्य परम्परामा सीमित रहेका हुन्छन्। लेख्य परम्परा रहेका भाषालाई मानक अनि विशिष्ट मान्ने र कथ्य रूपमा मात्र बाँचेका भाषाहरूलाई अलि निम्न कोटिको मान्ने चलन पनि रहिआएको छ। कथ्य र लेख्य भाषाप्रतिको धारणा, तिनका प्रयोजन र प्रयोग-सीमा, कथ्य भाषाका सन्दर्भमा रहेका लिपिको अभाव अवस्था जस्ता विषयका कारण भाषा प्रयोगबारे विविध समस्याहरू देखा पर्छन्। कुनै भाषाको लेख्य परम्परादेखि नै विकास गर्नु पर्ने हुन्छ भने कुनैमा चाहिँ लेखन पद्धतिमा आवश्यक सुधार गर्नु पर्ने हुन्छ। त्यसैले भाषा योजना ‘भाषासँग सम्बन्धित समस्याहरूको समाधानात्मक गतिविधितर्फ उन्मुख रहन्छ।’^{२७४} यस किसिमको परिस्थितिका

^{२७२}वर्नड स्पल्सकी, पूर्ववत्

^{२७३}दिन बाहदुर थापा, *समाज भाषा विज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ६७

^{२७४}हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ४६

कारण भाषा योजना कार्य कहिलेकाहीं समस्यामूलक अनि जटिल पनि हुने गर्दछ। विश्वमा विकसित, विकासशील एवम् औपनिवेशिक शासनबाट स्वतन्त्र बनेका एसिया-अफ्रिकाका नवउदीयमान राष्ट्रहरूमा आआफ्नै किसिमका भाषिक स्थिति र त्यससित सम्बन्धित समस्या रहेका छन्। बहुभाषिक देशमा भाषा नै राष्ट्रिय अखण्डताको बाधक पनि हुन सक्छ भने उद्योग, व्यापार, प्रशासन, शिक्षा आदि जस्ता विभिन्न राष्ट्रिय गतिविधिमा आधुनिकीकरण गर्नुका साथै तिनलाई व्यक्त गर्ने अभिव्यक्तिको साझा माध्यमको खोजी र छनोट गर्न पनि त्यतिकै समस्यामूलक हुन्छन्। भाषा योजनाअन्तर्गत यस्ता विषयबारे ठोस कार्यनीति खोजी निकाल्ने प्रयास गरिन्छ,^{२७५} जसलाई कहिलेकाहीं पुनर्विचार र संशोधन पनि गर्ने गरिएको पाइन्छ।

भाषा योजनाबारे क्लसले सन् १९७१ मा प्रस्तुत गरेको दुईवटा पक्ष सर्वाधिक स्वीकृत रहेको पाइन्छ। उनले भाषा योजनालाई स्थितिगत योजना र संरचनागत योजना गरी दुईवटा पक्षमा विभाजित गरेका छन्। हलिडे (सन् १९७२)-ले यी कुराहरूलाई आन्तरिक र बाह्य भाषा योजना भनेर छुट्ट्याएको पाइन्छ। भाषा नीति र योजनाबारे काम गर्ने नास अनि रुविनले पनि आआफ्नो वर्गीकरण प्रस्तुत गरेका छन्। नास (सन् १९७१)-ले भाषा नीतिलाई औपचारिक भाषा नीति, शैक्षिक भाषा नीति र सामान्य भाषा नीति गरी तीन प्रकारले छुट्ट्याएका छन् भने रुविन (सन् १९७१)-ले लक्ष्य वा प्रयोगका आधारमा भाषा योजनाको भाषिकेतर लक्ष्य, अर्धभाषिक लक्ष्य र भाषिक लक्ष्य गरी तीनवटा लक्ष्यबारे कुरा गरेका छन्। उनले भाषिकेतर लक्ष्यअन्तर्गत भाषाको प्रयोग क्षेत्रसम्बन्धी योजना, अर्धभाषिक लक्ष्यमा लेखन, हिज्जे र उच्चारणसम्बन्धी योजना र भाषिक लक्ष्यअन्तर्गत शब्दभण्डारको विस्तार र स्तरीकरण तथा शैलीको विकास आदि कुराबारे चर्चा गरेका छन्।^{२७६}

भाषा योजनाका सन्दर्भमा क्लसको मोडल नै धेरै प्रचलित मानिएको छ। तथापि अचेल स्थितिगत योजना र संरचनागत योजनाका अतिरिक्त सम्प्राप्तिगत योजना (एक्युजिसन प्लानिङ)-को चर्चा पनि हुने गरेको पाइएको छ। जसरी स्थितिगत योजना भाषाको नीति र संरचनागत योजना भाषाको स्वरूपसँग सम्बन्धित रहन्छ त्यसरी सम्प्राप्तिगत योजना भाषाको प्रयोक्तासँग सम्बन्धित रहन्छ।

^{२७५} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ ४७

^{२७६} चूडामणिबन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २६८

सम्प्राप्तिगत योजनामा खास स्थितिमा कार्यान्वयन गर्नका निम्ति बनाइएका संरचनागत योजनाबाट लाभान्वित गर्नका निम्ति कार्य हुन्छन्^{२७७}

क्लसले कुरा गरेको स्थितिगत योजनाअन्तर्गत कोडीकरण र स्तरीकरणको कार्य गरिन्छ भने संरचनागत योजनाअन्तर्गत भाषा विकासको कुरा गरिन्छ। अर्को शब्दमा स्तरगत योजनाअन्तर्गत भाषाको स्तरवृद्धि र स्तर निर्धारण गर्ने कार्य गरिन्छ भने संरचनागत योजनाले भाषाको आन्तरिक स्वरूपहरूको विकासलाई महत्त्व दिन्छ।^{२७८} स्तरगत योजनाअन्तर्गत कुनै पनि भाषालाई प्रदान गरिने मान्यतासम्बन्धी विषय पनि पर्दछ। राष्ट्र भाषा, राज्य भाषा, प्रशासनिक वा आधिकारिक भाषा, शिक्षाको भाषा, सञ्चार, अड्डा-अदालतको भाषा आदिबारे नीति निर्धारण गरिने कार्य स्तरगत योजनाअन्तर्गत गरिन्छ भने भाषाका शब्दावली, हिज्जे, वाक्यगठन र शैली विकास आदिजस्ता विषयबारे गरिने योजना संरचनागत योजनाअन्तर्गत पर्दछन्।^{२७९} फर्ग्युसनले संरचनागत योजनाका तीनवटा चरण रहने कुरा गरेका छन्। ती हुन्- लेखन पद्धतिको विकास, मानकीकरण र आधुनिकीकरण। कुनै स्थितिमा कुनै भाषिकालाई मानक भाषाका रूपमा ग्रहण गर्ने प्रक्रिया अनि धैरेजसो स्थितिमा बहुसङ्ख्याले प्रयोग गर्ने भाषाको प्रयोग र कार्यक्षेत्र विस्तार अनि त्यसको मान वा गुणस्तर विकास जस्ता क्रियाकलाप भाषा नीति र योजनाभित्र पर्दछन्। पछिल्लो किसिमको योजना भाषाको लेख्य रूपको विकासमा केन्द्रित रहेको हुन्छ। जब कुनै भाषालाई विशेष सन्दर्भ वा कार्यका लागि वा सरकारी शासकीय कार्य, पाठ्य पुस्तक प्रकाशन वा शिक्षण आदि जस्ता कार्यका लागि उपर्युक्त मानिन्छ तब त्यस भाषाको संरचनागत सुधार वा विस्तार गर्ने योजना गरिन्छ। यस दृष्टिमा स्थितिगत योजना र संरचनागत योजना सिलसिलाबद्ध ढङ्गमा गरिने कार्य हुन् भन्ने बुझिन्छ। स्तरगत योजनाको एउटा पक्ष कुनै भाषालाई मानक रूपमा स्वीकार गर्नु हो भने 'संरचनागत योजनाको एउटा पक्ष भाषाको मानकीकरण प्रक्रिया हो।'^{२८०} भाषाको मानक रूप तयार गर्दा चयन, कोडीकरण, प्रकार्य (भाषाको), विस्तार अनि स्वीकरण-यी चारवटा पक्ष विशेष रूपले महत्त्वपूर्ण रहन्छ।^{२८१} कुनै पनि भाषाको मानक तयार गर्दा वा कुनै भाषा वा भाषिकालाई मानक बनाउने प्रक्रियामा त्यस भाषाको सामाजिक अनि राजनीतिक महत्त्व पनि महत्त्वपूर्ण रहने गरेको पाइन्छ। 'भाषाको मान,

^{२७७} चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ २६७-२६९

^{२७८} हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान, पूर्ववत्, पृ ५३-५५

^{२७९} चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २६८-२६९

^{२८०} वर्नड स्पल्सकी, सोसियो लिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ६७

^{२८१} आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३२-३३

प्रतिष्ठा र प्रभाव पनि यस दिशामा उत्तिकै महत्त्वपूर्ण रहन्छ।^{२८२} भाषा योजना प्रक्रियाअन्तर्गत भाषाको आधुनिकीकरण पनि पर्दछ। आधुनिक समाज र सामाजिक आवश्यकता अनुरूप भाषालाई समृद्ध बनाउने काम भाषाको आधुनिकीकरणभित्र पर्दछ।^{२८३} भाषाको विकास यसका प्रयोक्ताहरूको विकाससित पनि सम्बन्धित छ। भाषालाई प्रयोगका विविध सन्दर्भहरूमा व्यवहार गर्न समर्थ बनाइए त्यसले भाषाको आधुनिकीकरण प्रक्रियालाई अँगाल्दछ। शिक्षाको माध्यमका रूपमा भाषाको प्रयोग गरिँदा प्रथमतः त्यस भाषाका कोश, व्याकरण तथा विविध विषयका पुस्तकादिको प्रकाशन हुनु आवश्यक देखिन्छ। यस्ता क्रियाकलाप आधुनिक तथा सान्दर्भिक हुन आवश्यक छ।

कुनै पनि भाषाको योजना र त्यसको कार्यान्वयनपश्चात् त्यस भाषाको कार्यक्षेत्र वा प्रकार्य विस्तार हुने मानिन्छ।^{२८४} भाषालाई कुनै राष्ट्र वा जातिलाई एक सूत्रमा बाँध्ने एउटा विशिष्ट साधन मानिन्छ। कुनै पनि भाषाका आफ्नै मौलिक विशेषता हुन्छन्। त्यसमा विद्यमान सङ्केत व्यवस्था, प्रतीक एवम् लाक्षणिक प्रयोगादिले त्यस भाषाका प्रयोगकर्तामाझ आपसी सम्बन्ध र निकटता स्थापित गर्दछ। त्यसैकारण पनि राष्ट्रिय भाषा नीतिअन्तर्गत राष्ट्र भाषा, आञ्चलिक भाषा आदिको चयन गरिन्छ। भाषा जाति अनि राष्ट्रियताको चिह्नारी हो र यसले वक्ताहरूलाई अरू भन्दा भिन्न परिचय दिन्छ। राष्ट्रिय ऐक्यवद्धता र चिनारीका लागि राष्ट्रका आआफ्नै राष्ट्र भाषा हुने गरेको पाइन्छ। तथापि भारत जस्तो बहुभाषी समाजमा भाषा नीति र योजना एउटा जटिल कार्य बन्न जान्छ। हिन्दी राष्ट्र भाषा भए तापनि दक्षिण अनि पूर्वोत्तर भारतका राज्य र जनगणले हिन्दीलाई स्वीकार गर्दैन। भिन्न भिन्न जाति, संस्कृति र परिवेशगत विविधता र बहुलता भारतको परिचय हो र यही “विविधतामा एकता”-को सूत्रका आधारमा भारतमा बाइसवटा भाषालाई संवैधानिक मान्यता प्राप्त छ।

कुनै पनि राष्ट्रले आफ्नो भाषा नीति र भाषा योजना कार्यान्वयन गर्दा स्थानीयतालाई प्राथमिकता दिनु पर्ने बुझिन्छ। स्थानीय रङ्ग जस्तै जाति, भाषा, संस्कृति, भूगोल, राष्ट्र र एकता, आपसी सम्बन्ध जस्ता कुराहरू यस सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण रहन्छ। राष्ट्रका भिन्न भिन्न भाषिक समूहका आआफ्नै विशिष्ट परिचय-परम्परा रहिआएको हुन्छ। यस्तो परम्परा सांस्कृतिक रूपमा स्थापित भएका हुन्छन् जो भाषाको

^{२८२}आर ए हड्सन, पूर्ववत्, पृ ३३

^{२८३}पुष्कर पराजुली, सन् २००३, ‘नेपाली भाषाको आधुनिकीकरण’, वत्स गोपाल (सम्पा), सिक्किम अकादमी जर्नल २००२-२००३, गान्तोक : सिक्किम अकादमी, सिक्किम सरकार, पृ २३

^{२८४}आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३३

माध्यमद्वारा व्यक्त हुन्छन्। यस्ता परम्परागत सांस्कृतिक अभिव्यक्ति साधनलाई उपेक्षा गरिए त्यसले राष्ट्रिय एकतामा प्रतिकूल प्रभाव पार्दछ। भाषा परिचय अब्जाले राष्ट्रमा अथवा राष्ट्रका विभिन्न समूहमा असन्तुष्टि र विरोधको लहर सिर्जना गरिदिन्छ। त्यसैले भाषा राष्ट्रवादलाई देशको भाषा नीतिले अदेखा गर्न नमिल्ने देखिन्छ। देशमा उपस्थित सबै किसिमका भाषिक अभिव्यक्तिलाई संज्ञानमा लिएर तिनीहरूको प्रयोग सन्दर्भअनुरूप नीति निर्माण र विकास योजना गरिनाले भाषाहरूको संरक्षण मात्र होइन सम्पूर्ण मानवीय सभ्यता र सामूहिक विश्वदृष्टिको संरक्षण पनि हुने देखिन्छ। कतिपय देशमा औपचारिक सन्दर्भमा मान्यता प्राप्त भाषा (प्रशासनिक, आधिकारिक)-को प्रचलन रहे तापनि त्यसलाई देशका जनताले आफ्नो राष्ट्र भाषाका रूपमा स्वीकार गरेको पाइँदैन। देशव्यापी आधिकारिक प्रयोगमा रहे तापनि यदि त्यस भाषा विशिष्ट किसिमको राष्ट्रिय चिनारी व्यक्त गर्न असमर्थ रहे त्यसलाई राष्ट्र भाषाका रूपमा स्वीकार्यता प्राप्त हुँदैन। उदाहरणका लागि पारागुएको भाषा परिवेशलाई हेर्न सकिन्छ। पारागुएमा स्पेनेली अनि गोरानी-यी दुवै भाषा सराबरी चल्छ। सन् १९६७ मा पारागुएमा स्पेनेली तथा गोरानी भाषालाई राष्ट्र भाषाका रूपमा मान्यता दिइए तापनि बहुसङ्ख्यक जनताले स्पेनेलीलाई राष्ट्र भाषा मान्न अस्वीकार गरे। गोरानीद्वारा नै उनीहरूको सांस्कृतिक परम्परा अनि विशिष्ट चिनारी अभिव्यक्त हुने भएकाले उनीहरू गोरानीलाई नै राष्ट्र भाषा मान्दछन्।^{२५} यसैले भाषा नीतिबारे निर्णय तिन अघि भाषाप्रति जनगणको सामूहिक मनोवृत्ति बुझ्न पनि आवश्यक रहने देखिन्छ। आजको वैश्विक समाज बहुभाषिक छ। एकातिर बहुभाषिकताको विस्तार देखिन्छ भने अर्कातिर भाषा विलुप्तिक्रम पनि बढिरहेको छ। बहुसङ्ख्याले बोल्ने एवम् आजको सन्दर्भसित बाँच्न सामर्थ्य राख्ने भाषाको वर्चस्व बढ्दै गइरहेको छ भने अल्पसङ्ख्यकले व्यवहार गर्ने, डिजिटल सभ्यतामा असान्दर्भिक मानिएका भाषाहरू अनावश्यक बन्दै विलुप्त हुने गरेको पाइन्छ। यस किसिमको सन्दर्भसित जुझनका लागि भाषा नीति र भाषा योजनाको आवश्यकता बढेर गएको मान्न सकिन्छ। वर्तमानमा जीवनको हरेक क्षेत्रमा हावी बनेको विश्व-बजारवाद अनि डिजिटल क्रान्ति र डिजिटल विभाजन, सांस्कृतिक उपनिवेश जस्ता कुराहरूले एकातिर केही भाषाहरूको कार्यक्षेत्र विस्तार गरेको छ भने धेरैजसो भाषाहरूको भूगोल खुम्चिँदै गइरहेको छ। आधुनिक विश्वका हरेक परिस्थितिमा आफुलाई अभिव्यक्त गर्न सक्षम केही भाषाहरू अझ बढी सशक्त भइरहेका छन् भने धेरै भाषाहरू र विशेष गरेर आदिवासी, जनजाति, वनवासी एवम् भाषिक अल्पसङ्ख्यकहरूका भाषा

^{२५}जेनेट होल्म्स, एन इन्टरडक्सन टु सोसियो लिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ १०३-१०४

लुप्तप्रायः हुँदै गइरहेका छन्। भाषाका सन्दर्भमा वर्तमानमा देखिएका यी समस्याहरूको निदानका निम्ति पनि विश्वमा सशक्त भाषा नीति र भाषा योजना अझ बढी अनिवार्य रहेको मान्न सकिन्छ।

२.१८ निष्कर्ष

समाज भाषाविज्ञानअन्तर्गत भाषाको समाज सापेक्ष अध्ययन गरिन्छ। समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणा को विकास भएको पचास वर्षमा यसले अध्ययनका विभिन्न पक्षहरूलाई अङ्गीकार गरेको छ। भाषा सामाजिक विषय हो, त्यसैले यो समाज सँगसँगै परिवर्तित हुने गर्दछ। सभ्यताको अकाट्य नियम भनेको नै परिवर्तन हो भने सभ्यताको एउटा महत्त्वपूर्ण संवाहक भाषा हो। भाषाद्वारा नै सभ्यता मुखरित हुँदछ। सामाजिक सङ्कथन, सम्पर्क र सम्प्रेषण भाषाद्वारा नै सम्भव रहन्छ। त्यसैले सभ्यता अनि सामाजिक संरचनामा आउने परिवर्तनसँगै भाषिक संरचना, प्रयोग र स्थितिमा पनि हेरफेर आउने गर्दछ। समाज अनि भाषाका सन्दर्भमा आएका यस्ता परिवर्तनका कारण नै समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रअन्तर्गत विभिन्न पक्ष, पद्धति र प्रयोगको विकास भएको पाइन्छ। सामाजिक वर्गीकरण र स्थिति वा सन्दर्भअनुरूप भाषामा पाइने भेद अथवा विविधताबारे रहेका सैद्धान्तिक चर्चा धेरै अधिदेखि प्रारम्भ भएको मानिन्छ। तथापि वैश्वीकरणसँगै बढेको आप्रवासन अनि सामाजिक अन्तर्मिश्रण र सांस्कृतिक वर्णसङ्करको स्थितिका कारण भाषामा नौला-नौला रूपको विकास पनि भएको देखिन्छ। कोड मिश्रण र परिवर्तन अनि पिजिन र क्रिओल जस्ता भाषा वा भाषिक स्वरूपको विकासका पछि सामाजिक कारणहरू नै मुख्य रहेको मान्न सकिन्छ। वर्तमानमा आएको विज्ञान-प्रौद्योगिकी विकास र सूचना क्रान्तिका कारण पनि विश्वका प्राय सबैजसो भाषा प्रयोगमा विचलन आएको बुझिन्छ। यिनै सन्दर्भका आधारमा समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र अझ विस्तारित हुने सम्भावना देखिन्छ। समाज सँगसँगै समाजमा व्यवहार हुने भाषा पनि निरन्तर परिवर्तन हुने गर्दछ। त्यसैले समाज भाषाविज्ञान अनि समाजभाषिक अध्ययन क्षेत्र सधैं सान्दर्भिक रहने देखिन्छ। यस क्षेत्रमा अझ बढी नौला सन्दर्भ अनि नवीन सैद्धान्तिक अवधारणा र विषय समावेश हुँदै जाने कुरा पनि सम्भाव्य देखिन्छ।

तेस्रो अध्याय

सिक्किममा लेप्चा जाति अनि भाषा

३.१ परिचय

सिक्किम भारतको उत्तर पूर्वमा अवस्थित एउटा सानो हिमाली राज्य हो। जातीय सांस्कृतिक एवम् भाषिक विविधताले प्रसिद्ध सिक्किम पूर्वी हिमालयको अविच्छिन्न शृङ्खलाका लागि पनि चिनिन्छ। प्राकृतिक सम्पदा अनि जीव विविधतासँगै आधुनिक विज्ञान र संरक्षण नीतिलाई अग्रगति दिने स्थानीय समुदायहरूका पारम्परिक ज्ञानका कारण पनि यो राज्य पवित्र/सांस्कृतिक भूभागका रूपमा पनि चिनिएको छ।^१

सिक्किम छिमेकी राष्ट्र नेपाल र भूटान तथा चीन प्रशासित क्षेत्र तिब्बत एवम् पश्चिम बङ्गाल राज्यसित आफ्नो वैभवशाली सामाजिक-सांस्कृतिक र आर्थिक सम्बन्धका साथै सामरिक महत्त्वको स्थानमा स्थित छ। आफ्नो वैभवशाली इतिहास र भू-पारिवेशिकी चरित्रका कारण सिक्किमले समयअनुसार विभिन्न भाषाहरूलाई सह-जीवन जीउने र सह-विकसित हुने मलिलो धरातल प्रदान गरेको मान्न सकिन्छ।^२ सन् २०११ को जनगणना रिपोर्टअनुसार सिक्किममा ६०७६८८ जनसङ्ख्या रहेको छ। उक्त रिपोर्टअनुसार सिक्किम देशकै सबैभन्दा कम जनसङ्ख्या भएको राज्य हो। क्षेत्रफलका दृष्टिले सिक्किम गोवापछि दोस्रो सानो राज्य हो र यो राज्य ७०९६ वर्ग किलोमिटरका साथमा भारतको समग्र भौगोलिक क्षेत्रको ०.२२ प्रतिशत भागमा अवस्थित छ।^३ यसको फैलावट उत्तरदेखि दक्षिणसम्म ११४ किलोमिटर छ भने पूर्वदेखि पश्चिमसम्म ६४ किलोमिटर रहेको छ।^४ प्रशासनिक रूपमा यो अघि पश्चिम, उत्तर र दक्षिण गरी चार जिल्लामा बाँडिएको थियो तर मार्च २०२२ देखि अन्य दुइवटा जिल्ला पनि थपएका छन्। वर्तमान सिक्किम गान्तोक, मङ्गान, नाम्ची, गेजिङ, सोरेङ र पाकिम गरी जम्मा छवटा

^१ई वर्नबाउम, सन् १९९७, *सेक्रेड माउन्टेन्स अन्ड वल्ड*, वेक्ले: सिए युनिभर्सिटी अन्ड केलिफोर्निया प्रेस; पि एस रामाकृष्णन्, सन् २०००, *माउन्टेन वायोडाइवर्सिटी, ल्यान्ड युज डाइनामिक्स, एन्ड ट्रेडिसनल इकलजिकल नलेज*, न्यु दिल्ली: अक्सफर्ड एन्ड आइबिएच पब्लिसिङ; पि एस रामाकृष्णन्, सन् २००४, 'ग्लोबली इनपनिटेन्ट इन्जिनियस एग्रिकल्चरल हेरिटेज सिस्टिम्ज (जिआइएएचएस); एन इको-कल्चरल ल्यान्डस्केप पर्सोक्तिव', एफएओ वेवसाइड www.fao.org/ag/agl/agll/giahs/documents/backgroundpapers_ramankrishnan.doc, 05.12.2017; जो एममल्लार्च, सन् २००८, *प्रोटेक्टेड ल्यान्डस्केप एन्ड कल्चरल एन्ड स्प्रिचिवल वेल्युज*, भोलुम २, 'वेल्युज अन्ड प्रोटेक्टेड ल्यान्डस्केप एन्ड सिस्केप', आइयिसिएन, जिटिजि एन्ड ओब्रा सोसियल दे काइसा कतालिनिया, हाइडेलबर्ग: कास्परेग वर्लाग

^२बलराम पाण्डे (सम्पा), सन् २०१८, *भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण: सिक्किमका भाषाहरू*, (खण्ड २६, भाग ३), दिल्ली: ओरिन्ट ब्ल्यक्सवान प्रा लि, पृ xxxiv

^३महेन्द्र पी लामा (सम्पा), सन् १९९४, *सिक्किम: सोसाइटी, पलिटी, इकोनमी, इनवायरन्मेन्ट*, न्यु दिल्ली: इन्डस पब्लिसिङ कम्पनी, पृ ३

^४जे आर सुब्बा, सन् २००८, *हिस्ट्री कल्चर एन्ड कस्टम्ज अन्ड सिक्किम*, न्यु दिल्ली: ज्ञान पब्लिसिङ हाउस, पृ २

जिल्ला छन्। गान्तोक, राज्यको राजधानी र पर्यटन तथा प्रशासनिक क्रियाकलापहरूको केन्द्रबिन्दु पनि हो।

प्राचीन समयमा लेप्चा पनुहरूद्वारा प्रबन्धित यस प्रदेशलाई मायल् ल्याड भनिन्थ्यो। यस अञ्चलका मूल अनि प्राचीन बासिन्दा लेप्चा मानिए तापनि लिम्बू, मगर र भोटियाहरू पनि सिक्किममा धेरै अधिदेखि रहिआएको उल्लेख पाइन्छ।^५ ए सी सिन्हा (सन् १९८३) लेख्छन्-“तिब्बती अन्वेषक अनि उपनिवेशक खेबुम्सा नयाँ ठाउँको खोजीमा, डेन्जोड (सिक्किम)-मा झरो। त्यसबेला सिक्किममा किराती जनजातिहरू, जस्तै- लेप्चा, लिम्बू र मगरहरू पातलो सङ्ख्यामा बसोबास गर्दथे अनि तिनीहरूलाई आफ्नै कबिलाका मुखियाहरूले शासन गर्थे। सम्भवतः उनीहरूमा केन्द्रीय प्रशासनको परम्परा थिएन।^६ कालान्तरमा अन्य जातीय समूहहरू पनि सिक्किम आए जसलाई आज नेपाली भन्ने संश्लेषित नामले चिनिन्छ। भारतमा अङ्ग्रेजी उपनिवेश रहेको बेला सिक्किमको आफ्नै एउटा अक्षुण्ण राष्ट्रिय अस्तित्व थियो। सन् १९७५ मा बाइसौँ राज्यका रूपमा भारतमा विलय हुनअघि, सिक्किम भारतको एउटा संरक्षित राज्य रहेको थियो। सन् १९७५ मा भारतमा विलय भएपश्चात सिक्किम सन् २००२ मा उत्तर-पूर्वी परिषद्को सदस्य बन्यो। वर्तमान कालमा लेप्चा भोटिया र नेपालीलाई सिक्किमका मूल बासी भनेर चिनिन्छ।

कुनै विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रका विभिन्न नामहरू र तिनीहरूले दिने सामूहिक अर्थहरू जान्न भाषाशास्त्री र भाषामाथि चासो राख्ने जिज्ञासुका निम्ति एउटा महत्त्वपूर्ण स्रोत हुन सक्छ।^७ यदि यस्तो अभिलाषाले हेरेमा सिक्किम अध्येताहरूका लागि एउटा रोचक अध्ययन क्षेत्र बन्न सक्छ। संसारका कूल जनसङ्ख्याको .००८६ प्रतिशत मात्र जनसङ्ख्या भएको यस सानो भूखण्डका पाँचवटा नामहरू अभिलिखित छन्।^८ जसले यहाँको भाषिक विविधतालाई दर्शाउँछ।

सिक्किमलाई यहाँका आदिम जाति लेप्चाहरू ने मायल् रेनज्योड ल्याड वा सङ्क्षिप्तमा मायल् ल्याड वा रेनज्योड भन्ने गर्छन् जसको अर्थ ‘लुकेर बसेको स्वर्ग’ भन्ने हुन्छ। तिब्बतीहरू यसलाई डे जोड

^५थुटोब नामग्याल एन्ड योस्सी डोल्मा, सन् १९०८, हिस्ट्री अन्ड सिक्किममा उल्लेख भएअनुसार लिम्बू वा चोड र मगरहरू सिक्किमका पुराना बासिन्दाहरू हुन्।

^६ए सी सिन्हा, सन् १९८३, स्टडिज इन द हिमालयन कम्युनिटिज, न्यु दिल्ली : बुक्स टुडे, पृ ५

^७पी बोर्डेउ, सन् १९९०, द लजिक अन्ड प्रेक्टिस, क्याम्ब्रिज : पलिटी प्रेस, पृ २०-२४

^८बलराम पाण्डे (सम्पा), भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण: सिक्किमका भाषाहरू, पूर्ववत्, पृ xxxiii

भन्दथे जसको अर्थ 'धानको उपत्यका' हुन्छ।^१ भोटियाहरू यसलाई बेयुल् डेमा जोड भन्दछन्, जसको अर्थ 'धानको देश' भन्ने हुन्छ। सिक्किमलाई स्थानीय नेपाली जनगणले इन्द्रकिल पनि भन्ने गरेको पाइन्छ। कञ्चनजङ्घा अवस्थित रहेका अनि विविधताले सम्पन्न घना जङ्गल भएकाले पनि यस प्रदेशमा धेरै वर्षा हुने गरेकाले पनि हुन सक्छ यस भूभागलाई वर्षाका देउता इन्द्रको किल्ला-इन्द्रकिल भनिएको हो। धेरैजसो नेपाली साहित्यकारहरूले यस भूभागलाई 'स्वर्गको फूलबारी' (नन्दन कानन) भनेर पनि अभिहित गरेका छन्।^{१०} वर्तमानमा प्रचलित सिक्किम नाम चाहिँ लिम्बू 'सु-खिम' शब्दको अङ्ग्रेजीकृत रूप हो। सिक्किम नाम नै राजपत्र, गेजेट वा प्रशासनिक रूपमा अधिसूचित भएको पाइएकाले यस शोधपत्रमा सिक्किम नै प्रयोग गरिएको छ। यही नाम नै सर्वाधिक प्रचलित तथा आधिकारिक रूपले मान्य रहेको पाइए तापनि आज पनि सिक्किमका जात जातिहरू आफ्नो मातृभाषामा सिक्किमबारे कुराकानी गर्दा आफ्नै भाषाको नाउँद्वारा चिनाउने गर्छन्। लिम्बू भाषामा सुखिम भन्नाले 'नयाँ घर' (सु- नयाँ, खिम- घर वा ठाउँ) भन्ने हुन्छ। इतिहासअनुसार सिक्किमका दोस्रो छोग्याल तेन्सुङ नामग्याल (ई १६४४-१७००)-ले लिम्बूवान अरूण उपत्यकाका लिम्बू राजा योयो हाङ कि छोरी मुक्वाँ थुङ्ममालाई तेस्रो रानीका रूपमा विवाह गरेका थिए। राजा तेन्सुङका अन्य दुईवटी रानी (जेठी- तिब्बती, माइली- सेर्पा) भएकाले यी लिम्बू रानीका निम्ति उनले नयाँ घर बनाइ दिएकाले अनि रानीका साथ लागेर आउने धेरैजना लिम्बूहरूका निम्ति सिक्किम एउटा नयाँ घर जस्तै भएकाले पनि लिम्बूहरूले यस ठाउँलाई सुखिम भन्न थाले जो कालान्तरमा अङ्ग्रेजीकृत भइ सिक्किम बन्यो।

३.२ सिक्किममा लेप्चा भाषाको व्यवहार: ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

स्थान अनि परिवेशसित भाषाको प्रगाढ सम्बन्ध रहेको हुन्छ। कुनै पनि जातिको भौगोलिक अविस्थितिले भाषाको प्रचलन, प्रचार-प्रसारलाई प्रभाव पार्ने गरेको कुरा भाषा विज्ञानीहरू स्विकार्छन्। एकातिर भौगोलिक एक पक्षीय स्थिरता र स्तरका कारण भाषिक आद्यरूपको चलन पाइन्छ भने अर्कातिर केन्द्रमा स्थापित भाषाहरूको विभेदपूर्ण नीतिले यस्ता भाषाहरूको विकासमा बाधा पुऱ्याएको छ। इको-भाषाविज्ञानीहरूले मानव केन्द्रित भाषिक संरचनाको बढ्दो प्रचलन जैविक पर्यावरणको विनाशको एउटा

^१सी ए बेल, सन् १९८७, *अ पोर्ट्रेट अफ् दलाई लामा: द लाइभ एन्ड टाइम्स अफ् द ग्रेट थर्दिन्थ*, विस्डम पब्लिकेसन्स्, पृ २५

^{१०}बलराम पाण्डे (सम्पा), सन् २०१८, *भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण, सिक्किमका भाषाहरू*, पूर्ववत्, पृ xxxiii

कारण हुन सकछ भन्ने मत प्रस्तुत गरेकाले^{११} पनि भाषा र पर्यावरण/परिवेशमाझ निकट सम्बन्ध रहेको मान्न सकिन्छ।

एडवर्ड सपिरले भाषा र परिवेशमाझ धेरै नजिकको सम्बन्ध रहने कुरा सन् १९११ तिर नै गरेका हुन्। उनको लेख 'भाषा र परिवेश' प्रथमपल्ट 'अमेरिकन एन्थ्रोपोलजिस्ट'-मा सन् १९११ मा छापिएको हो। यही लेख सन् १९१२ मा क्यालिफोर्निया युनिभर्सिटी प्रेसबाट प्रकाशित 'सेलेक्टेड राइटिङ्ग्स इन ल्याङ्ग्वेज, कल्चर एन्ड पर्सनालिटी'-मा छापिएको पाइन्छ। यस लेखमा सपिरले भाषा र परिवेशको प्रगाढ सम्बन्ध रहने कुरा स्थापित गर्नका लागि भाषा, परिवेश र संस्कृतिबिच रहने परस्पर सम्बन्धको चर्चा गरेका छन्। उनको मान्यताअनुसार परिवेशद्वारा संस्कृतिको निर्माण हुन्छ अनि संस्कृतिको प्रभावमा भाषा रहेको हुन्छ, जसको मूल परिवेश नै हो। उनी लेख्छन्- कुनै पनि भाषाको शब्दभण्डारले वक्ताहरूको वा भाषिक समुदायको भौगोलिक अनि सामाजिक परिवेश प्रतिविम्बित गरेको हुन्छ।^{१२} सपिरले लोक परिवेश-परम्पराबारे स्पष्ट रूपमा कुरा नगरे पनि उनको मान्यताले त्यसतर्फ पनि प्रत्यक्ष सङ्केत गरेको बुझिन्छ। कुनै पनि भाषिक समुदायको आफ्नै लोक-साहित्यिक परम्परा रहेको हुन्छ, जसको निर्माणमा परिवेश र सांस्कृतिक परम्पराको ठुलो देन रहेको हुन्छ। यही लोक-परम्पराले भाषिक निर्माण, व्यवहार र प्रचलनमा समेत व्यापक प्रभाव पारेको हुन्छ। आपसी सम्बन्ध, मिथ, धर्म-कर्म, विधि-विधान आदि कुराहरू जनाउने अनि संस्कृति बुझाउने शब्दहरू कुनै पनि भाषामा धेरै सङ्ख्यामा रहेका हुन्छन्। लेप्चा जातिमा पनि यस्तै प्रकारको स्थिति पाइन्छ। उनीहरूका लोककथा, मिथ-मुन्धुम आदिले भाषालाई समृद्ध तुल्याएको छ। लेप्चा भाषामा सिक्किम तथा दार्जिलिङको परिवेश, स्थान, उद्भिद् आदिका नाउँ तथा यस भू-परिवेशसित सम्बन्धित सांस्कृतिक मूल्य रहेका अनेकौँ रीतिथीति, विश्वास, कर्मकाण्ड आदि बुझाउने शब्दहरू प्रशस्त पाइन्छन्।

भौगोलिक परिवेश सँगैसँगै राजनीतिक तथा सामाजिक घटना, इतिहास आदिका कारणले पनि कुनै जातिको भाषिक परिवेश प्रभावित रहन्छ। कतिपय राजनीतिक तथा सामाजिक घटनाका कारणले विस्थापन अनि आप्रवासन जस्ता परिस्थितिले भाषिक भूगोल तथा प्रचलनमा भिन्नता आउँदछ। कतिपय

^{११}अल्विन फिल एन्ड पिटर मूहावजर (सम्पा), सन् २००१, इकोलिङ्ग्विस्टिक्स: ल्याङ्ग्वेज इकलजी एन्ड एन्वाय्रन्मेन्ट, लन्डन : कन्टिनम, पृ ५

^{१२}एडवर्ड सपिर, सन् २००१, 'ल्याङ्ग्वेज एन्ड इन्वाय्रन्मेन्ट', अल्विन फिल एन्ड पिटर एम (सम्पा), द इकोलिङ्ग्विस्टिक रिडर, लन्डन : कन्टिनम, पृ १३-१५

स्थितिमा भाषाको भौगोलिक सीमा विस्तारित हुन्छ भने कतिपय स्थितिमा यो सङ्कुचित बन्छ। यी दुवै अवस्थाले भाषाको प्रचलनमा व्यापक प्रभाव पारेको हुन्छ साथै विविधता पनि ल्याएको हुन्छ।

मूल रूपमा आफुलाई 'रोड' अथवा ईश्वरका प्रिय छोराछोरी मान्ने लेप्चाहरू 'बृहत् सिक्किम'^{१३} -का बासिन्दा हुन् अनि उनीहरूको भाषाले समेत त्यस कुरालाई सत्यापित गरेको पाइन्छ। यी क्षेत्रहरूका धेरैजसो ठाउँ, खोला-नाला, पहाड-पर्वत आदिको नाउँ लेप्चा भाषामा रहेको पाइन्छ। तथापि कालान्तरमा अन्य जातिहरूको आगमनसँगै सत्ता र शक्तिको हुरी चल्यो। विभिन्न राजनीतिक एवम् सामाजिक दाउपेच अनि घटनाका कारणले लेप्चाहरू उपान्तकृत भए। धेरै लेप्चाहरू आफ्नो मूल थलोबाट विस्थापित भए, फलस्वरूप उनीहरूको भाषा अनि भाषिक प्रचलन र व्यवहार पनि प्रभावित बन्यो। लेप्चा भाषाका धेरै भौगोलिक रूप र भाषिकाको विकास भयो। यस्ता कतिपय राजनीतिक घटनाका कारणले विस्थापित भएका कारण लेप्चाहरूको भाषिक प्रचलनमा देखिएका क्षेत्रगत विविधताको अध्ययन एउटा शोधको विषय हुन् सक्छ। यस अध्ययनको कार्यक्षेत्र भिन्न भएकाले सामान्य किसिमले विभिन्न ऐतिहासिक घटनाका कारण आफ्नो मूलबाट विस्थापित लेप्चा जातिको आप्रवासनद्वारा विकसित लेप्चा भाषिक भूगोल अनि क्षेत्रगत भाषिक विविधताको रेखाङ्कन गरी सिक्किम राज्यका चारवटा जिल्लामा पाइने भाषिक प्रयोग विविधता देखाउने प्रयास यस अध्ययनमा गरिएको छ।

३.२.१ ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

ईस्वीको आठौँ शताब्दीभन्दा अघि सिक्किमको समाजबारे कुनै किसिमको सूचना अन्य मुलुकहरूमा रहेको थाहा लाग्दैन।^{१४} यो मूल रूपले लेप्चा परम्परामा आधारित थियो।^{१५} सिक्किम तथा दार्जिलिङ-कालेबुङ क्षेत्रका स्वस्थानिक आदिम जाति लेप्चाहरू हुन्^{१६} जसलाई रोड अथवा रोडपा नामले चिनिन्छ।^{१७} लेप्चाहरू आफुलाई *मुतान्ची रोडकप* वा *रोडकप/रोड* भन्ने गर्छन्, जसको अर्थ हुन्छ 'ईश्वरका प्रिय छोरा-छोरी'।^{१८}

^{१३}सन् १७००-०१ मा सिक्किममाथि भूटानको आक्रमण हुन अघि अनि कालेबुङ क्षेत्र भूटानी शासनमा गाभिन अघि; सन् १८१७ मा तितलिया सन्धि; सन् १८३५ को दार्जिलिङको अनुदान पत्र; सन् १८६५ को सिन्चुला सन्धि आदि जस्ता घटना अनि सम्झौता अघि सिक्किमको भौगोलिक सीमा उत्तरपूर्वमा तिब्बतको छुम्बी भेल्ली पश्चिममा नेपालको इलाम जिल्ला तथा दक्षिणमा पश्चिम बङ्गालको कुचबिहार अनि तितलियासम्म रहेको विवरण पाइन्छ।

^{१४}एलिस क्यान्डेल, सन् १९७९, *सिक्किम: द हिडन किङ्डम*, न्यु यर्क : गार्डन सिटी डबल डे, पृ ३६

^{१५}पर्सो ब्राउन, सन् १९४४, *टोर्स इन सिक्किम एन्ड दार्जिलिङ*, कलकता : डब्ल्यु न्यु मेन, पृ ४

^{१६}ए के ब्यनर्जी एन्ड एट अल. (सम्पा), सन् १९७०, *दार्जिलिङ: वेस्ट बेङ्गाल डिस्ट्रिक्ट ग्याजेटियर*, पृ ३

^{१७}एच एच रिसले, सन् २००१, *द गोजिटियर अन्ड सिक्किम*, डी के पब्लिसर डिस्ट्रिब्युटर, प्रा लि, पृ १

^{१८}के पी ताम्साङ, सन् १९८०, *दि लेप्चा इङ्ग्लिस इन्साइकोप्लोडिक डिक्सनेरी*, कालेम्पोड: आइ एल टी ए

लेप्चालाई सिक्किमको प्राचीन जाति मानिन्छ। लेप्चा भारतको अनुसूचित जनजातिको सूचीमा पर्दछ भने सिक्किम सरकारले उनीहरूलाई आदिम जनजातिको मान्यता दिएको छ। लेप्चा जातिका प्राचीन गाथा, मिथ कथा, गीत आदिमा सिक्किमकै प्रसङ्ग पाइएकाले पनि उनीहरू यस भूभागका आदिम जाति हुन् भन्न सकिन्छ। उनीहरूको लोक परम्परामा आदिम सभ्यताको स्मृति चित्र पाइने हुनाले उनीहरूको पारम्परिक जीवन-शैली स्पष्ट हुन्छ। सिक्किम राज्य, पश्चिम बङ्गालको दार्जिलिङ र कालेबुङ जिल्ला, पूर्वी नेपालको इलाम साथै छिमेकी राष्ट्र भूटानका धेरै स्थान, खोला-नाला, पहाड-पर्वत, पोखरी-झील अनि उद्भिद् आदिका नाउँ लेप्चा भाषामा पाइएकाले उनीहरूलाई यस क्षेत्रका आदिवासीका रूपमा चिन्न सकिने स्पष्ट आधार रहेको छ।^{१९} वाडेल (१८९१)-ले प्रस्तुत गरेको दार्जिलिङ जिल्ला अनि सिक्किमका धेरैवटा स्थान र खोला-नालाहरूको नामको अध्ययनलाई सम्बन्धित विषयको महत्त्वपूर्ण दस्तावेज मान्न सकिन्छ। यी नामहरू व्युत्पत्तिगत अनि सांस्कृतिक रूपले लेप्चा मूलको रहेको कुरा उनले बताएका छन्। उनले लेप्चा भाषामा पोख्त समुदाय उपस्थित रहनुजेल यी ठाउँहरूका नामको अध्ययन सही रूपमा हुन सक्ने सम्भावना पनि व्यक्त गरेका छन्।^{२०} अहिले आएर यस्ता नामहरू परिवर्तन र विकृत अनि धेरै नामहरू लुप्तप्रायः भएका छन्, जसले लेप्चा भाषाको वर्तमान अवस्थातर्फ पनि इङ्गित गरेको छ।^{२१} राई अनि राई (२०१७)-अनुसार नेपालको इलाम क्षेत्रमा भएका धेरै जस्ता लेप्चा स्थान नामहरू विकृत वा परिवर्तित भइसकेका छन् भने आज पनि धेरै यस्ता नामहरू लेप्चा भाषामै रहेका छन्। उदाहरणका लागि जिल्ला र सदर मुकामको नाम इलामलाई लिन सकिन्छ, जो लेप्चा भाषामा रहेको नाम हो।^{२२} यस्ता विविध आधिकारिक साथै निजी अध्ययनले लेप्चा जातिलाई उल्लिखित क्षेत्रको आदिवासी ठहर गरेको छ।

रोङ वा लेप्चा जातिको प्राचीन उपस्थिति बारे विभिन्न स्रोत, सन्दर्भ र प्रलेख आदिले गरेको पुष्टि अनि प्रामाणिक तर्कका आधारमा सिक्किमको सर्वप्राचीन भाषा रोङरिङ वा लेप्चा भाषा मानिएको छ। कतिपय विद्वानहरूले सिक्किममा लेप्चा जाति सँगसँगै मगर अनि चोङ वा लिम्बू जाति पनि प्राचीन कालदेखि बसोबास गर्दै आएका हुन् अनि उनीहरूको आफ्नै भाषा र प्राचीन लिपिसमेत उपलब्ध थियो

^{१९} आर एन ठाकुर, सन् १९८८, *हिमालयन लेप्चाज*, न्यु दिल्ली : आर्काइभ पब्लिसर्स, डिस्ट्रिब्युटर्स, पृ २७-३०

^{२०} एल ए वाडेल, सन् १८९१, 'प्लेस एन्ड रिभर नेम्स इन् द दार्जिलिङ डिस्ट्रिक्ट एन्ड सिक्किम', *जर्नल अफ एसियाटिक सोसाइटी अफ बङ्गल*, एल एक्स भाग-I, कलकत्ता : एसियाटिक सोसाइटी, पृ ५१-५४

^{२१} ओ टी लेप्चा गौलोक, सन् २०१०, *विकृतिको रूपमा बाँचेका लेप्चा नामाकरण*, गान्तोक : प्रकाशक सोनाम लेप्चा, पृ १-८

^{२२} नवलकिशोर राई र नेत्रमणि दुमी राई, सन् २०१७, *इलामका लाप्चाजाति र स्थाननाम*, काठमाडौं : एकता बुक्स प्रा लि, पृ ५६

भन्ने मत^{२३} प्रस्तुत गरेका भए तापनि त्यस किसिमका मान्यतामा बहुमत नरहेको देखिन्छ। वर्तमान कालमा जातीय एवम् सांस्कृतिक इतिहास-चेतना तथा राजनैतिक चिनारी खोज्ने नयाँ लहरले जातजातका इतिहासको पुनर्निर्माण गर्ने होडबाजी चलेकाले प्राचीनताको मोहर धेरै जातिको इतिहासमा लगाउने काम भइरहेको देखिन्छ। तर एउटा उल्लेखनीय कुरा के छ भने लेप्चा जातिका प्राचीन मिथ-कथा, लोक-साहित्य, लेप्चा पुरोहित-मुन्-बुडथिडका मुन्धुम आदिमा 'मायल् ल्याड' वा सिक्किमकै सन्दर्भ उल्लिखित छ। कतिसम्म भने उनीहरू आफुलाई कञ्चनजङ्घाको हिउँबाट सृष्टि भएका आदि पुरुष फादोड थ्युड अनि स्त्री नाजोड ज्युको सन्तान मान्दछन्। उनीहरूको यही सृष्टि कथा अनि आस्थालाई आधार गरेर नै धेरै मानवशास्त्री, समाजशास्त्री तथा इतिहासकारहरूले उनीहरूलाई सिक्किम तथा दार्जिलिङ क्षेत्रका 'अटाकथन' वा स्वस्थानिक आदिवासी मानेका छन्^{२४} अर्कातिर चोड अथवा लिम्बू अनि मगरहरूको पनि सिक्किममा पुरानो इतिहास रहेको पाइएको छ साथै धेरै स्थाननाम पनि यी दुवै भाषामा रहेका छन् अनि केही मगरजोड वा मगर राजाका दरवार र सैन्य किल्लाका अवशेष पनि पाइएका छन्। यी सन्दर्भहरूले सिक्किममा यी दुवै जातिको उपस्थिति प्राचीन रहेको स्थापित गरे तापनि लेप्चा जातिझैं यिनीहरूको सृष्टि तथा लोककथा अनि प्राचीन गाथा-मुन्धुम आदिमा प्राचीन सिक्किमको सन्दर्भ उति नपाइएकाले अनि उनीहरूका लोककथा, मुन्धुम गाथा आदिमा नेपालको लिम्बूवान क्षेत्र तथा मगराँत अनि किराँत भूखण्डको प्रसङ्ग धेरै पाइएकाले^{२५} पनि यी जातिहरूलाई लेप्चा जातिझैं सिक्किमका प्राचीन जाति मान्न सकिन्छ। तर सिक्किमका लेप्चा जातिसित पहिलोपल्ट सम्पर्क अनि संसर्गमा आउने जाति भने लिम्बू र मगर नै हुन्^{२६}

लेप्चाहरू आफ्नो भाषालाई रोडरिड भन्ने गर्छन्। उनीहरू आफ्नो भाषाको उत्पत्ति सिक्किमबाट नै भएको मान्दछन्। लेप्चा जाति यस भूभागका आदिम वा सर्वप्राचीन जाति भएकाले उनीहरूले व्यवहार गर्ने भाषा 'रोड-अरिड' वा 'रोडरिड'-लाई यहाँको प्राचीन भाषा मान्न सकिन्छ। लेप्चा जातिका प्राचीन मिथ-कथा, लोक-साहित्यमा मायल् ल्याड अथवा सिक्किमकै सन्दर्भ पाइन्छ। लेप्चा भाषाको प्राचीन नमुना मुन्-बुडथिडले फलाक्ने मुन्धुममा पाइन्छ अनि यस्ता श्रुति-आख्यानहरूमा कञ्चनजङ्घा, टिस्टा-

^{२३}जी पी सिंह, सन् १९९०, प्राचीन भारतमा किरातहरू, (नेपाली अनुवाद, टी बी राई), नाम्ची : निर्माण प्रकाशन, पृ २३७-२३८

^{२४}ए के बेनर्जी एन्ड एट अल. (सम्पा), दार्जिलिङ: वेस्ट बेङ्गाल डिस्ट्रिक्ट ग्याजेटियर, एच एच रिस्ले, द गोजिटियर अन्ड सिक्किम, पूर्ववत्

^{२५}धनहाड सुब्बा, सन् २००८, लिम्बुवानका लोककथा; डोरबहादुर बिष्ट, सन् १९८०, पिपल अन्ड नेपाल इमानसिंह चेम्जोड, सन् १९५२, किराँत इतिहास; चन्द्रकुमार सेरमा लिम्बू, सन् २००९, किराँतका गाथा कथा र लोक कथाहरू

^{२६}ए सी सिन्हा, द हिमालयम कम्युनिटिज; जी पी सिंह, प्राचीन भारतमा किरातहरू; थुटोप नामग्याल एन्ड येस्सी डोल्मा, हिस्ट्री अन्ड सिक्किम, पूर्ववत्

रङ्गित, राडभाड, टेन्डोड, मैनाम, लगायत दार्जिलिङ, कालेबुङ अनि इलाम क्षेत्रका पहाड-पर्वत, खोला-नाला अनि उद्भिद् आदिको नाउंसमेत पाइने हुनाले पनि लेप्चा भाषालाई प्राचीन कालदेखि नै यस क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेको भाषा मान्न सकिन्छ।

इमानसिंह चेम्जोङ लेप्चा जातिलाई पूर्व नेपालको इलाम जिल्लाका आदिवासी मान्दछन्। उनको मतअनुसार लेप्चाहरू पछिबाट इलामदेखि दार्जिलिङ, कालेबुङ, सिक्किम अनि भूटानतिर फैलिए।^{२७} चेम्जोङले लेप्चाहरूलाई पनि किराँत वंशमध्येको एउटा शाखा मानेका छन् अनि राई, धिमाल, मेचे, कोचे, काचीन तथा लिम्बू आदि वंशज भाइहरूले केराको झ्याड फाँड्दै, गोहो र रुखमा लगाइएका चिह्न हेर्दै, पछ्याउँदै जाँदा अल्मलिएर पूर्वी नेपालको इलाममा आएर बसेका हुन् भन्ने किंवदन्ती प्रस्तुत गरेका छन्। आफ्नो भनाइ पुष्टि गर्न चेम्जोङले किराँत राजा सङ्कालदिपको ऐतिहासिक प्रसङ्गलाई अधि सादै लेप्चा जातिलाई सङ्कालदिपका सेनासित युद्ध गर्ने पर्सियाका राजा अप्रासियाका जर्नेल पिरान मिसाहको नेतृत्वमा आएको मङ्गोल सेनाका अंश भनी उल्लेख गरेका छन्।^{२८} चेम्जोङले लेप्चाहरूलाई इलामका मङ्गोल वंशीय पुराना बासिन्दा माने तापनि सिक्किमको इतिहासले भने लेप्चाहरू सन् १८२६ मा भएको लेप्चा प्रधानमन्त्री छेन्जोक बोलेकको हत्याकाण्डपछि मात्र इलामतर्फ भागेर शरण लिई बसेको कुरा पुष्टि गर्दछ।^{२९} लेप्चाहरू सिक्किमबाट अन्यत्र फैलिएका थिए। उनीहरूका पनु वा मुखियाले आफ्नो राज्य विस्तार गरेर कुनै समयमा मधेसको मोरङ-तितलिया अनि पश्चिमतर्फ अरूण-अम्बर नदी तथा इलामसम्म विस्तार गरेका थिए भन्ने कुरो हुकरले प्रस्तुत गरेका छन्।^{३०} लेप्चाहरूबारे एउटा रोचक प्राचीन ऐतिहासिक तर पूर्ण रूपले सहमत हुन नसकिने प्रसङ्गबारे धरणीधर दाहालले चर्चा गरेका छन्। उनको मतअनुसार ईसापूर्व ४५० तिर अलेक्ज्यान्डरका विरुद्धमा लड्नका निम्ति चन्द्रगुप्त मौर्यलाई सहयोग गर्न तत्कालीन लेप्चा राजा पोहरतक पनुले आफ्नो लेप्चा सेना तक्षशीला पठाएका थिए। दाहालअनुसार लेप्चा जातिको सांस्कृतिक एवम् ऐतिहासिक ग्रन्थ *चुनाख नाम्थर*मा उक्त कुराको उल्लेख पाइन्छ।^{३१} उक्त ग्रन्थ अनुपलब्ध रहेकाले यस शोधकर्ताले प्राप्त गर्न सकेन। दाहालको उक्त ऐतिहासिक विवरणलाई यस अध्ययनमा लोक स्मृतिमा बाँचेको एउटा सामूहिक कथा मानिन्छ। दाहालले पोहरतक

^{२७}इमानसिंह चेम्जोङ, सन् १९६९, *लाप्चा-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ ६

^{२८}इमानसिंह चेम्जोङ, *लाप्चा-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश*, पूर्ववत्, पृ ६-७

^{२९}आर के स्प्रिङ, सन् २००५, *सेडिड सम लाइट अन् दि हिस्ट्री, ल्याङ्ग्वेज, लिटरेचर अन् दि लेप्चाज*, कालेम्पोङ : आईएलटीए, पृ १६

^{३०}जे डी हुकर, सन् १९९९, *हिमालयन जर्नल्स- भोल्युम १*, देहरादुन : नटराज पब्लिसर्स, पृ ३८०-३९०

^{३१}धरणीधर दाहाल, सन् १९९६, *संस्कृति अनेक हामी एक*, नाम्ची : निर्माण प्रकाशन, पृ ७७

पनुको कुरा गरेका भए तापनि लेप्चा जातिबारे अध्ययन गर्ने अन्य अध्येताहरूले त्यस कुराको चर्चा गरेका छैनन्। सबै अध्येताहरूले तेहीँ शताब्दीका तर्भे पनुलाई नै लेप्चाका प्रथम पनु वा राजा मानेका छन् अनि सत्रौँ शताब्दीका थेकुड मेन्सोलोडलाई अन्तिम राजा मानेका छन्। यी माथिका ऐतिहासिक प्रसङ्ग आदिले लेप्चा भाषाको परम्परा विकास र विस्तारबारे पनि कुनै न कुनै रूपमा जानकारी उपलब्ध गराउँदछ। यी ऐतिहासिक विषयवस्तुका आधारमा लेप्चाहरूको भाषिक सम्पर्क अनि व्यवहारको ऐतिहासिकता बुझ्न सकिन्छ।

लेप्चाबारे भएका मानविकी अध्ययनले उनीहरूको प्राचीनतासँगै आप्रवासनको सन्दर्भहरूलाई पनि प्रस्तुत गरेको छ। रोडहरूको परम्पराअनुसार उनीहरू मूलमा सिकार गर्ने जाति हुन् अनि उनीहरू आदिकालदेखि सिक्किमका वनजङ्गलमा गुजारा गर्थे। सिक्किम, दार्जिलिङ अनि नेपालको इलाम आदि पहाडका जनावर, जीव जन्तु, रुख-पात, फल-फुल, स्थान, खोला-नाला, पोखरी अनि हिमाल अनि पहाड आदिबारे उनीहरूमा पूर्ण ज्ञान रहेको पाइन्छ। औषधी, जडीबुटी गुणका विशाल अनि विषाक्त उद्भिद्हरू उनीहरू चिन्दछन्। भनिन्छ आदि कालमा उनीहरू विषालु काँडाका उद्भिद्द्वारा विष निकालेर काँड बनाउथे। निडध्युत र रोगलग जस्ता जराहरूको विषद्वारा सिकार मार्थे अनि शत्रुमाथि हमला गर्थे^{३२} मानव शास्त्रीय विभाजनअनुसार लेप्चाहरू दुई स्वरूपका छन्। एकथरीका लामो, सानो अनुहार, अग्लो निधार, अग्लो सलक्क परेको नाक, अलि ठुला आँखा, बाक्लो आँखीभौ भएका मध्यम खालको शीर भएका मेसोसेफालिक (mesocephalic) अथवा लामो पातलो शीर भएका (Dolichocephalic), अग्ला कदका अनि हल्का पहेँलो छाला भएका हुन्छन् भने अर्काथरीका चौडा र छोटो अनुहार भएका, अलि झरेको चौडादार निधार र खबटे अनुहार भएका, चेप्टो नाक भएका, मङ्गोलहरूको जस्तो आँखा भएका पातलो ओठ भएका चौडादार छोटो शीर (brachycephalic) अनि हल्का पहेँलो छाला भएका हुन्छन्। दुवैका शरीरमा दाही-जुङ्गा अनि हल्का राँ हुने गर्दछ।^{३३} मानवशास्त्रीहरूले लेप्चाहरूलाई मङ्गोल अनि मङ्गोलइतर वंशजमा छुट्ट्याएका छन्। धर्म र आर्थिक-व्यवसायिक पक्षका आधारमा यस्तो विभाजन गरिएको छ। केही अध्ययनअनुसार एउटा समूह सिकार खेल्ने अनि अर्को खेती गर्ने रहेको पाइएको छ। सिकार खेलेर गुजारा गर्ने लेप्चाहरू अग्ला कदका, अलि बलिया पाखुरा भएका, ठुला

^{३२}सतिन्दर कुमार (सम्पा), सन् २०००, *इनसाइक्लोपेडिया अन्व साउथ एसियन ट्राइब्स*, भोल्युम ६, न्यु दिल्ली : अनमोल पब्लिकेसन प्रा लि, पृ १९८८

^{३३}सतिन्दर कुमार, *इनसाइक्लोपेडिया अन्व साउथ एसियन ट्राइब्स*, पूर्ववत्, पृ १९९५

आँखा भएका, अग्लो सलक्क नाक भएका हुन् भने खेती गर्ने लेप्चाहरू अर्कै प्रजातिका हुन्।^{३४} यसैले लेप्चाहरूमा उहिल्यै देखि नै मिश्रित संस्कृति रहेको बुझिन्छ। कतिले लेप्चाहरू तिब्बतबाट आएको मानेका छन् भने कतिले बर्मा-असम हुँदै कोचे-मेचेको संसर्गमा पूर्वतिरबाट आएको मानेका छन्। माथि उल्लेख गरिएका अधिल्ला किसिमका सिकार खेल्ने लेप्चाहरूचाहिँ सिक्किमकै उपज रहेको अनि कृषि व्यवसायमा लाग्नेहरूचाहिँ बर्मातिरबाट आएका हुन् भन्ने धारणा पनि पाइन्छ। उनीहरूको ऐतिहासिक एवम् सांस्कृतिक पक्षबारे कतिपय अध्ययन पाइए तापनि उनीहरूको सामुदायिक इतिहास अनि सामूहिक स्मृतिमा अन्यत्रैबाट *मायल् ल्याङ* वा सिक्किममा आप्रवासन गरेको सन्दर्भ भने पाइँदैन।

लेप्चाहरूको लोकवार्ता, कथा र मिथ आदिमा उनीहरूको सभ्यताको आदिबिन्दु कञ्चनजङ्घा र यस वरिपरिको भूभाग मानिएको पाइन्छ।^{३५} लेप्चाहरूलाई सिक्किममा रेन्जोडमो, दार्जिलिङमा तामसाङमो, नेपालको इलाम अञ्चलमा इलामो र भूटानमा प्रोमो नामले पनि चिनिन्छ।^{३६} केही तिब्बती स्रोतअनुसार बौद्ध लामावादको प्रचार-प्रसार गर्न भनी आठौँ शताब्दीमा तत्कालीन दलाई लामाको निम्तोमा तिब्बत आएका गुरुपद्मसम्भव *मायल्-ल्याङ* वा तत्कालीन सिक्किममा समेत आएका थिए अनि केही समयका निमित्त तप गरेका थिए। स्रोतअनुसार तिनताक पद्मसम्भव वा गुरु रिम्बोछेले सिक्किमका केही ठाउँहरूमा दुर्लभ वस्तु रहेको अगमवाणी गरेका थिए। उनले ती मूल्यवान् वस्तु अनि त्यस प्रदेशको संरक्षण गर्न तिब्बती मूलका कुनै कुलले राज गर्ने भविष्यवाणी समेत गरेका थिए भन्ने सन्दर्भ स्थानीय श्रुतीमा रहेको थाहा लाग्छ। वास्तवमा १६औँ शताब्दीमा तिब्बतमा गेलुक अनि निज्मा पन्थी लामाहरूबिच आन्तरिक कलह भएको अनि गेलुक लामाहरूलाई मङ्गोलियाका चिङ्गेज खानका उत्तराधिकारीहरूको समर्थन रहेकोले निज्मा लामाहरू असुरक्षित भए। तिब्बतमा असुरक्षित भएपश्चात् सुरक्षित बास खोज्न भनी उनीहरू दक्षिणतर्फ लागे र सिक्किम पसे।^{३७} यी लामाहरूले नै वास्तवमा पद्मासम्भव सिक्किम आएको तथा उक्त भविष्यवाणी गरेको कुरालाई प्रचार-प्रसार गरे जसद्वारा सोझा-साझा लेप्चा, लिम्बू तथा मगरहरूमाथि उनीहरूको राज सुनिश्चित गरियो।

^{३४} सतिन्द्र कुमार, पूर्ववत्

^{३५} जर्ज कटुरन, सन् १९८६, *दि हिमालायन गेटवे, हिस्ट्री एन्ड कल्चर अफ सिक्किम*, न्यु दिल्ली : इङ्ग्लिस पब्लिसर्स प्रा लि, पृ १६

^{३६} जे आर सुब्बा, *हिस्ट्री कल्चर एन्ड कस्टमस् अफ सिक्किम*, पूर्ववत्, पृ २४९

^{३७} सेगर हाफदन, सन् १९६७, *द लेप्चाज्: कल्चर एन्ड रिलिजन अफ ए हिमालयन पिपल*, कोपनहेगन : द नेसनल म्युजियम एव् डेनमार्क, पृ २७-२८

सिक्किममा तिब्बती भोटियाहरूको आगमन तेह्रौँ-चौधौ शताब्दीदेखि भएको मानिन्छ। तिब्बतको छुम्बी प्रान्तका मुखिया खेबुम्सा नै लेप्चाहरूको प्रदेश मायल् ल्याडमा पस्ने पहिलो उपनिवेशक हुन्। आफ्ना सन्तान नभएकाले उनले उत्तर सिक्किमको काभी-लुङ्चोक^{३८} -मा बसेका लेप्चा मुखिया अनि बुङथिङलाई भेटेर सन्तान प्राप्तिको वर माँगी^{३९} भ्रातृत्वको सन्धि गरे। यसै समयदेखि तिब्बती लामाहरूको सिक्किम आवागमन सुरु भएको मानिन्छ। सिक्किममा लेप्चाहरूपछि तिब्बती मूलका भोटियाहरूको बसोबास प्रारम्भ भएको मानिए तापनि ती मान्यताहरूको मूल स्रोत सिक्किमको राजदरबार नै भएकाले उक्त स्रोत पूर्णतः तथ्यपूर्ण हो भनी स्वीकार्न सकिन्छ। वास्तवमा आजभोलि भइरहेका अध्ययनहरूले अधिको दरबारकेन्द्री इतिहासलाई पूर्वाग्रहयुक्त मानेका छन्। सिक्किममा लेप्चापछि चोड र मगर जातिको आगमन र बसोबास रहेको थियो^{४०} भन्ने एकाधिक स्रोत पनि फेला पर्दछ।

सिक्किम तथा दार्जिलिङ क्षेत्रका धेरैजसो स्थान र नदी अनि खोला-नालाका नाउँहरू लेप्चा भाषामा पाइन्छ। सन् १८९१ मा सिक्किम तथा दार्जिलिङ क्षेत्रमा स्थान र खोला-नालाको नाउँको अध्ययन गर्ने क्रममा एल ए वाडेलले सिक्किम मूलका आदिम जाति लेप्चाहरू अझसम्म अस्तित्वमा रहेका हुनाले यस क्षेत्रका खोला-नाला र पुरानो स्थान नामहरूको व्युत्पत्तिगत अर्थको अध्ययन सम्भव देखिन्छ भन्ने मत व्यक्त गरेका छन्^{४१}। लेप्चाहरूमा स्थान, खोला-नाला, पशुपक्षी र उद्भिद्हरूको नाम राख्ने चलनलाई हेर्दा पनि यस भूभागसित उनीहरूको सम्बन्ध धेरै पुरानो रहेको थाहा लाग्छ। उदाहरणका लागि लेप्चा भाषामा खोलानालाहरूको नाम जति सबै 'र' ध्वनिबाट रहेका छन् भने हालसम्म यस्ता धेरै नाम पदको आदिमा 'र' ध्वनि नै रहेको पाइन्छ। केही प्रमुख नदीहरूमा रङ्ग्यु, रङ्गित, रम्फू, रियाङ, रूस्योत, राङभाङ, रूक्दुङ, राङराङ, रेसी, राथोङ आदि उल्लेखनीय छन्।

^{३८}काभी लुङ्चोक भन्नाले लेप्चा भाषामा हाम्रो खुन अनि ठाडो पारेर गाडिएको ढुङ्गा (कयुसाभी-हाम्रो खुन, लुङ्चोक- ठाडो पारिएर गाडिएको ढुङ्गा) भन्ने अर्थ लाग्छ।

^{३९}सन्तान प्राप्तिका लागि थुकुङतेकको आशीर्वाद लिन खेबुम्सा सिक्किम आएका हुन् भन्ने प्रसङ्गबारे पनि केही शङ्का उपशङ्का रहेकै छन्। प्राचीन तिब्बतमा खुनको सन्धि गर्ने परम्परा रहेको भए तापनि तेह्रौँ चौधौँ शताब्दी भन्दा धेरै अघि नै उक्त प्रथा मासिसकेको थियो भन्ने जानकारी तिब्बती भाषा समाज संस्कृतिका आदि अध्येता सावल मूल्लड दिन्छन् भने तिब्बतको साङ प्रान्तमा रहेको मेसाङ पर्वतलाई त्यहाँका बासिन्दाहरूले सन्तान प्राप्तिका निमित्त फोल्पो नामले पुज्ने गरेको प्रसङ्गले पनि खेबुम्साको सिक्किम यात्रालाई उपनिवेशको पहिलो पाइलो मान्न सकिने सम्भावना पनि त्यतिकै प्रशस्त देखिन्छ।

^{४०}अब्देस कोमरसिन्हा, सन् १९८३, *द हिमालायन कम्युनिटिज*, न्यु दिल्ली: बुक्स टुडे, पृ ४-५

^{४१}एल ए वाडेल, 'प्लेस एन्ड रिभर नेम्स इन द दार्जिलिङ डिस्ट्रिक्ट एन्ड सिक्किम', *जर्नल अफ एसियाटिक सोसाइटी*, नम्बर २, पूर्ववत्, पृ ५८

३.२.२ लेप्चा जातिको इतिहास अनि भाषिक प्रचलनका चरणहरू

३.२.२.१ पहिलो चरण

सिक्किममा अघि केवल लेप्चाहरू मात्र बसोबास गर्थे। जङ्गल, प्रकृति सम्पदाले भरिभराउ थियो। गिट्टा, भ्यागुर खाएर, सिकार खेलेर, माछा मारेर उनीहरू गुजारा गर्थे। उसबेला नयाँ विकासका कुराहरू अथवा प्रौद्योगिकी आदि जस्ता विषयको विकास भएको थिएन। अन्य समुदायसित अन्तर्मिश्रण थिएन। पुरानो आदिम सभ्यता अनि सग्लोभाषा-संस्कृति बाँचेको थियो। उनीहरू परिवर्तीय खेती (सिफिटड कल्टिभेसन) गर्थे।

हर्मन मथियास (१९५४) भन्छन्- सिकार खेलेर, माछा मारेर, गिट्टा भ्याकुर खाएर गुजारा गर्ने अग्लो कद भएका लेप्चाहरू सिक्किमका प्राचीन लेप्चाहरू हुन् भने खेतीपाती गर्ने, मङ्गोल वंशज झैं देखिने होचो कद भएका लेप्चाहरू पछिबाट आएका हुन्। सिक्किम पस्नअघि उनीहरूको नागा, लोलो र मिआउ जातिसित सांस्कृतिक सम्मिश्रण भएको मान्न सकिन्छ।^{४२} मथियासको यस अध्ययनलाई सहजै स्वीकार्न नमिल्ने देखिन्छ, कारण भोटियाहरूको आगमनपूर्व लेप्चा समाजमा जातिय सम्मिश्रण भएको तथ्य भाषावैज्ञानिक वा समाज भाषावैज्ञानिक अध्ययनद्वारा फेला पर्दैन। लेप्चाबारे यस्ता कैयौं अध्ययनहरू भएका छन्। तर यी अध्ययनहरू धेरै जसो युरोपका मानवशास्त्री अनि भारतका इतिहासकार एवम् मानवशास्त्रीद्वारा गरिएको छ, जसले नजिकैबाट लेप्चा जीवन-शैली देखेका छैनन्। उनीहरूको यस किसिमका अध्ययनहरू केही दिनको क्षेत्रकार्य अथवा सिक्किमको राजदरवारका स्रोतबाट सिर्जित पाइन्छ। यसैले गर्दा पनि फोनिड (सन् २००३) भन्छन्- “लेप्चा जातिबारेभएका अध्ययनले उनीहरूका जीवनका धेरै पक्षहरूलाई पूर्ण रूपले प्रस्तुत गरेको पाइँदैन।^{४३} वस्तुतः लेप्चाहरूको इतिहास र भाषिक प्रचलनको पहिलो चरणबारे पूर्ण विवरण अप्राप्य रहेको बुझिन्छ।

३.२.२.२ दोस्रो चरण

सिक्किमको इतिहास हेर्दा लेप्चाहरूपछि सिक्किममा चोड^{४४} र मगरहरू पनि बसोबास गर्न थाले जसले लेप्चा समाजमा पहिलो जातीय अनि सांस्कृतिक अन्तर्मिश्रण ल्याएको मान्न सकिन्छ। चोड अनि

^{४२}हर्मन मथियास, सन् १९५४, द इन्डो टिबेटेन्स् एन्ड मोङ्गोलोयिड्स प्रब्रल्म इन द साउदन हिमालय एन्ड नर्थइस्ट इन्डिया, बम्बे : के सी फर्नान्डेस, पृ १०५-१०६

^{४३}ए आर फोनिड, सन् २००३, लेप्चा माइ भेनिसिड ट्राइव, कालेम्पोड : च्यु पान्दी फाम, पृ XX

^{४४}अर्पणा भट्टचार्य, (कितापमा प्रकाशन साल दिइएको छैन), द फियर विल एन्ड स्केपट्रे: सिक्किम, बम्बई: नचिकेता पब्लिकेसनस लि, पृ ९९

मगरका संसर्गमा रहे तापनि उनीहरूको आआफ्नै कार्यपद्धति र शासन व्यवस्था थियो। उनीहरूबिच कुनै किसिमको वैवाहिक सम्बन्ध अनि झैझगडा भएको पुष्टि इतिहासमा पाइँदैन। तथापि यी तीनै जातिका मानिसहरू आप्रवासनका क्रममा भेटघाट हुने गरेको मान्न सकिन्छ। सिक्किमका पुराना स्थाननामहरूलाई विचार्दा पनि यस कुराको पुष्टि हुन्छ। यी नामहरू धेरैजसो लेप्चा भाषामा केही मगर भाषामा अनि केही लिम्बू भाषामा पाइएको छ। यसले सामाजिक सम्पर्कमा मगर र लिम्बू भाषाहरू पनि प्रचलनमा रहेको कुरा पुष्टि गर्दछ। सम्भवतः आपसी भाषिक सम्पर्कका कारण यी जातिहरूमाझ एकाअर्काको प्रभाव पर्न गयो।

३.२.२.३ तेस्रो चरण

माथि उल्लेख भएअनुसार लिम्बू र मगरपछि तिब्बतमा भएको निडमा अनि ग्यालुक लामाहरूबिचको अन्तर्कलहका कारण निडमा लामाहरू सिक्किम भित्रिए। कालान्तरमा उनीहरूले सिक्किममा केन्द्रीय शासन व्यवस्था सुरु गरे। सन् १६४२ मा फुन्सोक नामग्याल सिक्किमका धर्मराजा भए। सिक्किममा लेप्चा संस्कृति, धर्म, भाषा र लिपिको ठाउँ तिब्बती लामावादी धर्म, संस्कृति अनि भाषाले ओगट्यो। यसपछि जति जति तिब्बती अनि भोटिया भाषाको वर्चस्व बढ्दै गयो उति नै लेप्चा भाषाको प्रचलन सीमित हुँदै गयो।

३.२.२.४ चौथो चरण

सिक्किमको राजनैतिक इतिहासलाई हेर्दा १८औँ शताब्दीको पूर्वार्द्धमा नामग्याल वंशको पारिवारिक कलहका कारण सन् १७०० देखि १७०६ को अवधि मा भूटानले सिक्किममाथि आक्रमण गर्‍यो।^{४५} सन् १७०६मा सिक्किमको तत्कालीन राजधानी राप्देन्सीलगायत टिस्टाको पूर्वपट्टिको ठुलो भूभाग भूटानले आफ्नो कब्जामा लियो तर पछि तिब्बतको मध्यस्थतामा भूटानले राप्देन्सीलगायत टिस्टा नदीको पश्चिमपट्टिको भूभाग सिक्किम राजालाई फिर्ता दियो।^{४६} तर आजको कालेबुङ तथा यस वरिपरिको भूभाग भूटानको मानचित्र भित्र नै गाभियो।^{४७} फलतः सिक्किम अनि कालेबुङ क्षेत्रका लेप्चाहरू प्रशासनिक रूपमा अलग बने। उनीहरूमाझ अन्तरक्रियाको सिलसिला थोरै हुन थाल्यो। यसले उनीहरूको भाषामा अनि त्यसको प्रचलनमा प्रतिकूल प्रभाव पारेको मान्न सकिन्छ। लेप्चाहरूको ठुलो सङ्ख्या

^{४५}डेविड ल्याड, सन् २००३, *सिक्किम हिमालय, ट्राइबलस् इन द क्लाउड किङ्डम, इङ्ल्यान्ड* : प्रोमेग्यानेट प्रेस, पृ २६

^{४६}प्रणव कुमार भट्टचार्य, सन् १९८४, *एस्पेक्ट अफ कल्चरल हिल्ट्री अफ सिक्किम, इस्टडिज इन कोइनेज*, कलकत्ता : एलपीबागछी एन्ड कम्पनी, पृ १२

^{४७}एल बी बस्नेत, सन् १९७४, *सिक्किम: अ सर्ट पोलिटिकल हिस्ट्री*, न्यु दिल्ली : एस चन्द & को प्रा लि, पृ १९

भूटानी शासनको सोझो सम्पर्कमा आएको र यस राजनैतिक घटनाका कारण उनीहरूमा सामान्य भाषिक भिन्नता आएको पनि हुन सक्छ। कालेबुङ क्षेत्र सय वर्षभन्दा बढी भूटानी प्रशासनमा रहे तापनि पछि दालिम र बक्सामा अङ्ग्रेजसितको युद्धमा भूटान पराजित भयो।^{४८} फलस्वरूप सन् १८६५ को सिन्चुला सन्धिअन्तर्गत यो भूभाग अङ्ग्रेज शासित दार्जिलिङ क्षेत्रमा गाभियो जो १८३५ को सम्झौताअनुसार सिक्किम राजाले अङ्ग्रेजलाई सुम्पेका थिए।^{४९} यसरी दार्जिलिङ संगसंगै कालेबुङ पनि अङ्ग्रेजी शासनको अधीनमा आएकाले यहाँका लेप्चाहरूमा विस्तारै अङ्ग्रेजी शिक्षाको प्रभाव पर्दै गयो।

३.२.२.५ पाँचौँ चरण

ऐतिहासिक पुष्टि भएअनुसार सन् १७८८-८९ मा सिक्किममा गोर्खाहरूले चढाई गरे। यस क्रममा उनीहरूले दार्जिलिङ क्षेत्रमा सर्वप्रथम आक्रमण गरे अनि पछि जोहरसिंह र पूर्ण आलेको नेतृत्वमा सिक्किमको टिस्टा नदीदेखि दक्षिण-पश्चिम क्षेत्रमा आक्रमण गरेर टिस्टाको दक्षिण भूभागलाई पूर्णरूपले आफ्नो कब्जामा ल्याए।^{५०} त्यसबेला लेप्चाहरूका साहसिक नेता सत्रजितले धेरै पराक्रम देखाएको उल्लेख इतिहासहरूमा पाइन्छ। गोर्खाहरूको आक्रमणमा परी तिब्बती लामाहरू पनि उसबेलाको पश्चिम सिक्किम स्थित पेमायोन्ची गुम्बाबाट पलायन भएका थिए भन्ने पुष्टि अध्ययनहरूले गरेको छ। गोर्खाहरूको यस आक्रमणपछि बहुसङ्ख्यामा नेपालीहरूको बसोबास भएको मान्न सकिन्छ। यसलाई नेपालीहरूको आगमनको दोस्रो लहर मान्न सकिन्छ। यही आक्रमणपछि दक्षिण सिक्किमका धेरै स्थान अनि खोला-नालाका नामहरू जस्तै निया, बरम, टिस्टा, कनका आदि अस्तित्वमा आएको बुझिन्छ। यस ऐतिहासिक घटनाले पनि लेप्चाहरूको बसोबास, समाज, भाषा अनि संस्कृतिमा प्रभाव पर्न गयो। सन् १७८८-८९ को गोर्खा आक्रमणपछि नेपाली भाषा वा खस कुराले प्रश्रय पायो भने सन् १८१७ को तितलिया सन्धि पछि सिक्किम र दार्जिलिङमा हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषाको वर्चस्व बढेको पाइन्छ।^{५१}

३.२.२.६ छैटौँ चरण

छेन्जोक बोलेकको हत्याकाण्ड सिक्किमका लेप्चाहरूको समाजमा घटेको अर्को ठुलो घटना हो। यसले उनीहरूको समाजमा ठुलो हलचल ल्याएको थियो। सन् १८२६ मा सिक्किमका लामाहरूले तत्कालीन

^{४८}एल ताम्साङ (सम्पा), सन् २००५, *किङ गेभो आचोक म्यागाजिन*, कालेम्पोङ : आइ एल टी ए, पृ ५

^{४९}डी सी रोय, सन् २००५, *डायनमिक्स अन्ड सोसियल फर्मेशन अमोड दि लेप्चाज*, दिल्ली : आकाङ्क्षा पब्लिसिङ हाउस, पृ ३६

^{५०}कुमार प्रधान, सन् २००९, *द गोर्खा कन्क्वेस्ट*, काठमाण्डु : हिमाल बुक्स, पृ १४४

^{५१}जे आर सुब्बा, *हिस्ट्री कल्चर एन्ड कस्टमस् अन्ड सिक्किम*, पूर्ववत्, पृ १६६

प्रधानमन्त्री अनि छोग्यालका मामा छेन्जोक बोलेकको हत्या गरेको^{५२} उक्त हत्याकाण्डका कारण सिक्किमका लेप्चाहरूमा एक किसिमको भय अनि त्रासको परिवेश सिर्जना भयो। फलस्वरूप बोलेकका भानिज राथुप (युक् ह्याथुप)-को अगुवाईमा १२ सय लेप्चाहरू रातारात भागेर इलामको अन्तु डाँडामा बसाइँ सरे^{५३} यस कुराको प्रमाण सिक्किमका राजासितको सम्बन्धमा आएको कटुताका कारण सन् १८२७ मा इलाम जान बाध्य बनेका काजी कारवाड छिरिङ लेप्चा तथा उनका अनुयायीहरूले सन् १८३९ मा अङ्ग्रेज जेनेरल लियोर्डलाई सिक्किममा फर्कन अनुमतिमा निम्ति गरेको अनुनयले दिन्छ^{५४} (काजी कारवाडले कलकत्ता स्थित अङ्ग्रेज जेनेरललाई लेखेको पत्रको प्रतिलिपि परिशिष्ट-१ मा खामिएको छ) उनीहरू अधिउँ बृहत्तर सामाजिक अन्तरक्रियामा सहभागी हुन छोडे। यसका अतिरिक्त इलाममा बसाइँ सरेर जाने लेप्चाहरूको गोर्खा समाजसित सम्मिश्रण भयो। गोर्खा प्रशासनको दबाउमा परी उनीहरू आफ्नो भाषा अनि संस्कृतिबाट टाडिँदै गए। सिक्किममा पनि १२ सय लेप्चाहरूको आप्रवासनले भाषिक प्रचलन र भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्याका दृष्टिमा नकारात्मक प्रभाव परेको बुझिन्छ।

३.२.२.७ सातौँ चरण

सन् १८३५ मा दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजहरूको आगमन भयो। दार्जिलिङलाई स्वास्थ्य लाभको केन्द्रका रूपमा स्थापना गर्ने अङ्ग्रेजहरूको इच्छा सँगसँगै चिया उद्योगको थालनी भयो। यसरी नै सडक अनि रेल मार्ग ओछ्याउने कार्य पनि सुरु गरियो। यस कार्यका लागि अन्यत्रबाट मानिसहरूको आगमन भयो। फलस्वरूप दार्जिलिङको मूल केन्द्रबाट लेप्चाहरू पलायन अनि विस्थापित भए। अधिबाटै आफ्नो परम्परागत आस्था मान्ने लेप्चाहरू तिब्बती लामाहरूको प्रभावमा आएका थिए। तर त्यस नयाँ धार्मिक वस्त्रलाई उनीहरूले पूर्णरूपमा अङ्गीकार गरेका थिएनन्। दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजी शासन सँगसँगै इसाई मिसनेरीहरूको आगमन भयो। उनीहरूले विस्थापित भई वरपर छरिएका लेप्चाहरूमाझ गएर धर्म प्रचार गरे। मिसनेरीहरूको शिक्षा अनि स्वास्थ्य सेवाबाट प्रभावित भएर धेरै लेप्चाहरूले इसाई धर्म अवलम्बन गरे। लेप्चाहरू ब्रिटिस प्रशासनका निम्ति अल्ले अनि कर नतिर्ने जाति थिए तर मिसनेरीहरूका निम्ति धर्म प्रचारको ठुलो आशा अनि भरपर्दा सहयोगी (सामारी) थिए।^{५५} सिक्किमबाट दार्जिलिङ भूभाग छुट्टिएपछि

^{५२}पी भन्डारी, सन् १९९६, *फ्रिडम मुभमेन्ट एन्ड रोल अफ इन्डियन नेपालिज*, १८००-१८५०, आसाम : रमा भन्डारी पब्लिकेसन, पृ १५

^{५३}आर के स्प्रिग, *सेडिङ सम लाइट अन दि हिस्ट्री ल्याङ्गवेज एन्ड लिटरेचर अफ दि लेप्चाज*, पूर्ववत्, पृ १६

^{५४}फ्रेड पिन, सन् १९८६, *द रोड अफ डेस्टिनी, दार्जिलिङ लेटर्स*, १८३९, कलकत्ता : अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, पृ १७०-१७१

^{५५}डी जी म्यन्युवल, सन् १९९४, *अ ग्ल्याडनिङ रिभर*, लन्डन : ए & सी ब्ल्याक लिमिटेड, पृ १६

दार्जिलिङ सहर र वरिपरिबाट उनीहरू विस्थापित भए। सिक्किमका आफ्ना सहोदरहरूसित उनीहरूको सम्पर्क टुट्यो। यसका अतिरिक्त इसाई मतावलम्बनका कारण पनि उनीहरू आफ्नो संस्कृति र भाषाबाट टाडिँदै गएको बुझिन्छ। लेप्चा भाषाको प्रचलन, भौगोलिक क्षेत्र आदिमा यस ऐतिहासिक घटनाले धेरै प्रभाव पारेको थियो। दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजहरूको आगमनले सिक्किमको प्रशासनमा पनि प्रभाव पार्‍यो। सन् १८८० को दशकमा सिक्किममा अङ्ग्रेजी राजनैतिक अधिकारीको नियुक्ति भयो र अङ्ग्रेज उपनिवेशको परोक्ष हस्तक्षेप सुरु भयो। यसले पनि कुनै न कुनै रूपमा लेप्चाहरूको जीवन-शैली अनि भाषा र संस्कृतिलाई प्रभावित तुल्याएको अनुमान गर्न सकिन्छ। सिक्किम र वर्तमान पश्चिम बङ्गालको दार्जिलिङ जिल्लाको एउटा सम्पर्क भाषा जतिकै प्रचलित लेप्चा भाषा तिब्बती, भोटे, नेपाली, भारतीय, युरोपीय तथा अन्यले समेत आर्जन गरेका थिए। यही भाषामा व्यापार अनि अङ्ग्रेजी न्यायपालिका तथा प्रशासन समेत चल्ने गरेको थियो। तर पछि हिन्दी नेपाली तिब्बती र अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोगाधिक्य भयो। तत्कालीन अङ्ग्रेज प्रशासनको नीतिका कारण पनि लेप्चा भाषाको कार्यक्षेत्र खुम्चिएको मानिन्छ।^{५६}

३.२.२.८ अन्तिम चरण

सन् १९४७ मा भारत स्वतन्त्र भएपछि सिक्किममा पनि प्रजातान्त्रिक आन्दोलन र उन्मुक्तिको स्वरलहरहरू जाग्रत भए। काजी अनि ठेकादारहरूको अन्याय र शोषण अनि कालोभारी, झार्लाङ्गी, कुरुवा आदि जस्ता कुप्रथाको विरोधमा सिक्किमका जनगण जुर्मुराएर उठे। यही आन्दोलनको क्रममा लेप्चाहरूलाई नेतृत्व दिँदै हेलेन कार्थकले लेप्चाहरूको भिन्न ऐतिहासिक पृष्ठभूमि रहेकाले उनीहरूलाई छुट्टै राजनीतिक हक अधिकार दिइनुपर्छ भनी आन्दोलन गरिन्। तर उनलाई सिक्किमको छोग्याल तन्त्र, काजी अनि ठेकादारहरूले देश निकाला गरे।^{५७} इतिहासहरूको यो घटनाक्रमले लेप्चाहरूमाथि तत्कालीन छोग्याल शासनको व्यवहार के कस्तो थियो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ। राजनैतिक हक अधिकारसँगै उनीहरूको भाषा तथा संस्कृति अवस्थाबारे बुझ्न पनि यस्तो ऐतिहासिक घटनाक्रमले सहयोग गर्दछ। सिक्किम पस्नअघि अनि सन् १९४२ मा आफ्नो तन्त्र स्थापनापछि भोटियाहरूले भाइचाराको सम्झौता गरी लेप्चाहरूलाई आफ्नो वशमा गरेका थिए। सन् १९७५ मा सिक्किम भारतमा विलय भएपछि पनि त्यही ऐतिहासिक सन्धिको आडमा भोटिया लेप्चा एकै हुन् भनी बीएल (भोटिया-लेप्चा)-को परिभाषाभिन्न लेप्चालाई भोटियासित एकै लहरमा उभ्याइयो। यसले उनीहरूको इतिहास प्राचीन चिह्नारी

^{५६}सतिन्द्र कुमार (सम्पा), *इनसाइक्लोपेडिया अन्व साउथ एसियन ट्राइब भाग ६*, पूर्ववत्, पृ २०००

^{५७}सिक्किम दरवार ग्याजेट, नम्बर १२३ दिनाङ्क २१.१२.१९६६, पृ १४९-१५०

डगमगियो। आर्थिक रूपले सबल रहेका भोटियाहरूले लेप्चाहरूको धेरै जग्गा जमिन पनि आफ्नो बनाए। प्राचीन उपस्थिति एवम् माटोसितको सम्बन्ध विस्थापित भएपछि उनीहरूको अस्तित्व डगमगियो। भारतमा विलय भएपश्चात सिक्किमका आदिम अनि मूल बासिन्दा लेप्चाहरू भोटिया नागरिक सरह रहे। भारत सरकारले उनीहरूलाई जनजातिको मान्यता दियो। तर सन् २००० को दशकमा आदिम जनजातिको मान्यताका निम्ति राज्य सरकारले ल्याएको प्रस्तावलाई भारत सरकारले स्वीकार गरेन। अघि एउटा सिङ्गो भौगोलिक क्षेत्रका स्वामी भई बसेका लेप्चाहरू मिश्रित संस्कृतिभित्र विलिन हुँदै गएको बुझिन्छ। राज्य सरकारले उनीहरूलाई आदिम जनजातिको मान्यता दिएको छ। तथापि उनीहरूको भाषा अनि संस्कृतिको संरक्षणको दिशामा भने जस्तो कार्य हुन बाँकी नै छ।

आज सिक्किमका लेप्चाहरूलाई बीएल (भोटिया लेप्चा)-को नाममा आरक्षण प्राप्त छ। तर भोटियाहरू धेरै समृद्ध भएकाले लेप्चाहरूका सबै अवसर उनीहरूकै हातमा पर्ने गरेको पाइन्छ। यस्तो स्थितिका कारण सामाजिक वरीयता, आर्थिक स्तर आदिका दृष्टिले उनीहरू अझ पश्चगामी भएका छन्। यस्ता कतिपय स्थितिका कारण उनीहरूको भाषिक प्रचलन अनि व्यवहारमा प्रतिकूल प्रभाव परेको बुझिन्छ। आर्थिक पछौटेपनका कारणले भाषा र संस्कृतिको प्रचलनमा पनि न्यूनता आउने कुरा समाज भाषाविज्ञान र समाजशास्त्रले बताएको छ। सिक्किमको लेप्चा समाजमा सम्बन्धित विषयमा पश्चगामी प्रवृत्ति स्पष्ट देखिएको छ।

३.३ सिक्किममा लेप्चा भाषाको प्रचलन: ऐतिहासिक विवरण

सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक अन्तर्मिश्रणमा लेप्चा समाजले कुनै किसिमको रोकटोक गर्दैन। त्यसैले एउटा भनाइ पनि छ-‘लेप्चाको थालबाट सबैले खान सक्छन्।’ लेप्चाहरू अन्य जातजातिसित मिसिएर बसेका ठाउँहरूमा सहजै अन्तर्जातीय विवाह सूत्रमा गाँसिन्छन्। उनीहरूका समाजमा जातीय अनि भाषिक अन्तर्मिश्रणको लामो इतिहास रहेको पाइन्छ। उनीहरूको थरगोत्र अनि पितृ परम्परा सिक्किमकै प्राकृतिक परिवेश हिमाल, डाँडा काँडा वा पोखरीसित जोडिएको पाइन्छ। यसलाई पुत्सो भनिन्छ।

सन् १९०४ सम्म सिक्किम र दार्जिलिङमा लेप्चा भाषाको प्रचलन पर्याप्त थियो। प्रसिद्ध वनस्पतिशास्त्री जे डी हूकरका मतानुसार पूर्वीय नेपालका केही भूभागसम्म लेप्चाहरूको प्रभुत्व थियो। उनीहरूको भूभाग पूर्वीय नेपालको तम्बर खोलासम्म रहेको थियो भने अझ पश्चिमतर्फ अवस्थित अरूण

खोलासम्मको भूभागलाई समेत उनीहरूले कब्जा गरेका थिए^{५८} भोटिया र नेपाली लगायत भारतीय अन्य भाषा-भाषी र यूरोपेलीहरूले पनि लेप्चा भाषा व्यवहार गर्दथे^{५९} व्यापार र ब्रिटिस न्यायलयमा समेत लेप्चा भाषाको प्रचलन रहेको थियो। नेपाली भाषामा प्रचलित ताते (हिँड्नु), माम (खाना), बुङ्गी (लड्नु), येँयेँ (सुत्नु) आजी (नगर्नु, रोक्नु) आदि बाल बोलिका शब्दहरू लेप्चा भाषामा पनि पाइएका छन्^{६०} सम्भवतः लेप्चा भाषाबाट नै यी शब्दहरू नेपालीमा भित्रिएका हुन्। स्पष्ट छ, यस भेकमा लेप्चा भाषाको धेरै प्रभाव थियो। सन् १८४० मा क्याम्पबेलले अनुमान गरेअनुसार- सिक्किममा लेप्चाहरूको जनसङ्ख्या तीन हजार जति थियो^{६१} भने सन् १८९१ को जनगणनाअनुसार लेप्चाहरूको जनसङ्ख्या ५७३२ रहेको थाहा लाग्छ। यस जनगणना रिपोर्टअनुसार सिक्किमको मोठ जनसङ्ख्यामध्ये लेप्चाहरू १८.९२ प्रतिशत थिए, जो बृहत्तम जातीय समूह रहेको थियो भने आज जातीय समूहका रूपमा लेप्चा छैठौँ स्थानमा रहेको पाइन्छ। सन् १९२१ को जनगणनाअनुसार लेप्चाहरूको जनसङ्ख्या ९२९१ रहेको र सय प्रतिशत लेप्चाहरूको मातृभाषा लेप्चा नै रहेको थाहा लाग्छ। यसरी नै सन् १९३१ को जनगणना रिपोर्टअनुसार लेप्चाहरूको जनसङ्ख्या १३,०६० रहेको थियो भने लेप्चा भाषीहरूको सङ्ख्या १३,२०६ रहेको थाहा लाग्छ। यसबाट लेप्चाहरू बाहेक अन्य जातीय समूहका सदस्यहरूले पनि लेप्चा भाषा व्यवहार गर्थे भन्ने कुरा स्पष्ट छ। यद्यपि यसै जनगणना रिपोर्टअनुसार १३,२०६ जना लेप्चा भाषीहरूमध्ये १०,२७८ जनाको दोस्रो/सहायक भाषा नेपाली रहेको थाहा लाग्छ, जसबाट ७७.८२ प्रतिशत लेप्चाहरू द्विभाषी रहेको र नेपाली भाषातर्फ आकृष्ट हुँदै गएको बुझिन्छ^{६२} आज भाषिक सम्प्रदायका रूपमा भोटबर्मेली भाषा परिवारभित्र पर्ने सिक्किमेली लेप्चाहरूको जनसङ्ख्या ४५२३९ रहेको छ, जो सिक्किमको मोठ जनसङ्ख्याको ७.७८ प्रतिशत हो^{६३}।

सिक्किम र दार्जिलिङ भूभागमा २०औँ शताब्दीको उत्तरार्धसम्म एउटा प्रमुख भाषाका रूपमा लेप्चा भाषाको प्रचलन रहेको कुरा ऐतिहासिक दस्तावेजहरूद्वारा पनि थाहा लाग्छ। सिक्किमका राजा र अङ्ग्रेजहरूका पक्षका जेनेरल लियोडमाझ सन् १८३५ मा भएको दार्जिलिङ सम्झौताको दस्तावेज (ग्रान्ट

^{५८}जे डी हुकर, दि हिमालयन जर्नल, पूर्ववत्, पृ १२७

^{५९}जी बी मेनवरिड, सन् १८७६, ग्रामर अन्व दि लेप्चा ल्याङ्ग्वेज, न्यु दिल्ली: मञ्जुश्री पब्लिसिङ हाउस, पृ XII

^{६०}के पी ताम्साङ, सन् १९९८, दि अन्नोन एन्ड अन्टोल्लड रिवालिटिज अबाउट दि लेप्चाज्, कालेम्पोङ : मणि प्रिन्टिङ प्रेस, पृ १८

^{६१}एच एच रिस्ले, द गेजेटर अन्व सिक्किम, पूर्ववत्, पृ २५९

^{६२}भारतको जनगणना, सन् १९३१, युनियन टेबल पार्ट-२, च्याप्टर १०, ल्याङ्ग्वेज, पृ ३५४

^{६३}स्टेट सोसियो इकोनमिक सेन्सस्, गान्तोक: डिपार्टमेन्ट अन्व इन्भ्यालुसन, स्ट्याटिस्टिक्स एन्ड मोनिटरिङ सिक्किम सरकार, २००६

अव् डीड) लेप्चा भाषामा पनि उपलब्ध छ (सम्झौता पत्रको प्रतिलिपि परिशिष्ट ४ मा राखिएको छ) भने १५ दिसम्बर १८४८ देखि १९ जनवरी १८४९ को समयावधिमा हूकरको आय-व्ययको रेकर्ड लेप्चा भाषामा पनि पाइएको छ।^{६४} लेप्चा भाषामा यस्ता एकाध दस्तावेजहरू उपलब्ध रहे तापनि यस भाषाको विकास, सम्बर्द्धन अनि प्रचलनमा चाहिए जति प्रशासनिक संरक्षणको अभाव भने खट्किने विषय हो। वास्तवमा भोटिया/तिब्बती तिब्बतीहरूको आगमन अधिसम्म तत्कालीन सिक्किममा लेप्चा भाषाको सरल र शुद्ध रूप प्रचलित थियो।^{६५} सिक्किममा सन् १६४२ देखि सुरु भएको नामग्याल शासनसँगै तिब्बती भाषाले प्रमुखता पायो र यस भाषालाई प्रशासनिक भाषाका रूपमा मान्यता दिइयो। कतिपय विद्वान्हरूको मतानुसार तिब्बती महायान बौद्ध सम्प्रदायअन्तर्गत निड्मा पन्थलाई जोगाउन र यसको विस्तार गर्न तिब्बती निड्मा लामाहरूले सिक्किममा सन् १९४२मा नामग्याल वंशको शासन सुरु गरेका थिए भने सन् १९७५मा भारतमा विलय हुनअधिसम्म सिक्किमको राज्य धर्मका रूपमा तिब्बती महायान बौद्ध धर्म नै स्थापित थियो।^{६६} फलस्वरूप तिब्बती भाषाको व्यापक प्रचार-प्रसार भयो। राज्यमा थुप्रै सङ्घ-संस्थानहरूको स्थापनापछि पनि सरकारी प्रशासनमा बौद्ध धार्मिक संस्थानहरूको प्रभुत्व रहेकाले लेप्चा भाषाको प्रयोगमा न्यूनता आएको अनुमान गर्न सकिन्छ।

हाफदनको मतानुसार लामावाद फैलाउने उद्देश्य लिएर तिब्बतबाट जो खेबु (खेबुम्सा) -का तीनजना छोराहरू सिक्किम आएर उनीहरूले लेप्चाहरूका साहित्यिक सामग्री, ऐतिहासिक दस्तावेज, नामथर आदि पुस्तकहरू भेला गरी उत्तर सिक्किमको काभीमा जलाइदिए पछि उनीहरूमाझ तिब्बती लामावादको प्रचार गरे।^{६७} यद्यपि यो सन्दर्भ अझ पनि खोजको विषय नै रहेको छ। एकथरी विद्वान्हरूले लेप्चा लिपि तिब्बतीहरूको आगमन भन्दा धेरै अघि नै प्रचलित रहेको दावी गरेका छन्।^{६८} भने अर्का थरी विद्वान्हरूले लेप्चा लिपिको विकास महाराज तृतीय छ्यदोर नामग्याल (१७००-१७)-को नेतृत्वमा भएको कुराको पुष्टि गरेका छन्। जे होस् तिब्बती भाषाको विस्तारसँगै लेप्चा भाषाको प्रयोगमा न्यूनता आउन थालेको तर्कचाहिँ अकाट्य छ।

^{६४} आर के स्प्रिग, सेडिड सम् लाइट अन् दि हिस्ट्री ल्याङ्बेज एन्ड लिटरेचर अव् दि लेप्चाज, पूर्ववत्, पृ ५४

^{६५} सतिन्दर कुमार (सम्पा), इनसाइक्लोपेडिया अव् साउथ एसियन ट्राइब्स, भो ६, पूर्ववत्, पृ १९९९-२०००

^{६६} अर्पणा भट्टाचार्य, द प्रेयर विल एन्ड स्केपट्रे: सिक्किम, पूर्ववत्, पृ ४२

^{६७} सेगर हाफदन, द लेप्चाज: कल्चर एन्ड रिलिजन अव् ए हिमालयन पिपल, पूर्ववत्, पृ २८

^{६८} जी पी सिंह, प्राचीन भारतमा किरातहरू, पूर्ववत्, पृ ३७-३८

सिक्किममा नामग्याल शासनसँगै थुप्रै मठ वा मोनास्टिक शिक्षालयहरूको स्थापना भयो। तीमध्ये विशेष गरेर पश्चिम सिक्किममा स्थापित साङ्गा छोलिङ गुम्बामा धेरै लेप्चा र लिम्बूहरूले तिब्बती भाषामा उपलब्ध वाङमयबाट तान्त्रिक बौद्ध लामावादको अध्ययन गरेको कुराको उल्लेख पाइन्छ। फलस्वरूप सिक्किममा तिब्बती भाषाको व्यापक प्रचार-प्रसार भयो। तिब्बतीहरूको शासनको उदयसँगै लेप्चा पनु^{६९} वा मुखियाहरूको शासन पनि अस्त भयो। लेप्चाहरू माथि तिब्बती शासकहरूको वर्चस्व रहेको इतिहासको कालखण्डलाई लेप्चाहरूको जीवन-जगत्, आस्था-विश्वास र भाषामाथि तिब्बती आक्रमणको नाउँले चिनिन्छ।^{७०} तिब्बतीहरूको शासन सुरु भएदेखि लेप्चाहरूको जीवन-शैलीमा पनि ठूलो परिवर्तन आएको अनुमानित छ। ए आर फोनिङका मतानुसार तिब्बतीहरूको शासन र ठेकादार वा काजी प्रथाका कारण वर्गहीन लेप्चा समाजमा वर्गबोधको विकास भयो।^{७१} यसो हुँदा उनीहरूले चाहिए जति आदरसूचक शब्दहरू तिब्बती भाषाबाट लिए भन्ने इतिहासकार चेम्जोङको विचार रहेको छ।^{७२} यद्यपि लेप्चा भाषा प्रयोगलाई हेर्दा आदरसूचक सबै शब्दहरू तिब्बती भाषाबाट आएका हुन भन्न मिल्दैन। लेप्चा भाषामा पुरुषलाई आदर गरेर सम्बोधन गर्दा 'रेन' र स्त्रीलाई सम्बोधन गर्दा 'रेन्यु' शब्द प्रयोग गर्ने चलन पाइन्छ। लेप्चा क्रियापदमा देखिने आदरसूचक प्रयोगमा भने तिब्बती प्रभाव रहेको भए तापनि लेप्चा भाषामा आदारार्थी प्रयोग छँदै थिएन भन्न चाहिँ मिल्दैन।^{७३} तलको उदाहरणमा लेप्चा भाषाको मौलिक प्रयोग द्रष्टव्य छ-

^{६९}पनु भन्नाले लेप्चाहरूका राजा वा मुखिया भन्ने बुझिन्छ। धरणीधर दाहालले आफ्नो पुस्तक *संस्कृति अनेक हामी एक*- (१९९२, पृ ७५-७७)-मा लेप्चाहरूको पहिलो राजा वा पनु पोहारतक पनु थिए भन्ने उल्लेख गरेका छन्। उनले आफ्नो लेखलाई लेप्चा चुनाख आखेन वा चुनाख नामथरमाथि आधार गर्दै तक्षशिलामा ई.पू ३३० देखि ३२० मा चन्द्रगुप्त मौर्यलाई अलेकजेन्डरले आक्रमण गरेको समयमा पोहारतक पनुले आफ्ना लेप्चा सेना पठाएर सहयोग गरेको उल्लेख गरेका छन्। जीबी मेनवोरिङले भने आफ्नो पुस्तक *द ग्रामर अन्ड रोड* (लेप्चा) *ल्याङ्ग्वेज*(१९७६, पृ xi)-मा तेह्रौँ शताब्दीका तर्भे पनुलाई लेप्चाका पहिलो राजा मानेका छन्। लेप्चाहरूका अन्तिम पनु थेकुङ मेन्सलोङ हुन् जो भोटियाका प्रथम छोग्याल फुन्सोक नामग्यालको राज्यारोहण समारोहमा विशेष रूपले उपस्थित थिए। अन्य जानकारीका निम्ति हेर्नुहोस् नामग्याल र डोल्मा, *हिस्ट्री अन्ड सिक्किम*, १९०८

^{७०}ए के दास, सन् १९७८, *दि लेप्चाज् अन्ड वेस्ट बेङ्गाल*, कलकत्ता : इन्डियन एडिसन, पृ १५

^{७१}ए आर फोनिङ, *लेप्चा माइ भेनिसिङ ट्राइब*, पूर्ववत्, पृ १८०

^{७२}ईमानसिंह चेम्जोंग, *लेप्चा, नेपाली, इङ्ग्लिस डिक्सनरी*, पूर्ववत्, पृ ६

^{७३}बलराम पाण्डे, सन् २०१०, 'सिक्किममा लेप्चा भाषा', घनश्याम नेपाल (सम्पा), *अभिज्ञान*, (वर्ष १, अङ्क १), नेपाली विभाग : उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय, पृ ७

लेप्चा	नेपाली	आदर
जो था	भात खा/खानु	सामान्य
जो जम्/ल्यो	भात खाऊ	मध्यम
जो जे नोड/स ल्य नोड	भात खानुहोस्	उच्च
च्य थड	चिया पी/पिउनु	सामान्य
च्य थड का	चिया पिऊ	मध्यम
च्य जे नड	चिया पिउनुहोस्	उच्च

तालिका-३.१ लेप्चा आदारार्थी प्रयोग

सिक्किममा गोर्खा विजय अभियान पछि अनि दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजहरूको आगमन पछि तिब्बती भाषाको साटो नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजीको प्रचलन सुरु भयो। हिन्दीलाई अङ्ग्रेजहरूले प्रशासनिक भाषाका रूपमा समेत ग्रहण गर्न थालेको पाइन्छ। यसको प्रमाण सिक्किमले कम्पनी सरकारलाई तिर्नु पर्ने करका विषयमा क्याम्बेलले सन् १८६०-६१ मा पश्चिम सिक्किम लिङ्चोमका दुईजना लिम्बू मण्डल तेजहाङ र कुङ्साहाङलाई हिन्दी भाषामा लेखेको पत्रले दिन्छ। (पत्रको प्रतिलिपि परिशिष्ट सङ्ख्या २ मा समावेश गरिएको छ)

दार्जिलिङमा सन् १८४१ मा जर्मनीका इसाई धर्म प्रचारक विलियम स्टार्टको अगुवाईमा स्टार्ट मिसन आएको थाहा लाग्छ। यसको लगभग दुई दशकपछि स्कटिस मिसनेरीहरूको आगमन भयो। मेक्फालेनको नेतृत्वमा स्कटिस मिसनले दार्जिलिङ कालेबुङमा धेरैवटा स्कुल अनि केही अस्पताल आदि स्थापना गर्‍यो। यसपछि यङ गिल्ड मिसनका डा ग्राह्यामले पनि कालेबुङमा सोही किसिमको कार्यलाई अघि बढाए।^{७४} फलस्वरूप लेप्चाहरूमा धर्म परिवर्तन सँगसँगै शैक्षिक विकास अनि व्यवसायिक विस्तार भएको पाइन्छ। दार्जिलिङ र कालेबुङपछि सिक्किममा सन् १८८० को दशकमा इसाई धर्म प्रचारकहरूको आगमन भएको थाहा लाग्छ। फिनिस अनि स्कटिस धर्म प्रचारकहरूको अगुवाईमा अङ्ग्रेजी माध्यमका धेरै पाठशालाहरू स्थापना गरियो। सन् १८९० सम्ममा दक्षिण सिक्किमका विभिन्न ठाउँहरूमा अङ्ग्रेजी माध्यमका सातवटा विद्यालयहरू स्थापित भइसकेको थाहा

^{७४}जेम्स आर मिन्टो, सन् १९९५, *ग्रह्याम अक् कालेम्पोङ*, कालेम्पोङ : डा ग्रह्याम्स होम पृ १, २९-३०

लाग्छा^{७५} यसरी सनैसनै अन्य भाषाहरूको आगमनसँगै लेप्चा भाषाको प्रयोगमा कमी आउन थालेको देखिन्छ।

सिक्किमको राजनैतिक इतिहासका आधारमा सन् १७०० मा भएको भूटानी आक्रमणपछि पहिलोपल्ट लेप्चा समाजको विभाजन भएको बुझिन्छ। यसरी नै सन् १८२६मा बोलेकको हत्या भएपश्चात धेरै लेप्चाहरू इलामतर्फ गए र यो उनीहरूको दोस्रो विभाजन थियो। त्यसरी नै सन् १८३५ को अनुदान पत्र (ग्रान्ट अन्ड डिड)-मार्फत दार्जिलिङको भूभाग अङ्ग्रेजी प्रशासनभित्र पर्न गयो र लेप्चाहरू फेरि पनि विभाजित भए भने सन् १८६५ मा सिन्चुलाको सन्धिपश्चात धेरै जसो लेप्चाहरू भूटानमा नै रहे, जसलाई आज प्रोमो नामले पनि चिनिन्छ। यी सबै विभाजनका कारण उनीहरूको भाषा र त्यसको प्रचलनमा ठूलो प्रभाव पर्न गएको कुरो अनुमानित छ।

सन् १८८९ मा गान्तोकमा भोटिया बोर्डिङ स्कूलको स्थापना भएपश्चात भोटियासँगै लेप्चा भाषामा पनि पठन-पाठन सुरु भएको जानकारी पाइए तापनि परवर्तीकालमा लेप्चा भाषाको अध्ययनमा रोक लगाइयो। पाकिमका पण्डित नरसिंह लेप्चालाई यस स्कूलमा लेप्चा भाषाका प्रथम शिक्षकका रूपमा जुन १९१३ मा नियुक्ति दिइयो (परिशिष्ट ३ मा नियुक्ति पत्रको प्रतिलिपि समावेश गरिएको छ)। तर सन् १९१५ मा महाराजा टाँसी नामग्यालको निर्देशनमा लेप्चा भाषालाई अप्रचलित भाषा भनी पाठ्यक्रमबाट हटाएर हिन्दी भाषाको पठन-पाठन सुरु गरियो।^{७६} सन् १९६१ सालदेखि महाराज टाँसी नामग्याल कै निर्देशनमा उत्तर सिक्किमको सिप्यर प्राथमिक पाठशालाबाट लेप्चा भाषा पढाउन सुरु गरियो। यस पछि भने लेप्चा भाषालाई अरू विद्यालयको पाठ्यक्रममा पनि समावेश गरियो। यस पदक्षेपले लेप्चा भाषाको विकासमा सहयोग पुऱ्याएको मान्न सकिन्छ। आज सिक्किमको लेप्चा समाजमा धेरै परिवर्तन आएको पाइन्छ। यसका पछि शिक्षा र घर्म कारक तत्त्व रहेको पाउन सकिन्छ। यिनै कतिपय सामाजिक कारणले गर्दा भाषा प्रयोगमा पनि विविधता आएको मान्न सकिन्छ। परिवर्तन र सातत्यका दृष्टिले उनीहरूको भाषिक व्यवहारका विविध पक्षको अध्ययन सान्दर्भिक देखिन्छ।

^{७५} ए मेके, सन् २००४, 'द इन्डिजिनाइजेसन अन्ड वेस्टन मेडिसिन इन सिक्किम', अन्ना बालिकी डेन्जोङ्पा (सम्पा), बुलेटिन अन्ड टिबेटोलोजी, भोलुम ४०(२), पृ ३०

^{७६} ल्याङसङ् ताम्साङ, सन् २०००, 'पण्डित नरसिंह लेप्चा अन्वपाक्योङ सिक्किम', एल ताम्साङ (सम्पा), किङ्ग गेभो आचोक-अ लेप्चा, वाइलिङ्ग्वल मेगेजिन, कालेम्पोङ : द लेप्चा लिटेरी अर्गनाइजेसन, पृ ८

३.४ लेप्चा भाषाको प्राचीनता, पारिवारिक सम्बद्धता र विकास

भाषा उत्पत्तिबारे विविध सिद्धान्तहरू रहे तापनि वास्तवमा भाषा कहाँबाट कहिले कसरी सुरु भयो भन्ने कुरा खोज र अनुमानको विषय हो। आजसम्म भएका वैज्ञानिक खोजअनुसार, लगभग ३५००० ईशापूर्व बाट नियन्डर्थल र क्रो-म्यागनन् मानवहरूका समयदेखि मान्छेले बोल्न थाल्यो भन्ने भनाई विद्वान्हरूको रहेको छ।^{५७} लेप्चा जाति अनि भाषालाई पनि प्राचीन मानिएको छ। लेप्चाहरू आफ्नो लोक परम्परामा विश्वास गर्छन्। उनीहरूको लोक परम्पराअनुसार रूमले कञ्चनजङ्घाको हिउँबाट आदि लेप्चा पुरुष फादोडथिड र स्त्री नाजोड्ज्योको सृष्टि गरेपछि उनीहरूलाई रूमले रोड वा लेप्चा भाषामा नै धर्मादेश दिएका थिए।^{५८} यस मिथकथाले लेप्चा भाषाको उत्पत्ति लेप्चा जातिको सृष्टिसँगै भएको बुझाउँछ।

लेप्चा भाषाबारे विशद् अध्ययन गरी लेप्चा भाषाको पहिलो व्याकरण तयार गर्ने विद्वान् मेनवरिडले पनि लेप्चा भाषालाई प्राचीन भाषा मानेका छन्। उनको मतानुसार लेप्चा भाषा निसन्देह हिब्रु र संस्कृत भन्दा अगावै विकसित एउटा प्राचीन भाषा हो।^{५९} यस्ता एकाध भनाइहरू पाइए तापनि वैज्ञानिक ढङ्गमा लेप्चा भाषाको अध्ययन हुन बाँकी नै छ।

विश्वमा विभिन्न पद्धतिद्वारा भाषाहरूको अध्ययन गरिएको पाइन्छ, जसमध्ये पारिवारिक वर्गीकरण एउटा हो। भाषाहरूलाई अनेक परिवारमा विभाजन गरिएको छ। तीमध्ये भोटबर्मेली पनि एउटा हो। यसै परिवारका सदस्यका रूपमा लेप्चा भाषालाई चिनाइएको छ। भोट चिनियाँ भाषाहरूको अध्ययन गर्ने भाषाविद्हरूले लेप्चा भाषाको पारिवारिक सम्बद्धताको पनि चर्चा गरेका छन्। ग्रियर्सनले भोटबर्मेली भाषाको वर्गीकरण गर्ने पहिलो व्यक्ति म्याक्समुलर (सन् १८५४) मानेका छन् भने बेनेडिक्टले सेफर्डलाई भोट चिनियाँ भाषाहरूका प्रथम अध्येता मानेका छन्।^{६०}

भोट हिमाली भाषाहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा सुनीति कुमार च्याटर्जीले लेप्चा भाषालाई भोट बर्मेली परिवारको हिमाली शाखाको भाषा मानेका छन्।^{६१} एल एस एस ओ मालेले भने यसलाई भोट चिनियाँ परिवारभित्र पर्ने भोटबर्मेली शाखाअन्तर्गत भोटहिमाली उपशाखाको भाषा मानेका छन्।^{६२}

^{५७}डेविड क्रिस्टोल, सन् १९९७, *दि क्याम्ब्रिज इन्साइक्लोपिडिया अफ ल्याङ्ग्वेज*, यु के : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, पृ २९०-२९२

^{५८}सुरेश एन्ड एट अल., सन् १९९८, *सिक्किम पर्सोपेक्टिभ फर प्लानिङ एन्ड डेभलपमेन्ट*, गान्तोक: सिक्किम साइन्स सोसाइटी, पृ ७३

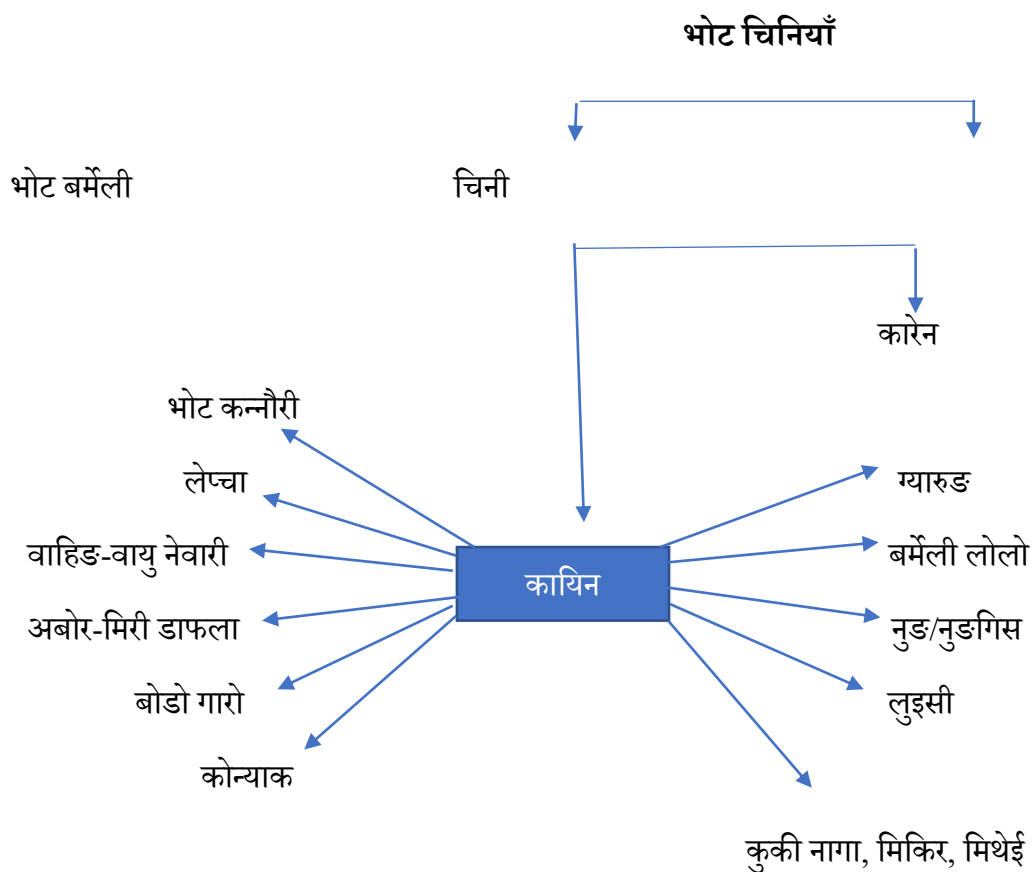
^{५९}जी बी मेनवरिड, *ए ग्रामर अफ द लेप्चा ल्याङ्ग्वेज*, पूर्ववत्, पृ xx

^{६०}अस्टिन हेल, सन् १९८२, *रिसर्च अन् टिबेटो बर्मन ल्याङ्ग्वेज*, बर्लिन: मोर्टन पब्लिसर्स, पृ १-५

^{६१}आर चोधरी सिंह, सन् २००१, *सिक्किम एन् इकोनमिक, सोसियो कल्चर पिप्*, सिक्किम :प्रेरणा अक्सेट इन्डस्ट्रियल प्रा लि, पृ १००

^{६२}एल एस एस ओ माले, सन् १९२९, *बङ्गाल बिहार ओडिसा एन्ड सिक्किम*, न्यु दिल्ली: एस एस पब्लिकेसन, पृ २२२

ग्रियर्सनको मतमा लेप्चा भाषा भोटबर्मेली परिवारभित्र पर्ने एउटा असार्वनामिक भाषा हो।^{६३} फाचका मतमा भोटचिनियाँ भाषा समूहमा लेप्चा मात्र यस्तो भाषा हो, जसमा सार्वनामिक प्रक्रियाद्वारा क्रियाका रूपमा अन्तर आउने गर्छ।^{६४} भोटबर्मेली भाषाहरूको अध्ययन गर्ने भाषाविद् तथा धेरजसो विद्वानहरूका मतहरूको अध्ययन अनि लेप्चा भाषाको प्रकृति र यस भेकका अन्य भोटबर्मेली भाषाहरूसितको निकटताका आधारमा लेप्चा भाषालाई भोटबर्मेली शाखाको भाषा मान्न सकिन्छ। हेल अस्टिनले देखाएअनुसार बेनेडिक्टले प्रस्तुत गरेको भोट-चिनियाँ भाषाहरूको वर्गीकरणमा लेप्चा भाषाको स्थानलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ।^{६५}

तालिका ३.२- भोट बर्मेली भाषाहरूको वर्गीकरण अनि लेप्चा भाषा

^{६३}जर्ज ग्रियर्सन, सन् १९६७, *लिङ्ग्विस्टिक सर्वे अन्व इन्डिया, भोलुम III, पार्ट I*, न्यु दिल्ली: मोतीलाल बनारसी दास, पृ ६७

^{६४}स्टेफन फाच, सन् १९८२, *दि एबोरिजिनल ट्राइब्ज अन्व इन्डिया*, न्यु दिल्ली : म्याकमिलन इन्डिया लिमिटेड, पृ १०२-१०३

^{६५}अस्टिन हेल, *रिसर्च अन् टिबेटो-बर्मनल्याङ्ग्वेज*, पूर्ववत्, पृ १४

३.५ लेप्चा लिपिको विकास तथा मुद्रण/प्रकाशन

३.५.१ लिपिको विकास

लेप्चाहरूको आफ्नै संस्कृति, भाषा साहित्य र प्राचीन लिपि उपलब्ध रहेको छ। लेप्चा लिपिलाई प्राचीन लिपि अनि भाषालाई प्राचीन भाषा मानिएको छ। लेप्चा भाषामा मङ्गोल सिमेटिक (सामेली ?) वा भारत-जर्मनेली (भारोपेली) भाषाहरूको कुनै प्रभाव पाइँदैन, त्यसैले यसलाई स्वतन्त्र रूपमा विकसित एउटा पृथक् भाषा मानिएको छ।^{६६} के पी ताम्साङको मतानुसार लेप्चाहरूका आदि आचार्य ताम्साङ थिङले लेप्चा लिपिको आविष्कार गरेका हुन् जसलाई पछि गएर थेकुङ मेनसलोङले विस्तार र विकास गरे।^{६७}

इतिहासकार जी पी सिंहअनुसार सिक्किममा बोलिने लेप्चा र लिम्बू तथा अन्य किराती भाषाहरूका लिपि प्राचीन हुन् तर पछिबाट तिब्बती प्रभावमा आएर यिनमा परिवर्तन आएको हो।^{६८} इतिहासकार धरणीधर दाहालले लेप्चाहरूको प्राचीन ग्रन्थ 'चुनाख आखेन' वा लेप्चा नामथरलाई आधार गरेर पोहर तक पनुलाई पहिलो लेप्चा राजा तथा चन्द्रगोप पनु वा चन्द्रगुप्त मौर्यका समकालीन मानेका छन्।^{६९} यस आधारमा लेप्चाहरूको प्राचीन लिपि रहेको कुरो अनुमानित छ। लेप्चाहरू रोङ लिपिलाई प्राचीन मान्दछन्। रिस्लेले सिक्किम गेजेटियर (सन् १९२८)-मा राजा छयादोर नामग्याल (सन् १७००-१७)-ले आफ्ना लेप्चा नागरिकहरूका निमित्त यस लिपिको निर्माण गरेको कुरो उल्लेख गरेका छन्। सन् १७०० मा सिक्किममा भूटानले चढाई गरी राप्देन्ची दरबार पनि कब्जा गरेकाले राजा छयादोर भागेर तिब्बतमा शरण लिन पुगे जहाँ सन् १७११ सम्म^{७०} लासाका राजा मियूङको सम्पर्कमा रही धर्मशास्त्र तथा अन्य अनुशासनको अध्ययन गरे। कठोर अध्ययन गरेका विद्वान् राजा छयादोर नामग्यालले लेप्चा लिपिको निर्माण गरे भन्ने मत यस आधारमा सही लाग्दछ।

आर के स्प्रिगले भने राजा छयादोरले लेप्चा भाषाका ज्ञाता थेकुङ मेन सलोङलाई लेप्चा लिपि निर्माण गर्ने आदेश दिएका थिए, जसले आफ्नो कार्यको श्रेय राजालाई दिएको हुन सक्ने मत प्रस्तुत

^{६६}सतिन्दर कुमार (सम्पा), *इनसाइक्लोपेडिया अफ साउथ एसियन ट्राइब्स, भोल्युम ६*, पूर्ववत्, पृ १९९९

^{६७}के पी ताम्साङ, *अननोन एन्ड अनटोल्ड रियालिटी एबाउट द लेप्चास्*, पूर्ववत्, पृ २७

^{६८}जी पी सिंह, *प्राचीन भारतमा किरातहरू* (नेपाली अनुवाद), टी बी राई (अनु), पूर्ववत्, पृ २३८

^{६९}धरणीधर दाहाल, *संस्कृति अनेक हामी एक*, पूर्ववत्, पृ ७७

^{७०}आर के स्प्रिग, *सेडिङ सम लाइट अन् हिस्ट्री ल्याङ्ग्वेज एन्ड लिटरेचर अफि लेप्चाज*, पूर्ववत्, पृ ८७

गरेका छन्^{११} राजा छयादोरले लासामा छंदा बौद्ध धर्मशास्त्रको अध्ययन गरेका थिए र सिक्किम फर्केपछि आफ्ना लेप्चा नागरिकहरूमाझ लेप्चा लिपिका माध्यम लामावादी बौद्ध धर्म प्रचार गर्ने उद्देश्य राखेर रोड लिपिको निर्माण गर्ने अभिभारा मेन सलोडलाई सुम्पेको कुरा धेरै सान्दर्भिक लाग्छ। स्प्रिगले थेकुड मेन सलोडलाई लात्सेन छेम्पो (सन् १५९७-१६५४)-का समकालीन मानेका छन् भने केही इतिहासकारहरूले राजा फुन्सोक नामग्यालको राज्याभिषेक (सन् १६४२)-मा मेन सलोड पनि एकजना गवाही थिए भन्ने उल्लेख गरेका छन्। यसरी हेर्दा मेन सलोड सन् १७००-११ सम्म जीवित रहेको मान्न सकिने आधार सही लाग्छ। यसर्थ राजा छयादोरको शासन कालमा मेन सलोडद्वारा रोड लिपि निर्माण भएको हो भन्ने मत निकै बलियो देखिन्छ। लेप्चाहरूका अन्तिम पनु वा राजा मेन सलोड हुन् र उनको पच्चीस वर्षे शासन कालमा लेप्चाहरूले चौतर्फी उन्नति गरेका थिए^{१२} अमल के दासले पनि लेप्चाहरूमाझ लेख्ने कलाको विकास र विस्तार गर्ने व्यक्ति लेप्चाहरूका अन्तिम पनु वा मुखिया हुन् भन्ने मत व्यक्त गरेका छन्^{१३} यसैले लेप्चा लिपि निर्माण गर्ने श्रेय मेन सेलोडलाई नै जाँदछ।

लेप्चा भाषाको आफ्नै विशेषता छ। यो एउटा अनुपम र परिष्कृत भाषा हो। यसको वर्णमालामा ३५ वटा व्यञ्जन र ८ वटा स्वर वर्ण अनि १२ वटा स्वर भेद चिह्न रहेका छन्^{१४} लेप्चा भाषामा वर्ण वा अक्षर विन्यासबारे प्रवेशिका पनि पाइन्छ, जसलाई 'लाज्योड' भनिन्छ। यसका साथै सातवटा संयुक्त व्यञ्जन पनि पाइन्छ, जसलाई 'लाथ्यो' भनिन्छ। यी ध्वनिहरू हुन् क्ल, प्ल, ग्ल, फ्ल, ब्ल, ह्ल, म्ल।

३.५.२ मुद्रण र प्रकाशन

सिक्किम अनि यहाँका आदिम जाति लेप्चाहरूबारे भएका मानवशास्त्रीय अध्ययनहरूमा लेप्चाहरूमा सम्पन्न साहित्यिक परम्परा रहेको कुरो उल्लेख पाइन्छ। यद्यपि आज यस्ता प्राचीन लिखित साहित्यिक सामग्री वा सम्पदा पाइँदैन। भोटिया अनि तिब्बतीहरूको मूल उद्देश्य लेप्चाहरूलाई लामावादी आस्था भिरू बनाउने रहेका हुनाले पनि यस्ता साहित्यिक कृतिहरू नष्ट गरिएको कुराको उल्लेख हाफदनले गरेका छन्। पशुधर्मावलम्बी प्रकृतिपूजक लेप्चाहरूको लिखित वाङ्मय अप्राप्य नै रहे पनि उनीहरूको समाजमा मुन् र बुडथिङ परम्पराले लोकवार्ता, प्राचीन आस्था, संस्कार र लोक इतिहासलाई अध्यावधि बचाइ

^{११}आर के स्प्रिग, पूर्ववत्, पृ ८७

^{१२}के के दास, सन् १८९६, 'दि लेप्चा पिपल एन्ड देयर नोसन्स् अन्ड हेभेन एन्ड हेल', *जर्नल अन्ड बुद्धिस्ट टेक्स्ट सोसाइटी, पार्ट १*, पृ १

^{१३}ए के दास, *द लेप्चाज अन्ड वेस्ट बेङ्गल*, पूर्ववत्, पृ २४६

^{१४}सुरेश अनि अन्य, *सिक्किम प्रोस्पेक्टिभ फर प्लानिङ एन्ड डेभोलेपमेन्ट*, पूर्ववत्, पृ ७६

राखेकै छ। श्रुतिमा बाँचेका यिनै धरोहरलाई लेप्चाहरूको प्राचीन वाङ्मय मान्नु पर्छ। ऐतिहासिक खोजअनुसार लेप्चा भाषामा मुद्रण अनि प्रकाशनको थालनी दार्जिलिङबाट इसाई धर्म प्रचारकहरूले गरे। जेनेरल मेनवरिड लेख्छन्- “दार्जिलिङ र यस क्षेत्रमा युरोपेली वा अङ्ग्रेजहरूको आगमन नै वास्तवमा लेप्चा र उनीहरूको भाषाको पतनको मूल कारण हो।”^{९५} तर एउटा उल्लेखयोग्य विषय के छ भने सरकारी कोषमा कर र खजाना नभने लेप्चाहरू अङ्ग्रेजी प्रशासनका निमित्त निकम्मा भए भने इसाई धर्म प्रचारकहरूप्रति चासो राख्ने भएकाले मिसनेरीहरूका निमित्त उनीहरू नै कुशल समारी बने। यसर्थ इसाई धर्मको प्रचार गर्ने मूल उद्देश्य राखेर मिसनेरीहरूले लेप्चा भाषामा बाइबलका थुप्रै अंशहरू लगायत अन्य पर्चाहरू मुद्रण र प्रकाशन गरी वितरण गर्ने काम गरे। सन् १८४१ मा दार्जिलिङमा विलियम स्टार्टको अगुवाइमा स्टार्ट मिसन आएर लेप्चाहरूबिच धर्म प्रचार गरेको थाहा लाग्छ।^{९६} सन् १८४६ मा बालिका विद्यालय खोल्ने लक्ष्य राखेर केथोलिक मठवासिनीहरू दार्जिलिङ आइपुगे।^{९७} उनीहरूले सन् १८४७ मा दार्जिलिङमा बालिकाहरूका निमित्त कन्भेन्टको स्थापना गरे।^{९८} त्यसताक यस विद्यालयमा धेरै लेप्चा बालिकाहरूले पनि भर्ना पाएका थिए। स्टार्ट मिसन दार्जिलिङ आएको लगभग तीस वर्षपछि स्कटिस मिसन दार्जिलिङ आएको थाहा लाग्छ।^{९९} स्कटिस मिसनका विलियम मेकफाल्नेनले सन् १८७०मा दार्जिलिङ स्थित लेबुडमा स्कुल खोलेर लेप्चाहरूमाझ धर्म प्रचार गर्ने कार्य सुरु गरे।^{१००} यसरी नै यङ्ग गिल्ड मिसनका ग्राहामले अप्रेल सन् १८८९ मा कालेबुड आएर विशेष गरेर लेप्चाहरूलाई पढाउने काम गरे। उनले स्कुल लगायत थुप्रै औद्योगिक प्रशिक्षण केन्द्रहरूको पनि स्थापना गरे।^{१०१} यी सबै स्कुल प्रशिक्षणालयमा लेप्चाहरूले नै बहुसङ्ख्यामा भर्ना लिएको थाहा लाग्छ। यसका अतिरिक्त मिसनेरीहरूले लेप्चा भाषामा किताबहरू लेख्ने र अनुवाद गर्ने कार्य गरे। यी मिसनेरीहरूमध्ये सबैभन्दा पहिले विलियम स्टार्टले आफ्ना सहयोगी निबेलसँग मिलेर सन् १८४५मा ‘सेन्ट माथ्युज गस्पेल’-को अनुवाद गरे। यसरी नै सन् १८४९ मा निबेलद्वारा अनूदित र व्यापटिस् मिसन प्रेस, कलकत्ताद्वारा प्रकाशित ‘द बुक

^{९५}जी बी मेनवरिड, ए ग्रामर अन्दि लेप्चा ल्याङ्ग्वेज, पूर्ववत्, पृ. XII

^{९६}सिन्डी पेरी, सन् १९९७, नेपाली अराउन्ड दि वर्ल्ड, काठमाडौं: एकता बुक्स, पृ. ३१

^{९७}ए भी फ्रान्सिस, सन् २००८, क्याथोलिक मिसनेरी इन् दार्जिलिङ एन्ड सिक्किम, (पिएचडी शोध प्रबन्ध, अप्रकाशित), नर्थ बेङ्गल युनिभर्सिटी, वेस्ट बेङ्गल

^{९८}एम एम कोमकिली, सन् १९६८, फस्ट द ब्लेड, कलकत्ता: फिरमा के एल, पृ. ६९-७०

^{९९}जेम्स देश पाण्डे, ‘एक हराएको कडी-दार्जिलिङ पहाडमा तेईस वर्ष स्टार्ट मिसन’, नवीकरण, कालेम्पोड, भोल्याम १२ (२५), पृ. १०

^{१००}डी जी मेनुयेल, अ ग्ल्याडनिङ रिभर, पूर्ववत्, पृ. १०-११

^{१०१}जे आर मिन्टो, ग्रहाम अन्दि कालेम्पोड, पूर्ववत्, पृ. ३८

अव्जेनेसिस् एन्ड पार्ट अन्ड इक्जोडस्' आजसम्म उपलब्ध लेप्चा भाषामा प्रकाशित सबैभन्दा पुरानो किताब हो। त्यसै वर्ष निबेल र स्टार्टको सह अनुवादमा प्रकाशित 'सेन्ट जोन्स गस्पेल' र 'सेन्ट मेथ्यु' पनि लेप्चा भाषामा प्रकाशित पुराना किताबहरू हुन्।^{१०२} यसपछि मेनवारिडको 'द ग्रामर अन्ड लेप्चा' (सन् १८७६), र ग्रुन्वाडेलको 'डिक्सनेरी अन्ड लेप्चा ल्याङ्ग्वेज' (सन् १८९७) आदि पनि प्रकाशित भएको पाइन्छ। पहिलो लेप्चा अनुवादक द्योड्सी सादाद्वारा अनूदित 'द गस्पेल अन्ड ल्युक' (लुकाको सु-समाचार) सन् १९०८ मा प्रकाशित भएको पाइन्छ। यसरी नै सिक्किममा तिब्बती भाषाबाट लेप्चामा अनेक बौद्ध धर्मग्रन्थहरू अनूदित भएका छन्। तीमध्ये टासी सुड, गुरु छेवाड, साकुन दे-लोक, इक-दोषी मानलोम आदि प्रमुख हुन्।^{१०३} सन् १९६१ मा लेप्चा भाषाको पठन-पाठन सुरु भएपछि सिक्किम सरकारको शिक्षा विभागले लेप्चा भाषामा थुप्रै पाठ्य पुस्तक प्रकाश गरेको थाहा लाग्छ।^{१०४} यस्ता पाठ्य पुस्तकहरूबाहेक लेप्चा भाषामा आजसम्म पनि भनेजस्तो वाङ्मय लेखिएको पाउन सकिएको छैन। भाषासम्बन्धी एकाध कार्यहरू गरिए तापनि साहित्यको विकास अपेक्षाकृत थोरै भएको पाइन्छ। केही गीत तथा गीति एल्बम आदि प्रकाशित भएका छन्। निकट भविष्यमा यस दिशामा कार्य हुने सम्भावना राख्न सकिन्छ।

३.६ निष्कर्ष

आजसम्म भएका ऐतिहासिक, मानवशास्त्रीय, लोक सन्दर्भ अनि भाषिक अध्ययनका आधारमा लेप्चाहरूलाई नै सिक्किमका सबैभन्दा प्राचीन समुदाय मान्न सकिन्छ। यस तथ्यका आधारमा लेप्चा भाषा अनि यसको लिपिको विकास पनि सिक्किममा नै भएको तथा यसको इतिहास पनि प्राचीन रहेको थाहा लाग्छ। लेप्चा जातिको सामूहिक स्मृति, लोक आख्यान, मिथ अनि केही ऐतिहासिक विवरण आदिमा बाँचेको प्रदेश मायल् ल्याडको क्षेत्र उत्तर पूर्वमा भोटको छुम्बी उपत्यका अनि दक्षिणको तितलिया तथा पश्चिममा नेपालको इलाम जिल्लासम्म रहेको थाहा लाग्छ। विभिन्न मानविकी अध्ययन, यात्रा विवरण, हुकरको वनस्पति सर्वेक्षणको रिपोर्ट जस्ता दस्तावेजमा पनि यस कुराको पुष्टि भएको पाइन्छ। यस दृष्टिमा लेप्चा भाषाको भूगोल धेरै बृहत् रहेको थाहा लाग्छ। यस अध्यायमा चर्चा गरिएअनुसार कालान्तरमा घटित सामाजिक, राजनीतिक कारणले गर्दा लेप्चा समुदाय अनि उनीहरूको

^{१०२} आर के स्प्रिग, सेडिड सम् लाइट अन दि हिस्ट्री ल्याङ्ग्वेज एन्ड लिटरेचर अन्ड दि लेप्चाज्, पूर्ववत्, पृ ५३-५४

^{१०३} एच एच रिस्ले, द गेजेटियर अन्ड सिक्किम, पूर्ववत्, पृ २९३

^{१०४} जे आर सुब्बा, हिस्ट्री कल्चर एन्ड कस्टम्ज अन्ड सिक्किम, पूर्ववत्, पृ २५८-२५९

समाज, संस्कृति र भाषिक प्रचलनमा धेरै प्रभाव पर्न गयो। सामाजिक एवम् राजनीतिक कारणले गर्दा एकातिर तत्कालीन मायल् ल्याड वा सिक्किमको राजनीतिक भूगोल खुम्चिएको बुझिन्छ भने अर्कातिर लेप्चा संस्कृति, भाषा एवम् तुलनात्मक दृष्टिले अन्य जातिहरूको उपस्थितिका कारण प्रतिशतका हिसाबले लेप्चाहरूको जनसङ्ख्या पनि थोरै हुँदै गएको थाहा लाग्छ। अन्य जातिहरूको आप्रवासन, जनसङ्ख्या वृद्धि र अन्तर्मिश्रणका कारण लेप्चा संस्कृति र भाषामा प्रतिकूल प्रभाव परेको स्पष्ट हुन्छ।

सिक्किमका अन्य भाषासह लेप्चा भाषालाई पनि भोटबर्मेली शाखाको भाषा मानिन्छ, तथापि एकदुईजना भाषाविद्हरूले यसलाई भोटबर्मेली भाषाभन्दा केही भिन्न किसिमको रूप संरचना भएको भाषा पनि मानेका छन्। ईश्वीको १६औँ शताब्दीतिर तिब्बती सरदार खेबुमसा अनि लामाहरूको आगमनअघि लेप्चा भाषाको समृद्ध लेखन परम्परा थियो भन्ने केही विवरणहरू पाइएको छ तथापि यस्ता विवरणलाई प्रामाणिक मान्न सकिँदैन। लेप्चा लिपिको विकास धेरै अघि भएको मानिए तापनि सिक्किमका तेस्रो छोग्याल छयादोर नामग्यालको शासन कालभन्दा पूर्वलिपि लेखनको परम्परामा रहेको थाहा लाग्दैन। आफ्ना लेप्चा प्रजामा तिब्बती लामावादको प्रचार-प्रसार गर्ने उद्देश्य राखेर नामग्याल वंशका शासक र लामाहरूले लेप्चा भाषालाई धर्म प्रचारको माध्यम बनाइ यसमा तिब्बती धार्मिक सामग्री छान्ने काम गरे भने दार्जिलिङ कालेबुडमा पनि ईसाइ मिसेनरीद्वारा ईसाइ धर्म प्रचार गर्न हेतु बाइबलका केही अंश र ट्यूक्सहरू लेप्चा भाषामा छान्ने काम गरे। यसरी लेप्चा भाषाको लेखनको परम्परा अनि विकास धार्मिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि भएको बुझिन्छ। राजनीतिक कारणले गर्दा लेप्चाहरूको सामाजिक विघटन हुनु अनि भाषामा लेखन र प्रकाशन सुरु हुनु जस्ता कारणले उनीहरूको भाषिक प्रयोग र व्यवहारमा हेरफेर आएको देखिन्छ। मूल रूपमा सामाजिक-राजनीतिक घटनासँगै भएको जातीय अन्तर्मिश्रण तथा आप्रवासन, लिपिको विकास र मुद्रण-प्रकाशनसँगै लेप्चा जाति, भाषा, संस्कृति र इतिहासबारे भएका नयाँ अध्ययनहरूले लेप्चा जातिको भाषिक एवम् अन्य पक्षलाई नयाँ किसिमले परिभाषित गरेको पाइन्छ। यस दिशामा प्रस्तुत शोध कार्यले पनि उनीहरूको समाज, भाषा र भाषिक समुदाय तथा यससित सम्बन्धित अन्य सामाजिक पक्षहरूबारे केही नयाँ तथ्यहरू फेला पारेको मान्न सकिन्छ।

चौथो अध्याय

सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार

४.१ परिचय

कुनै व्यक्तिले भनिरहेको कुराहरू सुन्दै गर्दा उसले के कुरा भनिरहेको छ र ती कुराहरू कसरी भनिरहेको छ भन्ने कुरातर्फ पनि हाम्रो स्वतः ध्यान जान्छ। पहिलो पल्ट कुनै व्यक्तिसित भेट हुँदा उसका स्वभावजन्य भाषिक आचरण स्वतः अघि आउँछन्। उसको भाषिक स्वभावमा आफ्नो समाज, जाति, शिक्षा, स्तर, लिङ्ग, उमेर, धर्म आदि जस्तो पृष्ठभूमिको प्रभाव प्रतिविम्बित भएको हुन्छ। यसरी व्यक्ति वा समुदायको भाषामा माथि उल्लेख गरिएका सामाजिक घटक/वर्गीकरण आदिले ल्याएको विविधताको अध्ययन नै भाषिक व्यवहारको अध्ययन हो।

सामाजिक आधारमा भाषाको अध्ययनले वक्ता वा श्रोताको सामाजिक परिचय, पृष्ठभूमि, स्थिति, वर्ग, श्रेणी तथा भाषा प्रयोगसम्बन्धी विविधतालाई महत्त्व दिँदछ। 'कुनै पनि भाषा एउटै रूढ स्वरूप भएको हुँदैन। यसका ध्वनि, व्याकरण र शब्दहरूमा विविधता पाइन्छ अनि यस्ता विविधता वा भिन्नतालाई भूगोल, समाज र शैलीका आधारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ।'^१ सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारसम्बन्धी प्रस्तुत अध्ययनले पनि भूगोल, समाज र शैलीका आधारमा विविधता खुट्ट्याउने प्रयास गरेको छ, जसलाई परवर्ती उपशीर्षकअन्तर्गत राखेर अध्ययन गरिएको छ।

सस्युरले भनेका छन्- 'भाषा एउटा सामाजिक यथार्थ हो। कुनै पनि नानीले सर्वप्रथम शिशु भाषाको सिर्जना गर्छ अनि पछि मातृभाषा सिक्छ। तर उसले भाषाका विविध अर्थ समाजबाट सिक्छ अनि भाषाको व्यापक प्रयोग समाजमा नै गर्छ। त्यसैले भाषालाई सामाजिक प्रक्रियाको उपज मानिन्छ।'^२ लेवभले आफ्नो अध्ययनद्वारा भाषिक प्रयोग विविधताले सामाजिक श्रेणी र भूमिका दर्साउने वा सामाजिक श्रेणीले भाषिक व्यवहारमा विविधता ल्याउने कुरा बताएका छन्। भाषालाई समाज-सांस्कृतिक सन्दर्भसित दाँजेर अध्ययन गर्ने अध्येताहरूले यसलाई सामाजिक सङ्केत पनि मानेका छन्। घरमा परिवारका सदस्यहरूसित, छिमेकका साथी-सङ्गीसित, समाजमा समुदायसित, बजार-बस्ती, मेला

^१राजेन्द्र सिंह एन्ड एट अल. (सम्पा), सन् १९९५, एक्सप्लोरेसन्स इन् इन्डियन सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, भोल्युम II, न्यु दिल्ली: सेज पब्लिकेसन्स, पृ ३२

^२एम ए के हेलिडे, सन् १९९४, ल्याङ्ग्वेज एज सोसियल सिमियोटिक: द सोसियल इन्ट्रिटेसन अन्ड ल्याङ्ग्वेज एन्ड मिनिड, लन्डन : एडवर्ड आर्नोल्ड, पृ १

र भेला आदि ठाउँहरूमा विभिन्न सदस्यहरूसित गरिने भाषिक अन्तरक्रियाबाट नानीहरूमा सामाजिक-सांस्कृतिक ज्ञान र आचरणको विकास हुन्छ। उसमा सामाजिक वर्गभेदको ज्ञानसँगै भाषिक भेद र विविधताको विकास पनि हुन्छ।^३ यी विभिन्न परिस्थिति अनि सन्दर्भका अतिरिक्त सामाजिक श्रेणीवद्धता र त्यसका सांस्कृतिक नियम अनि प्रतीक आदिद्वारा पनि भाषिक प्रयोग विविधता आउने गर्दछ। विद्वान्हरू सामाजिक पद र श्रेणीका अतिरिक्त जातका आधारमा पनि भाषिक भेदको सिर्जना हुने कुरा बताउँछन्।^४ प्रस्तुत अध्यायमा यिनै विविध पक्षका आधारमा लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारलाई हेर्ने प्रयास गरिएको छ।

४.२ सिक्किम: एक भाषिक क्षेत्र

सिक्किमलाई ने मायल् ल्याड, रेन्जोड, ब्रेमेजोड, डेन्जोड, इन्द्रकिल, सुखिम अनि स्वर्गको फुलबारी आदि नामले चिन्ने गरिन्छ। ७०९६ वर्ग किलोमिटर भौगोलिक क्षेत्र रहेको यति सानो राज्यको यति धेरै नामले मात्र पनि सिक्किमलाई एउटा समृद्ध भाषिक क्षेत्रका रूपमा चिनाउन सकेको मान्न सकिन्छ। यी विभिन्न नामले एकातिर जातीय एवं भाषिक विविधता दर्शाउँछन् भने अर्कातिर ती विभिन्न जाति-गोष्ठी तथा भाषाबिचको परस्पर प्रभाव, सहअस्तित्व अनि सहभावलाई पनि इङ्गित गर्दछन्। स्थान नामको प्रसङ्गबाट नै सिक्किम एउटा समृद्ध अनि रोचक भाषिक क्षेत्र हो भन्ने बुझ्न सकिन्छ। यसलाई एउटा सांस्कृतिक क्षेत्र वा पवित्र ठाउँ पनि मान्ने गरिएको छ।^५ यस दृष्टिले सिक्किम सांस्कृतिक अनि भाषिक अध्ययनका लागि एउटा रोचक क्षेत्रका रूपमा देखा पर्छ।

सिक्किमको भौगोलिक विशेषता र भाषिक स्थिति वा भाषिक भूगोललाई विशिष्ट मान्न सकिन्छ कारण यो प्रदेश तीनवटा अन्तर्राष्ट्रिय सिमानासित जोडिएको छ। यसको पूर्वमा भूटान, पश्चिममा नेपाल, उत्तरमा चीन शासित तिब्बती स्वायत्त क्षेत्र अनि दक्षिणमा भारतको पश्चिम बङ्गाल राज्य पर्दछ। सिक्किमको यस किसिमको भौगोलिक अविस्थितिका कारणले पनि यहाँको भाषिक क्षेत्र अनि भूगोल केही भिन्न अनि विशिष्ट प्रतीत हुन्छ। यी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रसितको प्राचीन भू-सांस्कृतिक अनि भाषिक सम्बन्धले निश्चय पनि सिक्किमको भाषा भूगोललाई प्रभावित गरेको मान्न सकिन्छ।

^३एम ए के हेलिडे, ल्याङ्ग्वेज एज सोसियल सिमियोटिक: द सोसियल इन्ट्रिटेसन अन्ड ल्याङ्ग्वेज एन्ड मिनिड, पूर्ववत्, पृ ९

^४विलियम ए फोले, सन् १९९७, एन्थ्रोपोलोजिकल लिङ्ग्विस्टिक्स: एन्ड्रु डक्सन, युएसए: बल्याकवेल पब्लिसर्स, पृ ३४५

^५ई वर्नबाउम, सन् १९९७, 'सेक्रेड माउन्टेन्स अन्ड वल्ड', बर्कली: युनिभर्सिटी अन्ड क्यालिफोर्निया प्रेस; जे एम मल्लार्च, सन् २००८, 'प्रोटेक्टेड ल्यान्डस्केप एन्ड कल्चरल एन्ड स्पिरिचुअल भ्याल्युज-भ्याल्युज अन्ड प्रोटेक्टेड ल्यान्डस्केप एन्ड सीस्केप, भोल्थुम II', हेइडिलबर्क: आई यु सी एन जी टी जेड,

यसका अतिरिक्त सिक्किमको ऐतिहासिकताले पनि यसलाई एउटा भिन्न किसिमको भाषिक क्षेत्रका रूपमा स्थापित गरिदिएको छ। सानासाना जाति-गोष्ठी एवम् इलाका आदिलाई लेप्चा, मगर र लिम्बू मुखियाहरूले शासन चलाउने व्यवस्था रहेको सिक्किममा सन् १९४२ देखि तिब्बत मूलका साङ-छुम्बी उपत्यकाका नामग्याल वंशको शासन सुरु भएपछि केन्द्रीय शासन प्रणालीको व्यवस्था लागू भयो। दरबार तथा प्रशासनिक विधिविधान आदिका लागि तिब्बती भाषालाई मान्यता दिएर राजभाषा बनाइयो। भोटिया भाषाको चलन पनि निकै हुन थाल्यो। सन् १९०४ सम्म मूल भाषाका रूपमा रहेको लेप्चा भाषा विस्तारै किनारीकृत हुँदै गयो र बहुसङ्ख्यक नेपालीहरूले बोल्ने नेपाली भाषा सम्पर्क भाषाका रूपमा स्थापित भयो। दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजहरूको आगमनपछि हिन्दूस्तानी वा हिन्दी अनि अङ्ग्रेजी भाषाको बोलबाला सुरु भयो। इसाई धर्म प्रचारकहरूको आगमन भएपछि अङ्ग्रेजी माध्यमका स्कुलहरूको स्थापना अनि सञ्चालन सुरु भयो। दार्जिलिङमा रहेको यस किसिमको भाषिक परिवेशले निश्चय नै सिक्किम अनि यहाँका मूल बासिन्दा लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा प्रभाव पार्‍यो। सन् १८३५ सम्म दार्जिलिङ सिक्किमकै भूभाग रहेकाले पनि यस्तो प्रभाव निकै टड्कारो रहेको बुझिन्छ।

सन् १९७५ मा भारतमा विलय भएपछि सिक्किममा भारतका अन्य राज्यबाट व्यापार-व्यसाय गर्न भनी विभिन्न भाषीहरूको आगमन भयो। त्यसै गरी सरकारी, विशेष गरी केन्द्र सरकारका विभागतिर काम गर्ने कर्मचारीहरूको आगमन पनि सिक्किममा हुन थाल्यो। यस्ता कतिपय कारणले गर्दा भारतका अन्य राज्यमा बोलिने भाषाहरू पनि सिक्किमको भाषिक क्षेत्रका सदस्य बने र सिक्किमको भाषिक स्थिति अनि भूगोल अझ विस्तारित र भिन्न बन्दै गयो। सिक्किममा स्थानीय भाषाहरूको संरक्षण, सम्वर्द्धन र विकास गर्ने उद्देश्य राखेर जम्मा एघारवटा भाषालाई राज्य भाषाका रूपमा मान्यता दिइयो जसले सिक्किमको भाषिक क्षेत्रमा एउटा नयाँ अध्याय थपिदिएको छ।

भाषिक अनि सांस्कृतिक रूपले सिक्किम एउटा समृद्ध राज्य हो। लेप्चा, भोटियाबाहेक नेपाली भाषिक समुदायभित्र पनि थुप्रै जाति, गोष्ठी अनि भाषिक सम्प्रदायहरू पाइन्छन्। सन् २००६ मा राज्य सरकारको डेस्मे (DESME)-द्वारा गरिएको सर्वेक्षणअनुसार सिक्किममा जम्मा २२ वटा जाति-गोष्ठी पाइन्छन्, जसमध्ये धेरैका आफ्नै भाषा पनि प्रचलनमा रहेका छन्। मूलतः यहाँ भारोपेली र भोटबर्मेली परिवारका भाषाहरू बोलिन्छन्। १७ अक्टोबर सन् १९७७ मा सिक्किम अफिसियल ल्याङ्ग्वेज एक्ट नम्बर ५, १९७७ अन्तर्गत भोटिया, लेप्चा र नेपाली भाषालाई राज्य भाषाका रूपमा मान्यता दिइयो भने

अप्रेल सन् १९८१ मा सरकारी ग्याजेट नम्बर ६/इडी/८१ अन्तर्गत लिम्बू भाषालाई सरकारी मान्यता दिइयो। २ मार्च १९९५ मा सरकारी ग्याजेट नम्बर एसएलए/९४-९५/१५/३४ अन्तर्गत नेवारी, राई, गुरुङ, मगर, सेर्पा र तामाङ अनि १५ अक्टुबर १९९६मा सरकारी ग्याजेट न ५/एलडी/९६ अन्तर्गत सुनुवार भाषालाई राज्य भाषाको रूपमा मान्यता दिइयो। यसरी सिक्किममा जम्मा एघारवटा स्थानीय भाषाहरूलाई राज्य भाषाका रूपमा मान्यता प्राप्त छ। यी एघारवटा स्थानीय भाषाहरू बाहेक सिक्किममा अङ्ग्रेजी र हिन्दी भाषाको प्रयोग पनि व्यापक रूपमा भएको पाइन्छ। विभिन्न सामाजिक स्थिति अनुरूप भाषिक प्रयोगमा विविधता पाइन्छ। यसबाहेक धर्म, धार्मिक संलग्नता, जनसङ्ख्या अन्तर्निश्चिण, शिक्षा प्रणाली, वैज्ञानिक तथा प्राविधिक विकास, सञ्चार माध्यममा आएको क्रान्ति, पर्यटनको विकास आदिका कारण एकातिर एकाध भाषाहरूको प्रयोग बाक्लिँदै गएको पाइन्छ भने अर्कातिर स्थानीय थुप्रै भाषाहरूको प्रयोग पातलो हुँदै गएको पाइन्छ जसअन्तर्गत लेप्चा भाषा पनि पर्दछ।^६

धेरै भाषाहरूमा लिपिको अभाव रहेकाले सिक्किम सरकारको तत्परतामा यस्ता धेरै भाषाहरूको लिपि निर्माण गर्ने कार्य भयो।^७ विगत केही दशक यता वैश्वीकरणसँगै आएको सांस्कृतिक उपनिवेश अनि विलयनसँगसँगै चलेको स्थानीकरणका रूपमा उदय भएको जातीय एवम् सांस्कृतिक पुनर्जागरणले ल्याएको भाषाको राजनीतिबाट सिक्किम पनि अक्षुण्ण रहन सकेन। विशेष गरेर सन् १९९० को दशक यता सिक्किमका विभिन्न जाति-गोष्ठीमा निजी संस्कृति अनि भाषाको संरक्षण गर्ने होड चलेको छ। सरकारी सहूलियतको अभावमा समेत आआफ्ना जातीय सङ्गठनको होस्टेमा भाषा-शिक्षण कक्षाहरू चलेको, जातिगत चाडपर्वहरूलाई राज्य स्तरमा मनाउन थालेको, सत्तामा प्रत्येक जात-जातिको प्रतिनिधि पुगु पर्ने माग चुलिएको, प्रत्येक जातीय चाडपर्वलाई सरकारी विदा घोषित गर्ने माग रहेको अनि विभिन्न कार्यक्षेत्रमा भाषाको प्रचलन विस्तार गर्ने कुरोमा महत्त्व दिइएको आदि कुराहरू यस सन्दर्भमा उल्लेख्य देखिन्छन्।

उपर्युक्त भाषिक कार्यहरूमा सक्रियता देखिए तापनि सिक्किममा एउटा स्पष्ट भाषा नीति अनि योजनाको अभाव अद्यावधि रहेको छ। सिक्किममा अत्यन्तै थोरै मानिसहरूले बोल्ने केही भाषाहरूको

^६बलराम पाण्डे, सन् २०१०, 'सिक्किममा लेप्चा भाषा', घनश्याम नेपाल (सम्पा), *अभिज्ञान*, (वर्ष १, अङ्क १), उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय : नेपाली विभाग, पृ २

^७बलराम पाण्डे (सम्पा), सन् २०१८, *भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण, सिक्किमका भाषाहरू खण्ड २६, भाग ३*, न्यु दिल्ली : ओरियन्ट ब्ल्याकस्वान प्राइवेट लिमिटेड, पृ XXXViii

समुचित सर्वेक्षण हुन बाँकी नै छ भने धेरै यस्ता भाषाहरू विलुप्तिको संघारमा छन्। भर्खरै भएको एउटा भाषिक सर्वेक्षण ‘पिपल्स लिङ्ग्विस्टिक सर्वे अन्ड इन्डिया’-ले सिक्किममा भुजेल, थामी, कुलुङ, थुलुङ र माझी भाषासमेत अस्तित्वमा रहेको तर कुलुङ भाषालाई छोडेर अन्य भाषाहरूका वक्ता एक हातका औँला जति पनि नरहेको रिपोर्ट प्रस्तुत गरेको छ।^१ त्यसै सर्वेक्षणको भूमिकामा सिक्किममा माझी भाषाका अन्तिम वक्ता थकबहादुर माझीको सन् २०१६ मा देहान्त भएकाले उक्त भाषा मृत भएको कुराको उल्लेख पनि गरिएको छ। यसबाट के थाहा पाउन सकिन्छ भने एकातिर सरकारी एवम् जातीय सङ्गठन आदिको तत्परतामा धेरै भाषाहरूको संरक्षण तथा विकास गर्ने कार्य भइरहेको छ भने अर्कातिर भाषिक द्वन्द्व तथा अतिक्रमण, बहुभाषिकता, भाषिक योजनाको अभाव तथा बजार अनि भाषाको अर्थतन्त्र आदि कारणहरूको चपेटमा परी थोरै सङ्ख्याले व्यवहार गर्ने भाषाहरू मृतप्रायः अवस्थामा पुगिरहेका छन्।

भारतीय भाषिक सर्वेक्षण- सिक्किम (२००१-१३)-ले जनाएको छ “सिक्किम राज्यबाट १०००० वा त्यसभन्दा बढी वक्ताहरू भएका ९२ वटा मातृभाषाहरूको आकलन गरिएको छ। यसलाई अनुसूचित (भाग-क) भाषाहरू (२२ मध्ये) २१ औँ प्रविष्टिमा र (१०० मध्ये) ५५ गैर अनुसूचित(भाग-ख) भाषाहरूमा दर्ता गरिएको छ। यस सर्वेक्षणले सिक्किममा बोलिने १५ प्रमुख भाषाहरू, जस्तै- नेपाली, भोटिया, हिन्दी, लेप्चा, लिम्बू, सेर्पा, तामाङ, राई, बङ्गला, उर्दू, तिब्बती, पन्जाबी, मलयालम्, असमी र मैथिली देखाएको छ। जनगणना रिपोर्टले नेपाली भाषा बोल्नेहरूको सङ्ख्या कूल जनसङ्ख्याको ६२.६१ प्रतिशतका साथ सबैभन्दा बृहत् रहेको बताएको छ भने ७.७३ प्रतिशतका साथ भोटिया, ६.६७ प्रतिशतका साथ हिन्दी र ६.६१ प्रतिशतका साथ लेप्चा वक्ताहरूको सङ्ख्या रहेको जनाएको छ। लिम्बू वक्ताहरूको सङ्ख्या ६.३४ प्रतिशत, सेर्पाको २.५७ प्रतिशत, तामाङ १.८७ प्रतिशत र राई १.६४ प्रतिशत रहेको छ। बङ्गला, उर्दू, तिब्बती, पन्जाबी, मलयालम्, असमी र मैथिलीका वक्ताहरूको सङ्ख्या कूल जनसङ्ख्याको एक प्रतिशतभन्दा थोरै छ।

राज्यद्वारा पहल गरिएको यो सर्वेक्षण एक महत्त्वपूर्ण दस्तावेज हो। यद्यपि यस्तो प्रयासमा अझ गम्भीर दृष्टिकोणको आवश्यकतासँगै भाषिक जटिलता अनि यसका वर्तमान पारगमनलाई राम्ररी बुझ्ने र अनुराग राख्ने आवश्यकता पर्दछ। यस्ता सर्वेक्षणका रूपरेखा र भाषाहरूको गतिमान सत्यलाई ठिम्याउन यसका प्रशासनिक शीर्ष-धरातलीय संयोजनको विकास हुन बाँकी नै छ। कुनै भाषिक नीतिको रूपरेखा

^१बलराम पाण्डे (सम्पा), भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण, सिक्किमका भाषाहरू खण्ड २६, भाग ३, पूर्ववत्, पृ XXXV

तयार गर्न अनि त्यसको कार्यान्वयनका निम्ति यस्ता अपूर्ण रिक्तताहरूले अनुपयुक्त परिणाम दिँदछन्। भाषिक सर्वेक्षण (२००१)-ले १०००० भन्दा बढी मातृभाषाका वक्ताहरू भएका ९२ भाषाहरूको उल्लेख गरेको छ। यस आँकडालाई मान्ने हो भने सिक्किमको कूल जनसङ्ख्या ९२०००० हुन पुग्छ तर सर्वेक्षणका समय सिक्किमको कुल जनसङ्ख्या (जनगणना, २००१ अनुसार) ५४०८५१ मात्र छ। राज्यमा बोलिने भाषाहरूको गलत आकलन भएको छ र सम्बन्धित भाषा बोल्ने वक्ताहरूको सङ्ख्या बढी देखाइएको पाइन्छ। धेरै भाषाहरूलाई तिनीहरूको समुच्च्यबोधक वर्ग नामले पुकारिन्छ उदाहरणका निम्ति राई भाषालाई लिन सकिन्छ। राईका विभिन्न थरहरू जस्तै- बान्तवा, चामलिङ, खालिङ, कुलुङ, साम्पाङ, थुलुङ आदिको आफ्ना-आफ्नै बोली छन्। यी विभिन्न थरहरूका वक्ताले एकाअर्काको बोली बुझ्दैनन्। यसैले आहानै छ ‘जति राई, उति कुरा’। यद्यपि २००१ को सर्वेक्षणले विविध थरमा आधारित भाषाहरूलाई एउटै राई वर्गभित्र समावेश गरेको छ।

यस भाषिक सर्वेक्षण पछि सन् २०१३-१५मा भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षणअन्तर्गत सिक्किमका भाषाहरूको अभिलेखन गर्ने कार्य गरियो। उक्त सर्वेक्षण भाषिक समुदाय स्वयम् तथा नागरिक समाजद्वारा गरिएको थियो। सर्वेक्षणमा विभिन्न भाषिक समुदायहरूले आआफ्ना भाषाहरू विषयमा रिपोर्ट प्रस्तुत गरेका छन्। लोकद्वारा गरिएको यस भाषिक सर्वेक्षण विशुद्ध र तथ्यमा आधारित रहेको मान्न सकिन्छ। सिक्किमको भाषिक भूगोलको अध्ययनमा विभिन्न समयमा भएका जनगणना रिपोर्टको तथ्याङ्क पनि सहायक देखिन्छ।

जनगणना रिपोर्ट सन् १८९१-१९०१ र सन् १९७१-१९८१ ले राज्यको जनसङ्ख्यामा उल्लेखनीय वृद्धि भएको देखाएको छ। सन् १९८१ को वृद्धिको मूल कारण सिक्किमको छिमेकी राज्यहरूबाट मानिसहरूको आगमन थियो भने सन् १९०१ को वृद्धि, सन् १७८८ मा भएको गोर्खाको सिक्किममाथि दुई-ध्रुवीय आक्रमणले भएको दोस्रो लहरको आगमन थियो।^९ उनीहरूको बसोबासले सिक्किमको भाषिक विविधता अझ विस्तारित गर्‍यो। यसपछि नेपालबाट नेवार व्यापारीहरूको आगमन भयो, जसले खानी खन्ने र टक्सार चलाउने कामको विकास गरे।^{१०} उनीहरूले यहाँको भाषिक परिवेशमा नेवारी भाषालाई समावेश गराएको मान्न सकिन्छ। उसै रूपले धेरै अघि कौशेय-मार्गद्वारा तिब्बतसितको

^९कुमार प्रधान, सन् २००९, *द गोर्खा कन्क्वेस्ट*, काठमान्डु : हिमाल बुक्स, पृ १४२-१४४

^{१०}विमल राई, सन् २००२, ‘मिन्टिङ एन्ड टक्सारी सिस्टम अन्व सिक्किम’, गणेश के प्रधान (सम्पा), *सिक्किम स्टेट सिविल सर्विस प्रेजेन्टेशन*, गान्तोक : एकाउन्ट्स एन्ड एडमिनिस्ट्रेटिभ ट्रेनिङ इन्स्टिट्युट, पृ २६-२७

व्यापार केवल सरसामानहरू मात्र ल्याउनु होइन तर सांस्कृतिक औ भाषिक विनिमयको माध्यम पनि बन्यो ।

सिक्किमको भाषिक परम्परामा यी सबै ऐतिहासिक घटनाहरूले भाषिक परिवेश र विविधताको निर्माण गऱ्यो, जसको इतिहास *रोडरिड वा रोड* (लेप्चा भाषा)-बाट सुरु भएको मानिन्छ। मेनवारिडका मतअनुसार “लेप्चा भाषा निः सन्देह हिब्रु र संस्कृतभन्दा धेरै प्राचीन अनि सुदूर अतीतका सबैभन्दा पुराना भाषाहरूमध्ये एक हो।”^{११}

सन् १८३५ मा दार्जिलिङ अनुदान पत्रको हस्ताक्षरपछि ब्रिटिसहरूको दार्जिलिङ आगमनले अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग मात्र नभएर हिन्दीको समेत प्रयोग विस्तार भयो। दार्जिलिङ तथा सिक्किममा हिन्दूस्तानी वा हिन्दी भाषाको प्रयोगबारे पाइएका धेरै मतअनुसार ब्रिटिसहरूको दार्जिलिङ आगमनपछि सो भाषा सर्वप्रथम विभिन्न रूपमा सरकारी विनिमय अनि स्कुलहरूमा प्रयोग गरियो।^{१२} दार्जिलिङमा सन् १८४१ मा विलियस स्टार्टको अगुवाइमा पहिलो इसाई मिसन- स्टार्ट मिसनको आगमन भएपछि अङ्ग्रेजी माध्यमका स्कुलहरू सुरु गरिए। स्टार्ट मिसनद्वारा दार्जिलिङको छेवैको लेबुङमा एउटा स्कुल सुरु गरियो भने पछिबाट कालेबुङ अनि सिक्किममा स्कटिस् मिसनेरीहरूद्वारा यस्ता अङ्ग्रेजी माध्यमका धेरै स्कुलहरूको स्थापना भयो, जसका कारण औपचारिक शिक्षण अनि प्रशासनिक कार्यविधि आदिमा स्पष्टतः अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग विस्तार भयो। अर्कातिर सामाजिक सम्पर्कका लागि नेपाली भाषा प्रभावी माध्यम बन्यो र समग्र सिक्किम र दार्जिलिङ अञ्चल तथा उत्तर बङ्गालका मैदानी इलाकाका धेरै अंशहरूमा साझा-भाषा बन्न पुग्यो।

४.३ सिक्किमको भाषिक भूगोल तथा भाषिक परिवेश

सिक्किमको सम्पर्क भाषा नेपाली हो। नेपालीबाहेक लेप्चा, लिम्बू र भोटिया आदि स्थानीय भाषाहरूको प्रचलन पनि यहाँ पाइन्छ। समाजभाषिक अध्ययनका आधारमा लेप्चा बहुल क्षेत्रमा लेप्चा, भोटिया बहुल क्षेत्रमा भोटिया र विशेष गरेर पश्चिम सिक्किमका लिम्बू बहुल क्षेत्रमा लिम्बू भाषाको चलन पाइन्छ। यी चारवटा भाषाहरूबाहेक अन्य भाषाहरू भने सामाजिक सम्पर्कमा प्रयोग भएको पाइन्ना। एकाध भाषाहरू पारिवारिक कोडका रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ। व्यापारको भाषाका रूपमा नेपाली र हिन्दी प्रचलनमा छ भने अङ्ग्रेजीको प्रभाव पनि निकै बढिरहेको देखिन्छ। पर्यटनको विस्तारसँगै बङ्गला भाषी

^{११}जी बी मेनवारिड, सन् १८७६, *ग्रमर अन्व दि लेप्चा ल्याङ्ग्वेज*, न्यु दिल्ली : मञ्जुश्री पब्लिसिङ हाउस, पृ Xii

^{१२}जी बी मेनवारिड, *ग्रमर अन्व दि लेप्चा ल्याङ्ग्वेज*, पूर्ववत्

पर्यटकहरूको आउजाउ बाक्लो हुँदै गएकाले एकाध ठाउँहरूमा बङ्गला भाषाको प्रयोग पनि फाटफूट रूपमा हुन थालेको पाइएको छ। समाजका गण्यमान्यहरूले अङ्ग्रेजीलाई नै धेरैजसो स्थितिमा सम्पर्क कोड मान्ने गरेको पाइन्छ। अङ्ग्रेजीलाई सहरहरूमा प्रतिष्ठा कोडका रूपमा पनि हेरिन्छ। भाषिक व्यवहारको अध्ययन गर्दा विद्यार्थीहरूबिच पनि प्रतिष्ठा कोडका रूपमा अङ्ग्रेजी बढी प्रचलित छ भने सन्दर्भ अनुसार नेपाली तथा अन्य भाषाको व्यवहारमा प्रशस्त अङ्ग्रेजी शब्दहरूको मिश्रण समेत भएको पाइन्छ। यहाँको सरकारी कामकाजमा अङ्ग्रेजी र नेपाली भाषाको प्रावधान रहे तापनि साधारणतः अचेल व्यापक रूपमा अङ्ग्रेजी भाषाको नै प्रयोग हुन थालेको छ। मूलतः बहुभाषिक सिक्किमको सामाजिक गतिशीलता, शिक्षाको केन्द्रीकरण र वैज्ञानिक तथा प्रौद्योगिक विकाससँगै आएको विद्युतीय सञ्चार माध्यम आदिका कारणले निरन्तर भाषिक अन्तर्द्वन्द्व र अतिक्रमण स्पष्ट परिलक्षित छ।

सिक्किममा भाषा शिक्षणको इतिहासलाई हेर्दा सन् १९०६ मा गान्तोकको नेपाली बोर्डिङ्ग स्कूलको स्थापना भएपश्चात भोटिया अनि पछि नेपाली भाषामा पठन-पाठन सुरु भएको थाहा लाग्छ। यस अघि बौद्ध मठहरूमा हुने तिब्बती भाषा शिक्षणबाहेक अन्य किसिमका शिक्षाको प्रचलन थिएन।^{१३} लेप्चा, भोटिया र लिम्बू भाषाको शिक्षण भने आजभन्दा लगभग पाँच दशक अघिदेखि नै हुँदै आएको पाइन्छ। समय सापेक्ष साहित्यको विकास न्यून रहे तापनि वर्तमान समयमा यी तीनवटा भाषाहरूमा पठन-पाठनका निमित्त सामग्री उपलब्ध छ। सिक्किमका सबै सरकारी विद्यालय, महाविद्यालय एवम् विश्वविद्यालय स्तरसम्म यी तीनवटा भाषा पढाइन्छ भने नेपाली भाषा साहित्यको अध्ययन अध्यापन पनि विद्यावारिधी स्तरसम्म गरिन्छ। यी चारवटा भाषाहरूबाहेक सरकारी मान्यता प्राप्त अन्य सातवटा भाषाहरूको शिक्षण पनि सरकारी पाठशालाहरूमा प्राथमिक स्तरदेखि लिएर निम्न माध्यमिक स्तरसम्म गराउने व्यवस्था रहेको छ। सिक्किमका सरकारी र गैर सरकारी विद्यालयमा हिन्दी पढाइन्छ तर ३५४ वटाभन्दा धेरै गैरसरकारी पाठशालाहरूमध्ये धेरैजसो पाठशालाहरूमा स्थानीय भाषाहरूको पठन-पाठन गरिने व्यवस्था पाइन्छ।^{१४}

राज्यका एघारवटा मान्यता प्राप्त भाषाहरूमध्ये नेपाली भाषा प्रायः सबैले बोल्दछन्। अङ्ग्रेजी र हिन्दी भाषा पनि व्यापक रूपमा बोलिन्छ। अङ्ग्रेजी सरकारी प्रशासनको भाषा हो र राज्यका सबै विद्यालय, महाविद्यालय र विश्वविद्यालयहरूमा शिक्षणको माध्यम पनि हो। विद्यालयका

^{१३}एल बी बस्नेत, सन् १९७४, सिक्किम: अ सर्ट पोलिटिकल हिस्ट्री, न्यु दिल्ली : एस चन्द एन्ड को, पृ ६२

^{१४}सिक्किम सरकारको मानव संसाधन विकास विभागका विशेष सचिवको कार्यालयबाट नोभेम्बर ३, २०२१ का दिन प्राप्त सूचना

पाठ्यक्रमहरूमा दशौं श्रेणीसम्म हिन्दीलाई अनिवार्य विषय बनाइएको छ। सिक्किम विश्वविद्यालयसित सम्बद्ध महाविद्यालयहरूमा नेपाली, लेप्चा, लिम्बू र भोटिया भाषा स्नातक र स्नातकोत्तर स्तरमा पनि पढाइन्छन्। लेप्चा, भोटिया र लिम्बू भाषाका शिक्षणमा शिक्षण सामग्रीको कमी एउटा खटकिये विषय रहेको छ। वर्तमानमा राज्यमा “८५ वटा गुम्पा-स्कूलहरू र ७ वटा संस्कृत पाठशालाहरू छन्।”^{१५}

वक्ताको आवश्यकता अनि सामाजिक परिस्थितिअनुसार भाषाको प्रयोग विविधता हुनु स्वाभाविक हो। बजारको भाषा हिन्दी अनि नेपाली रहेको छ। यसरी नै बङ्गालबाट पर्यटक अनि सिकर्मी डकर्मीहरू आउने गरेकाले विशेष गरेर सहरी अनि पर्यटकीय केन्द्रहरूमा बङ्गाली भाषाको प्रयोग पनि बढ्दै गएको पाइन्छ। अन्यत्रझैँ सहरी क्षेत्रका सम्भ्रान्त वर्गले प्रयोग गर्ने भाषा अङ्ग्रेजी रहेको छ। यसरी केही भाषाहरूको फाँट विस्तार भएको पाइन्छ भने धेरै स्थानीय भाषाहरू विलुप्तिको कगारमा छन्। बहुसङ्ख्यामा लेप्चा, लिम्बू र भोटिया समुदाय भएको ठाउँमा सामाजिक सम्पर्कका निम्ति तत् तत् भाषाहरूको प्रयोग गरिन्छ। यी भाषाहरूबाहेक अन्य स्थानीय भाषाहरू पारिवारिक सम्पर्कका निम्ति सिमित रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ।^{१६}

सिक्किम राज्यमा जम्मा ११ वटा आधिकारिक भाषाहरू छन्। यी भाषाहरूलाई सरकारी मान्यता दिइए तापनि थोरै भाषाहरूले मात्र सिक्किमको जीवन्त भाषिक भू-परिदृश्यको स्थान ओगटेका छन्। अनुसूचित भाषाहरूमा नेपालीसँगै अङ्ग्रेजी, हिन्दी अनि राज्य भाषामा भोटिया, लेप्चा र लिम्बू राज्यभित्र प्रयोग हुने भाषाहरू हुन्। अङ्ग्रेजी सबैजसो शिक्षा संस्थानहरूमा शिक्षणको माध्यम हो भने हिन्दी भाषा पनि विभिन्न समुदायहरूबिच संवादलाई सुगम बनाउने माध्यम भएकाले धेरै प्रचलित हुँदै गएको पाइन्छ। यो भाषा राष्ट्रिय जन-सञ्चारको माध्यम भएकाले पनि जन-समुदायको ठुलो वर्गले यसलाई बुझ्दछन्। सिक्किममा बङ्गाली पर्यटकहरूको उपस्थिति बाक्लिँदै गएकाले सहर अनि पर्यटकीय केन्द्रहरूमा बङ्गाली भाषाको प्रयोग पनि बढ्दै गएको छ।

भाषा सर्वेक्षण (२००१)-ले भाषाहरूको समवर्द्धन अनि विकासबारे पनि प्रकाश पारेको छ। अघि राज्यका अन्य भाषाले ओगटेको भाषिक आयतनलाई ओगटेर नेपाली भाषाले असाधारण वृद्धि प्राप्त गरेको छ। विगत केही वर्ष यता वक्ताहरूको सङ्ख्याका आधारमा सबैभन्दा धेरै अधोगमन भएका भाषाहरू गुरुङ, मगर, नेवारी र सुनुवार हुन्। भारतको भाषिक सर्वेक्षण (२००१)-ले यी धेरै भाषाहरूको

^{१५}दुर्गा पी छेत्री (सम्पा), सन् २०१०, सिक्किम क्रोनिकल, कम्पाइल्ड एन्ड पब्लिस्ड बाइ दुर्गा पी छेत्री एन्ड प्रिन्टेड एट इम्प्याक्ट सिलगडी, पृ ४०

^{१६}बलराम पाण्डे, 'सिक्किममा लेप्चा भाषा', घनश्याम नेपाल (सम्पा), अभिज्ञान, (वर्ष १, अङ्क १), पूर्ववत्, पृ २

प्रयोगमा भएको क्षयका धेरैवटा कारणहरू देखाए तापनि धेरै समुदायहरूमा प्रभावकारी आञ्चलिक भाषातिर भाषिक परिवर्तन गर्ने अभिवृत्तिलाई मुख्य मानेको छ। वास्तवमा यी समुदायहरूमा भएको भाषिक परिवर्तनलाई सामन्ती स्वतन्त्र राष्ट्रबाट भारतीय गणतन्त्रको एउटा राज्य हुन पुगेको सिक्किममा आएको राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक परिवर्तन अनि जनसङ्ख्या-अन्तर्निष्पन्न आदिको परिणाम मान्न सकिन्छ। भारतमा विलय पश्चात सिक्किमले प्रजातन्त्रीकरण, आमशिक्षा, आर्थिक गतिशीलता, औ जन-सञ्चारको माध्यमद्वारा उद्भासित हुने अवसर प्राप्त गर्‍यो। यस्तो भाषिक परिवेशमा भाषिक रूपले भाषिक अल्पसङ्ख्यकहरू राज्य र बाहिरका भाषिक समुदायहरूसित आफ्नो अन्तरक्रिया बढाउँदै विशाल अभ्युदित समाजमा समाहित भए। समयको अन्तरालसँगै यी भाषिक रूपले अल्पसङ्ख्यक समुदायको नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषामा भाषिक परिवर्तन भएको पाइन्छ।

सिक्किम एउटा बहुभाषिक समाज हो। सिक्किमको कूल ५४०८५१ (सेन्सस् २००१) जनसङ्ख्यामध्ये ५२.५७ प्रतिशत जनता द्विभाषिक छन्। बहुसङ्ख्यक नेपाली वक्ताहरूमा भने द्विभाषिकता थोरै पाइन्छ जुन कूल जनसङ्ख्याको ३९.९८ प्रतिशत छ। नेपाली द्विभाषी वक्ताहरूमा धेरैजसो हिन्दी र अङ्ग्रेजीमा ज्ञान रहेको पाइन्छ। भोटबर्मेली भाषाहरूका धेरै वक्ताहरूले नेपालीलाई आफ्नो मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गर्दछन् सँगै हिन्दी वा अङ्ग्रेजी पनि बोल्दछन्। यी वक्ताहरू माझ बहुभाषिकताको दर बढी पाइन्छ। सिक्किमका भोटिया वक्तामा ७७.६८ प्रतिशत, लेप्चा वक्तामा ७४.५१ प्रतिशत, तिब्बती वक्तामा ८०.३२ प्रतिशत, सेर्पा वक्तामा ७८.२९ प्रतिशत, लिम्बू वक्तामा ७२.५० प्रतिशत, राई वक्तामा ७५.४३ प्रतिशत, र तामाङ वक्ताहरूमा ८१.८३ प्रतिशत^{१७} बहुभाषिकता पाइन्छ।

यस सर्वेक्षणद्वारा थाहा लागेअनुसार धेरैजसो भाषिक अल्पसङ्ख्यकहरू ग्रहणीय हुनका निम्ति वा सहज संवाद अनि व्यवसायिक उद्देश्य प्राप्ति जस्ता व्यवहारिक पक्षका कारण सहजै प्रभावी भाषातिर लहसिन्छन्। यसले उनीहरूमा आफ्नै भाषालाई उपेक्षा गर्ने सम्भावना देखा पर्दछ। यस्तो परिस्थितिले विशेष गरेर युवावर्गको भाषिक दक्षतामा धेरै कमी आएको देखिन्छ। राज्यमा स्थानीय भाषाको प्रयोग र त्यसको मूल्यमा उल्लेखनीय पुस्तान्तरीय रिक्तता देखा पर्छ। धेरैजसो भाषाहरू बुढापाकाको सम्पर्कमा मात्र सिमित छ। यी भाषाहरूको पुस्तान्तरीय सञ्चारण न्यून भएकाले गर्दा युवावर्गमा त्यसता भाषाप्रतिको

^{१७}लिङ्गविस्टिक सर्वे अन्व इन्डिया सिक्किम- २००१ पार्ट I एन्ड II, सन् २००९, न्यु दिल्ली : अफिस अन्व द रिजिस्ट्रार जेनेरल इन्डिया ल्याङ्ग्वेज डिभिजन भारत सरकार, ३१-३२

आत्मीयताको स्पष्ट अभाव देखिन्छ। यस परिप्रेक्ष्यमा भाषा संरक्षण र प्रवर्द्धनका निमित्त प्रभावी भाषा नीतिको आवश्यकता छ। शैक्षिक संस्थाहरूको भूमिका पनि यस दिशामा महत्त्वपूर्ण रहन्छ।

४.४ भाषिक परिदृश्य अनि राज्यको भूमिका

सिक्किम सरकारले भाषिक विविधतालाई संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्न तथा राज्य, अञ्चल र राष्ट्रमा भाषा र साहित्यको विकास गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका ग्रहण गरेको छ। यस ध्येयको प्राप्ति सुनिश्चित गर्न राज्यले गरेको भाषा योजना एउटा महत्त्वपूर्ण कार्य हो। सन् १९७७ देखि सन् १९९५ को समयमा भाषा योजना जम्मा ११ वटा भाषाहरूलाई मान्यता प्रदान गरियो। यस्ता मान्यताले यी भाषाहरूको स्तर उत्थापन गर्न धेरै सहयोग प्रदान गर्‍यो। यसका अतिरिक्त विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रम, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक पहल, सरकारी प्रकाशन जस्ता कार्यहरूद्वारा यी भाषाहरूको समुचित विकास गर्ने, लोपोन्मुख भाषाहरूका लिपि अन्वेषण गर्ने जस्ता महत्त्वपूर्ण काम पनि राज्य सरकारले गर्‍यो।

मान्यता प्राप्त ११ वटा राज्य भाषाहरूमा यथारीतिले सरकारी मुखपत्र 'सिक्किम हेराल्ड'-को प्रकाशन गरिन्छ अनि राज्य विधान सभाका कारवाही र बहसहरू पनि प्रसारण गरिन्छ। राज्य सरकारले विभिन्न भाषिक समुदायहरूबाट सदस्यहरू लिएर राज्य भाषाहरूको प्रवर्द्धन र विकासका लागि 'सिक्किम आञ्चलिक भाषा विकास समिति' गठन गरेको छ। यी पहलहरू विभिन्न भाषिक समुदायहरूबिच समन्वय र पारस्परिक सामञ्जस्यता ल्याउनु र आञ्चलिक भाषा दिवस मनाउनु तथा स्थानीय संस्थानहरूमा आञ्चलिक भाषा विषयमा पथ-प्रदर्शन र पैरवी गर्ने उद्देश्यले सुरु गरिएको छ। यस्ता पहलहरूले विभिन्न समुदायहरूमा आफ्नो भाषाबारे निर्दिष्ट लक्ष्य रेखाङ्कित गर्न, तिनलाई बुझ्न अनि अभिलेखन गर्नका लागि विविध योजना र कार्यक्रमहरू तय गर्न धेरै प्रोत्साहित गरेको पाइन्छ। यसलाई राज्य संस्थाद्वारा यथायोग्य समर्थित एउटा अनौठो एवम् प्रभावकारी समुदाय-केन्द्रित क्रियाकलाप मान्न सकिन्छ।

सिक्किमले औपचारिक भाषा शिक्षणका क्षेत्रमा उत्साहवर्द्धक अनि सकारात्मक महत्त्व दिएको छ। नेपाली भाषा धेरै दशक अघिदेखि सिक्किम, उत्तर बङ्गाल अनि बनारस आदि विश्वविद्यालयमा उच्च शिक्षणमा समावेश रहेको छ। सन् १९९० देखि सिक्किम राज्यका महाविद्यालयहरूमा स्नातकस्तरसम्म लेप्चा, लिम्बू र भोटिया भाषा पढाइने व्यवस्था सुरु गरियो। राज्य सरकारको प्रयासमा शैक्षिक वर्ष २०१६ देखि सिक्किमको केन्द्रीय विश्वविद्यालयले भोटिया, लेप्चा र लिम्बू भाषामा

स्नातकोत्तरको शिक्षण सुरु गरेको छ। सातवटा भाषाहरू (मगर, गुरुङ, नेवार, सुनुवार, तामाङ, राई र सेर्पा) सिक्किमका विभिन्न विद्यालयहरूमा माध्यमिक स्तरसम्म पढाइन्छ।

यी कार्यहरू बाहेक, राज्यको सिक्किम विश्वविद्यालयले सिक्किमका भाषाहरूको उन्नयनमाथि चासो राखेर राज्यको सांस्कृतिक विरासतसम्बन्धी पठन-पाठन र शोधकार्यलाई आफ्नो कार्यक्रममा समाविष्ट गरेको छ। विश्वविद्यालयका शोधार्थी-विद्यार्थीहरूद्वारा नेपाली, लेप्चा, भोटिया, राई, गुरुङ, कुलुङ, थुलुङ, भुजेल र अन्य भाषाहरूमा शोधकार्य गरिँदैछ। सिक्किम तथा यस वरिपरिका स्थानीय भाषाहरूको दस्तावेजीकरण गर्ने, सम्बर्द्धन गर्ने र तिनलाई पुनः प्रचलनमा ल्याउने उद्देश्य राखेर सुरु गरिएको सिक्किम विश्वविद्यालयको 'सेन्टर फर एनडेन्जर्ड ल्याङ्ग्वेज'-ले यस कार्यलाई अझ बढी टेवादिने सम्भावना छ।

राज्य सरकारले यसका विभिन्न मन्त्रालयहरू मार्फत विभिन्न स्तरका निम्ति पाठ्य-सामग्री तयार गरिरहेको छ। भाषा शिक्षकहरूको नियुक्ति गर्नु तथा छात्रवृत्ति प्रदान गर्नुका साथै राज्य सरकारले कार्यावधिमा परिआउने समस्याहरूको निराकरणका निम्ति कार्यशाला र गोष्ठीहरूको आयोजना पनि गर्ने गरेको पाइन्छ। भाषा सम्बर्द्धन र विकासका दिशामा काम गर्ने व्यक्ति वा संस्थाहरूलाई वार्षिक पुरस्कारहरू दिएर सरकारले प्रोत्साहन प्रदान गर्ने काम समेत गरेको पाइन्छ।

यी पहलहरूलाई समग्ररूपमा सिक्किमका भाषिक समुदायलाई भाषाको प्रयोगतर्फ सचेत गराउन, उनीहरूका आआफ्ना भाषाहरूलाई उन्नयन गर्नका निम्ति चालिएको एउटा प्रभावकारी खुडकिलो मान्न सकिन्छ।^{१५} सामुदायिक प्रयासमा विभिन्न भाषाहरूको बर्सेनी लगभग दशवटा पुस्तक पत्रिकाहरू प्रकाशन गरिन्छ। राज्यका भाषाहरूलाई सम्बर्द्धन, प्रवर्द्धन र विकास गर्नको निम्ति विविध भाषिक तथा जातीय समुदायहरूलाई केन्द्रमा राखेर सिक्किम अकादेमीले बर्सेनी विभिन्न कार्यक्रम, कार्यशाला र गोष्ठीको आयोजना गर्छ। भाषाहरूप्रति राज्यको यस्तो प्रयासले भाषिक समुदायको उत्साह बढोत्तरी भएको बुझिन्छ।

४.५ लेप्चा भाषिक समुदाय

'भाषिक समुदाय' अङ्ग्रेजी 'स्पिच कम्युनिटी' शब्दको नेपाली पर्याय हो। गुम्पर्ज प्रभृति केही विद्वानहरूले 'लिङ्ग्विस्टिक कम्युनिटी' शब्द पनि चलाएका छन्। कुनै पनि भाषिक समुदायको सदस्यले

^{१५}सुनिता खरेल एन्ड जिग्मी वाङचुक भोटिया (सम्पा), सन् २०१३, *गेजेटियर अक्सिक्किम*, गान्तोक : होम डिपार्टमेन्ट गर्भमेन्ट अन्ड सिक्किम, पृ १२८-१२९

एउटै भाषा बोल्छन् भन्ने अधिबाटै स्थापित आधार छैन। आजको समाजमा द्विभाषिकता वा बहुभाषिकता अपवाद होइन, नियम हो। गुम्पर्जको भनाइअनुसार भाषिक समुदाय एउटा सामाजिक समूह हो र यो एक भाषी वा बहुभाषी हुन सक्छ। सिक्किमको लेप्चा भाषिक समुदायमा पनि यो स्थिति स्पष्ट देखा पर्छ। लेप्चा भाषिक समुदायमा घेरै वृद्धहरूमा अन्य भाषाको ज्ञान शून्यप्रायः छ भने नयाँ पुस्ता शतप्रतिशत बहुभाषिक छन्। सिक्किमका प्राय लेप्चा गाउँहरू बहुभाषिक छन्। यद्यपि लेप्चा भाषिक समुदायमा एकभाषी, द्विभाषी र बहुभाषी वक्ताहरू रहेको पाइन्छ, जसमध्ये एकभाषीहरूको सङ्ख्या अत्यन्तै न्यून रहेको छ। लेप्चा समाजमा मुन् अनि बुडथिङको परम्परा रहिआएको छ। मुन् बुडथिङका संस्थान र परम्पराका कारणले पनि लेप्चाहरू सांस्कृतिक एवम् भाषिक रूपले ऐक्यवद्ध रहेको पाइन्छ।

कुनै पनि समूहका सदस्यहरूमाझ निरन्तर सामाजिक सम्पर्क रहेको स्थितिमा तिनमा बान्की, विशेषता, लक्षण र स्वरूप एक समान रहने गर्दछ। कुनै भाषिक समुदाय एउटा सानो भूभागमा बसोबास गर्ने लघु समूह पनि हुन सक्छ, बृहत् क्षेत्रमा बसोबास गर्ने ठुलो समूह पनि हुन सक्छ।^{१९} यस दृष्टिमा सिक्किमका लेप्चा भाषिक समुदायलाई मझौलो किसिमको मान्न सकिन्छ। भाषिक समुदायमाझ हुने सामाजिक सम्प्रेषणलाई सम्बन्धित भाषाका सदस्यहरूको सामाजिक भूमिकाका आधारमा हेर्ने गरिन्छ। कुनै भाषिक समुदाय एउटै सांस्कृतिक समूहका सदस्यहरूद्वारा निर्मित भएको हुन्छ भने कुनै भाषिक समुदायमा सांस्कृतिक बहुलता पनि देखिन्छ। एउटै संस्कृतिद्वारा सिर्जित समूहका समान रहनसहन सामाजिक भेषभूषा, गरगहना, आचार नियम, अनुष्ठान अनि रीतिथिति हुन्छन् भने बहुल सांस्कृतिक समूहमा यी कुराहरू विविध हुने गर्दछ। यद्यपि यी दुवै अवस्थामा भाषिक समुदायका सदस्यहरूमाझ आफ्नै अनि भिन्नाभिन्नै सामाजिक भूमिका रहेको पाइन्छ। सिक्किमको लेप्चा भाषिक समुदाय मूलतः एउटै संस्कृति समूहका सदस्यहरूद्वारा निर्मित भएको छ। प्रारम्भमा उनीहरूको एउटै धार्मिक आस्था अनि आनुष्ठानिक विधि थिए। परवर्तीकालमा कतिपयको धर्म परिवर्तन भए तापनि उनीहरूमा संस्कारगत मानसिकता परिवर्तन भएको वा बदलिएको पाइँदैन। कुनै पनि भाषिक समुदायमा आआफ्नै विशेष कार्य सम्पादन गर्ने व्यक्तिहरू हुन्छन्। कोही समाजका मुखिया अनि रैती हुन्छन् भने कोही व्यापारी, सकर्मी, डकर्मी हुन्छन्। यसरी नै धामी, झाँक्री, बिजुवा, बुडथिङ, वैद्य, लामा, पुजारी, महात्मा, पन्डा, सन्त अनि पन्थका आआफ्नै भूमिका रहेको हुन्छ। लेप्चा भाषिक समुदायअन्तर्गत मुन्-बुडथिङ, पञ्चायत अनि

^{१९}जन जे गुम्पर्ज, सन् १९७२, 'टाइप्स् अन्ड लिङ्ग्विस्टिक कम्प्युनिटिज', जे ए फिसमन (सम्पा), रिडिङ्ग् इन् द सोसियोलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज, द हेग : माउन्टन, पृ ४६३

कोही शिक्षक, प्रशासक, विद्यार्थी अनि बहुसङ्ख्यामा कृषक छन्। लेप्चा समाज विभिन्न किसिमका सम्बन्धद्वारा आबद्ध रहेको पाइन्छ। अन्यान्य समाज जस्तै लेप्चा समाजमा पनि विभिन्न किसिमका साइनो र त्यहीअनुरूप उनीहरूको कार्यशैली पनि हुन्छन्। सामाजिक भूमिकामा पनि कुनै न कुनै किसिमको विशेषता पाइन्छ। कुनै भेटघाट नियमित हुन्छ भने कुनै भेटघाट धार्मिक तथा सांस्कृतिक समारोह अथवा कुनै अनुष्ठान आदिमा मात्र सीमित रहेको हुन्छ। यस्ता सामाजिक भूमिकाअन्तर्गत लेप्चा भाषिक समुदायका सदस्यहरूमाझ आआपनै किसिमको भाषिक व्यवहार र स्वरूप पाइन्छ। यसैले यस भाषिक समुदायभित्र भाषिक स्वभावगत विविधता पाइनु स्वाभाविक देखिन्छ। अतः लेप्चा भाषिक समुदायमा पाइने भाषिक भेद अनि विविधताका पछि सामाजिक कारण अनि वर्गीकरण मूल कारक तत्त्व रहेको बुझिन्छ।

कुनै पनि भाषिक समुदायका सदस्यहरूमा विविध भूमिकाअनुरूप भाषिक स्वभाव देखिए तापनि त्यो धेरैजसो सन्दर्भ वा विशेष स्थितिजन्य रहेको हुन्छ। व्यक्तिगत रूपले भाषिक व्यवहारमा भिन्नता देखिए तापनि भाषिक समुदायका सबै सदस्यहरूमाझ एउटा साझा 'सम्प्रेषण गर्भाशय (मेट्रिक्स)'^{२०} हुने गर्दछ जसले उनीहरूमा एउटा सामूहिक भाषिक स्वभाव निर्माण हुन्छ। लेप्चा भाषिक समुदायमा उक्त पक्षको अध्ययन चासोपूर्ण रहने देखिन्छ।

कुनै पनि भाषिक समुदाय धार्मिक अनि प्रशासनिक संहिताद्वारा पनि बाँधिएको हुन्छ। समान भाषाको व्यवहार गर्ने समूह कुनै एउटा भाषिक समुदाय बन्दछ। यस अर्थमा भाषिक समुदायको निर्माणमा धेरैजसो एउटै भाषाको भूमिका रहेको मान्न सकिन्छ। मध्यकालीन युरोप, विशेष गरी जर्मनीमा जसरी ल्याटिन भाषा प्रशासनिक अनि धार्मिक कार्यका लागि प्रयोग हुन्थ्यो त्यसरी नै मध्यकालीन भारतमा यी दुवै किसिमका कार्य निष्पादनका लागि संस्कृत भाषाको प्रयोग हुन्थ्यो।^{२१} सिक्किमको सन्दर्भलाई हेर्दा सिक्किमका लेप्चाहरूलाई त्यहाँको सर्वप्राचीन भाषिक समुदाय मान्न सकिन्छ। लेप्चाहरू आफ्नो भाषा र संस्कृतिद्वारा परस्परमा आबद्ध छन्। अघि अघि लेप्चा भाषिक समुदायमा पनि प्रशासनिक अनि धार्मिक कार्यका लागि लेप्चा भाषा नै प्रयोग गरिन्थ्यो। विशेष गरी मुन्-बुडथिडद्वारा निष्पादन गरिने धार्मिक

^{२०}जन जे गुम्पर्ज, 'टाइम्प् अन् लिङ्ग्विस्टिक कम्प्युनिटिज', जे ए फिसमन (सम्पा), रिडिङ्ग् इन् द सोसियोलजी अन् ल्याङ्ग्वेज, पूर्ववत्, पृ ४६४

^{२१}जन जे गुम्पर्ज, पूर्ववत्, पृ ४६९

अनुष्ठानमा शिष्ट लेप्चा भाषा^{२२}-को प्रयोग गरिन्थ्यो भने लेप्चा पनुहरूको शासनावधिमा प्रशासनिक भाषाको रूपमा लेप्चा भाषाकै चलन रहेको थियो। सिक्किममा आज पनि कुनै कुनै ठाउँहरूमा आनुष्ठानिक भाषाको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ तर प्रशासनिक कार्यक्षेत्रमा लेप्चा भाषाको प्रयोग शून्यप्रायः रहेको देखिन्छ। सिक्किममा सन् १६४२ देखि प्रारम्भ भएको नामग्याल शासनमा लेप्चा भाषाको प्रशासनिक महत्त्व घट्दै गएको ऐतिहासिक पुष्टि पाइन्छ। बृहत् सामाजिक क्षेत्रको सम्पर्क भाषाका रूपमा रहेको लेप्चा भाषा उनीहरूको सामुदायिक सम्पर्कमा मात्र बाँचेको पाइन्छ। यद्यपि परम्परागत धार्मिक आस्था राख्ने लेप्चाहरूको सांस्कृतिक एवम् धार्मिक अनुष्ठानमा भने लेप्चा भाषा पूर्णतः प्रयोगमा रहेको पाइन्छ।

कुनै पनि भाषिक समुदाय सामाजिक संरचनासित आबद्ध हुन्छ। भाषा, बोली र सामाजिक संरचनाको सम्बन्ध बुझ्नका निम्ति भाषिक समुदाय बुझ्न आवश्यक हुन्छ। ‘भाषा मूल रूपले भाषिक समुदायसित अनि भाषिक विविधता भाषिक पारिस्थितिकीसँग सम्बन्धित हुन्छ।’^{२३} मूलतः भाषिक समुदाय र भाषिक परिस्थितिले भाषिक व्यवहारगत अन्तर उत्पन्न गर्छन्।

४.६ सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारको समाजभाषिक अध्ययन

विभिन्न समयमा भिन्न भिन्न विद्वान्हरूद्वारा विविध मत-मान्यता र इतिहास-दर्शनका मानदण्डका आधारमा कुनै देश अनि जातिको इतिहास लेख्ने परम्परा रहिआएको छ। त्यसैले इतिहासकारको सम्बन्ध आफुले बाँचेको वस्तु स्थिति तथा सांस्कृतिक चेतनासित रहने हुनाले^{२४} भिन्न भिन्न समयमा इतिहासकारहरूले लेखेका इतिहास समान नहुन पनि सक्छन्। कतिपय स्थितिमा कार्य-कारण सम्बन्धको स्थापना नभएकाले पनि प्रामाणिकताको अन्तर वा अभाव रहेको हुन्छ। सिक्किमका लेप्चा जाति तथा उनीहरूको प्राचीन संस्कृति र धर्मको अध्ययन गर्दा सांस्कृतिक इतिहासबारे नयाँ किसिमको सम्भावना पनि पाइन्छ जसको गहन अध्ययन अद्यावधि भएको छैन।

आदिमा लेप्चा भाषा कहाँ, कुन भूगोलमा बोल्न थालियो अथवा त्यो कहाँ विकसित भयो र कुन कुन अन्य जाति र भाषाहरूसित लेप्चा जाति तथा उनीहरूको भाषिक सम्पर्क बढ्यो भन्ने विषयबारे

^{२२}पूजा अर्चना अनुष्ठानादिमा प्रयोग गरिने भाषाको रूप विशेष गरेर शब्द प्रयोग दैनन्दिनको सामान्य भाषिक प्रयोगभन्दा भिन्न हुने गरेकाले लेप्चाहरू यस किसिमको आनुष्ठानिक भाषिक प्रयोगलाई शिष्ट बोली वा पवित्र भाषा मान्छन्।

^{२३}डेल हाइम्स, सन् १९६४, *ल्याङ्गवेज इन् कल्चर एन्ड सोसाइटी: अ रिडर इन् लिङ्ग्विस्टिक एन्ड एन्थ्रोपोलजी*, न्यु यर्क : हार्पर एन्ड को, पृ ३८५

^{२४}दयाराम श्रेष्ठ, सन् २००४, *साहित्यको इतिहास: सिद्धान्त र सन्दर्भ*, काठमाडौं : त्रिकोण प्रकाशन, पृ ३०

सर्वेक्षण गर्ने प्रयासका कारणले माथिका ऐतिहासिक केही प्रसङ्ग राख्ने प्रयास गरिएको हो। विभिन्न समयमा अन्य भिन्न भिन्न जाति तथा भाषीहरूसितको भाषिक सम्पर्कका कारणले लेप्चा भाषा अनि लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा धेरै नै हेरफेर आएको बुझिन्छ। एकातिर त्यस किसिमको सम्पर्कले उनीहरूको भाषा विस्तारित भयो भने अर्कातिर अन्य भाषाहरूको अधिक प्रभावका कारणले उनीहरूको भाषिक प्रचलन सीमित पनि हुँदै गयो। यिनै ऐतिहासिक प्रसङ्गहरूलाई राख्दै वर्तमानमा सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारको अध्ययन गर्ने प्रयास यस शोधकार्यमा भएको छ। विशेष गरेर क्षेत्रगत भाषिक व्यवस्थामा देखिएका विविधता, सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा देखिएको भाषिक व्यवहारगत विविधता अनि बहुभाषिकता तथा विभिन्न प्रसङ्ग-परिवेश अनि सन्दर्भमा प्रयुक्त भाषिक व्यवहार, कोड मिश्रण तथा परिवर्तन, शिक्षा तथा जनसङ्ख्या अन्तर्निश्रणका कारणले देखिएका प्रभाव, भाषिक अभिवृत्ति लेप्चा भाषा योजना र नीति र निष्ठा जस्ता विषयबारे अध्ययन यसमा प्रस्तुत गरिएको छ।

४.७ भौगोलिक वितरण र भाषिक प्रयोगमा विविधता

भौगोलिक वितरणका आधारमा लेप्चा भाषीहरू सिक्किम राज्यका चारैवटा जिल्लामा पाइन्छन्। लेप्चा भाषा व्यवहार गर्ने सबैभन्दा ठुलो समूह उत्तर जिल्लामा छ। सिक्किम सरकारको 'डेस्मी'-द्वारा सन् २००६ मा प्रकाशित सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षणअनुसार सिक्किममा लेप्चाहरूको जनसङ्ख्या ४५२३९ रहेको छ जो राज्यको कुल जनसङ्ख्याको ७.७८ प्रतिशत हो। यस आँकडाअनुसार राज्यका एक्काईसवटा समुदायअन्तर्गत सङ्ख्या गरिष्ठताका दृष्टिले लेप्चा छैटौँ स्थानमा रहेको पाइन्छ। सिक्किम राज्य अनि यसका चारैवटा जिल्लाको लेप्चा जनसङ्ख्या अनि प्रतिशतलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ।

जनसङ्ख्या	राज्य	पूर्व जिल्ला	पश्चिमजिल्ला	उत्तर जिल्ला	दक्षिण जिल्ला
सिक्किम	५८१५४६	२६८२७५	१३३२३०	३८३५२	१४१६८९
लेप्चा	४५२३९ (७.७८%)	१३१२६ (४.८९%)	१०६१७ (७.९६%)	१४३७० (३७.४७%)	७२६० (५.१२%)

तालिका ४.१, भौगोलिक वितरणका आधारमा लेप्चा जनसङ्ख्या अनि प्रतिशत

(स्रोत: स्टेट सोसियो इकोनमिक सेन्सस्-२००६, सिक्किम सरकार)

राज्यको पूर्व जिल्लाको कूल जनसङ्ख्या २६८२७५ मा लेप्चाहरूको सङ्ख्या १३१२६ रहेको छ जो जिल्लाको कूल जनसङ्ख्याको ४.८९ प्रतिशत हो। यस आँकडाअनुसार राज्यको कूल लेप्चा जनसङ्ख्याको २९.०१ प्रतिशत पूर्व जिल्लामा बसोबास गरेको पाइन्छ। क्षेत्र सर्वेक्षणद्वारा थाहा लागेअनुसार पूर्व जिल्लामा बसोबास गर्ने धेरैजसो लेप्चाहरू अन्य समुदायसित मिसिएर बसेका छन्। पूर्वमा राक्दोड तिनतेक, राङ्का, गान्तोक, रूम्तेक, साङ, पब्युक, आसाम-लिङ्गजे, पाकिम, नाम्चेबुङ वरिपरिका क्षेत्रहरूमा लेप्चाहरूको उपस्थिति पाइन्छ अनि यी सबै ठाउँहरू मिश्रित समाज हो जहाँ विभिन्न भाषिक समुदायका मानिसहरूको उपस्थिति रहेको पाइन्छ। यसमा पनि गान्तोक राज्यको राजधानी अनि महानगर हो जहाँ तीन दर्जनभन्दा बढी भाषाहरूका वक्ता पाइन्छ। यस्ता कारणले गर्दा पूर्व सिक्किमका लेप्चाहरूमा लेप्चा भाषाको प्रचलन तुलनात्मक दृष्टिले उत्तर र पश्चिमभन्दा थोरै रहेको पाइएको छ।

राज्यको उत्तर जिल्लापछि प्रतिशतका दृष्टिले लेप्चाहरूको दोस्रो घना उपस्थिति पश्चिम सिक्किममा रहेको देखिन्छ। जिल्लाको कुल जनसङ्ख्या १३३२३० मा लेप्चाको सङ्ख्या १०६१७ रहेको छ जो ७.९७ प्रतिशत हो।^{३५} यस आँकडाअनुसार राज्यको कुल लेप्चा जनसङ्ख्यामा २३.४६ प्रतिशत लेप्चाहरू पश्चिम सिक्किममा बसोबास गरेको पाइन्छ। पश्चिम जिल्लामा पर्ने युक्समअन्तर्गत टासिडिङ, कोङ्ग्री आदि ठाउँ, रिन्छेपोङअन्तर्गत लिथाङ, थिङलिङ, छोजोआदि ठाउँ अनि दरामदिन, कर्जी, माङनाम आदि ठाउँहरूमा लेप्चाहरू बहुसङ्ख्यामा बसेको पाइन्छ। यसमा पनि कोङ्ग्री, लिथाङ, छोजो, कर्जी अनि माङदेर-माङनाममा पश्चिम जिल्लाको कूल लेप्चाहरूमा लगभग ९० प्रतिशत जति बसोबास गरेको तथ्य यस कार्यका लागि सन् २०१६ को सेप्टेम्बर महिनामा गरिएको सर्वेक्षणद्वारा थाहा लागेको छ। राज्यमा लेप्चाहरूको जनसङ्ख्या उत्तर जिल्लामा अधिक रहेको पाइए तापनि पश्चिम जिल्लाका लेप्चा बहुल क्षेत्रमा शुद्ध भाषिक रूपको चलन रहेको अनि सबै किसिमका सामाजिक व्यवहार र सम्प्रेषणका लागि लेप्चा भाषाको प्रयोग हुने गरेको तथ्य पनि उक्त सर्वेक्षणबाट प्राप्त भयो।

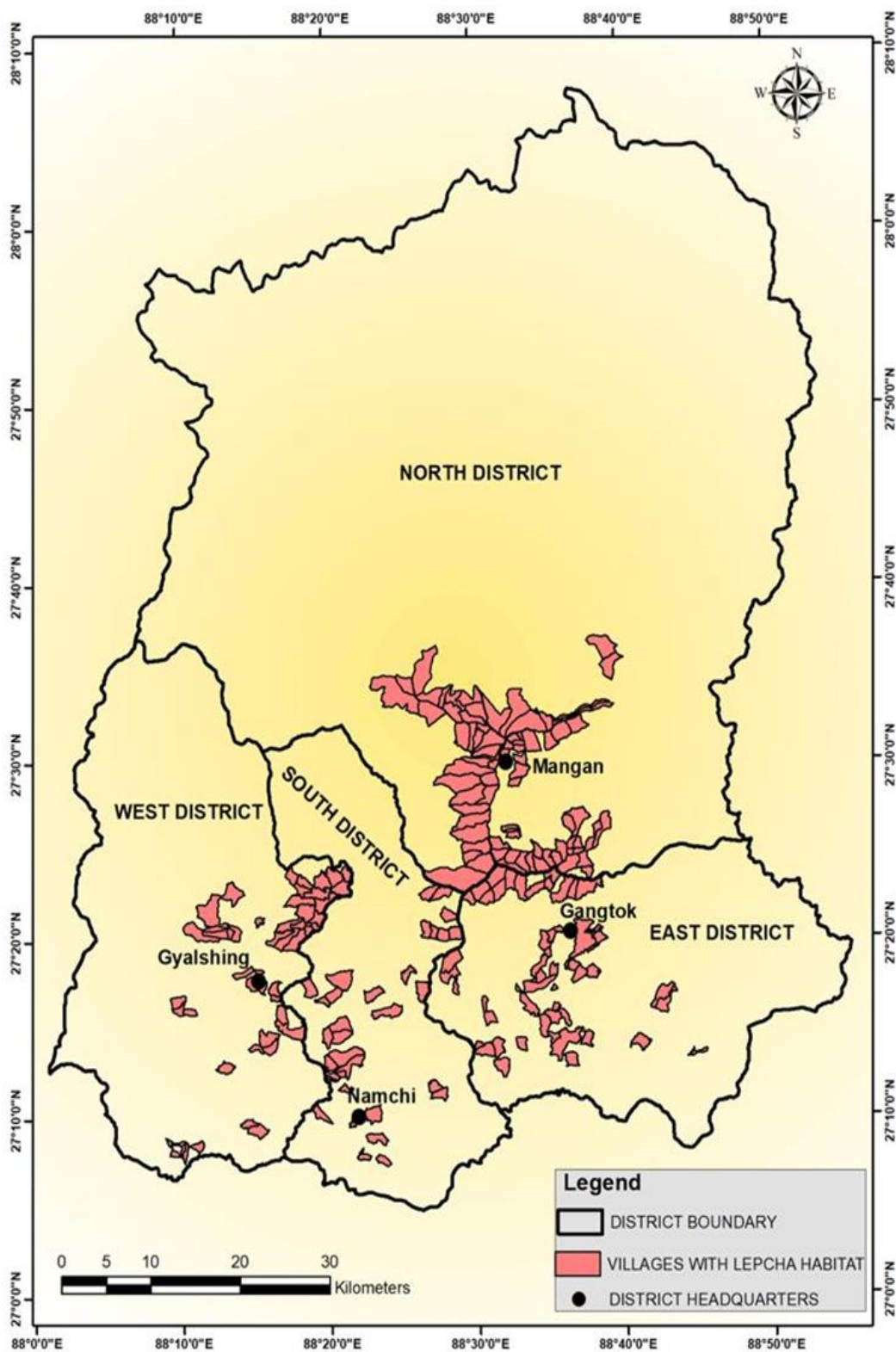
उत्तर जिल्लाको कूल जनसङ्ख्या ३८३५२ मा लेप्चाको सङ्ख्या १४३७० रहेको छ, जो जिल्लाको कुल जनसङ्ख्याको ३७.४७ प्रतिशत हो। राज्यका ४५२३९ लेप्चा व्यक्तिमध्ये १४३७० जना

^{३५}स्टेट सोसियोइकोनमिक सेन्सस्-२००६, गान्तोक: डिपार्टमेन्ट अफ इकोनमिक्स, स्ट्याटिस्टिक्स, मोनिटरिङ एन्ड इन्भ्याल्युएसन्, सिक्किम सरकार, पृ ७१-७२

अर्थात् कूल लेप्चा जनसङ्ख्याको ३१.७७ प्रतिशत उत्तर जिल्लामा बसोबास गर्छन्।^{२६} यस आँकडाअनुसार उत्तर जिल्लाको सबैभन्दा ठुलो समूह लेप्चा नै हो। यस विवरणले राज्यका अन्य तीनवटा जिल्लाभन्दा उत्तर जिल्लामा लेप्चा भाषाको प्रचलन धेरै रहन सक्ने कुरा बुझाउँछ। उत्तर जिल्लाअन्तर्गत पर्ने जङ्गु लेप्चा आरक्षित क्षेत्र भएकाले त्यहाँ लेप्चाहरूबाहेक अन्य भाषिक समुदायलाई बस्ने अनुमति छैन। उत्तर जिल्लाको मुख्यालय मङ्गन र यस वरिपरिका मानुल, सिङ्घिक, नामपताम आदि क्षेत्रहरू र काबी तिङ्दा क्षेत्रमा पर्ने सोयम, फामताम, तनेक, रामथाङ, लुङ्चोक, फुदङ, फेन्सङ आदि ठाउँहरूमा लेप्चा जनसमूहको घना बसोबास छ। यस जिल्लामा लेप्चा भाषाको व्यापक प्रचलन रहेको कुरा यस कार्यका निम्ति सेप्टेम्बर सन् २०१६ मा गरिएको क्षेत्र सर्वेक्षणद्वारा थाहा लागेको छ।

सिक्किमको दक्षिण जिल्लामा लेप्चाहरूको उपस्थिति सबैभन्दा थोरै रहेको छ। राज्यको लेप्चा कुल जनसङ्ख्या ४५२३९ मध्ये ७२६० मात्र दक्षिण जिल्लामा रहेका छन्। अर्थात् राज्यको मोठ लेप्चा जनसङ्ख्यामा १६.०४ प्रतिशत दक्षिण सिक्किममा बसोबास गर्छन् भने ८३.९६ प्रतिशत लेप्चाहरू अन्य तीनवटा जिल्लामा बसोबास गर्ने गर्छन्। दक्षिण जिल्लाको कुल जनसङ्ख्या १४१६८९ रहेको छ जसमध्ये ७२६० लेप्चाहरू छन्। सङ्ख्या गरिष्ठताका दृष्टिले जिल्लाको मोठ जनसङ्ख्यामा लेप्चाहरू केवल ५.१२ प्रतिशतका साथ नवौँ स्थानमा रहेको पाइन्छ। दक्षिणमा लेप्चाहरूको सङ्ख्या वक अनि लिङ्गीमा सर्वाधिक पाइन्छ। यी क्षेत्रबाहेक रातेपानीका केही ठाउँहरू अनि नामथाङ टेक क्षेत्रमा लेप्चाहरू बस्ने गरेको थाहा लाग्छ। दक्षिण सिक्किममा लेप्चा भाषीहरू पाइए तापनि सामाजिक सम्पर्कमा उक्त भाषाको प्रयोग अत्यन्तै थोरै हुने गरेको जानकारी अक्टोबर सन् २०१६ मा गरिएको सर्वेक्षणद्वारा प्राप्त भएको छ। सिक्किम राज्यमा रहेको लेप्चाहरूको बसोबास अनि लेप्चा भाषा भूगोललाई तलको मानचित्रमा देखाइएको छ। प्राविधिक कारणले गर्दा मानचित्रमा रोमन लिपि प्रयोग गरिएको छ।

^{२६}स्टेट सोसियो इकोनमिक सेन्सस्-२००६, पूर्ववत्, पृ ६०-६४

मानचित्र ४.१ सिक्किममा लेप्चाहरूको बसोबासको भौगोलिक वितरण

मानचित्र ४.१ मा देखाइएअनुसार लेप्चाहरू मूल रूपले उत्तर सिक्किममा बस्ने गर्छन्। जनसङ्ख्याका दृष्टिले उनीहरूको उपस्थिति उत्तर अनि पश्चिममा धेरै रहेको छ। उत्तर सिक्किममा लेप्चाहरू मूल रूपले जङ्गु क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन्। मानचित्र ४.१ मा देखाइएअनुसार माथिल्लो जङ्गुअन्तर्गत लिङ्ज्या, लिङ्भोङ, लाभेन, पामाङ, सिप्गेर, लिङ्क, सालिमपाकेल, साक्युङ, बे, सफो, साग्योङ, कायिम, मान्ताम, लाभेन, लिङ्कु, कुसुङ, नेगो, नागा नाम्गोर तिङ्बोङ आदि ठाउँहरूमा उनीहरूको बसोबास रहेको छ। यी ठाउँहरूमा लेप्चा भाषाको व्यापक प्रयोग हुने गर्दछ। यसरी नै तल्लो जङ्गुअन्तर्गत पासिङ्दाङ नाम्प्रिङ, लिङ्दोङ, बर्फोक, बिङ्कताम, तिङ्क्युङ, हि-ग्याथाङ, मान्त्याङ, सुदूर, ब्रिङ्बोङ, नन्-साङ्दुङ, तरेङ, गोर, साग्योङ, पेन्तोङ, सान्तोक, फिदाङ, लुम आदि क्षेत्रमा उनीहरूको बसोबास रहेको पाइन्छ। जङ्गु क्षेत्रका यी सबै ठाउँहरूमा लेप्चाहरूको मात्र बसोबास रहेको पाइन्छ। त्यसैले लेप्चा भाषा स्थानीय सामाजिक सम्पर्कमा व्यापक रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ। जङ्गुपछि उत्तर जिल्लाअन्तर्गत लेप्चाहरूको बाक्लो उपस्थिति उत्तर जिल्ला मुख्यालयका वरिपरि क्षेत्र जस्तै पेन्टोक, मानुल, नागा, नाम्पताम, सिङ्गिघ, रोङरोङ, रोङ्गोङ आदि क्षेत्रमा रहेको छ। यहाँ अन्य भाषीहरूसँग सराबरी मिसिएर बसेकाले धेरै जसो लेप्चाहरूमा एकाधिक भाषाको ज्ञान पनि रहेको छ। चुङथाङ, पेगोङ, रेभाङ अनि कवि-लुङ्चोक समष्टिअन्तर्गत लुङ्चोक, रामथाङ, फोदोङ, फाम्ताम, पाने, फेन्सोङ, तुम्लोङ, लिङ्चोम, तानेक आदि ठाउँहरूमा पनि लेप्चाहरूको धेरै उपस्थिति रहेको छ अनि धेरैजसो ठाउँहरूमा लेप्चा भाषाको प्रचलन पनि रहेको पाइन्छ। उत्तर सिक्किमपछि पश्चिम सिक्किममा लेप्चाहरूको उपस्थिति धेरै रहेको पाइन्छ। मानचित्र ४.१ मा देखाइएअनुसार पश्चिम जिल्लाअन्तर्गत मध्य लाबदाङ, थिङले, दरमदिन, फाम्बोङ, टासिङ्गिङ, लाबदाम, कर्जी, चोङरोङ, लाहो, माङनाम, माङथाङ, माङदेर, गाङ्गेप, कोङरी, गेरेथाङ, सापोङ, बुङतेन, गेजिङ, नगर पन्चायतक्षेत्र, सिङ्गलिङ, खेचिपेरी, युक्साम्, छोङ्गो, कार्थोक, श्रीबदाम, अम्चु, कलुक, चिङथाङ, मेयोङ, रिन्चेन्पोङ, च्याखुङ गुम्बा लेप्चा गाउँ अनि पेलिङ आदि क्षेत्रमा लेप्चा भाषिक समुदायको बसोबास रहेको पाइन्छ। यी क्षेत्रअन्तर्गत माङदेर, कर्जी, माङनाम, गाङ्गेप, कोङरी, छोङ्गो आदि ठाउँहरूमा धेरै स्थितिमा लेप्चा भाषा नै चलनमा रहेको पाइन्छ। विशेष गरेर कर्जी, कोङरी, माङनाम, माङथाङ अनि माङदेर आदि क्षेत्रमा अन्य भाषीसित अन्तर्मिश्रण भएको पाइँदैन। यी गाउँहरूलाई लेप्चा गाउँ भन्न मिल्ने देखिन्छ। यी गाउँहरूमा सबै स्थितिमा लेप्चा भाषाकै प्रयोग भएको पाइन्छ। मानचित्र ४.१ मा देखाइएअनुसार पूर्व सिक्किमअन्तर्गत लोवर

लिङताम, तिन्तेक, राक्दोड, रक्से, लोवर कम्बल, साम्दोड, रादोड, अप्पर लिङदोड, लोवर लिङदोड, रुम्तेक, स्यारी, ताथडचेन, रोङ्गे, बासिलाखा, पोमसी, गाडचुड, दिक्लिङ-पाचेखानी, आरी लिङदोक, नाभे, पेन्लोड, सिमिक-लिङ्जे, पाक्योड बजार, नाम्चेबुड, लाटुक, सिमलिक, पब्बिक, सोनक, मार्ताम, गान्तोक म्युनिसिपेलिटी क्षेत्र, साङ्खोला, छिन्जे, रालोड, अप्पर लिङ्जे, कारथोक, सुमिन, सिङताम म्युनिसिपेलिटी क्षेत्र, नान्दोक, पातुक, पेग्योड आदि क्षेत्रहरूमा लेप्चाहरूको बसोबास रहेको छ। पूर्व सिक्किममा रहेका यी सबै क्षेत्रमा बस्ने लेप्चाहरूको अन्य भाषाभाषीसित निरन्तर सामाजिक एवम् भाषिक सम्पर्क हुने गरेको पाइन्छ। त्यसैले पूर्व सिक्किमका लेप्चा भाषीहरू सामाजिक सन्दर्भमा धैरजसो नेपाली भाषाको प्रयोग गर्ने गर्छन्। लेप्चाहरूको सबैभन्दा पातलो बसोबास दक्षिण सिक्किममा छ। दक्षिण सिक्किममा उनीहरूको उपस्थिति नाम्प्रिक, लिङ्जो, रोड, थिङले, नाम्फोक, गाग्युड, लिङ्गी, बदमताम, लिङमो, कोलथाड, रेयोड, सार्दोड, बर्फुड, बाखिम, साङमो, तिन्किताम, फुड, बुल, लुङचोक, साम्बुड, नाम्ची बजार क्षेत्र, ओम्चु अनि वक क्षेत्रमा रहेको छ। मानचित्र ४.१मा देखाइएअनुसार दक्षिण सिक्किमअन्तर्गत उनीहरूको बाक्लो उपस्थिति वक र लिङ्गी क्षेत्रमा रहेको छ भने अन्य क्षेत्रहरूमा उनीहरू अल्पसङ्ख्यक रहेका छन्। वक क्षेत्रमा बहुसङ्ख्यामा रहेका भए तापनि त्यहाँ लेप्चा भाषाको प्रचलन रहेको पाइन्छ। दक्षिण सिक्किमअन्तर्गत लेप्चा भाषाको धैर प्रयोग अप्पर लिङ्गीमा हुने गरेको पाइएको छ।

भौगोलिक वितरणका आधारमा लेप्चा बहुल क्षेत्रमा लेप्चा भाषाको प्रयोगाधिक्य पाइएको छ भने अन्य समुदायसित मिसिएर बसेका ठाउँहरूमा लेप्चा भाषाको प्रयोग केवल पारिवारिक सन्दर्भमा मात्र हुने गरेको पाइएको छ। यसमा पनि दक्षिण अनि पूर्व सिक्किमका लेप्चा बसोबास गरेका कतिपय गाउँहरूमा नेपाली भाषाकै प्रयोगाधिक्य पाइएको छ भने पारिवारिक परिवेशमा समेत नेपाली भाषाकै प्रयोग धेरै जस्तो सन्दर्भमा हुने गरेको तथ्य फेला परेको छ। यसका पछि विभिन्न कारणहरू रहेका छन् जसलाई सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा गरिएको अध्ययनमा चर्चा गरिएको छ।

लेप्चा भाषाको शुद्ध प्रचलन सबै ठाउँमा पाइँदैन। कतिपय ठाउँमा सामाजिक सम्पर्कका रूपमा लेप्चा सँगसँगै अरू भाषाको वा विशेष गरेर नेपाली भाषाको प्रयोग पाइन्छ भने केही ठाउँमा लेप्चा भाषाको प्रयोगमा कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन पाइन्छ। यसरी नै पूर्व सिक्किमका दुईवटा क्षेत्र राक्दुङ तिन्तेक र दक्षिण सिक्किममा लिङ्गीलाई छोडेर यी दुई जिल्लाका प्रायः सबै ठाउँहरूमा बसोबास गर्ने

लेप्चाहरूमाझ लेप्चा भाषाको सामाजिक प्रचलन पाइँदैन। सबै स्थितिमा लेप्चा भाषा नै प्रयोग हुने धेरै ठाउँहरूमा अन्य भाषाको प्रभावका कारण शुद्ध भाषिक प्रयोग पाइँन्न तथा जनसङ्ख्या अन्तर्मिश्रणका कारण थुप्रै ठाउँहरूमा स्थितिअनुरूप लेप्चा सँगसँगै भोटिया, नेपाली तथा अङ्ग्रेजी भाषाको पनि प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। यस्ता बहुभाषिक परिवेशमा बसोबास गर्ने लेप्चाहरूको भाषिक प्रयोगमा कोड मिश्रण र परिवर्तन हुनु स्वाभाविक देखिन्छ।

सामाजिक सङ्गठनका दृष्टिले लेप्चा, भोटिया मिश्रित समाजमा लेप्चाहरू स्थितिअनुरूप लेप्चा र भोटिया भाषाको प्रयोग गर्छन् भने लेप्चा नेपाली मिश्रित स्थानहरूमा लेप्चा र नेपाली भाषाको प्रयोग गर्ने गर्छन्। प्रशासनिक कार्यालय र सहरतिर भने अङ्ग्रेजी भाषामा धेरै भाषिक सम्प्रेषण हुने गरेको पाइएको छ।^{२७} तर यी सबै अवस्थामा लेप्चा लेप्चामाझको भाषिक सम्पर्क भने धेरैजसो लेप्चा भाषामा नै हुने गरेको पाइन्छ।^{२८} क्षेत्रगत आधारमा उत्तर र पश्चिम सिक्किमका धेरैजसो ठाउँहरूमा शुद्ध अर्थात् मिश्रणमुक्त भाषिक प्रयोग पाइन्छ भने पूर्व अनि दक्षिण सिक्किममा कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन पाइन्छ। परिस्थितिअनुरूप लेप्चाहरू लेप्चा, नेपाली, अङ्ग्रेजी र कुनै कुनै ठाउँहरूमा भोटिया भाषाको प्रयोग पनि गर्छन्। दक्षिण जिल्लामा भने लगभग ८० प्रतिशतभन्दा धेरै लेप्चाहरूको सम्पर्क नेपाली भाषाका माध्यमले हुने गर्दछ। यहाँका अधिकांश लेप्चाहरूमा लेप्चा भाषाको ज्ञान र भाषिक क्षमता शून्य प्राय रहेको छ।^{२९}

सन् २०१७ देखि २०१९ को समयवधिमा गरिएको क्षेत्रगत सर्वेक्षणका आधारमा सिक्किमका विभिन्न जिल्ला अनि ठाउँहरूमा बसेका लेप्चा भाषिक समुदायमा पाइएको भाषिक व्यवहारलाई हेर्दा यी कुराहरू पनि स्पष्ट हुँदछ। उत्तर जिल्लाका तीनवटा लेप्चा बहुल क्षेत्रको अध्ययन गर्दा के थाहा लाग्छ भने जङ्गु क्षेत्रमा लेप्चाहरूमाझ सबै काम लेप्चा भाषाकै माध्यमले हुन्छ। यस क्षेत्रमा लेप्चाहरू मात्र बसोबास गर्ने हुनाले यहाँ शुद्ध भाषिक प्रयोग पाइन्छ। यस क्षेत्रमा गरिएको सर्वेक्षणबाट थाहा लागेअनुसार बाहिरबाट काम गर्न आएका श्रमिकहरू र अधियाँदार कुतियादारहरूसित भने धेरैजसो सम्पर्क नेपालीमा

^{२७}उने सिम्पो लेप्चा, ५४ वर्ष पुरुष, मानव सन्साधन विभाग, सिक्किम सरकार गान्तोकका उपनिर्देशकसित २७ सेप्टेम्बर २०१४; सोनाम रिन्डेन लेप्चा,

४८ वर्ष पुरुष, विज्ञान अनि प्रौद्योगिकी विभाग, सिक्किम सरकार गान्तोकका साइन्टिफिक अफिसरसित १६ डिसेम्बर २०१३ मा लिइएको अन्तर्वार्ता

^{२८}ओङ्ग छिरिङ लेप्चा, ५५ वर्ष पुरुष, उच्चतर माध्यमिक विद्यालय, मङ्गन उत्तर सिक्किमका शिक्षकसित १२ डिसेम्बर २०१३; जो छिरिङलेप्चा,

५६ वर्ष पुरुष, मङ्गन उत्तर सिक्किमका महकुमा अधिकारीसित २८ डिसेम्बर २०१४; काच्यो लेप्चा, ३६ वर्ष पुरुष, लिन्दोकउच्च माध्यमिक

विद्यालयका लेप्चा शिक्षकसित २० अगस्त २०१९ लिइएको अन्तर्वार्ता

^{२९}बलराम पाण्डे, 'सिक्किममा लेप्चा भाषा', घनश्याम नेपाल (सम्पा), *अभिज्ञान*, (वर्ष १, अङ्क १), पूर्ववत्, पृ १७

भएको पाइन्छ। जङ्गुबाहेक उत्तर जिल्लामा काबी-तिङ्दाका अन्य ठाउँहरूमा परिस्थितिअनुरूप लेप्चा भोटिया र नेपाली भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ भने मगन र यसवरिपरिका क्षेत्रहरूमा लेप्चाहरू आवश्यकता अनुसार लेप्चा र नेपाली दुवै भाषाको प्रयोग गर्दछन्। शुद्ध भाषिक रूपको प्रयोग पश्चिम सिक्किमका थुप्रै ठाउँहरूमा हुने गरेको पाइन्छ। लेप्चाहरू मात्र भएका वा बहुसङ्ख्यक लेप्चाहरू बसोबास गर्ने मायोड, कोङ्ग्री, लिथाड, थिडलिड, छोजो र कर्जी माडनाम माडदेर क्षेत्रमा लेप्चा भाषाको प्रचलन नै धेरै पाइन्छ।

पूर्व जिल्ला अन्तर्गत पाकिम, नाम्चेबुड र यस वरिपरिको लेप्चा समाजमा लेप्चा भाषाको प्रयोग पाइँदैन। सर्वेक्षणद्वारा प्राप्त सामग्रीको अवलोकन द्वारा थाहा लागेअनुसार यी क्षेत्रहरूमा नेपाली भाषीहरूको सङ्ख्या धेरै रहेको र धेरै लेप्चाहरू इसाई हुनका कारणले पनि लेप्चाहरूमाझ लेप्चा भाषाको प्रचलन रहेको पाइन्छ। यहाँका लेप्चाहरूले सबै स्थितिमा सबै प्रकारका सामाजिक सम्पर्क नेपाली भाषामा नै गर्ने गर्छन्। राजधानी गान्तोकमा बस्ने लेप्चाहरूमा आफ्नो भाषाको ज्ञान रहे तापनि धेरै जस्तो अवस्थामा आपस्तमा कुरा गर्दा नेपाली र अङ्ग्रेजीको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा सहरमा बस्ने, उच्च स्तरका शिक्षित लेप्चाहरू, विद्यार्थी एवम् युवाहरूमा कोड मिश्रण धेरै मात्रामा पाइन्छ।

४.८ सिक्किममा लेप्चा भाषाको वर्तमान अवस्था एवम् प्रयोग

भौगोलिक वितरणका आधारमा लेप्चा भाषीहरू राज्यका चारैवटा जिल्लामा पाइन्छन्। लेप्चा भाषा व्यवहार गर्ने सबैभन्दा ठुलो समूह उत्तर अनि पश्चिम जिल्लामा छ। सिक्किममा लेप्चाहरूको सबैभन्दा बाक्लो उपस्थिति उत्तर जिल्लामा रहेको छ।^{३०} यद्यपि वर्तमान सन्दर्भमा उत्तर सिक्किममा समेत लेप्चा भाषाको प्रचलन घट्दै गएको पाइन्छ। आधुनिक शिक्षानीति र निजी विद्यालय सञ्चालन, युवाहरूमा, व्यवसाय परिवर्तन, तथा विभिन्न केन्द्रीय परियोजनाको कार्यान्वयनका कारणले पनि कर्मचारीहरूमा भाषा अपसरणको स्थिति देखा पर्छ। राज्यको पश्चिम जिल्लामा पनि धेरै सङ्ख्यामा लेप्चाहरू बसोबास गर्छन्। जिल्लाको ७.८७ प्रतिशत जनसङ्ख्या^{३१} एक दर्जनभन्दा अधिक गाउँमा फैलिएको छ। यस कार्यका लागि गरिएको सर्वेक्षणका आधारमा लेप्चा भाषाको धेरै प्रचलन पश्चिम सिक्किममा नै रहेको छ।

^{३०}स्टेट सोसियोइकोनमिक सेन्सस्-२००६, पूर्ववत्

^{३१}स्टेट सोसियोइकोनमिक सेन्सस्-२००६, पूर्ववत्

यसरी नै पूर्व र दक्षिण जिल्लामा लेप्चाहरूको सङ्ख्या क्रमैले ४.८९ प्रतिशत र ५.१२ प्रतिशत रहेको छ भने सङ्ख्या गरिष्ठताका दृष्टिले यी दुई जिल्लामा लेप्चा अल्पसङ्ख्यक छन्।^{३२}

सर्वेक्षणद्वारा थाहा लागेअनुसार लेप्चा बहुल क्षेत्रमा सामाजिक सम्पर्कका रूपमा आज पनि लेप्चा भाषा नै प्रचलनमा रहेको छ। यद्यपि शुद्ध भाषिक प्रचलन भने सबै ठाउँमा पाइँदैन। कतिपय ठाउँहरूमा सामाजिक सम्पर्कका रूपमा लेप्चा सँगसँगै अरू भाषाको वा विशेष गरेर नेपाली भाषाको प्रयोग पाइन्छ भने धेरै ठाउँहरूमा लेप्चा भाषाको प्रयोगमा कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन पाइन्छ। सर्वेक्षणद्वारा थाहा लागेअनुसार सबै अवस्थामा लेप्चा भाषा नै प्रयोग हुने ठाउँहरूमा अन्य भाषाको प्रभाव थोरै छ र त्यहाँ शुद्ध भाषिक प्रयोग पाइन्छ। प्रशासनिक कार्यालय र सहरतिर भने अङ्ग्रेजी भाषाको चलन धेरै पाइन्छ। तर यी सबै अवस्थामा लेप्चा लेप्चाबिचको भाषिक सम्पर्क भने धेरजसो लेप्चा भाषामा नै हुने गरेको पाइएको छ। जिल्ला स्तरीय अध्ययनबाट के थाहा लाग्छ भने उत्तर र पश्चिम सिक्किमका धेर जसो ठाउँहरूमा शुद्ध अर्थात् मिश्रणमुक्त भाषिक प्रयोग पाइन्छ तथा पूर्व सिक्किममा कोड मिश्रण र परिवर्तन पाइन्छ। परिस्थितिअनुरूप लेप्चाहरू लेप्चा नेपाली, अङ्ग्रेजी र कुनै कुनै ठाउँहरूमा भोटिया र हिन्दी भाषाको प्रयोग पनि गर्ने गर्छन्। दक्षिण जिल्लामा भने लगभग ८० प्रतिशत भन्दा धेर लेप्चाहरूको सम्पर्क नेपाली भाषाका माध्यमले हुने गर्दछ। यसमा पनि विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या सर्वाधिक रहेको छ। व्यापार अनि राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चार साधनका कारणले पनि भाषिक प्रचलन प्रभावित देखिन्छ।

उत्तर जिल्लाको जङ्गु क्षेत्रमा लेप्चाहरू मात्र बसोबास गर्ने हुनाले त्यहाँ लेप्चा भाषाको शुद्ध भाषिक प्रयोग पाइन्छ। पश्चिम सिक्किमका अनेक ठाउँहरूमा पनि यही अवस्था छ। दक्षिण अनि पूर्व जिल्लाअन्तर्गत अनेकन ठाउँहरूमा भने नेपाली भाषीहरूको सङ्ख्या धेर रहेको र अधिकांश लेप्चाहरू इसाई हुनका कारणले लेप्चा भाषाको प्रचलन रहेको पाइन्छ। यहाँका लेप्चाहरूले अधिकांश स्थितिमा सबै प्रकारका सामाजिक सम्पर्क नेपाली भाषामा नै गर्ने गर्छन्।

४.९ लेप्चा भाषाको व्यवहारमा देखिएको स्थानगत/भौगोलिक वा क्षेत्रीय भेद

लेप्चाहरू सिक्किम अनि पश्चिम बङ्गालको दार्जिलिङ तथा कालेबुङ जिल्लामा बहुसङ्ख्यामा बसोबास गर्छन्। नेपालको इलाम जिल्ला र भूटानमा समेत उनीहरूको उपस्थिति रहेको पाइन्छ। भूटानमा

^{३२}स्टेट सोसियोइकोनमिक सेन्सस्-२००६, पूर्ववत्

बस्ने लेप्चाहरूबारे अध्ययन भएको पाइन्न तथापि इलामका लेप्चाहरूबारे केही अध्ययनहरू उपलब्ध छन्। “इलाम जिल्लाका धेरै स्थान नामहरू लेप्चा नै पाइएकाले”^{३३} उनीहरूको भाषा पनि त्यहाँ प्रचलित थियो भन्ने सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ। एउटा शोधकार्यले इलाम जिल्लाको अन्तु भन्ने ठाउँमा लेप्चा भाषाको प्रचलन रहेको^{३४} देखाए तापनि प्रस्तुत शोधकार्यका निम्ति गरिएको क्षेत्रगत अध्ययनमा अन्तुका लेप्चाहरूमा लेप्चा भाषाज्ञान अत्यन्तै सीमित रहेको पाइयो। अझ युवा अनि प्रौढका लेप्चाहरूले लेप्चा भाषाजन गरेको पाइन्छ।

सिक्किमको पूर्व अनि दक्षिण जिल्लासित जोडिएको कालेबुङ क्षेत्रमा बोलिने लेप्चा भाषा सिक्किमका यी दुईवटा जिल्लामा बोलिने लेप्चा भाषाको धेरै नजिक छ तथापि उत्तर सिक्किममा बोलिने लेप्चा भाषाभन्दा त्यो केही भिन्न देखिन्छ। क्षेत्रगत अध्ययनअन्तर्गत फेला पारिएका यस्ता केही उदाहरण तलका तालिका ४.२ अनि ४.३ मा दिइएको छ।

भिन्न भिन्न जात जाति भए जस्तै भाषामा पाइने भिन्नता नै भाषिका हो। सिक्किमका उत्तर र पश्चिम जिल्लामा लेप्चा भाषाका रूपमा केही अन्तर देखिन्छ। यसलाई भाषिका मान्ने नमान्ने सम्बन्धमा अध्ययन हुन बाँकी नै देखिन्छ। दुवै जिल्लामा बोलीमा केही भिन्नता पाइए तापनि ती आपसमा बोधगम्य रहेको पाइएको छ। कुनै भाषिका एउटा भन्दा अर्को राम्रो नराम्रो, सही-गलत, सजिलो-साह्रो भन्ने हुँदैन, यो केवल एकार्का भन्दा भिन्न हुने गर्दछ।^{३५} दुवै जिल्लाका बोलीमा ठुलो अन्तर पाइँदैन तर सामान्य भेद भने पाइन्छ। उल्लेख्य पूर्व अनि दक्षिणको लेप्चा बोली उत्तरको प्रयोगसित धेरै मिल्दोजुल्दो देखिन्छ भने पश्चिमको केही भिन्न छ। उदाहरण:

उत्तर सिक्किम	पश्चिम सिक्किम	दक्षिण सिक्किम	अर्थ
तुदो जो जोड कालाप कायुनन् तुदो सा लुडलेन ग्यु खुल स्यो।	तादो दो ग्यो खुल गोड तादो सा लुडलेन टिधिम् ग्यो खुल स्यो।	तुदो जो जोड कालाप कायुनन् तुदो सा लुडलेन ग्यु खुल स्यो।	आफु बाँच्यो भने पो आफ्नो भाषा र संस्कृति बचाउन सकिन्छ।
सागाड सागाड	सदु सदु	सागाड सागाड	विस्तार विस्तार
कुसुम च्या नन्	कुसुम थाक नन्	कुसुम च्या नन्	मलाई पुग्यो/भयो

^{३३}जेफ्रे स्विजेल, शान्ति ट्यूइन्स्ट्रा एन्ड जुद्धाप्रसाद बैद्य, सन् २०००, *द लाप्चा अन्व नेपाल*, काठमाडौँ: उदय बुक्स, पृ १८

^{३४}जेफ्रे स्विजेल, शान्ति ट्यूइन्स्ट्रा एन्ड जुद्धाप्रसाद बैद्य, *द लाप्चा अन्व नेपाल*, पूर्ववत्

^{३५}पिटर ट्रिजिल, सन् २००४, *डायलेक्ट*, न्यु यर्क: रुटलेज, पृ २

कुन्तु	कन्दे	कुन्तु	अर्गेली
गो गाछेत्	गो खो से	गो खो से (दक्षिणकाहरूले गो गाछेत्लाई अपशब्द मान्छन्।)	मलाई चाहियो

तालिका ४.२ सिक्किमको लेप्चा भाषामा पाइने भौगोलिक भेदा^{३६}

भाषिकाका आआफ्नै विशेषता हुन्छन्। कुनै भाषिकामा अभिव्यक्त हुने कुरा अर्को भाषिकाद्वारा अभिव्यक्त हुँदैन भन्नु गलत हुन जान्छ। यो केवल शैलीको भिन्नता हो।

माथिको उदाहरणलाई पनि शैलीको भिन्नता मान्न सकिन्छ। यसरी नै उत्तर सिक्किमको जङ्गु क्षेत्र अनि पश्चिम बङ्गालको कालेबुड क्षेत्रमा पनि प्रयोग भेद पाइन्छ। माथि उल्लेख भएअनुसार दक्षिण सिक्किमको लेप्चा भाषामा प्रयुक्त हुने धेरै शब्दहरू कालेबुडको प्रयोगसित मिल्दो देखिन्छ। यस्ता भेदलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ।

जङ्गु	अर्थ	कालेबुड	अर्थ
जो ल्यो	भात खाऊ	जो ले	भात खाऊ
जो जे नोड ले/स ल्य नोड	भात खाउनुहोस्	जो बो ले	भात खानुहोस्
सुसोला	सफा/स्पष्ट	तडली तडसड	सफा/स्पष्ट
वा न्युम्	फ्याँक्नु	ल्योम न्युम्	फ्याँक्नु

तालिका ४.३ उत्तर सिक्किमको जङ्गु अनि उत्तर बङ्गालको कालेबुडमा पाइने क्षेत्रीय भेदा^{३७}

कालेबुड अनि सिक्किमका लेप्चाहरूबिच धेरै अवसरहरूमा भाषिक सम्पर्क हुने गर्दछ भने आपस्तमा वैवाहिक सम्बन्धहरू पनि स्थापित भएको पाइन्छ। यस किसिमको सामाजिक सम्पर्कका कारण पनि एकाअर्काको भाषामा प्रभाव पर्नु सम्भव छ।

^{३६}गाकित लेप्चा ३६ वर्ष स्त्री, लिङ्गी दक्षिण सिक्किम; दावा लेप्चा ४८ वर्ष पुरुष, गाङ्गेप पश्चिम सिक्किम; पेमा लुकी लेप्चा ३९ वर्ष स्त्री, ओम्चु दक्षिण सिक्किम; वाङ्गेल लेप्चा ३४ वर्ष पुरुष, लिङ्गुदुड लोवर जङ्गु उत्तर सिक्किम, पेमा लेप्चा ७८ वर्ष पुरुष, थिङलिङ छोडो ब्लक पश्चिम सिक्किम; एन टी लेप्चा ५९ वर्ष पुरुष, शिक्षक अप्पर लिङ्गी दक्षिण सिक्किम आदिबाट प्राप्त सूचना

^{३७}ल्याङसड ताम्साड ६५ वर्ष पुरुष, कालेबुड बोड बस्तीसित दिसम्बर २४ तारिक २०१७ अनि ओङ्गेल लेप्चा ३४ वर्ष पुरुष, लिङ्गुदुड जङ्गुसित दिसम्बर २० तारिक २०१७ मा गान्तोकमा लिइएको अन्तर्वार्ता

४.१० सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार

वर्णनात्मक भाषाविज्ञानको कार्यविधि भाषाको सामाजिक मानकको समुच्चय हो भन्ने धारणामा आधारित रहन्छ। सामाजिक व्यवहारको एउटा रूप भएकाले भाषा समाजशास्त्रीहरूका लागि पनि एउटा रुचिको विषय हो। भाषिक व्यवहारगत भेद वा विविधताले सामाजिक विकास वा व्यक्तिगत जीवनमा आउने परिवर्तनले विषयमा प्रभाव पार्दैन तर वक्ताको सामाजिक स्तरमा परिवर्तन आए निश्चित रूपले त्यसले उसको भाषिक व्यवहारमा पनि शीघ्र परिवर्तन ल्याउँदछ। भाषामा निहित यस किसिमको लचिलो स्वभावका कारण सामाजिक परिवर्तनको सूचकका रूपमा यसको ठुलो उपयोगिता रहेको मान्न सकिन्छ।^{३८} संसारका सबै भाषाहरू परिवर्तनशील छन्। सभ्यता र सामाजिक गतिशीलताका कारण पनि भाषाहरूमा परिवर्तन, विकास, विस्तार, विकार, हास, सङ्कट, विलुप्ति आउने गर्दछ। भाषामा देखिने परिवर्तन र भेद भिन्नाभिन्नै प्रकारका हुन्छन्। विभिन्न कारक र कारणले भाषिक भिन्नता लक्षित हुन्छ। तीमध्ये भौगोलिकता र सामाजिकता मुख्य हुन्। भौगोलिक विविधताले कुनै प्राकृतिक, भौतिक अनि राजनैतिक भूभाग वा अञ्चलको अन्तरका कारण देखिने भाषिक भिन्नता बुझाउँछ भने सामाजिक विविधताले सामाजिक वर्गीकरण र सन्दर्भका आधारमा देखिने भिन्नता बुझाउँछ। सामाजिक वर्गीकरण समाजको विकास र ऐतिहासिकतामा पनि आधारित रहेको हुन्छ। लेप्चा समाज अघि आदिम अवस्थामा थियो। उनीहरूले कृषि सभ्यता ग्रहण गरेका थिएनन्। उनीहरू माछा मारेर र सिकार गरेर जीवन गुजारा गर्दथे। यस्तो अवस्थामा उनीहरूमा सीमित भाषिक व्यवहार चल्ने गर्दथ्यो। परिवर्तन कालमा उनीहरूले अस्थायी कृषि (स्ल्यास् एन्ड बर्न) र पूर्णकालिक कृषि गर्न थाले। अझ पछि गएर सहरमा बस्न, लेख-पढ गर्न र विभिन्न प्रकारका उद्योग र व्यवसाय गर्न सिके। यी सबै कुराहरूले उनीहरूमा सामाजिक वर्गीकरण र श्रेणी स्थापना गऱ्यो। आधुनिकता र आधुनिक शिक्षाका कारण उनीहरूमध्ये कसैले पुराना कुरा, मिथ र मुन्धुम, गीत र गाथा अनि कथाकुथुङ्ग्री छाडे भने कतिका लागि नयाँ व्यवसाय र व्यवस्था जनाउने विषयहरू नौला लागे। यस्तो स्थितिले लेप्चा समाजको भाषिक परिस्थिति र परिदृश्यमा भिन्नता आएको मान्न सकिन्छ।

प्रत्येक मानवीय समाजमा विविध सामाजिक श्रेणी पाइन्छन्। श्रम र व्यवसायगत वर्गीकरणलाई पनि सामाजिक विषय मान्न सकिन्छ। कुन व्यक्ति वा समूह, सामाजिक प्रक्रियाको कुन पक्षसित जोडिएको

^{३८}विलियम लावभ, 'द रिफ्लेक्सन अफ सोसियल प्रोसेसेस इन् लिङ्ग्विस्टिक स्ट्रक्चर्स', जस्वा ए फिसमन (सम्पा), रिडिङ्स इन् सोसियलजी अफ ल्याङ्ग्वेज, पूर्ववत्, पृ २४०

छ र उसमा के कस्तो भाषिक प्रयुक्ति भेद पाइन्छ भन्ने कुरा सामाजिक संरचना र वर्ग, व्यवसाय, श्रेणी, लिङ्ग, उमेर आदि वर्गीकरणद्वारा नियोजित रहेको हुन्छा^{३९} तथापि सामाजिक कारणले शब्द र ध्वनिगत प्रचलनमा भिन्नता वा विविधता ल्याउँदछ तर धरातलीय/मूल संस्थालाई उस्तो प्रभाव पाउँदैन भन्ने मत पनि पाइएको छ।^{४०}

समाजशास्त्रीहरूले धेरै अधिदेखि सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा समाज र समुदायको अध्ययन गर्दै आएका हुन्। तर सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा पाइने भाषिक प्रयोग विविधताको अध्ययन भने सन् १९६० देखि मात्र प्रारम्भ भएको पाइन्छ। समाज भाषाविज्ञानअन्तर्गत भाषाको समाज मनोविज्ञानबारे अध्ययन पनि सन् १९७० को दशकदेखि विस्तार भएको हो। उच्चारणसम्बन्धी अध्ययन अनि भाषिक अभिवृत्तिबारे अध्ययन पनि यसै समय सुरु भएको थाहा लाग्छ। यसपछि समाज भाषाविज्ञान सामाजिक मनोविज्ञान अन्तरसमूह अनि भाषिक समायोजन आदिजस्ता विषयहरूको अध्ययनमा केन्द्रित रह्यो।^{४१} यही समय लावभको अध्ययन देखा पर्‍यो अनि समाजभाषिक अध्ययनमा सामाजिक श्रेणी र वर्गलाई मुख्य घटकका रूपमा राखेर भाषिक विविधताको अध्ययन परम्परा प्रारम्भ भयो। समाज भाषाविज्ञानअन्तर्गत सामाजिक वर्गका आधारमा देखिने भाषिक भिन्नता र विविधताको अध्ययन यसै समयदेखि सुरु भएको मान्न सकिन्छ।

भाषिक व्यवहार वा बोलीमा सामाजिक स्तरको अध्ययन समाज भाषाविज्ञानको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। लावभले न्यु यर्क महानगरको स्वरगत भाषिक व्यवहार र भेदको अध्ययन गरेपछि समाज भाषाविज्ञानमा सामाजिक वर्गीकरणअन्तर्गत स्तर भाषिक विविधताको एउटा महत्त्वपूर्ण घटक हो भन्ने मान्यता स्थापित भयो।^{४२} विशेष गरेर कुनै पनि शब्दको स्वर वर्णका पछि रहेको र (r) ध्वनिको उच्चारण विभेदको अध्ययन गर्ने क्रममा लावभले यस्ता उच्चारण भेदपछि सामाजिक वर्गीकरण र त्यसमा पनि मूल रूपले सामाजिक स्तर र केही मात्रामा उमेर मुख्य कारण रहेको कुराको प्रभावकारी अध्ययन प्रस्तुत गरे। सन् १९६६ मा लावभको 'द सोसियल स्ट्राटिफिकेसन अव् आर 'r' इन न्यु योर्क सिटी डिपार्टमेन्ट

^{३९}नेन्सी बर्नभिलेन, सन् १९९३, *ल्याङ्ग्वेज, कल्चर एन्ड कम्युनिकेसन*, न्यु जर्सी : प्रेन्टिस हल, पृ १८६

^{४०}विलियम लावभ, सन् २००१, *प्रिन्सिपल अव् लिङ्ग्विस्टिक चेन्ज, भोलियम २:सोसियल फेक्टर, मासास्युसेट्स्* : ब्लेक पब्लिसर्स, पृ २८

^{४१}किडम्ले बोल्टन एन्ड हेलेन खो, सन् १९९२, *सोसियो लिङ्ग्विस्टिक्स टुडे: इन्टरनेसनल पर्सपेक्टिभ्*, लन्डन : रुटलेज, पृ १४

^{४२}वर्नड स्पल्स्की, सन् १९९८, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, न्यु यर्क : अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ३९

स्टोर्स' नामक अध्ययनले समाज भाषाविज्ञानमा भाषिक विविधता वा भेदको अध्ययनका लागि सामाजिक वर्गीकरण एउटा मुख्य आधार हुने गर्दछ भन्ने कुरा प्रमाणित गरिदियो।^{४३}

सामाजिक वर्गीकरण भन्नाले समाजको श्रेणी संरचना बुझाउँदछ। कुनै पनि समाजमा बस्ने जनसमुदायमाझ धेरै प्रकारका भिन्नताहरू रहेका हुन्छन्। यस्ता भिन्नता जात, आय, पेसा वा व्यवसाय, शिक्षा, लिङ्ग, उमेर, धर्म, अर्थ आदिका कारण हुने गर्दछ। यस अतिरिक्त विभिन्न प्रकारका “सामाजिक, आर्थिक अनि राजनैतिक सत्ताको निकटता र पहुँचका कारण पनि सामाजिक सम्भ्रान्त वर्ग तयार हुँदछ।”^{४४} भाषिक व्यवहारमा श्रेणी वा वर्गको प्रभावलाई निक्कै गर्नु सन्दर्भमा युरोपीय उपनिवेशवादलाई उल्लेखनीय उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ। युरोपीय उपनिवेश मात्र होइन तर विश्वका सबै सभ्यतामा आफुभन्दा सम्भ्रान्तको जीवन-शैली र भाषिक आचरण अनुकरण गर्ने एउटा प्रवृत्ति स्पष्ट रूपमा देखिएको पाइन्छ। “समाजको कुनै पनि स्तर आफुभन्दा माथिको भाषिक स्वभाव स्वीकार्न लालायित बन्छ।”^{४५} त्यसैले सामाजिक स्तरानुरूप भाषाको व्यवहार विविध किसिमको हुन्छ। निम्नलिखित उपशीर्षकहरूमा सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारलाई देखाउने प्रयास गरिएको छ।

४.१०.१ धर्म-संस्कृति अनि भाषिक व्यवहार

भाषिक विविधताको स्थिति विकासशील राष्ट्र र मध्यमर्गीय समाजमा सर्वाधिक देखिन्छ। “मध्यमर्गीय समाजको सामाजिक व्यवस्थाअन्तर्गत सामाजिक वर्गीकरण अनि व्यवसायिक विशेषता सर्वाधिक पाइन्छ। यस्तो व्यवस्थाका सामाजिक व्यवहार भिन्ना भिन्नै भूमिकाद्वारा निर्देशित हुन्छ अनि समाजको प्रत्येक व्यक्ति भिन्न भिन्न सन्दर्भमा अलग किसिमले भाषिक व्यवहार गर्छ। यस्तो अभिलक्षणको आफ्नै मूल्य, रीतिरिवाज अनि परम्परा रहेको हुन्छ।”^{४६}

सिक्किमका लेप्चा भाषीहरू धार्मिक रूपले चारवटा सम्प्रदायमा विभाजित छन्। ती हुन् हिन्दू, बौद्ध, इसाई र बुद्धिड अथवा मुन् पन्ती। सन् २०११ को जनगणना रिपोर्टअनुसार सिक्किममा बौद्ध धर्मी लेप्चाहरूको सङ्ख्या अधिक रहेको छ। यस अध्ययनका लागि सिक्किमका चारैवटा जिल्लामा गरिएको

^{४३} विलियम ल्यावभ, सन् १९७८, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स प्याटर्न्स*, युके : बासिल ब्ल्याकवेल, अक्सफर्ड, पृ ४३-६९

^{४४} नेन्सी बोनभिलेन, सन् १९९३, *ल्याङ्ग्वेज, कल्चर एन्ड कम्युनिकेसन: द मिनिड अन्ड मेसेजेस*, न्यु जर्सी : प्रेन्टिस हल, पृ १४६

^{४५} वर्नड स्पल्स्की, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ४१

^{४६} जन जे गुम्पज, ‘टाइप्स् अन्ड लिङ्ग्विस्टिक कम्युनिटिज’, जे ए फिसमन (सम्पा), *रिडिङ्ग् इन् द सोसियोलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज*, पूर्ववत्, पृ ४६८

अनियोजित नमुना छनोट सर्वेक्षण (रयान्डम् स्यामप्लिड) र अन्तर्वार्ता आदिका सूचकहरूको प्रतिशत पनि धेरै जसो बौद्ध धर्मीहरूको नै रहेको छ। धर्म अनुयायीका सङ्ख्याको दृष्टिमा इसाईहरूको सङ्ख्या दोस्रो स्थानमा छ। सङ्ख्या गरिष्ठताका दृष्टिले बुडथिङ तथा मुन् पन्ती अथवा लेप्चाहरूको परम्परागत संस्कार पद्धतिमा आधारित आस्थाका अनुयायीहरूको सङ्ख्या तुलनात्मक रूपमा अत्यन्त थोरै रहेको छ। सर्वेक्षणमा दुईजना लेप्चा व्यक्तिहरूले आफुलाई हिन्दू धर्मावलम्बी भनेर चिनाएका छन्।

लेप्चाहरू मूलरूपमा प्रकृति पूजक हुन्। उनीहरूलाई पशु धर्मावलम्बी भनेर पनि चिनिन्थ्यो। सिक्किमका पुराना बासिन्दा लेप्चाहरूले आफ्नो बसोबासको भूभागलाई ने-मायल् रेन्जोड ल्याड भने गर्दथे। सिक्किम वा उसबेलाको मायल् ल्याडमा सत्रौँ शताब्दीमा तिब्बती लामावादको प्रचार-प्रसार हुन अघि उनीहरूको समाजमा बुडथिङ-मुन्को अटुट परम्परा रहेको थाहा लाग्छ। लेप्चाहरूमा सांस्कृतिक परिवेशको महत्त्व गहन रहेको पाइन्छ। प्रकृतिलाई विभिन्न रूपमा पूजा अर्चना गर्ने; यसका विविध रूपजस्तै आकाश, वन-जङ्गल, खोला-नाला, रुख-पात, गुफा, कन्दरा, लहरा, कीट-पतङ्ग, चरा-चुरुङ्गी आदिको पूजा गर्ने चलन लेप्चाहरूमा पाइन्छ। सिक्किम तथा दार्जिलिङ क्षेत्रका धेरै जसो हिम-टाकुरा, नद्-नदी तथा पोखरीहरूलाई विभिन्न थरी (पुत्सो) का लेप्चाहरूले आफ्नो ल्हो वा उद्म स्थल मानेर पूजा गर्ने गर्छन्। यस्ता विभिन्न किसिमका पूजा एवम् रीतिरिवाज लगायत झारफुकको कार्य बुडथिङद्वारा सम्पादन गरिन्छ भने मृतात्मालाई रूमल्याड (रूम=ईश्वर, ल्याड=ठाउँ) अथवा स्वर्गलोक सम्म बाटो देखाएर पार लगाउने कार्य विशेष रूपले मुन्द्वारा सम्पादन गरिन्छ। आज पनि बौद्ध धर्मी धेरै लेप्चाहरूले मुन् बुडथिङको परम्परा अपनाउँदै ल्याएका छन्। यद्यपि इसाई लेप्चाहरूमा भने उक्त परम्परा रहेको पाइँदैन।

समाज भाषावैज्ञानिकहरूले समाज, परम्परा, धर्म, संस्कृति अनि भाषामाझ घनिष्ठ सम्बन्ध रहने कुरा स्वीकार गरेका छन्। वास्तवमा कुनै पनि जातिको वा भाषिक समुदायको भाषाका बोली, लय र शब्द आदिको निर्माण र विकासमा परम्परागत संस्कृति अनि धर्मको ठुलो प्रभाव रहेको हुन्छ। अध्ययनहरूद्वारा के पाइएको छ भने जुन जाति सांस्कृतिक रूपले सम्पन्न हुँदछ उसको भाषा पनि समृद्ध हुन्छ तथा कुनै पनि समाज वा भाषिक समुदाय परम्पराबाट जतिजति अलगिँदै जान्छ उसमा भाषिक मौलिकताको अभाव र विचलन जस्ता कुराहरू विद्यमान हुँदै जान्छन्। संस्कार, संस्कृति, धर्म तथा प्राकृतिक परिवेशको समृद्धिमा हुर्किएको लेप्चा जाति र भाषालाई धेरै विद्वान्हरूले वैज्ञानिक, अति प्राचीन अनि

समृद्ध भाषा मानेका छन्^{४७} तथापि विभिन्न राजनैतिक, सामाजिक एवम् धार्मिक कारणहरूले यस भाषाको समृद्ध अनि अक्षुण्ण परम्परा र व्यवहारमा ठुलो हेरफेर ल्याएको मान्न सकिन्छ। मायल् ल्याडमा तिब्बती वा भोटियाहरूको आप्रवासनले एउटा नयाँ राजनैतिक व्यवस्था सुरु भयो अनि सम्भ्रान्त सामाजिक वर्गको उदय भएपछि प्राचिन अवस्था मै रहेका स्थानीय लेप्चाहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक अनि धार्मिक संरचनामा धेरै परिवर्तन ल्यायो। यसका अतिरिक्त तिब्बती लामावादको प्रचार-प्रसार अनि आठमा स्थापित नामग्याल वंशको शासनले तिब्बती लामावादलाई सिक्किमको राष्ट्र धर्म भनी घोषित गर्‍यो। छोग्याल वा धर्म राजाद्वारा शासित सिक्किमको प्रशासन व्यवस्था, नीति र कानून आदिमा तिब्बती लामाहरूको प्रशस्तै हस्तक्षेप रहेकाले पनि यहाँका आदिम लेप्चाहरूको धर्म संस्कार आदि माथि विपरीत प्रभाव पर्न गयो। शासनको आड पाएकाले तिब्बती लामावादको प्रचार-प्रसारले अझ बढी विस्तार पायो, फलस्वरूप लेप्चाहरूले बौद्ध लामावादलाई अङ्गिकार गरे। उनीहरू तिब्बती लामावादको अप्रत्यक्ष प्रभावका कारण आफ्नो पुरातन धर्मलाई त्याग्नु अनि नयाँ धर्मलाई अङ्गाल्न बाध्य भए।^{४८} लेप्चाहरूको यस किसिमको सामाजिक धार्मिक कारणहरूले उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा विविधता/भिन्नता ल्याएको मान्न सकिन्छ।

समाजशास्त्रमा अन्तरसांस्कृतिक सम्पर्कको अध्ययन सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण रहन्छ। अधि साम्राज्य विस्तार र व्यापारका लागि यस्तो अध्ययन महत्त्वपूर्ण मानिन्थ्यो भने आज मानवको उत्तर जीविताका लागि यसलाई महत्त्वपूर्ण मानिन्छ।^{४९} वक (१९७०)-अनुसार भाषिक रूपहरू एक प्रकारले सांस्कृतिक रूपहरू नै हुन्। सबै भाषिक रूप (रूपिम, रूपविन्यास अनि वाक्य विन्यासात्मक संरचना आदि)-मा सांस्कृतिक रूप कै उपक्रम वा लघुतम श्रेणी सङ्घटित रहेका हुन्छन्।^{५०} एडवर्ड सपिर भन्छन् ‘सबै प्रकारका मानवीय अनुभवहरू कुनै न कुनै रूपले संस्कृति अनि भाषासित जोडिएका हुन्छन्। कुनै पनि भाषामा भौतिक परिवेशमा रहेका ती वस्तु र साधनहरूको मात्र नामकरण र जानकारी उपलब्ध पाइन्छ

^{४७}जी बी मेनवरिड, सन् १८७६, *ग्रमर अन्दि लेप्चा ल्याङ्ग्वेज*, न्यु दिल्ली : मञ्जुश्री पब्लिसिङ हाउस; आर के सिग्रग, सन् २००५, *सेडिङ सम लाइट अन दि हिस्ट्री ल्याङ्ग्वेज एन्ड लिटरेचर अन्दि लेप्चाज*, कालेम्पोङ : आइ एल टी ए;के पी ताम्साङ, सन् १९९८, *दि अन्नोन एन्ड अन्टोलड रिवालिटिज अबाउट दि लेप्चाज*, कालेम्पोङ : मणि प्रिन्टिङ प्रेस

^{४८}एच एच रिसले, सन् २००१, *द गोजिटियर अन्दि सिक्किम*, डी के पब्लिसर डिस्ट्रीब्युटर प्रा लि;सेगर हाफदन, सन् १९६७, *द लेप्चाज: कल्चर एन्ड रिलिजन अन्दि हिमालयन पिपल*, कोपनहेगन : द नेसनल म्युजियम एन्ड डेनमार्क

^{४९}रबर्ट यङ्ग, सन् १९९६, *इन्टर्कल्चरल कम्युनिकेसन: प्र्याग्म्याटिक्स जिनियोलजी डिक्न्स्ट्रक्सन*, क्लेभेडन : मल्टिलिङ्गुअल म्याटर्स लिमिटेड, पृ १

^{५०}फिलिप के वक, सन् १९७२, ‘सोसियल स्ट्रक्चर एन्ड ल्याङ्ग्वेज स्ट्रक्चर’, जे ए फिसमन (सम्पा), *रिडिङ्स इन् द सोसियली अन्दि ल्याङ्ग्वेज*, द हेग : माउटन एन्ड को एन भी पब्लिसर्स, पृ २१२

जसको सांस्कृतिक महत्त्व रहेको हुन्छ। सांस्कृतिक महत्त्व अनि शब्द रूपमाझको सम्बन्ध बहुउद्देश्य हुने गर्दछ।^{५१} यस्ता विविध पक्ष र मान्यताका आधारमा पनि लेप्चा भाषिक समुदायको भाषिक आचरणको अध्ययन गर्न सकिन्छ।

कुनै पनि वक्ताले कुनै वस्तु वा घटनाको भौतिक एवम् सामाजिक महत्त्व बुझेपछि त्यसलाई भाषिक रूपले चिनाउँदछ। ती घटना, विषय वा वस्तुहरूलाई चिनाइएपछि र त्यसको नामकरण गरिएपछि त्यसले कुनै न कुनै किसिमको सांस्कृतिक एवम् वैयक्तिक परिचय पनि पाउँदछ। कुनै व्यक्ति आफ्नो मातृभाषा अनि संस्कृतिदेखि टाडिँदै गएपछि आफ्नो दैनन्दिनका घटना र अनुभवहरूलाई आफ्नो सांस्कृतिक-भाषिक सापेक्षतामा स्थापित गर्न असमर्थ हुन्छ। त्यति मात्र नभई उसको भाषिक सामर्थ्यलाई पनि यस किसिमको परिस्थितिले व्यापक रूपमा प्रभाव पार्ने गर्दछ। यसै सन्दर्भमा आफ्नो संस्कृतिदेखि टाडिएका लेप्चाहरूको भाषिक क्षमता कमसल रहेको पाइएको छ। सपिरअनुसार भाषिक रूप, शब्दादिको मूल संस्कृतिमा हुन्छ। सपिरको यस धारणा लेप्चा जातिका सन्दर्भमा मान्य देखिन्छ। सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक सामर्थ्यको अध्ययन गर्दा के थाहा लागेको छ भने आफ्नो परम्परागत संस्कार-संस्कृतिदेखि टाडिएका लेप्चाहरूको भाषिक दक्षता संस्कृति सम्पन्न लेप्चाहरूको भन्दा न्यून देखा पर्छ।

बोलीलाई नै भाषिक व्यवहारको महत्त्वपूर्ण घटक अनि अन्य सङ्केत जस्तै हाउभाउ, अङ्ग सञ्चालन आदिलाई गौण मानिएको छ।^{५२} तर यस धारणालाई पूर्णतः समर्थन गर्न सकिँदैन कारण कुनै पनि समुदायको वा समुदायका सदस्यहरूको सम्प्रेषण दक्षता अनि सांस्कृतिक परिचय भाषिक व्यवहारद्वारा नै परिभाषित हुँदछ। भाषिक व्यवहार केवल बोलीका माध्यम मात्र अभिव्यक्त हुँदैन श्रवण शक्ति विपन्नहरूमा पनि आफ्नै भाषिक सङ्केत व्यवस्था र व्यवहारगत आचरण हुन्छ जो धेरैजसो संस्कृतिद्वारा निर्देशित रहेको हुन्छ। ‘मानवीय आचरणका अन्य सार्वभौमिक कोटि सरह बोली पनि एउटा विविध अनि परिपूरक विशेषज्ञताको विषय हो।’^{५३} विविधता अनि विशेषज्ञतालाई भाषा व्यवहारको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष मान्न सकिन्छ। भाषा व्यवहारको अध्ययन भनेको नै एक प्रकारले प्रयोग विविधता र

^{५१}नेन्सि बोर्नभिलेन, ल्याङ्गवेज, कल्चर एन्ड कम्युनिकेसन, पूर्ववत्, पृ ५३

^{५२}एन् नरसिम्हन, सन् १९९८, ल्याङ्गवेज बिहेवियर: एक्युजिसन एन्ड इभोल्युसनरी हिस्ट्री, न्यु दिल्ली : सेज् पब्लिकेसन, पृ ५५

^{५३}इथेल एम अल्बर्ट, सन् १९७२, ‘कल्चर प्याटर्न अन्ड स्पिच बिहेवियर इन् ब्रुन्डी’ जन जे गुम्पर्ज एन्ड डेल हाइम्स (सम्पा), डाइरेक्सन्स इन् सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, न्यु यर्क : हल्ट, रेन्हार्ट एन्ड विच्टर्न आइएनसी, पृ ७३

विशेषज्ञताको अध्ययन हो। अन्य सन्दर्भ अनि क्षेत्रजस्तै संस्कृति पनि भाषिक व्यवहारगत भिन्नता ल्याउने एउटा प्रमुख घटक हो। ‘मानवीय भाषिक अन्तरक्रियामा प्रयोग हुने भाषा मात्र होइन तर शैलीमा समेत विशिष्ट किसिमको सांस्कृतिक स्वरूप समावेश रहेको हुन्छ।’^{५४} कुनै पनि भाषामा सांस्कृतिक सङ्केत अनि अभिव्यक्तिका विविध भण्डार रहेको पाइन्छ। भाषिक समुदायका सांस्कृतिक आस्था र प्रतीक जनाउने शब्दहरूलाई भाषिक समृद्धिको पृष्ठपोषक मानिन्छ। कुनै पनि सांस्कृतिक सन्दर्भमा निर्दिष्ट किसिमको भाषिक रूप प्रयोग हुँदछ। अर्थात् संस्कृति वा सांस्कृतिक अभिव्यक्तिका लागि विशेष किसिमको भाषिक व्यवहार अनिवार्य रहन्छ। समाज वा समुदायमा गरिने रीतिथिति, पूजाआजा, कर्मकाण्ड, प्रार्थना सभा तथा विभिन्न चाडपर्वमा विशेष किसिमको भाषिक रूप प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा पनि यस्तो स्थिति स्पष्ट रूपमा देखा पर्छ। लेप्चा मुन्-बुडथिडद्वारा सम्पन्न गरिने धार्मिक अनुष्ठान, पूजा अर्चना आदिमा प्रयोग हुने भाषाले यस कुराको पुष्टि गर्दछ। मुन्-बुडथिडलाई सांस्कृतिक आस्थाका प्रतीक मानिन्छ अनि उनीहरूले नै भाषामा रहेको सांस्कृतिक स्वरूपलाई सर्वाधिक सम्बर्द्धन गरेका छन्। लेप्चाहरू सांस्कृतिक आस्थासित जोडिएको भाषिक अभिव्यक्तिको आफ्नै मर्यादा रहने कुरो मान्छन्। सांस्कृतिक विधिविधानमा भाषाको शुद्ध रूप अनि उच्च आदर अनिवार्य रहन्छ। आफ्ना आराध्य देव एवम् दुष्टात्मा दुवैलाई रिझाउनु पर्ने भएकाले ठाडो बोलीलाई अशुभ मानिन्छ। सम्बन्धित सन्दर्भमा के बोल्नु पर्ने; के बोल्दा शुभ र अशुभ हुन्छ; त्यसको निर्दिष्ट संहिता (कोड) पनि हुन्छ।^{५५} यस्तो भाषामा सांस्कृतिक अर्थ परिपुष्ट रहेको पाइन्छ। लेप्चाहरूमा संस्कारगत रूपले समाज वा समाजका सदस्यहरूको आस्था वा सांस्कृतिक मान्यताको परिवर्तनसँगै भाषा, व्यवहारगत संस्कार पनि स्वतः परिवर्तन भएको पाइएको छ। विशेष गरेर संस्कारसित सम्बद्ध पारिभाषिक शब्दहरू वक्ताका स्मृतिबाट विस्मृत हुँदै जान्छन् र जीवनका वास्तविक परिस्थितिमा ती शब्दहरूको व्यवहार अनिवार्य रहँदैन। प्रारम्भमा लेप्चा समाज पशु धर्मावलम्बी थियो। उनीहरूको समाजमा मुन् अनि बुडथिडप्रति गहिरो आस्था रहेको हुन्थ्यो। प्रत्येक लेप्चा वक्तामा कुनै न कुनै किसिमको परम्परागत संस्कार अनि त्यससित जोडिएको भाषिक आचरण विद्यमान रहेको थियो। बुडथिड तथा मुन् आदिले संस्कारगत रूपमा प्रयोग गर्ने भाषाको आफ्नै किसिमको वैशिष्ट्य रहेको पाइन्छ। तर परवर्तीकालमा

^{५४}इथेल एम अल्बर्ट, ‘कल्चर प्याटर्न अन्ड स्पिच बिहेवियर इन् ब्रुन्डी’ जन जे गुम्पेर्ज एन्ड डेल हाइम्स (सम्पा), *डाइरेक्सन्स इन् सोसियोलिङ्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ७४

^{५५}नोर्फे लेप्चा, ८७ वर्ष पुरुष बुडथिड, नन्साडदोड लोअर जङ्गु, उत्तर सिक्किमसित २३ दिसम्बर २०१७ मा लिइएको अन्तर्वार्ता

तिब्बती भोटियाको अनुप्रवेशसँगै नामग्याल वंशको शासन व्यवस्थाले तिब्बती लामावाद र तिब्बती भाषा सशक्त बनाउने काम गर्‍यो। परिणामस्वरूप लेप्चाहरूको धार्मिक संस्कारगत परिवेशमा तिब्बती लामावादले प्रश्रय पायो। प्रशासनिक आडमा लामाहरूको महत्त्व बढ्दै गयो भने बुडथिङ अनि मुन्जस्ता संस्थान गौण हुँदै गए। यस किसिमको परिवेशका कारण लेप्चाहरूको संस्कारगत भाषिक प्रयोगमा भिन्नता र परिवर्तन आएको थाहा लाग्छ। दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजहरूको आगमनसँगै सन् १८४१ मा पहिलो इसाई मिसनेरीहरू आए र स्थानीय लेप्चा समाजमा इसाई धर्म प्रचार-प्रसार गर्न सुरु गरे। विलियम स्टार्ट, निवेल, मेक फालेन अनि ग्राहाम जस्ता मिसनेरीहरूको कार्यबाट प्रभावित भएर धेरै लेप्चाहरूले इसाई धर्म अवलम्बन गरे। पछिबाट सिक्किममा पनि सन् १८८० को दशक यता मिसनेरीहरूको प्रचार-प्रसार सुरु भयो। सदाम, मार्ताम, खाम्दुङ, रिनाक, रिन्चेबुङ, गान्तोक आदि ठाउँहरूमा अङ्ग्रेजी माध्यमका स्कूलहरू खोलिए।^६ मिसनेरीहरूको कार्यद्वारा सबैभन्दा धेरै लेप्चाहरू नै प्रभावित बने। अधिबाटै आफ्नो परम्परागत आस्थालाई छोडेर तिब्बती लामावादलाई अङ्गीकार गर्न बाध्य बनेका लेप्चाहरूले इसाई धर्मका कतिपय पक्षलाई आफ्नो पुरानो आस्थागत कुराहरूको समीप रहेको पाए। मिसनेरीहरूले आदम र इभको कथालाई फादोङ थिङ र नाजोङ ज्युको कथासित, नोहाको कथालाई प्राचीन सिक्किममा भएको जल प्रलयको कथासित अनि दरामदिनमा लेप्चाहरूले खडा गरेको तालोम पार्ताम वा स्वर्ग जाने सिँढीलाई बाबेलको धरहरासित साम्य रहेको कथा सुनाएर लेप्चा समाजमा धर्म प्रचार गरे। सम्भवतः उनीहरूले इसाई धर्मलाई आफ्नो परम्परा नजिक रहेको पाए। मुन्-बुडथिङ सँगसँगै लामाहरूलाई पनि मान्नु पर्ने भएकाले लेप्चाहरूमा धेरै आर्थिक बोझ रहेको थियो। यसकारण पनि धेरै जसो सिक्किमका लेप्चाहरूले इसाई आस्थालाई अङ्गीकार गरे। परिणामस्वरूप उनीहरूको भाषिक परिवेश अनि व्यवहार बदल्दै गयो।

पशु धर्मावलम्बी अनि तिब्बती लामावाद मान्ने लेप्चाहरूले सांस्कृतिक पर्व अनि विवाह आदिमा गरिने धेरैजसो रीति अनि कर्मकाण्डमा लेप्चा भाषाकै प्रयोग गरेको पाइन्छ। तथापि मृत्यु संस्कार लामाहरूद्वारा पनि गरिने भएकाले अधिदेखि नै लेप्चा सांस्कृतिक परिवेशमा तिब्बती भाषाको प्रचार-प्रसार हुँदै आएको मान्न सकिन्छ। तिब्बती लामावादको प्रचार-प्रसार भए यता धेरै लेप्चाहरूले बौद्ध मठमा शिक्षाआर्जन गरी पुरोहित्याई लामा कार्य गर्न थाले जसले उनीहरूको भाषिक प्रचलनमा हेरफेर

^६डी जी म्यन्युवल, सन् १९१४, अ ग्ल्याडनिङ रिभर, लन्डन : ए & सी ब्ल्याक लिमिटेड, पृ ३७

ल्याएको बुझिन्छ। यस अध्ययन क्रममा बौद्ध मठमा रहेका लेप्चा लामाहरूसितको अन्तर्वार्ताले उक्त कुरा प्रमाणित गरेको छ। पेलिड साङ्गाछोलिङ गुम्बामा भएका जम्मा २५ जना विद्यार्थीहरूमध्ये १८ जना लेप्चा विद्यार्थी रहेको पाइयो। यी सबै लेप्चा विद्यार्थीहरूले तिब्बती भाषामा लेख-पढ गर्ने गरेको पाइए तापनि उनीहरूमा भोटिया भाषामा ज्ञान पनि रहेको पाइयो। छात्रवासमा यी १८ जना लेप्चा विद्यार्थीहरू आपस्तमा लेप्चा भाषामा संवाद गर्छन् तर अन्य सबै स्थितिमा भोटिया वा तिब्बती भाषाको प्रयोग गर्छन्। उल्लेख्य, यस संस्थानमा यी १८ जना लेप्चा विद्यार्थीहरूसँग अध्ययन गर्ने ७ जना भोटिया विद्यार्थीहरूले लेप्चा भाषा बोल्ने गरेको पाइएन। लेप्चा शिक्षार्थीहरूको सङ्ख्या दोबर भन्दा पनि बढी रहे तापनि अन्य भाषी समकक्षीले लेप्चा भाषा सिकेको नपाइनुबाट पनि धार्मिक संस्थान आदिमा लेप्चा भाषाको स्थिति बुझ्न सकिन्छ।^{५७} यस सन्दर्भले बौद्ध मठ शिक्षाले लेप्चा भाषाको प्रचलनमा पारेको प्रतिकूल प्रभाव स्पष्ट हुन्छ। वर्तमान परिस्थितिमा इसाई धर्मावलम्बी लेप्चाहरूमा सबै सामाजिक कार्य तथा उत्सव आदिमा नेपाली भाषाकै प्रयोग वर्चस्व पाइन्छ।

‘प्रत्येक समाजको आआफ्नै किसिमका अनुशासन र सांस्कृतिक नियम हुन्छन्। कुन सांस्कृतिक समारोहमा शान्त अनि मौन बस्नु पर्ने अनि कतिबेला खैलाबैला हुनु पर्ने भन्ने कुरा सांस्कृतिक नियमअनुसार अधिबाटै निर्धारित रहेका हुन्छन्।’^{५८} सिक्किमका लेप्चा जातिमा पनि यस्तै अनुशासन रहेको पाइन्छ। उनीहरूका धेरैजसो सामाजिक व्यवहार सांस्कृतिक नियमद्वारा निर्देशित रहेको पाइन्छ। यस्ता सांस्कृतिक कोडले पनि भाषिक सम्प्रेषण र व्यवहारमा स्थितिगत भिन्नता ल्याउने गरेको देखिन्छ। लेप्चा समाजमा अन्त्येष्टि क्रियामा उताउलो किसिमको कोलाहल गर्नु अशोभनीय मानिन्छ तर कुनै व्यक्ति लडेरे वा आत्महत्या गरेर मरेको छ भने उसको सिंहे मार्दा सक्दो खैलाबैला, कोलाहल गरिन्छ। दुवै परिस्थितिमा भिन्न भिन्न भाषिक कोडको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। अर्थात् यी दुवै सांस्कृतिक शुद्धिकार्यमा प्रयोग हुने भाषा र भाषिक सङ्केतहरू नितान्त भिन्न किसिमका हुने गर्दछ। वर्लिङ भन्छन्- ‘धेरैजसो आदिवासी भाषामा एउटै कुराका धेरै नाम शब्दहरू पाइन्छ जो सांस्कृतिक घटकका कारण आएको हुँदछ।’^{५९} कुनै पनि जातिको सांस्कृतिक सभ्यता आफु वरिपरिको प्रकृति र परिवेशद्वारा पोषित

^{५७}उनेन छिरिङ लेप्चा ३४ वर्ष पुरुष, पेलिड साङ्गा छोलिङ बौद्ध मठका प्रभारीसित पेलिड पश्चिम सिक्किममा १८ जुलाई २०१८ मा लिइएको अन्तर्वार्ता

^{५८}डब्ल्यु पी रविन्सन, सन् १९७४, *ल्याङ्गवेज एन्ड सोसियल बिहेवियर*, लन्डन : पेङ्ग्विन पब्लिकेसन, पृ ५८

^{५९}रविन्स वर्लिङ, सन् १९७०, *मेन्स मेनी भोइसेस, ल्याङ्गवेज इन इट्स कल्चरल कन्टेक्ट*, न्यु यर्क : हल्ट, रेन्हार्ट एन्ड विन्स्टर्न, पृ १२-१३

रहेको हुन्छ। सूक्ष्म अध्ययनका आधारमा समाज भाषाविज्ञानीहरूले चर्चा गरेको सांस्कृतिक प्रभावको मूल प्रकृति र परिवेश नै हुन्। लेप्चाहरूमा पनि सांस्कृतिक मान्यता र आस्था आफु वरिपरिको प्रकृति र परिवेशद्वारा निर्मित छ। कञ्चनजङ्घालाई उनीहरू आफ्नो सृष्टि गर्भ ठान्छन् भने सिक्किमका प्रत्येक पहाड-पर्वत, खोला-नाला, पोखरी आदि पनि उनीहरूको आस्थाको केन्द्र रहेको पाइन्छ। प्रकृतिका प्रत्येक रूप अनि छटा, स्थानीय सबै रुखपात, खोला-नाला, स्थान, पर्वत र पहाड, हिमाल अनि विभिन्न उद्भिद्, जनावर आदिका नाम लेप्चा भाषामा उपलब्ध छन्। यस्ता धेरै नामका पछि सांस्कृतिक अर्थ पनि लुकेको पाइन्छ। विशेष गरेर सांस्कृतिक उत्सव, कर्मकाण्ड र पूजाआजामा मुन् बुडथिङले प्रयोग गर्ने भाषा सामान्य बोलचालको भन्दा भिन्न अनि विशिष्ट किसिमको रहेको पाइन्छ। शब्द चयनका केही उदाहरणलाई तालिका ४.४ मा प्रस्तुत गरिन्छ-

सामान्य प्रयोग	सांस्कृतिक/ धार्मिक अनुष्ठानमा हुने प्रयोग
हिक (कुखुरो)	लाम्बो लाम्सोड
उड (पानी)	न्यो वाऊँ न्यो वा/गिउबु
मन (मासु)	सारी
वी (रगत)	अमो
फ्वो (चरा)	सुन्द्याम सुनत्योल
सङ् (प्रशंसा /उत्तेजना)	कासोर सङ्सोर
चि (जाँड)	नमफिन

तालिका ४.४ धार्मिक/आनुष्ठानिक प्रयोगा^{६०}

धार्मिक अनुष्ठान आदि प्रतीकात्मक हुने हुनाले कुनै पनि जातिको धार्मिक समारोहमा दैनन्दिनको बोली भन्दा भिन्न किसिमको भाषिक स्वरूप प्रयुक्त भएको पाइन्छ।^{६१} यस्ता भिन्नता विशेष गरेर स्वर विस्तार, शब्द चयन आदिका कारणले हुने गर्छ। लेप्चाहरू मूलतः मुन् धर्मका अनुयायी हुन् अनि उनीहरूको प्रथा र रीतिथिति आदि बौद्ध लामावादको विपरित रहेका थिए।^{६२} माथिको तालिका (४.४) मा देखाइएअनुसार लेप्चाहरूमाझ मुन् बुडथिङहरूद्वारा गरिने धार्मिक अनुष्ठान वा पूजा अर्चना आदिमा

^{६०}के पी ताम्साङ, द अन्नोन एन्ड अनटोल्ड रियलिटीज अबाउट द लेप्चाज्, पूर्ववत्, पृ १८-१९; एन टी लेप्चा ५८ वर्ष पुरुष, लेप्चा शिक्षक अप्पर लिङ्गी दक्षिण सिक्किमसित लिइएको अन्तर्वार्ता

^{६१}सी ए फर्ग्युसन, सन् १९९६, सोसियो लिङ्ग्विस्टिक पर्सपेक्टिव, न्यु यर्क: अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ६०

^{६२}जेफ्रे गोरर, सन् १९९६, दि लेप्चाज् अन्ड सिक्किम, न्यु दिल्ली: ज्ञान पब्लिसिङ हाउस, पृ १८२

तिब्बती प्रभावमुक्त भिन्न किसिमको भाषिक प्रयोग पाइन्छ। विशेष गरेर सुर-ताल, लय र शब्द चयन सामान्य बोलचालको भाषा भन्दा भिन्न हुन्छ।^{६३}

धर्म परिवर्तनका कारण अचेल मुन् बुडथिडद्वारा गरिने यस्ता अनुष्ठानहरू हराउँदै गएका छन्। बौद्ध र इसाई धर्मको प्रचार-प्रसारका कारण लगभग सबै लेप्चाहरूमा धर्म परिवर्तन भएका कारणले गर्दा यस्ता प्रयोग र प्रथाहरू हराउँदै गएको बुझिन्छ।^{६४} मुन् बुडथिड प्रथा मान्ने लेप्चाहरूले १८ औं शताब्दीदेखि तिब्बतीहरूको प्रभावमा आएर तिब्बती लामावादलाई अङ्गाल्नु पर्‍यो भने १९ औं शताब्दीको मध्यतिरदेखि थुप्रै लेप्चाहरू इसाई भएको कारणले यस्ता सनातनी धार्मिक अनुष्ठानको प्रचलन घटेर गयो।^{६५} भारतको जनगणना रिपोर्टअनुसार सन् १९११ मा ९२७८ लेप्चाहरूमध्ये ९०३१ र सन् १९४१ मा १२५२३ मध्ये १२२८७ जनाले बौद्ध धर्म ग्रहण गरेका थिए। आज सिक्किममा लगभग ६० प्रतिशत भन्दा धेरै लेप्चाहरू बौद्ध मतावलम्बी छन् भने लगभग ३५ प्रतिशत भन्दा धेरै इसाई धर्मावलम्बी छन्। बौद्ध धर्मको विस्तारसितै लेप्चाहरूमा तिब्बती र भोटिया भाषाले विस्तार पायो भने इसाई धर्मका कारण लेप्चा समाजमा नेपाली भाषा धेरै प्रचलनमा आयो। सिक्किमको बौद्ध लेप्चा समाजका सबै सदस्यहरू लेप्चा भाषामा निपुण छन् तर यसको विपरीत इसाई लेप्चाहरूमा बहुसङ्ख्यकले लेप्चा भाषा बुझ्न, बोल्न र लेख-पढ गर्न जान्दैनन्। उनीहरूमा धर्मसँगै भाषिक परिवर्तन पनि भएको पाइन्छ। लेप्चा भाषामा बाइबल अनुवाद भएको पाइए तापनि इसाई धर्मसित सम्बन्धित पुस्तक वा पर्चा आदि नेपाली वा अङ्ग्रेजी भाषामा सहज उपलब्ध छन्। यसका अतिरिक्त राज्यका गिर्जा घरमा हुने धार्मिक अनुष्ठान वा सेवा पनि जातीय अन्तर्मिश्रणका कारण सम्पर्क भाषाका रूपमा स्वीकृत नेपालीमा नै गरिने चलन पाइएको छ। इसाई धर्म लेप्चाइतर अन्य समुदायले पनि ग्रहण गरेकाले धर्म प्रचार-प्रसारमा, प्रार्थनागीत, वन्दना अनि गिर्जा आदिमा नेपाली भाषा नै सर्वाधिक प्रयोग भयो। यसैले इसाई धर्मका कारण लेप्चा समाजमा नेपाली भाषाको प्रचलन बढ्दै गयो, फलस्वरूप इसाई लेप्चाहरूले आफ्नो मातृभाषा बिर्सिँदै गएका छन्। बहुसङ्ख्यक इसाई लेप्चाहरूले प्राकृतिक रूपमा बोल्ने पहिलो भाषा नेपाली रहेको पाइन्छ।^{६६}

^{६३}बलराम पाण्डे, 'सिक्किममा लेप्चा भाषा', घनश्याम नेपाल (सम्पा), *अभिज्ञान*, वर्ष १, अङ्क १, पूर्ववत्, पृ २०

^{६४}बलराम पाण्डे, पूर्ववत्, पृ २१

^{६५}जे आर सुब्बा, सन् २००८, *हिस्ट्री कल्चर एन्ड कस्टम्ज अफ सिक्किम*, न्यु दिल्ली : ज्ञान पब्लिसिड हाउस, पृ २५९

^{६६}बलराम पाण्डे, 'सिक्किममा लेप्चा भाषा', घनश्याम नेपाल (सम्पा), *अभिज्ञान*, (वर्ष १, अङ्क १), पूर्ववत्, पृ २१

मध्यकालसम्म विश्वका धेरै समाजमा प्रशासनिक अनि धार्मिक कोडका रूपमा एउटै भाषाको प्रयोग भएको पाइन्थ्यो तर मध्यकालपछि आएको उपनिवेश र साम्राज्यवादका कारण त्यो स्थिति परिवर्तन भयो। युरोपका धेरै देशमा ल्याटिन भाषा धार्मिक अनि आनुष्ठानिक भाषा हुँदाहुँदै प्रशासनिक भाषा पनि थियो भने भारतमा संस्कृत भाषाको त्यस्तै वर्चस्व थियो। परवर्तीकालमा यी भाषाहरूलाई केवल धार्मिक अनुष्ठानको भाषाका रूपमा स्वीकार गरियो। सिक्किममा पनि तिब्बती लामाहरूको अनुप्रवेश हुनभन्दा अधिसम्म लेप्चा भाषाको कार्यक्षेत्र समृद्ध थियो। सोह्रौँ शताब्दी यता सुरु भएको तिब्बती लामावादी आस्थाको विस्तार र सन् १६४२ देखि स्थापित नामग्याल शासन व्यवस्था अधिसम्म सिक्किममा मुन्-बुडथिङको घना परम्परा र लेप्चा पनुहरूको प्रान्तीय शासन व्यवस्था थियो। तिनताक प्रशासनिक अनि धार्मिक तथा सांस्कृतिक अनुष्ठान कोडका रूपमा लेप्चा भाषाकै चलन थियो। तर पछि तिब्बत वा भोटबाट आएका भोटियाहरूको उपनिवेशका कारण प्रशासनिक कार्यक्षेत्रमा लेप्चा भाषाको प्रयोग हुन छोड्यो। सिक्किममा तिब्बती लामावादको विस्तार पनि भयो र लेप्चाहरूमाझ सत्ताको प्रभावका कारण धर्म परिवर्तन पनि भयो। तिब्बती लामावादी आस्था अङ्गालेकाहरूले मुन्-बुडथिङ परम्परा पनि मान्दै आएको पाइए तापनि धर्म परिवर्तनले लेप्चा संस्कृति र सामाजिक मनोवृत्तिमा व्यापक प्रभाव पार्नका अतिरिक्त यसले सांस्कृतिक एवम् धार्मिक कार्यविधिमा मुन् र बुडथिङ अनि लेप्चा भाषाको कार्यक्षेत्रलाई सङ्कुचित गरिदियो। तिब्बती लामावादी धर्म मान्ने लेप्चाहरूले मुन्-बुडथिङको परम्परालाई पूर्ण रूपले त्यागेनन् र त्यो एक किसिमले उनीहरूको चिनारीको प्रतीकका रूपमा मात्र अद्यावधि बाँचेको छ। धार्मिक-सांस्कृतिक कार्यक्षेत्रमा लेप्चा भाषाको प्रयोग दिन प्रतिदिन पातलिँदै गएको छ। ‘जब कुनै भाषिक समुदायको प्रशासनिक र आनुष्ठानिक/धार्मिक भाषामा भेद सिर्जना हुँदछ तब धार्मिक कोडलाई प्रतिष्ठा कोडका रूपमा ग्रहण गरिन्छ।’^{६७} लेप्चा समाजमा पनि मुन् र बुडथिङको संस्थानलाई आदरका साथ हेरिन्छ अनि आनुष्ठानिक भाषिक प्रयोगलाई प्रतिष्ठा कोडका रूपमा स्विकारिन्छ। यसका साथै लेप्चा समाजमा लामाहरूद्वारा गरिने विधि र धार्मिक पाठलाई पनि त्यही मन्यादा प्राप्त रहेको पाइन्छ।

^{६७}जन जे गुम्पज, टाइप्स अन्ड लिङ्गविस्टिक कम्युनिटीज, पूर्ववत्, पृ ४६९

‘भाषाको अवलम्बनमा धर्मको ठुलो भूमिका हुनाले धेरै जातिमा धर्म भाषा-संरक्षण र प्रयोगको एउटा सशक्त माध्यमका रूपमा देखा पर्छ।’^{६८} लेप्चा भाषाका सन्दर्भमा पनि यी दुवै स्थिति देखा पर्छन्। एकापट्टि पशु धर्मावलम्बी लेप्चाहरूका लागि लेप्चा भाषा नै उनीहरूको सभ्यताको मुहान सांस्कृतिक चिनारी हो भने तिब्बती लामावाद मान्ने लेप्चाहरूका लागि उनीहरूको आस्था लेप्चा भाषा संरक्षणको माध्यम हो। व्यवसायका दृष्टिले हेर्ने हो भने गाउँमै बसेर खेतीपाती गर्नेहरूमा भाषा हराएको छैन तर सहरमा बस्ने अनि नयाँ पुस्ताले धार्मिक कार्यक्षेत्रमा चल्ने लेप्चा भाषालाई त्याग्दै गएको बुझिन्छ। लेप्चा संस्कृतिमा जति विचलन आउँदै गयो उति नै भाषिक प्रचलन पनि घट्दै गएको हुनाले भाषा र संस्कृति माझको सम्बन्ध अझ बढी स्पष्ट हुन्छ।

इसाई लेप्चाहरूमा भाषा ज्ञान भएका वृद्धहरूले समेत हूलका सदस्यहरूसित लेप्चा भाषा व्यवहार गरेको पाइँदैन। यद्यपि उत्तर सिक्किमको जङ्गु क्षेत्रका केही गाउँमा अनि गाउँका गिर्जाहरूमा समेत लेप्चा भाषालाई नै सम्पर्क भाषाका रूपमा ग्रहण गरिएको पनि पाइएको छ।^{६९} लेप्चा समाज जात अनि वर्गरहित एउटा उन्मुक्त समाज हो। यसै कारण पनि लेप्चा समाजमा अन्तर्जातीय विवाह अनि धर्म परिवर्तनमा कुनै किसिमको सामाजिक रोकटोक अनि विरोध भएको पाइँदैन। लेप्चा बहुल क्षेत्रमा अन्तर्जातीय विवाह थोरै भए तापनि जातीय अन्तर्मिश्रित समाजमा भने लेप्चा जातिमा अन्तर्जातीय विवाहको सङ्ख्यामा बढी रहेको पाइन्छ। यस किसिमको वैवाहिक सम्बन्धले धार्मिक परिवर्तन सँगसँगै भाषिक व्यवहारमा अन्तर ल्याउने साथै भाषान्तरणको अवस्था सिर्जना गर्ने गरेको बुझिन्छ।

दक्षिण सिक्किमको लिङ्मो कोलथाङ क्षेत्रमा भएका जम्मा पन्ध्र घर लेप्चाहरू बौद्धमार्गी रहेका छन्। यस क्षेत्रका एकहत्तर वर्षीय आदोङ लेप्चाअनुसार बौद्ध धर्म सँगसँगै उनीहरूले आफ्नो परम्परागत धार्मिक आस्था पनि मान्ने गरेका छन्।^{७०} सामान्यतः कुनै व्यक्ति मरेको खण्डमा लामा पढाइने अनि मृतकको नाममा १०८ वटा धजा उठाउने चलन रहेको पाइन्छ। यस्ता धजाहरूमा मुद्रित मन्त्र अनि प्रार्थना भने तिब्बती भाषामा नै मुद्रित हुने गरेको पाइन्छ। आधुनिक सन्दर्भमा मानिस वरिपरिका सबैथोक बजारमा आश्रित अनि बजारद्वारा नै निर्देशित रहेको पाइन्छ। धार्मिक आस्था समेत यसबाट अक्षुण्ण

^{६८}स्विल्ला इमानी एन, सन् २००५, ‘द डाइनामिक्स अन्ड ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स अमड स्पिकर्स अन्ड चिँदाली इन् मबोजी डिस्ट्रिक्ट अन्ड तान्जानिया’, जर्नल अन्ड एसियन एन्ड एफ्रिकन स्टडिज, नम्बर ७०, पृ २९

^{६९}उत्तर सिक्किम लोवर जङ्गुअन्तर्गत गोर सान्तोक क्षेत्रमा २२ दिसम्बर २०१८ मा गरिएको क्षेत्रकार्यबाट प्राप्त जानकारी

^{७०}आदोङ लेप्चा, ७१ वर्ष पुरुष, लिङ्मो कोलथाङ, दक्षिण सिक्किमका बुङथिङसित २७ सेप्टेम्बर २०१६ मा लिइएको अन्तर्वार्ता

रहेको छैन। यस शोधकार्यको क्रममा धेरै लेप्चाहरूले संस्कारगत कर्मकाण्डका कारण हुने गरेको आर्थिक बोझ अनि ऋणबाट बाँच्नका लागि पनि इसाई धर्म अङ्गीकार गरेको स्विकारेका छन्। बौद्धमार्गीहरूमा बौद्ध अनि लेप्चा मुन्-बुडथिड परम्परा दुवै किसिमले कर्मकाण्ड गरिने चलन रहेकाले उनीहरूमाथि अत्याधिक बोझ हुन गएकाले इसाई धर्म अँगाल्न बाध्य भएको तथ्य समेत जान्नमा आएको छ।^{७१}

मुन्-बुडथिडको उपस्थिति पातलिँदै गएकाले लामा पढाउने चलन बढेको स्थिति देखा पर्छ। लिडमो कोलथाडमा कर्मकाण्ड जपतप आदिमा बौद्ध पुरोहित वा लामा नै धेरै चलाउने गरेको पाइएको छ। उगेन सेजोर लेप्चाअनुसार आजभन्दा लगभग पचास वर्षअघिसम्म सिक्किमका सबै ठाउँहरूमा मुन्-बुडथिडको परम्परा रहेको थियो।^{७२} आज लिडमो कोलथाडका बौद्ध लामावाद मान्नेहरूमध्ये लगभग दस प्रतिशत लेप्चाहरूले लेप्चा सँगसँगै भोटिया भाषा पनि बोल्छन् भने इसाई धर्म मान्नेहरूले सबै स्थितिमा नेपाली भाषाको नै प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको छ।

लेप्चाहरू आफ्ना आराध्य देवलाई 'रूम' भन्छन्। प्रत्येक ठाउँ, थोक र कार्यको आआफ्नै देवीदेउता हुने गर्दछ। कुनै पनि वस्तुप्रतिको आस्थालाई व्यक्त गर्न त्यस ठाउँ वा विषयसित 'रूम' शब्द जोडिन्छ। जस्तै सिकारी देउतालाई पनु-रूम वा पोड-रूम भनिन्छ। यस देउताको पूजा पुरुषहरूले मात्र गर्छन्। स्त्रीहरू सिकार नखेल्ने भएका हुनाले उनीहरूलाई यस पूजामा सहभागी हुन वर्जित गरिन्छ। उनीहरूलाई पुड रूमले नै धनुकाँड, बाम्फोक अनि धनुकाँडविद्या र माछा समात्ने योग्यता दिएका हुन् भन्ने विश्वास गरिन्छ। त्यसरी नै कृषिको देउतालाई साजु भनिन्छ भने रूम-फात् कुल देउता हुन्, जसले परिवार अनि पाल्तु जनावरको रक्षा गर्छन्। आयेक रूम र आलात-रूम सुरक्षाका प्रतीक हुन्। व्यक्तिगत सुरक्षाका लागि आआफ्ना आराध्य देव हुन्छन्। हित-रूम, दार्मित-रूम, मुन्लाड-रूम बुडथिड-रूम, दाङ्मो-रूम आदि अनेक प्रकारका रूम पाइन्छ।^{७३} ईश्वर सँगसँगै लेप्चाहरू दुष्टात्मामा पनि विश्वास राख्छन् जसलाई 'मुड' भनिन्छ। मुडले मान्छे, पशु-प्राणी र खेतबारीमा हानी पुऱ्याउँदछ भन्ने विश्वास रहीआएको छ। रूमुड, दोम-मुड जस्ता भूतप्रेत पिशाचले नाना थरीका रोगकष्ट ल्याउने गर्दछन् र त्यसको निवारण बुडथिडद्वारा हुन्छ भन्ने आस्था आजपर्यन्त छँदैछ। मुन् बुडथिडले त्यस्ता दुष्टात्मालाई विभिन्न किसिमका भाकल राखेर बलि चढाएर रिझाउने-बुझाउने गर्छन्। लेप्चा समाजमा यस किसिमको आस्था र

^{७१} काले आकु, ७८ वर्ष पुरुष, हि ग्याथाड लोवर जङ्ग, उत्तर सिक्किमका अवकास प्राप्त कम्पाउन्डरसित २३ दिसम्बर २०१८ मा लिइएको अन्तर्वार्ता

^{७२} उगेन सेजोर लेप्चा, ८० वर्ष पुरुष, लिङ्गो कोलथाड, दक्षिण सिक्किमसित २६ सेप्टेम्बर २०१६ मा लिइएको अन्तर्वार्ता

^{७३} सतिन्दर कुमार (सम्पा), सन् २०००, *इनसाइक्लोपिडिया अव् साउथ एसियन ट्राइब्स*, भोल्याम ६, न्यु दिल्ली : अनमोल पब्लिकेसन प्रा लि, पृ २०१३

संस्कार आदिकालदेखि नै प्रचलित रहेको मानिन्छ। उक्त संस्कार भाषालाई पनि जीवन्त राख्ने एउटा सशक्त माध्यम बनेको छ। यिनै धार्मिक, सांस्कृतिक परम्परा नै लेप्चा भाषाको मूल स्रोत पनि मानिन्छ। त्यसैले धार्मिक आस्थामा आएको परिवर्तनका कारण भाषिक प्रचलनमा पनि भिन्नता आएको बुझिन्छ। लेप्चाहरूको परम्परागत आस्थामा पापको अवधारणा पाइँदैन। अघि लेप्चा भाषामा 'पाप' बोधक शब्द थिएन। उनीहरूमा रूम र मुडप्रतिको आस्था मात्र थियो तर अहिंसाको चेतना थिएन। पशुपन्थीको हत्यालाई पाप मानिँदैन थियो।^{७४} यसको विपरित तिब्बती लामावादलाई अवलम्बन गरेपछि उनीहरूमा पाप अनि धर्मको धारणा अभ्युदय भयो। सिक्किमका लेप्चाहरूले आज प्रयोग गर्ने पापसूचक 'ला-यो' शब्द तिब्बती भाषाबाट पैँचो लिएको मानिन्छ। लेप्चा जीवनदृष्टिअन्तर्गत व्यक्तिलाई समष्टिको एउटा सूक्ष्म अङ्ग मानिन्छ। व्यक्तिको व्यक्तित्वलाई महत्त्व दिँदैना व्यक्तिवाचक नामकै पनि उस्तो महत्त्व रहँदैन। केवल शिक्षा र सरकारी कागज पत्रका लागि मात्र व्यक्तिवाचक नामको महत्त्व रहन्छ। त्यसैले अधिका पुराना बुढापाकाहरू आफुपछिका आफ्ना सहोदरहरूलाई नाम नभएर साइनोसूचक शब्दद्वारा नै सम्बोधन गर्ने गर्छन्।

कतिपय अध्ययनहरूमा लेप्चा समाजलाई बहुपत्नी वा बहुपति प्रथा रहेको समाज भनेर चर्चा गरिएको छ। तर यस किसिमको अध्ययन भ्रामक प्रतीत हुन्छ। मूलमा लेप्चा समाजमा बहुपत्नी प्रथा वा बहुपति प्रथा थिएन। तर कतिपय स्थितिमा प्रजनन क्षमताको अभाव र सन्तान प्राप्तिको आकाङ्क्षाले यस किसिमको अवस्थाको सिर्जना भएको हुन सम्भव छ। यस्ता धेरै कारणले लेप्चा समाजमा मागी विवाहअन्तर्गत कामोक म्योक (घरज्वाइँ) प्रथा विलिन हुँदै गएको पाइन्छ। वर्तमान कालमा प्रेम विवाह र भागी विवाहको चलन बढेर गएको पाइन्छ। अन्तर्जातीय मिश्रण र विवाहसम्बन्धी जातीय संस्कारहरू लोप हुँदै गएको बुझिन्छ। यस्ता विपरित परिस्थितिका कारण विवाह परम्परा र संस्कारसँग सम्बन्धित विभिन्न भाषिक अभिव्यक्ति र पारिभाषिक शब्दहरू प्रचलनबाट लोप हुँदै गएको बुझिन्छ। यस किसिमको सांस्कृतिक विचलनका कारण मुन् र बुडथिडको महत्त्व पनि घट्टै गएको देखिन्छ। यसको प्रतिकूल प्रभाव लेप्चा परम्परागत धर्म, संस्कृति र भाषामा पर्न गएको पाइएको छ। विवाहका विधि जस्तै लाक्तो, चामु, तुडबुड, आसेक, नुम्चुडवा आउल ब्रि आदि कुराहरू हराउँदै जाँदैछन्।

^{७४}सतिन्द्र कुमार (सम्पा), इनसाइक्लोपिडिया अफ साउथ एसियन ट्राइब्स, भोल्याम ६, पूर्ववत्, पृ २०१९

तिब्बती लामावादको प्रभावद्वारा लेप्चाहरूमा प्रथात्मक अन्तर आएकाले उनीहरूको भाषा पनि प्रभावित बन्यो र तिब्बती एवम् भोटिया शब्दहरू आयातित गरिए। यसले मौलिक धार्मिक आस्था र सग्लो जीवनदृष्टि एवम् लेप्चा मानसमा पनि गहिरो प्रभाव पारेको बुझिन्छ, फलस्वरूप; भाषिक परम्परामा रहेका सम्बन्धित अभिव्यक्तिहरू पनि पातलिँदै गएको पाइन्छ।

४.१०.२ शिक्षा अनि लेप्चा भाषाको व्यवहार

भाषा साहित्य र शिक्षाकाबिच गतिशील, सक्रिय र पारस्परिक सङ्घटनामूलक सम्बन्ध रहेको हुन्छ। तर सिक्किमका सन्दर्भमा औपचारिक शिक्षाको माध्यम अङ्ग्रेजी भएकाले लेप्चा विद्यार्थीहरूमा भाषिक परिवर्तनको दबाउ परेको बुझिन्छ। यसका अतिरिक्त सामाजिक अनि आर्थिक लाभका लागि पनि उनीहरूले नेपाली अनि अङ्ग्रेजी भाषा ग्रहण गरेका छन्।^{५५} देशको शिक्षा नीतिअनुसार स्कूलहरूमा त्रयभाषा शिक्षणको नियमले पनि एकातिर जनजातिहरूमा भाषिक परिवर्तन ल्याउने गरेको छ भने अर्कातिर यसले त्रयभाषिकताको विस्तार गरेको पाइन्छ।^{५६} स्कूलहरूमा भाषा शिक्षणसम्बन्धी पाइने उक्त नियमका हाराहारी मातृभाषा शिक्षणलाई भने अनिवार्य नगरिएकाले पनि लेप्चा विद्यार्थीहरू नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषातर्फ आकर्षित भएका छन्। अझ कतिपय आर्थिक सहूलियत आदिले गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय सम्पर्कको माध्यमका रूपमा रहेको अङ्ग्रेजी र राष्ट्रिय भाषाका रूपमा विस्तारित हिन्दीतर्फ नै विद्यार्थीहरूको रुचि रहेको पाइएको छ। यी भाषाहरूको व्यापक प्रयोग र उपयोगिताका कारण मातृभाषातर्फ लेप्चा विद्यार्थीहरूको सोच नकारात्मक हुँदै गएको देखा पर्छ। लेप्चा सभ्यता र संस्कृतिको प्रतीक रहेको लेप्चा भाषालाई सिक्किमका स्कूल र कलेजको पाठ्यक्रममा समावेश गरिए तापनि शिक्षण प्रणालीअन्तर्गत अन्य पक्षमा विशेष महत्त्व नदिइनु दुर्भाग्यको विषय देखिन्छ।^{५७} सिक्किममा लेप्चा भाषा-साहित्यको पठन-पाठन सन् १९६१ देखि उत्तर सिक्किमको सिपोर नामक स्कूलबाट सुरु भएको थाहा लाग्छ। राज्यको सामाजिक अनि आर्थिक सर्वेक्षण २००६ द्वारा थाहा लागेअनुसार १८.४९ प्रतिशत लेप्चा परिवारका नानीहरू गैर सरकारी अर्थात् निजी अङ्ग्रेजी माध्यमका विद्यालयमा पढ्ने गर्छन्, जहाँ लेप्चा भाषा पढाइने व्यवस्था पाइँदैन; फलस्वरूप विद्यार्थीहरूको ठुलो डफ्फा मातृभाषा अध्ययनबाट वञ्चित रहेको पाइन्छ। सन् २०१९-२० मा सिक्किममा भएका जम्मा १२७७ वटा विद्यालयहरूमध्ये

^{५५} बलराम पाण्डे, 'सिक्किममा लेप्चा भाषा', घनश्याम नेपाल (सम्पा), *अभिज्ञान*, वर्ष १, अङ्क १, पूर्ववत्, पृ २३

^{५६} एच आर दुवा, सन् २००८, *इकोलजी अन्व मल्टिलिङ्गुवालिज्म*, मैसुर : यसोधा पब्लिकेसन, पृ ३१

^{५७} सतिन्दर कुमार (सम्पा), *इनसाइक्लोपिडिया अन्व साउथ एसियन ट्राइब्स*, भोल्याम ६, पूर्ववत्, पृ २०००

७६६ वटा स्कूलहरू राज्य सरकार शिक्षा विभाग अधीनस्थ रहेका छन्। यसरी नै ७३ वटा जनजाति कल्याण विभाग, १९ वटा सरकारी सहयोगमा चलने स्कूलहरू, ४०७ वटा निजी मान्यता प्राप्त स्कूलहरू, ४ वटा सामाजिक कल्याण विभाग अधीनस्थ रहेका छन् भने २ वटा केन्द्रीय विद्यालय, ४ वटा जवाहर नवोदय विद्यालय, १ वटा केन्द्रीय टिबेटन स्कूल, १ वटा केन्द्र सरकार अधीनस्थ स्कूल छन्। १२७७ वटा स्कूलहरूमध्ये शिक्षा विभाग एवम् जनजाति कल्याण विभाग गरी जम्मा ८३९ वटा स्कूलहरूमा मात्र लेप्चा भाषाको पठन-पाठन व्यवस्था रहेको छ। यस दृष्टिमा राज्यका ६५.७०% स्कूलहरूमा लेप्चा भाषा पढाउने प्रावधान रहेको पाइन्छ। लेप्चाहरूको सङ्ख्या थोरै भएका क्षेत्रका स्कूलहरूमा लेप्चा भाषा-साहित्य पढाउने व्यवस्था रहेको पाइँदैन। राज्यका ४३८ (३४.२९%) वटा विद्यालयहरूमा लेप्चा भाषा पढाउने व्यवस्था छैन। यसले लेप्चा भाषा शिक्षामा ठुलो बाधा पुगेको बुझिन्छ। सिक्किम राज्यमा सन् २०१९-२० र २०२०-२१ को अवधि मा विभिन्न स्तरका विद्यालयहरूको सूचि यस प्रकार छ-

राज्य	शिक्षा विभागद्वारा सञ्चालित स्कूल		निजीमा सञ्चालित स्कूल	
	२०१९-२०	२०२०-२१	२०१९-२०	२०२०-२१
वर्ष	२०१९-२०	२०२०-२१	२०१९-२०	२०२०-२१
प्राथमिक स्तर (श्रेणी १-५)	३८९	३८९	३११	२९८
उच्च प्राथमिक (श्रेणी १-८)	१६७	१६७	१४३	१४३
माध्यमिक विद्यालय (श्रेणी १-१०)	१२१	१२१	२९	२८
उच्चतर माध्यमिक (श्रेणी १-१२)	८९	८९	२८	२८
सम्पूर्ण राज्य	७६६	७६६	५११	४९७

तालिका ४.५ सिक्किम राज्यका विभिन्न स्तरका विद्यालयहरू (स्रोत विशेष सचिव शिक्षा विभाग सिक्किम सरकार, २०२१)

प्राथमिक स्तरमा नै नानीहरूले भाषा बोल्ने सुन्ने पढ्ने र लेख्ने कौशल सिक्छन्। सन् २०१९-२० को आँकडाअनुसार राज्यमा ४४.४२% निजी प्राथमिक स्कूल अनि ५५.५७% सरकारी प्राथमिक स्कूल रहेको पाइन्छ भने सन् २०२०-२१ मा ४३.३७% निजी स्कूल अनि ५६.६२% सरकारी स्कूल रहेको पाइन्छ। उपर्युक्त प्राथमिक स्तरका निजी विद्यालयहरूमा तथा उच्च माध्यमिक निजी विद्यालयहरूमा पनि लेप्चा भाषा अध्ययनको प्रावधान रहेको पाइन्छ। यस तथ्याङ्कबाट के थाहा लाग्छ भने सन् २०१९-२० मा ३८९ वटा सरकारी स्कूलको तुलनामा ३११ वटा स्कूलहरू निजी वा गैर सरकारी छन् जहाँ कुनै पनि स्थानीय भाषा शिक्षाको प्रावधान रहेको छैन। राज्यका कुल विद्यालयमा ४४.४२% रहेका यस्ता

विद्यालयमा पढ्ने लेप्चा नानीहरू निश्चित रूपले मातृभाषा शिक्षाबाट वञ्चित रहेका छन्। यसरी नै सन् २०२०-२१ को स्थिति पनि त्यस्तै देखिन्छ। प्राथमिक स्तरका ४२.५७% विद्यालयहरू कि ता निजी कि ता केन्द्रीय विद्यालय हुन् जहाँ लेप्चा भाषा पठन-पाठनको व्यवस्था रहेको पाइँदैन। यसरी नै उच्च श्रेणीहरूमा पनि स्थिति सन्तोषजनक पाइँदैन। लेप्चा भाषाको विकासमा एकातिर शिक्षा सबल पक्षका रूपमा देखिएको छ भने शिक्षा नीतिमा देखिएको विभाजनले शिक्षा नै लेप्चा भाषाको विकास र विस्तारमा बोधक पनि देखिन्छ। कतिपय विद्यालयहरूमा लेप्चा विद्यार्थीहरूले प्रथम भाषाको रूपमा भोटिया भाषाको अध्ययन गर्ने गरेको पाइएको छ। सिक्किमका केही विद्यालयहरूमा लेप्चाहरू भोटिया भाषाको शिक्षकका रूपमा कार्यरत रहेको पाइएकोबाट पनि लेप्चाहरूमा भोटिया भाषा पढ्ने लामो परम्परा रहेको थाहा लाग्छ।

आधुनिक भारतीय भाषाको रूपमा भोटिया र लिम्बूसँगै सिक्किमका दुईवटा महाविद्यालय गान्तोक अनि नाम्चीमा लेप्चा भाषाको शिक्षण पनि सन् २००० बाट सुरु गरियो। पछि गेजिड कलेजको स्थापना यता त्यहाँ पनि लेप्चा शिक्षा सुरु गरियो। पछिबाट यी महाविद्यालयहरूमा लेप्चा भाषामा सम्मान स्तरसम्मको पठन-पाठन सुरु गरियो भने शैक्षिक सत्र सन् २०१६-२०१७ देखि सिक्किम विश्वविद्यालयमा लेप्चा भाषामा स्नातकोत्तर तहसम्मको अध्ययन सुरु गरिएको थाहा लाग्छ। उक्त सत्रमा विश्वविद्यालयले स्नातकोत्तर तहका निम्ति जम्मा २० जना विद्यार्थी भर्ना गरेको छ, जसमध्ये केही विद्यार्थीहरू भारतको पश्चिम बङ्गाल राज्य, नेपाल अनि भूटानका पनि छन्। प्रस्तुत भर्ना- आँकडाले सिक्किमबाहेक अन्य राज्य तथा देशहरूमा पनि लेप्चा भाषा शिक्षणमा चासो राख्ने विद्यार्थी रहेको बुझिन्छ। तथापि लेप्चा बहुल क्षेत्र सिक्किममा समेत यो भाषाको प्रयोग पातलो हुँदै गएकाले पूर्व उल्लेखित ठाउँहरूमा यस भाषाको प्रयोग सीमित अनि न्यून रहेको कुरा स्पष्ट छ। १७ जुलाई २०२१ मा लेप्चा विभागका विभागाध्यक्षबाट प्राप्त जानकारीअनुसार सिक्किम विश्वविद्यालयमा हाल ६६ जना विद्यार्थीहरू स्नातकोत्तर तहमा अध्ययनरत छन्। विद्यालय स्तरको शिक्षण र अन्य कार्यक्षेत्रमा भाषा प्रयोग पातलिनै गएको पाइए तापनि विश्वविद्यालयबाट प्राप्त यस सुचनाका आधारमा लेप्चा भाषाको उन्नति र विकासमा सकारात्मक पहल हुन सक्ने सम्भावना राख्न सकिन्छ।

लेप्चा भाषाको पठन-पाठन विश्वविद्यालय स्तरसम्म हुन थालेको भए तापनि शिक्षण सामग्रीको अभाव शिक्षक र शिक्षार्थीहरूका सामु एउटा ठुलो चुनौती भएर उभिएको छ। समसामयिक वा सान्दर्भिक

अनि उच्च गुणस्तरको साहित्य सिर्जनाको अभाव, अन्य भाषाबाट यस्ता कृतिहरूको अनुवादको अभाव, भाषिक योजनाको अभाव जस्ता कारणले पनि महाविद्यालय स्तरको उक्त शिक्षण उत्साहजनक पाइन्ना। लेप्चा भाषाप्रति विद्यार्थीहरूका चासो घट्दै गएको प्रमाण निम्न तालिकाले दिइन्छ।

कलेज	वर्ष	भर्ना भएका लेप्चा विद्यार्थी	लेप्चा भाषा पढ्ने विद्यार्थी	प्रतिशत
नरबहादुर भण्डारी डिग्री कलेज, तादोङ, गान्तोक	२०१८-२०२०	४४६	१४९	३३.४०
नाम्ची सरकारी महाविद्यालय	२०१८-२०१९	७१	२२	३०.९८
	२०१९-२०२०	८१	२६	३२.०९
	२०२०-२०२१	७५	२१	२८
गेजिङ सरकारी महाविद्यालय	२०१८-२०१९	१७	११	६४.७०
	२०१९-२०२०	२२	११	५०
		४०	२६	६५

तालिका-४.६: सिक्किमका सरकारी महाविद्यालयहरूमा लेप्चा पढ्ने विद्यार्थीहरूको आँकडा (२०१८-२०२१) स्रोत:^{७८}

माथिको तालिकाअनुसार भने गान्तोक महानगरमा अवस्थित कलेजमा लेप्चा पढ्ने विद्यार्थीको सङ्ख्या अत्यन्तै न्यून छ भने गेजिङमा तुलनात्मक रूपले सन्तोषजनक रहेको पाउन सकिन्छ। यसरी नै नाम्ची महाविद्यालयमा पनि लेप्चा पढ्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या चिन्ताजनक रहेको देखिन्छ। अनि यो अझ अधोगामी हुँदै गएको बुझिन्छ। गान्तोक र नाम्चीको तुलनामा गेजिङ अझ पनि अभेक नै रहेको छ। सहरीया सभ्यता एवम् पूर्वाधारका दृष्टिले गान्तोक र नाम्ची दुवै विकसित छन्। जातीय एवम् भाषिक दृष्टिले पनि यी दुवै सहर मिश्रित अनि बहुभाषिक रहेको छ। भाषिक एवम् सांस्कृतिक वर्णसङ्कर यहाँको समाजमा विद्यमान देखिन्छ। यसैले पनि यी सहर अनि यस वरिपरिका गाउँमा बसोबास गर्ने लेप्चाहरूमा भाषान्तरण भएको बुझिन्छ। नाम्चीमा पढ्ने धेरै जसो लेप्चा विद्यार्थीहरू वक अनि लिङ्गी क्षेत्रबाट

^{७८}नाम्ची सरकारी महाविद्यालयका प्राचार्य एवम् गेजिङ सरकारी महाविद्यालय अनि नरबहादुर भण्डारी डिग्री कलेज, तादोङ, गान्तोकका विद्यार्थी सङ्काय कार्यालयबाट प्राप्त तथ्याङ्क

आएका हुन् अनि यी क्षेत्रका लेप्चाहरू बहुसङ्ख्यामा इसाई धर्मावलम्बी रहेका छन् र तिनीहरूको पहिलो भाषा नेपाली हो। यसबाट के पुष्टि हुँदछ भने लेप्चा भाषा सहरीय परिवेशबाट पनि हराउँदै गएको छ। गाउँमा यसको स्थिति केही सन्तोषजनक पाइए तापनि त्यहाँका लगभग ५० प्रतिशत विद्यार्थीहरूले यस भाषामा पढ्न छोडिसकेका छन्। सिक्किममा लेप्चा भाषाको विकासका लागि एउटा प्रभावकारी शिक्षा नीति आवश्यक देखिन्छ, जसद्वारा लेप्चा नानीहरूलाई मातृभाषा पठनतर्फ आकर्षित गर्न सकियोस्।

लेप्चा भाषाको विकासका निम्ति सिक्किमको शिक्षा नीतिमा निर्दिष्ट योजना तयार गरी कार्यान्वयन गरिनु पर्ने आवश्यकता रहेको कुरा उपर्युक्त तथ्याङ्कले दर्शाउँछ। यो दायित्व मूल रूपमा राज्य सरकारको शिक्षा विभाग र लेप्चा भाषाको संरक्षण र विकाससित सम्बन्धित सबै निकायको हुन जान्छ।

सिक्किमका सन्दर्भमा औपचारिक शिक्षाको माध्यम अङ्ग्रेजीभएको कारण लेप्चा विद्यार्थीहरूमा भाषिक परिवर्तनको दबाउ पारेको छ। यसका साथै सामाजिक अनि आर्थिक लाभका लागि पनि उनीहरूले नेपाली अनि अङ्ग्रेजी भाषा ग्रहण गरेको बुझिन्छ।^{५९} सिक्किममा भारतको शिक्षा नीति अवलम्बन गरिएको छ। राज्यको आफ्नै शिक्षा बोर्ड नभएकाले केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा बोर्डको निर्देशानुसार भाषा शिक्षण गर्ने गरिन्छ। यसरी राष्ट्रिय शिक्षा नीतिको शर्तानुसार सिक्किमका स्कुलहरूमा त्रयभाषा शिक्षाको नियम लागु भएको देखिन्छ। माथि भनिएअनुसार यसले एकातिर जनजातिहरूको भाषामा प्रतिकूल प्रभाव पार्दछ भने अर्कातिर बहुभाषिकताको विकास गरेको पाइन्छ।^{६०} सिक्किमका स्कुलहरूमा त्रयभाषा सूत्रलाई अनिवार्यताका साथ पालन गरिएको तर उक्त नियमको हाराहारीमा मातृभाषा शिक्षणलाई भने आवश्यक नठानेकाले मातृभाषाको पठन अनि लेखनमा प्रतिकूल प्रभाव परेको बुझिन्छ। लेप्चा विद्यार्थीहरू नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषातर्फ धेरै आकर्षित हुनका पछि यो पनि एउटा कारण हुन सक्छ। भारत सरकारको शिक्षा नीतिले हिन्दी विस्तार नभएका क्षेत्रहरूमा हिन्दी भाषाको पठन पाठनलाई प्रमुखता दिने गरेको छ। यति मात्र नभई यी ठाउँहरूमा यसका लागि कतिपय आर्थिक सहूलित पनि प्रदान गरिन्छ। हिन्दी राष्ट्रिय भाषा अनि अङ्ग्रेजी अन्तर्राष्ट्रिय भाषा भएकाले पनि लेप्चा विद्यार्थीहरूमा यी भाषाहरू सिक्न रुचि जागेको बुझिन्छ। नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषाहरूको

^{५९}बलराम पाण्डे, 'सिक्किममा लेप्चा भाषा', घनश्याम नेपाल (सम्पा), *अभिज्ञान*, (वर्ष १, अङ्क १), पूर्ववत्, पृ २३

^{६०}एच आर दुवा, *इकोलजी अन्व मल्टिलिङ्गुवालिज्म*, पूर्ववत्, पृ ३१

प्रयोग विस्तार र उपयोगिताले पनि उनीहरूको मातृभाषा अध्ययनमा नकारात्मक प्रभाव परेको छ। अर्कातिर लेप्चा बहुल क्षेत्रहरूमा रहेका विद्यालयहरूमा बहुसङ्ख्यक लेप्चा विद्यार्थीहरूले लेप्चा भाषा पढ्ने गरेका छन्। यस्ता विद्यालयहरू सबै सरकारी हुन्। आर्थिक स्तर राम्रो भएका अभिभावकहरूले आफ्ना नानीहरूलाई गैरसरकारी अनि निजी अङ्ग्रेजी माध्यमका विद्यालयहरूमा पढाउने इच्छा राख्छन् जहाँ लेप्चा भाषा पढाउने प्रावधान रहेको पाइँदैन। फलस्वरूप ती विद्यार्थीहरू मातृभाषा अध्ययनबाट वञ्चित रहन्छन्। यो दर अझ बढेको सामान्य पर्यवेक्षणद्वारा पनि थाहा लाग्दछ।^{६१} स्कुले शिक्षामा लेप्चा भाषा-साहित्य नपढेका विद्यार्थीहरूले महाविद्यालयमा लेप्चा भाषा पढ्ने औचित्य रहँदैन। त्यसरी नै अङ्ग्रेजी माध्यमका निजी विद्यालयहरूमा पठन पाठन गर्ने विद्यार्थीहरूको झुकाउ स्वाभाविक रूपले अङ्ग्रेजीतर्फ रहेको हुन्छ। स्कुलहरूमा लेप्चा भाषा नै पढेर आउने विद्यार्थीहरूले महाविद्यालय स्तरमा आएपछि नयाँ अवसर अनि चुनौतीलाई आत्मसात् गरिसकेका हुन्छन्। त्यसैले उनीहरू अरू नै विकसित वा कमाउ भाषातर्फ आकर्षित बन्ने गरेको पाइन्छ। यसका अतिरिक्त भाषा शिक्षा नीतिको अभाव अनि सङ्ख्याका दृष्टिले शिक्षक नियुक्तिमा भएको कमी जस्ता विषयका कारण महाविद्यालय एवम् विश्वविद्यालय स्तरको लेप्चा भाषा शिक्षणकार्य उत्साहजनक छैन।^{६२}

सिक्किमका लेप्चा नानीहरूको मातृभाषा अध्ययनमा अन्तर्राष्ट्रिय विद्यालय तथा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मिडियाले पनि प्रभाव पारेको छ। सिक्किममा गत केही वर्षअघिदेखि धेरै अन्तर्राष्ट्रिय विद्यालयहरूको स्थापना भएको छ जहाँ मातृभाषा शिक्षणको व्यवस्था गरिएको पाइँदैन। आजको शिक्षालाई डिजिटल अध्ययनबाट अलग गरेर हेर्न सकिँदैन। राष्ट्रिय च्यानलले हिन्दी भाषा तथा अन्तर्राष्ट्रिय च्यानलले अङ्ग्रेजी भाषाको प्रचार-प्रसार र विस्तार गरिरहेको पाइन्छ। टेलिभिजन नेटवर्क, वाईफाई अनि इन्टर्नेट प्रत्येक गाउँमा पुगेका छन् अनि यिनै डिजिटल माध्यम नानीहरूको भाषा सिक्ने साधन हुँदै गएको छ। यस पृष्ठभूमिले उनीहरूको भाषा शिक्षामा पनि प्रभाव पारेको स्पष्ट छ। फलस्वरूप लेप्चा भाषा शिक्षाको कार्यक्षेत्रबाट शनैः शनैः अप्रासङ्गिक हुँदै गएको मान्न सकिन्छ।

बहुभाषिकता पनि लेप्चा भाषाको शिक्षणमा एउटा बाधाका रूपमा रहेको बुझिन्छ। स्कुल जान थालेपछि नानीहरू आफ्ना समकक्षीसित औपचारिक वा अनौपचारिक अन्तरक्रिया गर्छन्। यसद्वारा

^{६१}बलराम पाण्डे, 'सिक्किममा लेप्चा भाषा', घनश्याम नेपाल (सम्पा), *अभिज्ञान*, (वर्ष १, अङ्क १), पूर्ववत्, पृ २३

^{६२}बलराम पाण्डे, पूर्ववत्, पृ २४

उनीहरूमा नयाँ किसिमको सामाजिक सम्प्रेषणका सम्भावनाहरू खोलिँदै जान्छन्^{६३} सिक्किमका विद्यालयहरूमा पढ्ने नानीहरू भिन्न भिन्न भाषिक एवम् सामाजिक पृष्ठभूमिबाट आएका हुन्छन्। यस्तो स्थितिका कारण उनीहरूमा सांस्कृतिक एवम् भाषिक व्यवहारगत हेरफेर पनि आउने गर्दछ। शिक्षार्जन सँगसँगै नया सामाजिक सम्प्रेषणका कारण उनीहरू भिन्नै किसिमको सामाजिक वर्गमा पर्दै जान्छन् र त्यसले उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा पनि अन्तर ल्याउने देखिन्छ। स्कुल जान थालेपछि नानीहरूको सामाजिक सम्पर्कको संरचना अनि स्वरूप बदल्छ। यसले अन्तक्रियाको पद्धति पनि बदलाई दिन्छ। लेप्चा विद्यार्थीहरूमा यसरी शिक्षाका माध्यम अन्य किसिमका विविध सम्प्रेषणमा हेरफेर आउने गरेको पाइन्छ जसले उनीहरूको मातृभाषा अनि दोस्रो भाषाको प्रयोगमा विविधता ल्याउने गर्दछ।

पढ्न लेख्न सिकेका वा स्कुल कलेज पढेकाहरूको भाषिक व्यवहार लेख-पढ गर्न नजान्नेहरूको भन्दा भिन्न हुने गर्दछ।^{६४} यस किसिमको स्थिति लेप्चा समाजमा पनि देखिएको छ। पढे लेखेकाहरू भाषा प्रयोगमा धेरै औपचारिक र सचेत हुने गरेको पाइएको छ। शिक्षण कार्य औपचारिक स्थितिमा सम्पन्न गरिने हुँदा पनि यस किसिमको व्यवहारगत भिन्नता देखा परेको मान्न सकिन्छ। बोल्ने शैली, वाक्य प्रयोग, शब्द चयन आदि विषयमा पढेका र नपढेका लेप्चामाझ अन्तर पाइन्छ। यो भिन्नता पनि शिक्षाको अनुरूप हुने गरेको पाइएको छ। अध्ययनअनुसार भाषाको लेख्य रूप, अनुच्छेद र पाठले पढ्नेहरूको कथ्य व्यवहारलाई पनि प्रभावित तुल्याउँदछ।^{६५} स्कुलमा नानीहरूले सचेत रूपमा अनि नियमबद्ध ढङ्गमा भाषा सिक्छन्। भिन्न भिन्न भाषाका व्याकरण पनि सक्छन्। स्कुलमा घरको अनौपचारिक परिवेशमा सिकेको भन्दा भिन्न किसिमले भाषा सिक्ने गरिन्छ। पारिवारिक वातावरणमा नानीले भाषिक विविधता र बुहभाषिकताको खुडकिलो पार गर्छ तर उसलाई त्यसको ज्ञान हुँदैन। स्कुल जान थालेदेखि उसले त्यो भिन्नता विस्तारै खुट्ट्याउन थाल्छ। पारिवारिक अनौपचारिक परिवेश र स्कुलको औपचारिक परिवेशका कारण पनि नानीहरूमा भाषा सिकाइ र भाषाप्रतिको सोचमा अन्तर पाइएको छ। उल्लेख्य के देखिएको छ भने गाउँका सरकारी स्कुल पढ्ने नानीहरूले भाषा सिकाइको पारिवारिक परिवेश पाएका हुन्छन्। उत्तर सिक्किमको जङ्गु अनि पश्चिम सिक्किमको माडनाम, कर्जी, माडदेर छोर्जो, कोडरी आदि स्कुलहरूमा विद्यार्थीमाझ सम्पर्क भाषा लेप्चा नै रहेको छ। यी ठाउँहरू पूर्णतः लेप्चा बसोबास भएको

^{६३}बेसिल वर्न्सटिन, सन् १९७५, क्लास, कोड्ज एन्ड कन्ट्रोल:टुवाईस अ थ्योरी अन्ड एडुकेसनल ट्रान्समिसन, भोल्थुम III, लन्डन : रुटलेज पृ ३

^{६४}आर नरसिम्हन, ल्याङ्ग्वेज बिहेवियर एन्ड लिङ्ग्विस्टिक, पूर्ववत्, पृ ११६-११७

^{६५}आर नरसिम्हन, पूर्ववत्, पृ ११७

क्षेत्र भएकाले यहाँका नानीहरूले घरको र स्कुलको भाषिक परिवेशमा भिन्नता अनुभव गर्दैनन्। तथापि भाषाको औपचारिक शिक्षण चाहिँ सुरु भएकाले उनीहरू स्कुलमा भाषा पढ्न र लेख्न थाल्छन्। ग्रामीण विद्यालय र निजी विद्यालयमा पढ्ने लेप्चा नानीहरूको स्थिति भिन्न पाइन्छ। सहरका स्कुलहरूमा विभिन्न पृष्ठभूमिका नानीहरू हुन्छन् अनि यस्ता स्कुलहरूमा अधिकतर शिक्षाको माध्यमका रूपमा अङ्ग्रेजी भाषा प्रयोग गरिन्छ। आफ्ना साथीसङ्गीहरूसित नेपाली वा अङ्ग्रेजी भाषा व्यवहार गर्छन्। त्यसैले यस्ता स्कुलहरूमा लेप्चा भाषा लेप्चा कक्षाभित्र मात्र सीमित रहेको पाइन्छ। यस्तो परिवेश अनि चापका कारण उनीहरू अन्य भाषातर्फ आकर्षित बन्दै जान्छन्, जसकारण लेप्चा भाषाप्रतिको अभिपोषण, निर्वहन, निष्ठाप्रति नकारात्मक प्रभाव परेको बुझिन्छ। मातृभाषा शिक्षणलाई अन्तर्राष्ट्रिय भाषा वा शिक्षण माध्यमको भाषा अङ्ग्रेजी, राष्ट्र भाषा हिन्दी अनि क्षेत्रीय भाषा नेपाली शिक्षणले प्रतिस्थापित गरेको पाइन्छ। निजी अङ्ग्रेजी माध्यमका स्कुल पढ्ने प्राथमिक स्तरका नानीहरूले स्कुलको हरेक सन्दर्भमा अङ्ग्रेजी भाषा नै व्यवहार गर्ने गरेको पाइन्छ। सुरु सुरुमा विद्यार्थीहरूले बाध्यतावश अङ्ग्रेजी सिक्ने गरेको अनि कक्षा दुईदेखि विस्तारै परिवार अनि स्कुलमा पनि अङ्ग्रेजी नै बढी प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको छ। सहरका अभिभावक मात्र नभई लेप्चा नानीहरूले समेत अङ्ग्रेजी भाषालाई प्रतिष्ठा कोडका रूपमा हेर्ने गर्छन्। अङ्ग्रेजी शिक्षा पाएको खण्डमा विभिन्न अवसर जुट्ने कुरामा लेप्चा विद्यार्थीहरू सचेत देखिन्छन्। स्कुल अनि कलेज पढ्ने जम्मा ६२ जना विद्यार्थीहरूसित लिएको अन्तर्वार्तामा ५१ जना अर्थात् ८२.२५ प्रतिशतले अङ्ग्रेजीको महत्त्वलाई स्वीकारेका छन्।

सामाजिक विकास र सशक्तिकरणमा शिक्षाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। यसले भाषा विकासमा पनि ठुलो योगदान पुर्याउँछ। कुनै पनि नानीले भाषार्जन घरबाट सुरु गर्छ। आमाहरू नै नानीको पहिलो भाषा शिक्षक हुन्छन्। नानीको भाषार्जन, भाषिक व्यवहार र प्रवीणताका पछि आमाको भाषिक एवम् शैक्षिक पृष्ठभूमि महत्त्वपूर्ण रहेको मान्न सकिन्छ। अध्ययनअनुसार आफ्ना नानीसित 'शिक्षित आमाको तुलनामा अशिक्षित आमाको संवाद सीमित रहेको हुन्छ।'^६ पढे लेखेका सम्भ्रान्त आमाहरूमा भाषा सँगसँगै व्यवहार ज्ञान पनि धेरै भएकाले उनीहरू आफ्ना नानीहरूसित विविध शैलीमा सम्पर्क गर्ने गर्छन्।

^६ डब्ल्यु पी रविन्सन, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसियल बिहेवियर*, पूर्ववत्, पृ १७६

सिक्किमको सन्दर्भमा अशिक्षित लेप्चा आमाहरूले आफ्ना नानीहरूलाई सीमित शब्द वा हाउभाउद्वारा सम्बोधन गर्ने गर्छन्। उनीहरूले कुनै काम अहाउँदा, आज्ञा वा निर्देश दिँदा कहिलेकाहीं शारीरिक हाउभाउ वा आँखा वा मुखाकृति अनि धेरैजसो एकदुईवटा शब्द अथवा अपूर्ण वाक्यको प्रयोग गरेको पाइन्छ। नानीहरूलाई अनुशासन सिकाउँदा ‘आग्याप मुज्योक’ (चुप लाग्), ‘आदिक मोमात्बो’ (हल्ला नगर) जस्ता शब्दहरू मात्र प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। नानीले कुनै काम बिगारेको खण्डमा उसको भुल सुधारका निम्ति सुशील भाषामा सम्झाउने स्वभाव धेरैजसो शिक्षित आमाहरूमा पाइएको छ। शिक्षित आमाहरूले भिन्न भिन्न किसिमका भाषिक अभिव्यक्ति, पूर्ण वाक्यको प्रयोग आदिद्वारा नानीहरूलाई अनुशासन सिकाउने गरेको पाइन्छ। नानीहरूले झैझगडा गर्दा ‘चुप लाग्’ नभनेर ‘चिकुप इड्या काताप जो जोबा कान्युत मात्स्यो’ (सानो नानीले मात्र खाना खाँदा झगडा गर्छ) अथवा ‘आरयुम इड्या जो जोबा साथाला कान्युत मामात्ने’ (राम्रो नानीले खाना खाँदा झगडा गर्दैन) भनेर सम्झाउने गर्छन्। यसले नानीलाई अनुशासनसँगसँगै भाषा सिक्न पनि सहयोग गरेको पाइन्छ। शिक्षित अनि अशिक्षित लेप्चा आमाहरूमा अति आवश्यक विषय, आदेशात्मक प्रयोग, आज्ञासूचक अभिव्यक्ति, स्तरगत अनि परिस्थितिगत अनुरोध जस्ता विषय प्रस्तुतिमा भिन्नता देखिएको छ। यस उदाहरणबाट शिक्षाले भाषा प्रयोगमा, भाषा सिकाइमा अनि भाषा विस्तारमा प्रभाव पार्ने गरेको देखिन्छ। शिक्षित लेप्चा आमाहरूले व्यक्तिगत अनुरोध, स्तर, (उमेर शिक्षा आदि) अनि स्थितिगत सन्दर्भका आधारमा गरिने अनुरोधका बिच रहने भिन्नता खुट्ट्याउन सक्ने र त्यही अनुरूपको भाषिक सम्प्रेषण गर्ने गर्छन्, जसले गर्दा उनीहरूका नानीहरूले सन्दर्भअनुरूपको भाषिक प्रयोग विविधतालाई ग्रहण गर्ने अनि त्यही अनुरूपको भाषा प्रयोग गर्ने सामर्थ्य राख्छन् भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ। सिक्किमका लेप्चाहरूमा, यसमा पनि विशेष गरेर स्त्री जाति एवम् नानी र युवाहरूमा शिक्षाका कारण भाषिक व्यवहारमा अन्तर आउने गरेको पुष्टि हुन्छ।

शिक्षाको मूल संस्कृति हो। प्रभावकारी शिक्षाका लागि भाषाको पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। शिक्षाका लागि सामाजिक विकास नै महत्त्वपूर्ण कुरा हो तर यस सँगसँगै संस्कृति र भाषा पनि अपरिहार्य रहन्छ। ‘भाषा अनि शिक्षाका अध्येताहरूले सामाजिक रूपमा पछाडिएका अनि भाषिक सांस्कृतिक रूपले वञ्चित रहेका नानीहरूका लागि क्षतिपूर्तिमा आधारित शिक्षानीति रहनु पर्ने कुरा

गरेका छन्।^{६७} लेप्चा भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा पनि यस किसिमको नीति अनि योजनालाई कार्यान्वयन गर्न सके यसले संस्कृति, भाषा र शिक्षा यी तिनै क्षेत्रमा लाभ हुने सम्भावना रहने बुझिन्छ।

४.१०.३ वर्ग-श्रेणी अनि भाषिक व्यवहार

‘भाषिक रूपसरह सामाजिक भूमिकामा सांस्कृतिक लघुरूप सङ्घटित रहन्छ। सामाजिक कार्य सम्पादन सांस्कृतिक रूपमा भर पर्दछ साथै सामाजिक एवम् सांस्कृतिक भूमिका अनि आचरण व्यक्तिको सामाजिक श्रेणीमा निर्भर रहन्छ।^{६८} यही अनुरूप भाषिक अभिव्यक्तिमा पनि अन्तर पाउन सकिन्छ। सिक्किमका लेप्चा समुदायमा पनि सामाजिक स्तरानुरूप भाषिक प्रयोगमा विविधता पाइन्छ। कहिलेकाहीं सामाजिक स्तरसँगसँगै शिक्षा पनि प्रयोग भिन्नताको कारक बन्दछ। यसलाई निम्न तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ-

सामाजिक स्तर	शैक्षिक स्तर	सन्दर्भ	कथन	अर्थ
उच्च	शिक्षित	परिवार वा समाज	१ कुसुम रे ह आमान् ज्योक् बो ग स्यो। (मलाई तिमी थोरै बोलेको राम्रो लाग्छ।) २ आजुक्बो मितअ मिन्बो आजोक मितओ निन्बु इडा सोडनन् कताप ज्युकस्यो। (राम्रा स्वभाव भएका नानीहरू थोरै बोल्ने गर्छन्।)	हल्ला नगर्ने निर्देश
निम्न	अशिक्षित	परिवार वा समाज	१ आग्याप मुज्योक (चुप लाग् वा चुप लाग।) २ ह आग्याप मुज्योक (बेसी नबोल वा कम्ति बोला।)	हल्ला नगर्ने निर्देश

तालिका-४.७ वर्ग-श्रेणी- शिक्षाअनुरूप भाषिक प्रयोग नमुना

यी दुवै भाषिक अभिव्यक्तिको अर्थ समान छन्। दुवैले नानीलाई नबोल्ने वा थोरै बोल्नुपर्ने आशय व्यक्त गरेका छन्। तथापि भनाइमा हेरफेर देखिन्छ जसका पछि सामाजिक स्तर र शिक्षा मूल

^{६७}बेसिल वर्न्स्टिन, सन् १९७१, ‘अ सोसियोलिङ्ग्विस्टिक अप्रोच टु सोसियलाइजेसन: विथ् सम रेफरेन्स टु एडुकेबिलिटी’, ल्योरी एल बार्कर अनि रवर्ट जे किब्लर (सम्पा), स्पिच, कम्युनिकेसन बिहेवियर: पर्सपेक्टिव एन्ड प्रिन्सिपल्स, न्यु जर्सी: प्रेन्टिस हल, पृ १४४

^{६८}फिलिप के वक, सन् १९७२, ‘सोसियल स्ट्रक्चर एन्ड ल्याङ्ग्वेज स्ट्रक्चर’, जे ए फिसमन (सम्पा), रिडिङ्स इन् द सोसियलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज, द हेग: माउन्ट एन्ड को एन भी पब्लिसर्स, पृ २१३

कारक रहेको छ। माथिको उदाहरणमा उच्च वा मध्यमवर्गीय शिक्षित वक्ताको भाषिक प्रयोग समृद्ध र अप्रत्यक्ष छ भने निम्न सामाजिक स्तरको अशिक्षित वक्ताको प्रयोग सोझो, प्रत्यक्ष र सरल छ। पहिलो किसिमको प्रयोगमा आदेश सँगसँगै आग्रह अनि शिक्षा पनि छ भने दोस्रोमा प्रत्यक्ष आदेश छ। यद्यपि यी दुवै वाक्यको सन्दर्भगत र तात्क्षणिक अर्थ एकै हुन्।

एकातिर सामाजिक श्रेणी वा वर्गअनुसार भाषिक रूप वा व्यवहारगत विशेषता पाइन्छ भने अर्कोतर्फ उच्च श्रेणी र वर्गका मानिसहरूले आफ्नो स्तर वा सामाजिक प्रतिष्ठा स्थापित गर्न त्यहीअनुसारको भाषा प्रयोग गर्छन्। यस्तो भाषा धेरैजसो औपचारिक किसिमको हुने गर्दछ। कहिलेकाहीं श्रेणी अनि वर्गसँगै जात पनि भाषिक विविधता ल्याउने एउटा घटक हुन सक्छ। अध्ययनअनुसार 'भारतमा ब्राह्मण समुदायले आफ्नो जात, श्रेणी र सामाजिक स्तरलाई स्थापित गर्न ब्राह्मणोत्तर जातिसितको अन्तरक्रियामा औपचारिक भाषिक रूपको प्रयोग गर्ने गर्छन्। कर्मकाण्डीय आचरण र विधिविधानद्वारा पनि भाषिक प्रतिष्ठा स्थापित भएको पाइन्छ।'^{६९} लेप्चा समाजमा शिक्षा र वर्ग भाषिक विविधताको कारक तत्त्वका रूपमा देखिए तापनि जातको उपस्थिति शुन्य छ। लेप्चा समाज जात अनि वर्गहीन समाज भएको कुरा धेरै अध्ययनहरूले देखाएको छ। तथापि लेप्चा समाजमा मुन् अनि बुडथिङको आफ्नै किसिमको विशेष प्रतिष्ठा रहिआएको छ। सामाजिक अन्तरक्रियामा समेत सामान्य अनौपचारिक भाषा नै व्यवहार गरेको पाइन्छ। यसो हुनका पछि जातको श्रेणीबद्धता नपाइनु नै हो। समाजभाषिक अध्ययनहरूले तल्लो श्रेणीका मानिसहरूको भाषिक व्यवहारमा विनयशीलता रहने कुरा देखाएको छ। सिक्किमका सन्दर्भमा पनि भाषिक विनयशीलता धेरै जसो निम्न सामाजिक स्तरका मानिसहरूको व्यवहारमा पाइन्छ। आर्थिक, व्यवसायिक, शैक्षिक, जात-पात आदिका दृष्टिले निम्न गनिएका वक्तामा उच्च सामाजिक वर्ग अथवा श्रेणीका सदस्यहरूसितको भाषिक व्यवहारमा भाषिक विनयशीलता झल्कने गरेको देखिएको छ। वर्तमान समयमा लेप्चा समाजमा पनि यस्तो स्थिति पाइन्छ। तथापि लेप्चा भाषिक समुदायमा क्षतिचिह्न भाषिकालाई निन्दनीय मानिँदैन। अर्थात् निम्न स्तरकाहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको रूप उच्च वर्गकाहरूले प्रयोग गरे कलङ्कित भइन्छ भन्ने एक किसिमको रूढ धारणा र पूर्वाग्रह लेप्चा समाजमा पाइँदैन। लेप्चाहरूको भाषिक स्थिति हुबहु फिलिपिन्सका द्विभाषी फिलिपियनहरूको झैं लाग्दछ। फिलिपिन्सका

^{६९}विलियम सी मेक्रोमेक एन्ड स्टिफन ए वार्म, (सम्पा), सन् १९७९, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी: एन्थ्रोपोजिकल इस्युज* (इन्ट्रडक्सन), द हेग : माउटन पब्लिसर्स, पृ ७

द्विभाषी वक्ताहरूबारे भएको अध्ययनका आधारमा यस किसिमको तुलनात्मक स्थिति जान्न सकिन्छ।^{१०} उच्च वर्ग, सम्भ्रान्त, शिक्षित र सहरीयाहरूका लागि लेप्चा सँगसँगै अङ्ग्रेजी पनि सामाजिक सम्पर्कको माध्यम रहेको पाइन्छ भने मध्यम र निम्न वर्गका अनि गाउँमा बस्नेहरूमा अङ्ग्रेजी भाषाको ज्ञान थोरै हुन्छ। लेप्चा मात्र बोल्नेलाई सहरमा अनि लेप्चा नजान्नेलाई लेप्चा गाउँमा हेय दृष्टिले हेर्ने गरेको पनि पाइएको छ। सिक्किमका सन्दर्भमा सामाजिक श्रेणी र वर्ग विशेष सत्ता, शक्ति, आयस्रोत र सम्पत्तिका आधारमा छुट्ट्याइन्छ। ‘उच्च र निम्न वर्गमाझ शब्द चयन र सन्दर्भगत प्रयोग मात्र नभई व्याकरणिक भिन्नता पनि पाउने गरिन्छ।’^{११} लेप्चाहरूमा पनि वर्गभेदका आधारमा भाषिक व्यवहारगत भिन्नता पाइएको छ। विशेष गरेर विभिन्न सन्दर्भमा गरिने भाषा चयन, शब्द छनोट, आदरार्थी प्रयोग अनि कोड मिश्रण आदिको अध्ययनद्वारा यस्तो भेद हुने गरेको थाहा लाग्छ। शब्द चयन र सन्दर्भगत प्रयोगमा सामान्य वर्गभेद देखिए तापनि अधिकतर व्याकरणिक भेद उस्तो धेरै हुने गरेको कुरा सिक्किमका शिक्षित लेप्चाहरू स्विकादैँनन्।^{१२} व्याकरणिक भेदको अध्ययन यस शोधको सीमा, समस्या र उद्देश्य बाहिर रहेकाले यस विषयसम्बन्धी चर्चा गरिएको छैन।

पद वा श्रेणीका भिन्नताले लेप्चाहरूको भाषिक प्रचलन र व्यवहारमा सामान्य भिन्नता ल्याएको देखिन्छ। अन्य भाषिक समुदायका तुलनामा लेप्चा समाजमा सामाजिक वर्गभेद त्यति टड्कारो पाइँदैन। लेप्चा समाजमा मुन् बुडथिडलाई धेरै आदर र सम्मान दिने गरिन्छ। उनीहरूको सामाजिक सांस्कृतिक महत्त्व धेरै रहेको पाइन्छ। तर समाजमा उच्च सम्मान प्राप्त गर्ने यी मुन् बुडथिडहरू अन्य समुदायका व्यक्तिहरू अघि विनयी देखिन्छन्। उनीहरूले जानेकै विषयबारे पनि केही कुरा सोधदा आफुलाई उक्त विषय थाहा नभएको प्रत्युत्तर दिन्छन् र उनीहरूका समाजमा भएका पढे-लेखेका व्यक्तिलाई सोध्ने इसारा गर्छन्। आफ्नो परम्पराबारे थोरै ज्ञान भए तापनि शिक्षित पढे-लेखेका व्यक्तिहरू नै परम्परागत संस्कृतिबारे सूचनाको स्रोत रहने गरेको पाइन्छ। अशिक्षा र आर्थिक रूपले निम्न सामाजिक श्रेणीमा रहेकाले गर्दा नै

^{१०}नोब्लेजा असन्सियन लान्डे एन्ड इमी एम पास्कासियो, सन् १९७९, ‘ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स एन्ड कोड स्विचिङ अमड फिलिपिनो बाइलिङ्ग्वल स्पिकर्स’, विलियम फ्रान्सिस मेकके एन्ड ज्याकभ अन्स्टिन (सम्पा), *सोसियो लिङ्ग्विस्टिक्स: स्टडिज इन् ल्याङ्ग्वेजकन्ट्याक्ट: मेथड्स एन्ड केसेस*, द हेग : माउटन पब्लिसर्स, पृ २१६-२१७

^{११}डब्ल्यु पी रविन्सन, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसियल बिहेवियर*, पूर्ववत्, पृ १५०

^{१२}एन टी लेप्चा, ५४ वर्ष पुरुष, लिङ्गी उच्चतर माध्यमिक विद्यालय, दक्षिण सिक्किमका लेप्चा शिक्षकसित १ अक्टुबर २०१४ का दिन लिइएको अन्तर्वार्ता

मुन् बुडथिडहरू अन्य भाषिक समुदायका सदस्यहरूसित अन्तरक्रिया गर्न असहज मान्छन्। यसले लेप्चा समाजमा शिक्षा र अर्थ नै ठुलो विभेदक तत्त्व रहेको बुझिन्छ।

व्यवसायका आधारमा पनि सामाजिक वर्ग हुन्छ। भाषा प्रयोगमा व्यवसाय एउटा महत्त्वपूर्ण भेदक रहेको हुन्छ। समाजले उच्च ओहोदामा रहेका नोकरशाहहरूमा राम्रो भाषा ज्ञानको अपेक्षा राखेको हुन्छ। आफ्नो भाषा सँगसँगै अन्य भाषाबारे पनि उनीहरू पारङ्गत रहने कुरो निम्न वर्गका मानिसहरू मान्छन्। लेप्चा गाउँले समाजमा आज पनि सरकारी कार्यालयमा पेश गरिने कुनै पनि अर्जीपत्र लेखनका लागि उच्च ओहोदामा रहेका व्यक्ति कहाँ जाने चलन छँदैछ। अघि अघि मण्डल, कार्बारी आदिजस्ता व्यक्तिहरूले यस किसिमको कार्य निष्पादन गर्थे भने आज धेरै जसो गाउँलेहरू पञ्चायतकहाँ जाने गर्छन्। यी पञ्चायतहरू व्यवसायिक रूपमा यस्ता कार्यसित जोडिएकाले पनि उनीहरूमा व्यवसायिक पारिभाषिक भाषा ज्ञान हुने गरेको पाइएको छ। सामाजिक श्रेणीका आधारमा भाषिक व्यवहारको अध्ययनले वर्गानुरूपको भाषिक कोड हुने गरेको देखाएको छ। विशेष गरेर 'उच्च सामाजिक श्रेणीका वक्ताहरूको भाषा प्रयोगमा विस्तारित कोड अनि निम्न वर्गकाहरूमा सीमित कोडको प्रयोग हुने गर्दछ।'^{१३} सिक्किमका लेप्चाहरूमा पनि आंशिक रूपमा त्यस किसिमको भिन्नता पाइएको छ। मध्यमवर्गीय श्रेणीकाहरूले दुवै-विस्तृत अनि सीमित कोडको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ भने निम्न श्रेणी अनि अशिक्षितहरूले धेरैजसो सीमित भाषिक कोडको प्रयोग गर्ने गर्छन्। निम्न वर्गकाहरूले एकै किसिमको भाषा प्रयोग, एकनासे शब्द चयन गरेको पाइन्छ। उनीहरूको बोलीमा अभिव्यक्तिको विविधता वा सघनता पाइँदैन। यस्ता सीमित कोड पूर्वानुमान गर्न सकिने किसिमको हुने गर्दछ। शब्द चयन र वाक्य गठनमा पनि सीमितता पाइन्छ। निम्न वर्गमा पनि अशिक्षित नारी वा आमाहरूको भाषिक कोड सीमित हुने गरेको पाइएको छ। वर्लिन (सन् १९७०) भन्छन्-'तुलनात्मक दृष्टिले विस्तृत कोड बहुवैकल्पिक प्रयोग हुन सक्ने किसिमको चलायमान अनि लचिलो हुने गर्दछ।'^{१४} विस्तृत कोड कहिलेकाहीं दुर्बोध्य पनि हुने गर्दछ अनि सूक्ष्माभिव्यक्ति उपर्युक्त हुँदछ। विभिन्न सन्दर्भ, विषय, स्थिति आदि जस्ता कुरालाई उपर्युक्त किसिमले समेट्न सक्ने विशेषता भएकाले विस्तृत कोड परिमार्जित अनि स्पष्ट अभिव्यक्ति उपर्युक्त हुन्छ र यसका लागि माथिल्लो स्तरको वाक् योजना आवश्यक रहन्छ। यी कारणले गर्दा लेप्चाहरूमा सम्भ्रान्त अनि पढे-लेखेकाहरूले नै विस्तृत कोडको धेरै प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ, तथापि

^{१३}रविन्स वर्लिङ, मेन्स मेनी भोइसेस: ल्याङ्गवेज इन् इट्स कल्चरल कन्टेक्स्ट, पूर्ववत्, पृ १६४-१६५

^{१४}रविन्स वर्लिङ, पूर्ववत्, पृ १६४-१६५

यस्तो प्रयोग सन्दर्भानुरूप हुने गरेको पाइन्छ। उल्लेखनीय विषय के रहेको छ भने लेख-पढ गर्न नसक्ने बुद्धिदहहरूले पनि आफ्नो कार्यक्षेत्रमा अथवा सांस्कृतिक कार्यविधि सम्पादन गर्दा विस्तृत कोडको प्रयोग गर्ने गर्छन्। यस किसिमको कर्मकाण्ड र सांस्कृतिक कार्य सम्पादन गर्दा उनीहरू एउटै वस्तुलाई अनेक नामले चिनाउने गर्दछन्। उनीहरूको भाषा अरूका लागि दुर्बोध्य पनि हुने गरेको पाइएको छ। तर तिनै बुद्धिदहहरूले अन्य सामाजिक सन्दर्भमा सीमित कोडको प्रयोग नै बढी गर्दछन्। यसबाट लेप्चा समाजमा विस्तृत अनि सीमित कोडको प्रयोगमा सामाजिक श्रेणी र शिक्षा मात्र होइन तर सन्दर्भ पनि एउटा महत्त्वपूर्ण कारक हो भन्ने बुझिन्छ। सामाजिक वर्गभेदका कारणले देखिने भाषिक भेदको अध्ययनलाई एउटा ठुलो प्राप्ति मानिए तापनि कतिपय समाज भाषाविज्ञानीहरूले यो नगण्य रहने कुरा गरेका छन्। विस्तृत सामाजिक अनुभव र सहभागिता अनि शिक्षाका कारण भेद प्रबल रूपमा देखा पर्ने धारणा उनीहरूको रहेको पाइन्छ। यद्यपि लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारका सन्दर्भमा उक्त कुरा आंशिक रूपमा सही पाइएको छ। शिक्षा र अनुभव निश्चित रूपले व्यक्तिगत अनि सामाजिक परिवर्तनका द्योतक हुन् तर भाषा आर्जन, कौशल र आचरण आदिजस्ता कुराहरू बाल्यकालदेखि नै प्रबर्द्धन हुने गर्दछ अनि त्यसले परवर्ती विकासमा प्रबल प्रभाव पनि पार्ने गर्दछ। लेप्चा समाजमा मध्यम वर्गीय नानीहरूमा तुलनात्मक रूपमा बृहत् सामाजिक अनुभव रहने गरेको पाइएको छ। उनीहरू निम्न अनि उच्च दुवै श्रेणीका नानीहरूसित सन्तुलित व्यवहार गर्न पनि सक्षम देखिन्छन्। उनीहरूको भाषिक प्रयोगमा विस्तृत कोड प्रयोग भएको पाइन्छ। जुन नानी परिवार वा सुनियोजित परिवेशमा सीमित छ उसमा सीमित कोडको प्राधान्य रहेको पाइएको छ। वर्लिङअनुसार ‘सीमित कोड अनावश्यक, रूढ, एकनासे अनि अनुमान गर्न सकिने किसिमको हुन्छ। सीमित कोड प्रयोग कर्ताको उद्देश्य, प्रयोजन वा अर्थ प्रकाशनका लागि अरू किसिमका हाउभाउको सहयोग चाहिन्छ।’^{१५} सीमित कोड प्रयोग गर्ने लेप्चा वक्ताहरूलाई नौलो परिस्थितिमा भाषिक सम्प्रेषण गर्न धेरै गाह्रो हुने गर्दछ र उनीहरू कतिपय कुराहरू अभिव्यक्त गर्न हिचकिचाउँछन्। विस्तृत कोडका लागि माथिल्लो स्तरको भाषिक संरचना आवश्यक रहन्छ। यसैले गर्दा पनि उच्च शिक्षा आर्जन गर्न नसकेका निम्नवर्गका नानीहरूमा धेरैजसो सीमित कोड नै रहेको पाइन्छ। विस्तृत कोडमा वाक्य गठन र शब्द चयनका असीमित विकल्प रहन्छ र यो भाषा सहज अनुमान गर्न नसकिने किसिमको हुन्छ। यद्यपि विस्तृत वा सीमित कोड प्रयोगबारे कार्यक्षेत्र एउटा महत्त्वपूर्ण कारक हो।

^{१५}रविन्स वर्लिङ, मेन्स मेनी भोइसेस: ल्याङ्गवेज इन् इट्स कल्चरल कन्टेक्ट, पूर्ववत्, पृ १६६-१६७

गाउँका थोरै शिक्षित निम्नवर्गका नानीहरूले गाउँको परिवेश अनि जीवन शैलीलाई धेरै नजिकबाट बुझेकाले ती सन्दर्भको असीमित अभिव्यक्ति उनीहरूमा पाइएको छ। सहर, नौला कुरा र नयाँ सभ्यताबारे सहरीया लेप्चा नानीहरू जतिको विज्ञ छन् उसरी नै गाउँ अनि परम्पराबारे गाउँका नानीहरू विज्ञ देखिन्छन्। तुलनात्मक रूपमा गाउँका निम्नवर्गीय लेप्चाभन्दा शिक्षित अनि सहरमा बस्ने बहुभाषी लेप्चाहरूको लेप्चाइतर भाषा बोलाइमा विस्तृत कोड पाइन्छ। गाउँका लेप्चाहरूले व्यवहार गर्ने नेपाली भाषालाई सीमित कोड मान्न सकिन्छ। सामाजिक स्तरका आधारमा स्वराघात र भाषिकागत भिन्नता पनि पाइन्छ भन्ने मत मन्ट्गोमेरीको रहेको छ।^{१६} लेप्चा समाजमा पनि यस किसिमको विभेद पाउन सकिने सम्भावना देखिएका छन् तर यस कार्यको आफ्नै सीमा रहेकाले यी कुराहरूलाई यस अध्ययनमा समावेश गरिएको छैन। निम्नस्तरका मानिसहरूको तुलनामा मध्यम वर्गीयहरूले आफ्नो भाषा वा बोलीलाई सङ्गठित गर्ने धेरै अवसर पाउँछन्। सामाजिक स्तरगत आधारमा लेप्चाहरूको भाषा प्रयोगले पनि यस कुराको पुष्टि गरेको मान्न सकिन्छ।

४.१०.४ आर्थिक स्थिति अनि भाषिक व्यवहार

कुनै पनि जनजाति आर्थिक रूपले जति धेरै विकसित हुन्छ त्यति नै बढी उनीहरूमा भाषिक विविधता पाइन्छ। समुन्नत हुँदै जाँदा उनीहरूले बाह्य समाजसित कुनै न कुनै किसिमको व्यापारिक वा व्यापारिक सम्बन्ध स्थापित गर्छन्। यद्यपि उनीहरू बृहत् समाजसित सम्पूर्ण रूपमा एकीकृत भन्ने हुँदैनन्।^{१७} तथापि बृहत् समाजसित आर्थिक सम्बन्ध स्थापित भएपछि उनीहरू आफ्नो रीतिथिति र संस्कारसित सम्बन्धित भाषिक रूपदेखि टाडिँदै जान्छन्। सिक्किमका लेप्चाहरू कृषिबाहेक अन्य व्यवसायमा पनि लागेका छन्। सरकारी विभिन्न ओहोदामा नोकरी गर्नबाहेक राष्ट्रिय औद्योगिक एकाई एवम् ठेकाबिधा आदिमा पनि उनीहरू संलग्न छन्। यस किसिमका व्यवसायका कारण विभिन्न भाषिक समुदायसित सम्पर्क हुने भएकाले वर्तमानकालीन लेप्चा समाजमा विशेष गरेर सहरी अनि औद्योगिक क्षेत्रमा बहुभाषिकताको टङ्कारो स्थिति देखा पर्छ। व्यापार-वाणिज्यमा भन्ने सिक्किमका लेप्चाहरू अलि पछाडि नै रहेका छन् तापनि नयाँ पुस्ताले यस व्यवसायलाई पनि अङ्गीकार गर्ने गरेको पाइन्छ। व्यापार-वाणिज्यका कारण लेप्चा भाषिक समुदायमा अझ बढी भाषिक विविधता देख्न सकिने सम्भावना रहेको छ। विभिन्न व्यवसायमा लागेका, व्यापार-वाणिज्यमा संलग्न लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा कोड मिश्रण पनि हुने

^{१६}मार्टिन मन्ट्गोमेरी, सन् २००४, एन् इन्ट्रडक्सन टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, लन्डन : रुटलेज, पृ १३४

^{१७}जन जे गुम्पज, 'टाइप्स अन्ड लिङ्ग्विस्टिक कम्प्युनिटी', जस्वा ए फिसमन (सम्पा), रिडिङ्स इन् द सोसियोलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज, पूर्ववत्, पृ ४६६

गरेको पाइन्छ। उत्तर सिक्किम गोर जङ्गु निवासी उन्सठ (५९) वर्षीय नाकसुक लेप्चा भन्छन्-‘तुदो ह्यो गोड ताकप क्युनन् तुदो सो लुडतेन ग्यु खुत् स्यो।’ (आफु बाँच्यो भने पो आफ्नो भाषा, संस्कृति बचाउन सकिन्छ।) यसबाट अर्थ र अवसरले कसरी लेप्चा भाषाको प्रचलनमा नकारात्मक प्रभाव पारेको छ भन्ने कुरा प्रस्ट हुँदछ।

विश्वबजारीकरणको वर्तमान सन्दर्भमा भाषाको भाउ पनि जोखने गरिन्छ। आय-व्ययको समीकरणमा भाषा शिक्षालाई अवसर र व्यवसायसित जोड्न सकिन्छ वा सकिँदैन भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण देखिन्छ। पश्चिमी देशका विद्वान्हरूले भाषाको अर्थशास्त्रीय पक्षबारे केही महत्त्वपूर्ण अध्ययन गरेका छन्। भाषिक निपुणता, कौशल र अर्थ आर्जन गर्न सक्ने क्षमताको परस्पर सम्बन्धका आधारमा भाषिक चयन, अधिग्रहण र निर्वहनको अध्ययन भाषाको अर्थशास्त्रभित्र पर्ने कुराहरू हुन्।^{१८} भाषाको अर्थशास्त्रीय पक्ष र त्यसको प्रचलनको अध्ययन आजको सन्दर्भमा अझ धेरै सान्दर्भिक भएको मान्न सकिन्छ। यद्यपि कुनै भाषालाई व्यापार र व्यवसायसित मात्र जोडेर हेर्दा असमर्थ र अल्पसङ्ख्यकहरूका भाषाहरू विस्तारै लुप्त हुने गर्दछन्। वर्तमान सन्दर्भमा लेप्चा भाषा प्रचलनमा नरहनु अथवा यसको प्रचलनमा प्रतिकूल प्रभाव पर्नुका पछि अर्थ र व्यवसाय प्रमुख कारण रहेको मान्न सकिन्छ। ‘कुनै भाषाले सामाजिक-आर्थिक सुविधा र फाइदा दिँदैन भने सामुदायिक सदस्यहरूमा त्यस भाषा सिक्नु पर्ने कुनै बाध्यता रहँदैन।’^{१९} लेप्चा भाषाको अध्ययनले सामाजिक आर्थिक लाभ दिन सक्ने अवसर न्यून देखिन्छ। त्यसैले धेरैजसो विद्यार्थीहरू नेपाली, अङ्ग्रेजी वा हिन्दी पढ्न अग्रसर देखिन्छन्। अवसर र व्यवसायको अभावका कारणले पनि लेप्चा विद्यार्थीहरू व्यवसाय वा आय दिने कमाउ भाषातर्फ उन्मुख हुनु स्वाभाविक देखिन्छ।^{२०} सिक्किममा लेप्चा भाषाको अध्ययनबाट पाइने अवसर भनेको केवल भाषा शिक्षण हो, जो अत्यन्तै सीमित छ। हाम्रा शैक्षिक संस्थानहरूमा मातृभाषा शिक्षकहरूप्रति हेर्नु दृष्टि राखिन्छ।^{२१} यही कारण पनि हुन सक्छ यो अवसरलाई अँगाल्न उनीहरूमध्ये धेरै तयार रहँदैनन्। फलस्वरूप मातृभाषाप्रति उनीहरूको रुचि घट्दै गइरहेको पाइन्छ। सिक्किम भारतमा विलय हुनअघि सिक्किमको शासन सत्ताको भाषा तिब्बती थियो भने भोटिया भाषाको पनि बेग्लै प्रतिष्ठा थियो। भोटिया भाषा ज्ञान भएका अधिल्ला

^{१८} एच आर दुवा, इकोलजी अन्व मल्टिलिङ्गुवालिज्म, पूर्ववत्, पृ ३१

^{१९} स्विला इमानी एन, ‘द डाइनामिक्स अन्व ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स एमड द स्पिकर्स अन्व चिन्दाली इन् मबोजी डिस्ट्रीक अन्व तान्जानिया’, जर्नल अन्व एसियन एन्ड एफ्रिकन स्टडिज, नम्बर ७०, पूर्ववत्, पृ २९

^{२०} बलराम पाण्डे, ‘सिक्किममा लेप्चा भाषा’, घनश्याम नेपाल (सम्पा), अभिज्ञान, (वर्ष १ अङ्क १), पूर्ववत्, पृ २५

^{२१} डी पी पटनायक, सन् १९६९, एस्पेक्ट अन्व अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स, बम्बई : एसिया पब्लिसिड हाउस, पृ १६

पुस्ताका लेप्चाहरूले त्यस भाषालाई प्रतिष्ठा भाषाका रूपमा ग्रहण गरेका थिए। राजा, काजी र भारदारहरूको भाषा भएकाले त्यस भाषातर्फ आकर्षित हुनु स्वाभाविक देखिन्छ। आज पनि युवाहरूमा त्यही किसिमको अभिवृत्ति देख्न सकिन्छ। उनीहरूले सम्भ्रान्त वर्गको भाषा अङ्ग्रेजी हो भन्ने मनोवृत्ति बनाएकाले अनि अङ्ग्रेजी भाषा कमाउ भाषा हो भन्ने अर्थशास्त्रीय पक्षलाई आत्मसात् गरेकाले त्यो भाषा सिक्नेहरूको सङ्ख्या सर्वाधिक पाइन्छ। लेप्चा भाषालाई आर्थिक उन्नति वा लाभका लागि महत्त्वपूर्ण ठानिँदैन। सकारात्मक भाषिक निष्ठा देखिए तापनि अर्थोपार्जनका दृष्टिले जीवन यापन गर्ने साधनका रूपमा लेप्चा भाषाको महत्त्व थोरै रहेको मानिन्छ। लेप्चा समाज मूल रूपमा वर्ग र जातरहित समाज हो। उनीहरूमा क्षतिचिह्न भाषिका (स्टिग्मेटाइज्ड डायलेक्ट) पाइँदैन। तर आज आर्थिक अनि व्यवसायिक कारणले गर्दा लेप्चा समाजमा उच्च र निम्न वर्गीय भेद छुटिँदै गएकाले भाषिक व्यवहार अनि रूपमा हेरफेर आएको पनि देखिन्छ।

मूल रूपले वर्गहीन समाज भए तापनि अर्थ र पदलाई महत्त्व दिने मानसिकता लेप्चा समाजमा पनि मौलाएको पाइन्छ। ठुला पद ओगट्ने धेरै सम्पत्ति भएका धनी महाजनलाई बढी सामाजिक मान्यता र मर्यादा प्राप्त हुन्छ। सिक्किममा छोग्याल शासन कालमा रहेका काजी, सरदार, मण्डल र कारबारी आदि जस्ता संस्थान र पदका कारण त्यस किसिमको सामूहिक मनोविज्ञान विकसित भएको मान्न सकिन्छ। भारतमा विलयपछि सिक्किममा प्रजातान्त्रिक व्यवस्था लागु भयो। सत्ता शासनको विकेन्द्रीकरण सुरु भएपछि धेरै पदाधिकारीहरूको नियुक्ति भयो जसले राजा, काजी, ठेकादार र जनताको श्रेणीवद्धता भएको सिक्किममा व्यवसायिक श्रेणीवद्धता ल्यायो। लेप्चा समाजमा पनि यसको स्पष्ट प्रभाव परेको पाइन्छ।

भाषा प्रयोगमा देखिने व्यक्ति विशेषताका पछि पनि कतिपय सामाजिक कारणहरू विद्यमान रहने कुरा अध्येताहरूले पुष्टि गरेका छन्। “भाषा प्रयोगमा व्यक्तिगत विशेषता रहेकै हुन्छ। कोही व्यक्ति सधैं जसो औपचारिक किसिमकै भाषा व्यवहार गर्छन्। यस्तो व्यवहारगत विशेषताका पछि वक्ताको व्यक्तित्व सँगसँगै सामाजिक पृष्ठभूमि, व्यवसाय र आय आदि कुरा रहेका हुन्छन्।”^{१०२}

सिक्किमको लेप्चा समाजमा बहुभाषिक स्थिति सिर्जना हुनका पछि व्यवसायिक कारणले जन्माएको भाषिक अन्तर्मिश्रण रहेको पाइन्छ। लेप्चाहरूको पारम्परिक व्यवसाय कृषि हो। उनीहरू अलैंचीको खेती अनि पशुपालन पनि गर्ने गर्छन्। उनीहरूका जग्गा जमिन धेरै भए तापनि खेतबारी,

^{१०२} रोविन्स वलिङ, मेन्स मेनी भोइसेस: ल्याङ्गवेज इन् इट्स कल्चरल कन्टेक्स्ट, पूर्ववत्, पृ ६-७

अलैंचीबारीमा काम गर्ने श्रमिकहरूको कमी छ। त्यसैले धेरै ठाउँ उनीहरूले नेपाली कृषकहरूलाई आफ्नो कृतियादार बनाएर राखेको पाइन्छ। यी अर्धिया कमाउने वा कुतमा बस्ने नेपाली भाषीहरूसितको संसर्गले पनि उनीहरूले नेपाली भाषा व्यवहार गर्छन्। यस्तो स्थिति सृजना हुनका पछि आर्थिक लाभको आवश्यकता नै मूल कारण देखिन्छ। कतिपय ठाउँहरूमा उनीहरूबिच वैवाहिक सम्बन्ध पनि स्थापित भएको पाइन्छ। त्यस्ता परिवारमा नानीहरूको भाषा सिकाइमा हेरफेर अनि परिवर्तन पनि आएको पाइन्छ।

लेप्चा समाजमा व्यवसायको अर्को स्तरमा हुने भाषिक अन्तरक्रियाको अध्ययन पनि चासोपूर्ण विषय देखिन्छ। सरकारी-निजी कार्यालयहरूमा उच्च पदस्थ अधिकारीले आफ्ना अधीनस्थ सदस्यहरूसित कुरा गर्ने विषय र सन्दर्भ सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ। ‘तिमीलाई थाहा छ?’ ‘हो कि होइन?’ ‘तिमीले त्यो गन्यौ?’ जस्ता प्रश्नवाचक वाक्यद्वारा वक्ताले एक किसिमले आफ्नो श्रोतालाई निश्चित शब्द भने खाली ठाउँ प्रदान गरिरहेको हुन्छ। यसो हुनका पछि सन्दर्भ र श्रेणी महत्त्वपूर्ण कारक देखिन्छ। “नोकरी वा व्यवसायिक पद अनि कार्यालयीय सन्दर्भमा कारण बढ्द किसिमको भाषिक सम्प्रेषण हुने गर्दछ। यसलाई अङ्ग्रेजी समाजको विभाजन नीतिको परिणाम पनि मान्ने गरिएको छ।”^{१०३} लेप्चा अधिकारीहरूमा भने यस्तो व्यवहार विरलै पाइन्छ। उनीहरू व्यक्तिगत अनि खुल्ला किसिमको अनियन्त्रित अन्तरक्रिया गर्न रुचाउँछन्। उनीहरू व्यक्तिगत परिचयको अन्वेषण र निर्माण गर्न तर्फ धेरै आग्रही रहेको पाउन सकिन्छ।

दर्जागत सम्बन्ध वा आधिकारिक पद वा स्तर अनुरूपको बढ्द अन्तरक्रिया एक किसिमले अधिबाटै निर्मित वा तयार रहेको र अनुमान गर्न सकिने किसिमको हुने गर्दछ। स्तर वा दर्जागत जागिर, पद वा अवस्थामा र बढ्द भूमिका निर्वाह गर्दा धेरै जसो भाषिक अन्तरक्रियामा पुष्टि, स्वीकार्यता वा समर्थनको भाव रहन्छ र त्यही अनुरूप शब्द प्रयोग र वाक्य गठन पाइन्छ। लेप्चा भाषिक व्यवहारअन्तर्गत यी पक्षहरूको अध्ययनले के देखाएको छ भने दर्जा, पद जस्ता सामाजिक श्रेणीले ल्याएको भाषिक अन्तर अन्य समुदायको तुलनामा अत्यन्तै न्यून छ।

४.१०.५ उमेर अनि भाषिक व्यवहार

उमेरका कारण पनि भाषिक व्यवहारगत भिन्नता पाइन्छ। लेप्चा समाजमा उमेरले पाका अनि वृद्धहरूको भाषामा अनुतानको मात्राधिक्य पाइन्छ। उनीहरूको स्वनिमलहर वा स्वरलहर पनि लम्बित रहने गरेको

^{१०३} मार्टिन मोन्टगोमेरी, एन इन्टरडक्सन टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, पूर्ववत्, पृ १४१

पाइएको छ। यसरी नै ठुलाहरूका तुलनामा नानीहरूमा केही भिन्न किसिमको अनुतान रहेको पाइन्छ। सानाहरूको भाषिक व्यवहार कार्यगत शर्तमा आधारित रहने गरेको पाइन्छ। अर्थात् ठुलाहरूका सम्पर्कमा रहेर नानीहरूले भाषा सिक्छन् जो धेरैजसो काम अहाउने वा कुरा सिकाउने सन्दर्भसित जोडिएको हुन्छ। त्यसैले ठुलो संयुक्त परिवार अनि सानो लघु परिवारमा हुर्किएका नानीहरूको भाषिक व्यवहारमा अन्तर पाइएको छ। बाबे-बजू वा बुढापाकाहरूको संसर्गमा रहेका नानीहरूमा भाषिक विकास छिटो अनि धेरै हुने गरेको पनि पाइन्छ। लघु वा सानो परिवारमा भाषिक सम्पर्क थोरै हुने भएकाले अथवा परिवारमा थोरै सदस्य भएकाले गर्दा नानीहरूका निमित्त भाषिक क्रियाको अवसर थोरै रहन्छ। फलस्वरूप सानो परिवारका नानीहरूमा भाषिक सामर्थ्य र निष्ठा तुलनात्मक दृष्टिले थोरै रहेको पाइएको छ।

परिवारमा एक किसिमले साना उमेरकाहरू सिकने र ठुलाहरू सिकाउने भूमिका निर्वाह गरिरहेका हुन्छन्। यसले गर्दा उनीहरूमा भाषा प्रयोगगत भिन्नता रहने गर्दछ। भाषाको सन्दर्भपरक व्यवहारमा पनि उमेरका कारण अन्तर आउने गरेको पाइन्छ। लेप्चा समाजमा साना उमेरका प्रायः जसो सबै नानीहरू स्कूल, कलेज पढ्ने गर्छन्। उनीहरू एकाधिक भाषा सिक्छन्। साथी-सङ्गीसितको सम्पर्क आदि कारणले गर्दा उनीहरूको स्वभाव निरन्तर प्रभावित बन्छ। यसको विपरीत उमेरले पाका भएकाहरूको भाषा प्रयोग शुद्ध अनि एक समान रहेको पाइन्छ। सहरका नानीहरूको तुलनामा गाउँका नानीहरूको बोलीमा आमा-बाबुको भाषिक आचरणको छाप धेरै पाइएको छ। गाउँको एक समान परिवेश अनि सहरको विजातीय प्रकृति आदि सामाजिक कारणले गर्दा यस्तो भिन्नता पाइएको मान्न सकिन्छ। भाषा अनुकरणद्वारा सिकिने हुनाले नानीहरूमा बाबु-आमा वा आफ्ना दाजु-दिदीको बोलीको छाप पाउन सकिन्छ। सर्वेक्षणमा स्कूल जाने उमेरका, विशेष गरी प्राथमिक शिक्षा सकेर उच्च शिक्षा लिन लागेका नानीहरूमा भाषा प्रयोग सचेतता देखिएको छ। भाषा बोल्न सिक्नु एउटा स्वजात प्रक्रिया अनि लेख-पढ एउटा सचेत क्रिया भएकाले गर्दा पनि यस्तो व्यवहारगत भिन्नता देखिएको मान्न सकिन्छ। व्यक्तिको मौलिक भाषिक आचरण बोलीद्वारा नै अभिव्यक्त हुँदछ, कारण 'कुनै पनि पाठ त्यसको सङ्केतपरक निरूपण मात्र हुन्छ।'^{१०४} सिक्किमका लेप्चाहरू बहुसङ्ख्यामा गाउँमा बस्छन् अनि उनीहरूको गाउँले सभ्यता आफ्नो परम्परागत संस्कृतिको नजिक रहेको छ। त्यसैले गाउँमा बस्ने सबै उमेरका लेप्चाहरू लेप्चा भाषा धारा प्रवाह बोल्न सक्छन् र आफ्नो गाउँभित्रका समुदायका सदस्यहरूसित लेप्चा भाषामै अन्तरक्रिया गर्ने

^{१०४} आर नरसिम्हन्, सन् १९९८, ल्याङ्ग्वेज बिहेवियर: एक्युजिसन एन्ड इभोल्युसनरी हिस्ट्री, न्यु दिल्ली : सेज पब्लिकेसन, पृ ११२-११३

गर्छन्। उमेरका हिसाबले बहुसङ्ख्यक वृद्ध अनि प्रौढहरू गाउँमै बस्ने गर्छन् त्यसैले उनीहरूको आपसी सम्पर्क लेप्चा भाषामै हुने गरेको पाइएको छ। सहरमा बस्ने प्रौढहरूका तुलनामा उनीहरूमा अन्य भाषाको प्रभाव थोरै रहेको थाहा लाग्छ। सहरमा भने युवा अनि प्रौढहरूको भाषा व्यवहारमा अन्य भाषाको प्रभाव धेरै रहेको पाइन्छ अनि उनीहरू लेप्चा भाषाको प्रयोग गर्दा सचेत रहने गरेको पनि पाइएको छ।

सन् १९६० को दशकमा लावभले गरेको समाजभाषिक अध्ययनद्वारा सामाजिक वर्गीकरण तथा अन्य सामाजिक कारक र विभेदकले भाषिक व्यवहारमा विविधता ल्याउने गर्दछ भन्ने कुरालाई प्रमाणित गरिदियो। ‘सुरु सुरुमा सामाजिक वर्गीकरणअन्तर्गत सामाजिक श्रेणी, लिङ्गजस्ता विषयका आधारमा भाषिक विविधताको अध्ययन गरियो। उमेरलाई भाषिक भिन्नताको विभेदकका रूपमा अध्ययन गर्ने कार्य भने सन् १९८० को दशक यता मात्र भएको थाहा लाग्छ। सन् १९८७ मा चेसिरले गरेको अध्ययनलाई यस क्षेत्रमा विशेष महत्त्वको मानिन्छ।’^{१०५} उमेरका आधारमा देखिने भाषिक विविधताको अध्ययनमा केवल वयस्क र नानीहरूको बोलीको अन्तरलाई हेर्ने कार्य भएको देखिन्छ। विभिन्न उमेरका जस्तै साना नानीहरू, किशोर, युवा, प्रौढ र वृद्धहरूको भाषिक व्यवहारको भिन्नताको अध्ययन अपेक्षाकृत थोरै भएको पाइन्छ। परम्परागत समाज भाषाविज्ञान ध्वनि, रूप र अर्थको विश्लेषणमा नै धेरै केन्द्रित रह्यो तर पछिबाट सामाजिक सन्दर्भ एवम् वर्गका आधारमा भाषाको अध्ययन हुन थालेपछि उमेरलाई पनि एउटा विभेदक मानेर भाषिक अध्ययन गरियो। उमेरका आधारमा पनि लेप्चा भाषिक व्यवहारलाई व्यावहारिक, प्रायोगिक, प्रयोजनपरक आदि सन्दर्भअनुरूप हेर्न सकिन्छ।

व्यवहार ज्ञानमा किशोर-युवाहरू उति अनुभवी हुँदैनन्। त्यसैले व्यावहारिक सन्दर्भमा उनीहरूको भाषामा परिपक्वता देखिँदैन। लेप्चा सामाजिक व्यवहारका विभिन्न नियम र अनुशासन रहेका छन्। साइनो-सम्बन्ध, सम्बोधन अनि संस्कारगत अनुशासन सामाजिक व्यवहारबाट नै सिक्किने भएकाले यी सन्दर्भमा उनीहरूमा भाषिक अपरिपक्वता देखिएको मान्न सकिन्छ। भाषा प्रयोग विशेष प्रयोजनका लागि गरिन्छ। त्यस्ता प्रयोजन पनि समाज, संस्कृति, औपचारिक, अनौपचारिक स्थिति आदिद्वारा परिभाषित रहन्छ। यस्ता स्थितिमा पनि भाषाप्रतिको अभिवृत्ति अनि भाषा ज्ञानले फरक ल्याएको हुन्छ, जो मुख्य रूपले उमेर र अनुभवमा निर्भर रहन्छ। यस्तो स्थिति सिक्किमका लेप्चा भाषिक समुदायमा स्पष्ट रूपमा देखा पर्छ।

^{१०५} जिस्ले एन्डर्सन, सन् २०००, *ग्राम्मेटिक मार्कर्स एन्ड सोसियोलिङ्ग्विस्टिक भेरिएसन्, एम्सटर्डम* : जोन बेन्जामिन्स पब्लिसिङ कम्पनी, पृ १

‘युवा वक्ताहरूको भाषिक व्यवहारले भाषाको भविष्यतर्फ सङ्केत गर्दछ।’^{१०६} लेप्चा युवाहरूको भाषा र भाषिक व्यवहारले पनि लेप्चा भाषाको भविष्य देखाउँछ। यसले विशेष गरेर उनीहरूको अभिवृत्ति र निष्ठा दर्साउँदछ जो भाषाको विकास र विलुप्तिको निर्धारक पनि हो। भनिन्छ ‘सामाजिक रूपले बालबालिका बाबु-आमामाथि पूर्णतः निर्भर रहन्छन्, किशोरहरू आंशिक निर्भर रहन्छन् र युवा र प्रौढहरू पूर्णतः स्वतन्त्र रहन्छन्।’^{१०७} भाषा सिकाइमा यो कुरा सान्दर्भिक देखिन्छ। अन्य समुदाय सरह लेप्चा नानीहरू पनि सानामा पारिवारिक भाषाबाट नै प्रभावित रहन्छन्। उनीहरू आफ्ना बाबु-आमामाथि नै पूर्णतः निर्भर रहने हुँदा परिवार नै उनीहरूको केन्द्र हुन्छ। यसैले गर्दा परिवारको भाषा वा परिवारका सदस्यहरूको भाषा उनीहरूले अनुकरण गर्छन् र त्यो त्यही अनुरूप रहने गर्दछ। उनीहरू किशोर अवस्थामा पुगेपछि बाह्य समाजसित मिसिन थाल्छन्। परिवारबाहिर उनीहरूको सम्पर्क हुन्छ र यसै अवस्थामा धेरैजसो लेख-पढ गर्न हेतू परिवारदेखि टाढा जाने गर्छन्। यस्तो परिस्थितिका कारण उनीहरू बेग्लै समाज र भिन्नै सामाजिक परिस्थिति भोग्न बाध्य बन्छन्। अन्य भाषाका वक्ताहरूसित, नौला साथी-सङ्गीसित उनीहरूको सम्पर्कले उनीहरूमा भाषिक परिवर्तन ल्याउने गरेको पाइन्छ। अध्ययनअनुसार किशोर अवस्थामा पुग्दा नानीहरूले भाषाका धेरै शब्दहरू सिकिसकेका हुन्छन् अनि उनीहरूमा व्याकरणबोध भइसकेको हुन्छ। तर धेरैजसो लेप्चा किशोरहरू लेप्चा भाषाका सन्दर्भमा यस अवस्थामा आफ्नो घर-समाजदेखि बाहिरिने हुनाले उनीहरूमा भनेजस्तो भाषा विकास हुन नसकेको पाइन्छ। यद्यपि गाउँमै लेख-पढ गर्ने नानीहरूले किशोर अवस्थामा पुग्दा अधिको भाषिक व्यवहारलाई त्यही अनुरूप विकास गरेको पाइन्छ। उमेर संगसंगै परिवेशले शब्द प्रयोगमा भिन्नता ल्याउने गरेको देखिन्छ। साना उमेरकाहरू दैनन्दिन जीवनमा प्रयोग हुने वस्तुका नामको सङ्क्षिप्त रूप प्रयोग गर्न रुचाउँछन्। लामो शब्दको प्रयोग उनीहरूको शब्द चयनभित्र कमै आउने गरेको देखिन्छ। उदाहरणका लागि तलको प्रयोगलाई हेर्न सकिन्छ।^{१०८}

शब्द	पौढ-वृद्ध	युवा-विद्यार्थी
पिप्सिड	पयिप	वासर
बाँसको मग	याम्थिड पय्युत/पय्युत	पो

तालिका-४.८ वृद्ध अनि युवाहरूमा पाइने शब्द प्रयोग भिन्नता

^{१०६} जिस्ले एन्डर्सन, *प्रायामेटिक मार्कर्स एन्ड सोसियोलिङ्विस्टिक भेरिएसन*, पूर्ववत्, पृ ३

^{१०७} जिस्ले एन्डर्सन, पूर्ववत्, पृ ४-५

^{१०८} रिडजम लेप्चा १८ वर्ष स्त्री, नर्थ सिक्किम अकादमी स्कुल मङ्गनकी छात्रसित २१ अक्टुबर २०१८ मा लिइएको अन्तर्वार्ता

भनिन्छ, 'किशोर अवस्थासम्म व्यक्तिले भाषाका लगभग पचास हजारदेखि दुई लाख पचास हजार शब्दावली सिक्सकेका हुन्छन्। विशेष गरेर गाउँमा बस्ने अनि लेप्चा भाषाको धाराप्रवाह प्रयोग गर्ने युवा अनि प्रौढहरूमा पनि लेप्चा भाषाको समृद्ध शब्दभण्डार अनि शैलीगत निपुणता पाइन्छ। यसैले उनीहरूमा अभिव्यक्तिको दक्षता पाइन्छ। तर सहरका युवा अनि प्रौढहरूमा यस किसिमको स्थिति देखा पर्दैन। उनीहरूमा परम्परा अनि गाउँले परिवेशसित जोडिएका पारिभाषिक शब्दज्ञान पाइँदैन। उनीहरूमा नयाँ अध्ययन, विज्ञान र बजारसित सम्बद्ध धारणा अनि शब्द ज्ञान तुलनात्मक रूपले धेरै रहेको पाइन्छ। लेप्चा भाषा व्यवहारका सन्दर्भमा अनि भाषाको शब्दभण्डार समृद्धिका आधारमा सहरका युवाभन्दा गाउँका युवाहरू धेरै दक्ष देखिन्छन्। किशोरहरूमा कोड भाषा, अपभाषा र वर्गबोली धेरै पाइन्छ। सहरमा जस्तो गाउँमा समकक्षी चाप धेरै रहेको पाइन्छ। साथी-सङ्गीभन्दा धेरै परिवार अनि स्कुलको अनुशासनको चाप धेरै अनुभव गर्ने गरेका कुरा गाउँले नानीहरूले साझा गरेका छन्।

कुनै पनि व्यक्तिलाई अभिवादन गर्दा लेप्चा भाषामा 'खाम्री' वा 'खाम्री मो' शब्दको प्रयोग गरिन्छ। यस अभिवादनको प्रयोगमा पनि उमेरअनुसारको भिन्नता पाइन्छ। साना केटाकेटी वा जवानहरूले ठुलाहरूलाई वा अरू कसैलाई सम्बोधन वा अभिवादन गर्दा अभिवादन जनाउने शब्द 'खाम्री' -पछि व्यक्तिको पद वा साइनो सूचक शब्द जोड्ने गर्दछन्। उदाहरणस्वरूप आफ्ना शिक्षक भए 'खाम्री लोपन' (नमस्कार गुरुबा), 'खाम्री अकु' (नमस्कार काका), भनेर सम्बोधन गर्छन्। तर ठुलाहरूले वा बुढापाकाहरूले 'खाम्री' -पछि 'मो' प्रत्यय जोड्ने गर्छन्। जस्तै- 'खाम्री मो', 'खाम्री मो लोपन'।^{१०९} त्यसरी नै आफुले चिनेको व्यक्ति, साथी वा घनिष्ठ कसैको परिचय गराउँदा युवाहरूले धेरैजसो नामद्वारा नै चिनाउने गर्छन्। उदाहरण- 'नोर्फे पञ्चायत सा तदिकुप निम्ले रे कुसु सा त्योल गुम' (नोर्फे पञ्चायतको छोरा निम्ले मेरो साथी हो।) तर बुढाहरूले नामद्वारा परिचय गराउँदैनन्। बरु उनीहरू जात, थर, साइनो वा वरियताद्वारा परिचय गराउँछन्। उदाहरणस्वरूप क्षेत्रगत अध्ययनमा यस शोधकर्तालाई उत्तर सिक्किम लोवर जङ्गु नन्साङ्दोडका बुडथिङ ८६ वर्षीय नोर्फे लेप्चाले गरेका निम्नलिखित प्रश्न हेर्न सकिन्छ। 'तिमी पाण्डे माइलाको छोरा हो ? कुन भाइ ? कान्छा हो ?'

^{१०९}लाछिरिङ लेप्चा, ४७ वर्ष पुरुष, नन्साङ्दोड लोवर जङ्गु, उत्तर सिक्किमसित २६ सितम्बर २०१८ मा लिइएको अन्तर्वार्ता

सामान्यतः भाषिक परिवर्तन असचेत रूपमा हुने गर्दछ। परम्पराले पुरानो रूपलाई जोगाउन खोजे पनि प्रभाव र परिवर्तनले कुनै न कुनै रूपमा भाषिक रूपमा हेरफेर ल्याएको हुन्छ।^{११०} लेप्चा समाजमा बुढापाकाहरू हराउँदै गएको निजी जातीय परम्पराको हिमायती अनि समर्थक देखिन्छन् र उनीहरूले नै भाषाको पुरानो रूप पनि जोगाइ राखेका छन्। सभ्यता सँगसँगै भाषा व्यवहारमा देखिने केही भिन्नताप्रति उनीहरू खासै वास्ता राख्दैनन् तर सचेत रूपले आएको वा ल्याएको परिवर्तनप्रति उनीहरू विरोध जनाउन पनि चुत्कैनन्। उनीहरूले आधुनिकतालाई स्वीकारेका छन्। परिवर्तनलाई उनीहरू एउटा स्वाभाविक प्रक्रिया मान्छन्। नयाँ नयाँ गीत सङ्गीत, नौला नौला उपकरण जस्तै कम्प्युटर, मोबाइल फोन, ब्लुटूथ डिवाइस आदि जस्ता कुराहरूलाई उनीहरूले स्वीकार गरेका छन्। तर उनीहरू नयाँ पुस्ताको भाषा प्रयोगप्रति आफ्नो असन्तुष्टि रहेको कुरा व्यक्त गर्छन्।^{१११} बहुसङ्ख्यक वृद्धहरू नयाँ पुस्ताको भाषालाई सही अनि श्रेष्ठ मान्दैनन्। उनीहरू आफ्ना छोरा नातीहरूले कोड मिश्रणसहित बोल्ने भाषालाई अशुद्ध अनि निम्नस्तरको ठान्छन्। हाइम्स (सन् १९७१) भन्छन्-‘पारिवारिक अनि वैवाहिक नियमले व्यक्तिको भाषिक व्यक्तित्वको निर्माण गर्छ भने उमेर वा वयगत अनुशासनले विभिन्न सन्दर्भअनुरूपको भाषिक सामर्थ्यको विकास गर्छ।’^{११२} सिक्किमको लेप्चा भाषिक समुदायमा पनि भाषा विकासको एउटा केन्द्रका रूपमा परिवार रहेको देखिन्छ। अघि अघि वैवाहिक नियम, सम्बन्ध र नातागोता आदि जस्ता कुराहरूले भाषिक अभिवृद्धिमा सहयोग पुऱ्याएको हुन्थ्यो भने आज लेप्चा समाजमा अन्तर्जातीय विवाह बढेर गएको छ। त्यसैले वैवाहिक नियम वा सम्बन्धले भाषिक व्यक्तित्वको निर्माण गरेको भन्न अलि नमिल्दो देखिन्छ। तापनि उमेर र आयु सँगसँगै भाषिक अनुशासनमा भने विकास भएको र त्यही अनुपातमा भाषिक सामर्थ्यको विकास पनि हुने गरेको यथार्थ नकार्न सकिन्न।

४.१०.६ लिङ्ग अनि भाषिक व्यवहार

विश्वका धेरै समाजले स्त्री अनि पुरुषलाई भिन्न दृष्टिले हेर्ने हुनाले उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषालाई पनि श्रेष्ठ र निम्न किसिमको विभाजन गरिएको पाइन्छ। शब्द प्रयोगको भिन्नताबारे एकजना स्मानोजिया पिताले आफ्नी छोरीले पुरुषले प्रयोग गर्ने ‘शिकार (हन्टिङ)’ शब्द प्रयोग गर्दा ‘कसरी खिल्ली उडाएका

^{११०} विलियम लावभ, *प्रिन्सिपल अन्ड लिङ्ग्विस्टिक चेन्ज, भोलियम २: सोसियल फेक्टर*, पूर्ववत्, पृ ६

^{१११} नाक्सुक लेप्चा ५९ वर्ष पुरुष, उत्तर सिक्किम लोवर जङ्गु गोर निवासी लेप्चा शिक्षासित १७ दिसम्बर २०१८ मा गान्तोकमा लिइएको अन्तर्वाता

^{११२} डेल एच हाइम्स, सन् १९७१, ‘द एथ्नोग्राफी अन्ड स्पिकिङ: स्पिच इन् सोसियसलाइजेसन्’, ल्यारी एल वार्कर एन्ड रोबर्ट जे किब्लर (सम्पा), *स्पिच कम्प्युनिकेसन् बिहेवियर: पस्पेक्टिभ एन्ड प्रिन्सिपल्स*, न्यु जर्सी: प्रेन्टिस हल, पृ १६३

थिए'^{१३३} भन्ने प्रसङ्गमा चर्चित मानवशास्त्री लेभी स्त्रासको पङ्क्ति सम्झना गराउँछ। यसरी नै 'आफ्ना सहकर्मी जापानी स्त्रीहरूबाट जापानी भाषा सिक्ने अमेरिकी पुरुषकर्मीहरू जापानी भाषा जान्नेहरूमाझ कसरी हाँसोको पात्र बनेका थिए'^{१३४} भन्ने प्रसङ्गले पनि धेरै भाषामा स्पष्ट रूपमा लिङ्गगत प्रयोग भेद रहने कुरा स्पष्ट हुँदछ। 'पुरुष र स्त्रीहरूको बोलीमा पाइने भिन्नताको विश्लेषण धेरै भाषामा व्याकरणिक पक्ष जस्तै पुलिङ्ग स्त्रीलिङ्ग रूपका आधारमा गर्ने गरिन्थ्यो/गरिन्छ।'^{१३५} यस्ता अध्ययनहरूमा केही कठिनाई देखा पर्छन्। उदाहरणार्थ: अङ्ग्रेजी भाषामा लिङ्ग सर्वनामको प्रयोगमा मात्र देखा पर्छ भने फ्रान्सेली भाषामा नपुंसक लिङ्गजस्तै टेबल (ला टेबल)-लाई स्त्रीलिङ्ग मानिन्छ।

'स्त्री र पुरुषमाझ रहने भाषिक भेद र विशेष गरेर शब्दभण्डार र प्रयोगतर्फ सर्वप्रथम नृजातीवर्णन (एथ्नोग्राफर) अध्येताहरूले ध्यानाकर्षण गराए।'^{१३६} धेरै समाजमा स्त्रीहरूको गफ धेरजसो घर अनि घरेलु क्रियाकलाप तथा पुरुषहरूको गफ बाह्य जगत र आर्थिक क्रियाकलापसित सम्बन्धित हुन्छ भन्ने मीथ पाइन्छ। यसरी नै 'स्त्रीहरू पुरुषका तुलनामा धेरै बोल्ने, गफ निकै गर्ने स्वभावका हुन्छन् भन्ने धारणा पनि पाइन्छ तर यथार्थमा सो विपरीत हुने गर्दछ।'^{१३७}

पुरुष र स्त्रीमाझ भाषिक पक्षहरूको स्नायुशारीरिक प्रक्रियाबारे केहीअघि भएको अध्ययनले कतिपय रोचक तथ्य फेला पारेको छ। 'कार्यात्मक चुम्बकीय अनुनाद इमेजिङ'-को प्रयोगद्वारा गरिएको अध्ययनले पुरुषहरूको उच्चारण प्रशोधन मस्तिष्कको देब्रे भागमा अनि स्त्रीहरूमा मस्तिष्कको देब्रे अनि दाहिने दुवै भागमा अवस्थित रहने प्रमाण दिएको छ।'^{१३८} स्त्री-पुरुष दुवैको प्रशोधन प्रक्रियाको योग्यतामा कुनै अन्तर नपाइएकाले दुवैमा पाइने भाषिक भेद स्नायु शारीरिक भिन्नताका कारण नभएर अथवा जैविक नभएर सामाजिक कारणको उपज हो भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ।

धेरजसो समाज भाषाविज्ञानीहरूले स्त्री-पुरुषमा देखिने भाषिक भेदको मूल जड शिक्षा मानेका छन्। स्त्री-पुरुषमाझ जति धेरै शिक्षा वा शैक्षिक योग्यतामा अन्तर हुन्छ त्यति नै धेरै अन्तर उनीहरूको भाषिक प्रयोगमा देखा पर्छ। स्पल्स्कीले अमेरिकाको रूढीवादी यहूदी समुदायको उदाहरण दिएर शिक्षाका

^{१३३}वर्नड स्पल्स्की, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ३६

^{१३४}वर्नड स्पल्स्की, पूर्ववत्, पृ ३७

^{१३५}वर्नड स्पल्स्की, पूर्ववत्, पृ ३६

^{१३६}वर्नड स्पल्स्की, पूर्ववत्

^{१३७}वर्नड स्पल्स्की, पूर्ववत्, पृ ३७

^{१३८}वर्नड स्पल्स्की, पूर्ववत्

कारण स्त्री-पुरुषमाझ भाषिक भेदको लक्षण स्पष्ट पारेका छन्। उनी लेख्छन्-‘यस समुदायका पुरुषहरूले परम्परासित सम्बन्धित विषयहरूको अध्ययन धेरै समयसम्म गर्नु पर्ने नियम रहेको पाइन्छ, जसका कारण उनीहरूले यिदीस र यहुदी भाषामा प्रवीणता हासिल गर्छन् तर उनीहरूको अङ्ग्रेजी भने अविकसित रहन्छ। त्यसको विपरीत यस समुदायका स्त्रीहरू भने अन्य विषयतर्फ बढी केन्द्रित रहेकाले उनीहरूमा अङ्ग्रेजीको राम्रो ज्ञान हुन्छ अनि यिदीस र यहुदी दुर्बल हुन्छ।’^{११९}

शिक्षालाई भाषिक दक्षता हासिल गर्ने एउटा सशक्त साधन मानिन्छ। कुनै पनि समुदायमा यदि स्त्रीहरू पनि पुरुष समान शिक्षित भए उनीहरू भाषा प्रयोग पुरुषका तुलनामा बढी संवेदनशील हुन्छ भन्ने मत पनि पाइन्छ।^{१२०} शिक्षित स्त्रीहरू घरभित्र मात्र सीमित नरही बृहत् सामाजिक सम्पर्कमा संलग्न रहने हुनाले पनि उनीहरूका भाषामा अन्यान्य व्यक्तिहरूसँग सम्प्रेषणका कारण धेरै विविधता आउने कुरा सम्भाव्य देखिन्छ। वस्तुतः स्त्री-पुरुषको भाषिक भिन्नता मूल रूपले सामाजिक तथा सांस्कृतिक भिन्नतामा आधारित रहने कुरा स्पष्ट छ।

विश्वका धेरैजसो समाजमा सामाजिक विभाजनको एउटा मुख्य विभेदक लिङ्ग रहेको देखिन्छ। प्राचीन कालदेखि नै शासन सत्ताको बागडोर पुरुषहरूमा निहित रहेकाले पुरुषहरूको सामाजिक वर्चस्व उनीहरूको भाषा वा भाषिक व्यवहारमा व्यक्त भएको पाइन्छ।^{१२१} पूर्वकालीन समाजले पुरुषलाई प्रबल वंशानुगत गुण भएको शासनाधिकारको योग्य मान्ने गरेको पाइन्छ। सिक्किमका सन्दर्भमा पनि सबै जात-जाति वा भाषिक समुदायमा स्त्रीको तुलनामा पुरुषकै प्रभुत्व बढी रहेको पाइन्छ। पारिवारिक तथा सामाजिक निर्णयहरू धेरैजसो बाबुले नै लिने गर्दछन्। बाबुलाई नै परिवारको शीर मान्ने गरिन्छ। पुरुषहरूमा निहित यही प्रभुत्व उनीहरूको भाषिक आचरणमा समेत प्रकट हुन्छ। परिवार र समाजमा मात्र नभई अन्य विभिन्न संस्थान अनि कार्यालय आदिमा हुने भाषिक सम्प्रेषणको अध्ययन गर्दा पुरुषहरूको वर्चस्व स्पष्ट झल्कन्छ। पुरुषहरूको सामाजिक प्रभुत्वका कारण नै उनीहरूको भाषिक व्यवहार पनि स्त्रीहरूको तुलनामा धेरै प्रभावशाली अनि प्रभुत्व झल्काउने किसिमको हुन्छ। पुरुषहरूका तुलनामा स्त्रीहरू धेरै विनयी हुन्छन्, उनीहरूको भाषिक स्वभाव पनि विनम्र हुने गर्छ।

^{११९}वर्नड स्पल्स्की, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३८

^{१२०}वर्नड स्पल्स्की, पूर्ववत्

^{१२१}हिरोको इताकुरा, सन् २००१, कन्भर्सेसनल डोमिनेन्स एन्ड जेन्डर: अ स्टडी अफ जापानिज स्पिकर्स इन् फर्स्ट एन्ड सेकेन्ड ल्याङ्ग्वेज कन्टेक्ट, एम्सटर्ड्याम : जोन बेन्जामिन्स पब्लिसिङ कम्पनी, पृ १

लेप्चा जाति विनयशील अनि नम्र हुन्छन् भन्ने कुरो अध्ययनमा पाइएको छ। स्त्री-पुरुष दुवैमा यी गुण विद्यमान रहेका हुन्छन्। आजसम्म भएका सबैजसो समाजशास्त्रीय एवम् मानवशास्त्रीय अध्ययनहरूले लेप्चा जातिलाई वश्य, आज्ञापरायण, विनम्र अनि विनयी जाति मानेका छन्। लेप्चा समाज जाति, वर्ण र वर्गमा विभाजित छैन। अधिदेखि नै यो एउटा वर्गहीन समाज हो। लेप्चा समुदायमा लिङ्ग सामाजिक विभाजनको मुख्य आधार रहेको पाइँदैन। पुरुषहरूको बोलीमा पनि विनयशीलता रहेको पाइन्छ। ऐतिहासिक दृष्टिले सिक्किममा भोटमूलका नामग्याल वंशको शासन सुरु हुन भन्दा अघि लेप्चाहरूको प्रभुत्व रहेको कुरा अघि पनि उल्लेख गरियो। उनीहरूको शासन व्यवस्थामा राजा वा महाराजाको उपस्थिति थिएन। उनीहरूले कि ता बुडथिङ विद्या जान्ने वा अनुभवी पाको व्यक्ति वा साहसी धनुविद्या जान्ने व्यक्तिलाई मुखिया मान्दथे। समाजको शीर्ष मानिए तापनि ती मुखियाले आफ्नो हैकम चलाउँदैन थिए भन्ने लेप्चा जनश्रुति रहेको छ। सामाजिक एवम् सामुदायिक निर्णय सामूहिक नै हुने गर्दथ्यो। यस किसिमको व्यवस्थालाई हेर्दा लेप्चा समाज शासक र शाषित माझ पनि विभाजित थिएन। केही अध्ययनहरूमा लेप्चा राजाहरूबारे चर्चा पाइए तापनि वास्तवमा उनीहरू राजा- महाराजा होइनन्, सामुदायिक मुखिया हुन्। उनीहरूको समाजमा कुलीन, सामन्ती वा अभिजात वर्ग थिएन। सिक्किममा छोग्यालको शासन सुरु भएपछि मात्र उनीहरूमध्ये कतिलाई काजी र जोङ्पेन बनाइएयो। यस ऐतिहासिक घटनाका कारण उनीहरूको समाजमा वगिरखा कोरियो अनि सँगै यी सम्भ्रान्त लेप्चा परिवारको भोटियो काजी र दरबारी भारादारीसित पारिवारिक सम्बन्ध र नाता पनि गाँसियो। उनीहरूमा द्विभाषिक स्थितिको सिर्जना भयो अनि यी कुलीनहरूमा भाषा अपसरण वा भाषान्तरण पनि भयो। यस्तो स्थिति दुवै स्त्री-पुरुषमा सिर्जना भएको थाहा लाग्छ।

लेप्चा स्त्री र पुरुषको भाषिक व्यवहारको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा समाजमा पुरुषहरूकै बढी प्रभुत्व रहेको थाहा लाग्छ। लेप्चा पुरुषको तुलनामा स्त्रीहरूको भाषा अलि बढी नम्र एवम् दीर्घी किसिमको पाइन्छ। स्त्रीहरूमा समेत शिक्षा र सामाजिक स्तर अनि व्यवसायले भाषिक आचरणलाई प्रभावित तुल्याएको बुझिन्छ। गाउँका निम्नमध्यम वर्गीय अशिक्षित वा अल्पशिक्षित स्त्रीहरूको भाषिक आचरण सहरमा बस्ने पढे लेखेका जागिरे स्त्रीहरूको तुलनामा धेरै विनयशील अनि सीमित रहेको पाइएको छ। उनीहरू थोरै बोल्ने, बोल्न धक् मान्ने, लामो लेघ्रो तानेर बोल्ने, विनम्र र मधुरो बोल्ने गर्छन् भने सहरका स्त्रीहरूको भाषिक व्यवहार अलि प्रभावशाली हुने गर्दछ। अर्को उल्लेख्य विषय के पाइएको

छन् भने गाउँका अशिक्षित निम्नमध्यम वर्गीय पुरुषहरूको भाषामा पनि सहरी स्त्रीहरूको तुलनामा विनम्र भाव अलि धेरै पाइन्छ।

सिक्किमका लेप्चाहरूको सन्दर्भमा पुरुष अनि स्त्रीमाझ भाषिक व्यवहारगत भेद रहे तापनि सो अन्य समुदायको तुलनामा न्यून रहेको पाइएको छ। गाउँका लेप्चा स्त्रीहरू पुरुष सँगसँगै कृषि कार्य गर्छन्, मेलापात धाउँछन्। यी लेप्चा स्त्रीहरू घरभित्रका काममा मात्र सीमित रहेका छैनन्। पुरुषहरू सँगसँगै घाँस-दाउरा, मेलापात जाने भएकाले गर्दा पनि उनीहरूमाझ टड्कारो भाषिक भेद पाइँदैन। सहरमा प्रायः सबैजसो लेप्चा परिवार, मध्यमवर्गीय शिक्षित अनि कुनै न कुनै व्यवसायमा संलग्न रहेको पाइन्छ। स्त्री-पुरुषमाझ शिक्षा, व्यवसाय, पद र आर्थिक स्तरमा ठुलो विभेद पाइँदैन। यसकारण पनि हुन सक्छ उनीहरूमा पनि भाषिक भेद थोरै पाइन्छ। तथापि शिक्षा र व्यवसायको भेदअनुरूप स्त्री-पुरुषको भाषिक व्यवहारमा अन्तर पाइन्छ। गाउँका अशिक्षित वा अल्पशिक्षित स्त्रीहरूको भन्दा नोकरशाह, विशेष गरेर उच्च ओहोदामा रहेको लेप्चा स्त्रीहरूको भाषिक प्रभुत्व तुलनात्मक रूपमा प्रखर पाइन्छ। उल्लेख्य, कार्यालयको परिवेशमा गाउँका अशिक्षित वा अल्पशिक्षित निम्नस्तरका लेप्चा पुरुषहरूको भाषिक व्यवहार उच्च पदस्थ शिक्षित स्त्रीहरूको तुलनामा नम्र अनि विनयी किसिमको रहेको पाइन्छ। गाउँले सन्दर्भमा भने सोही स्तरका पुरुषहरूको भाषिक व्यवहार प्रभुतावादी/प्रभुता सम्पन्न हुन्छ।

कार्यालय एवम् अन्य संस्थानहरूमा पनि शतप्रतिशतः पुरुषहरूका भाषामा प्रभुता झल्किन्छ। तथापि शिक्षा अनि सामाजिक-राजनैतिक क्षेत्रमा स्त्रीहरूको अंशग्रहणका कारण भाषिक विभाजन र भेद पनि खुम्चिँदै गएको छ। सिक्किमको सन्दर्भमा प्रशासनिक क्षेत्रमा काम गर्ने, नोकरशाह अनि सामाजिक-राजनीतिक संस्थासित संलग्न पञ्चायत, विधायक अनि मानक पदमा निर्वाचित स्त्रीहरू पुरुष समान विभिन्न कार्यमा सहभागी बन्छन्। उनीहरूको भाषिक सम्प्रेषणमा कुनै किसिमको कठिनाई अथवा असजिलोपन देखिँदैन। उनीहरू सामूहिक वार्तालाप अथवा राजनैतिक चर्चा परिचर्चामा सहभागी हुन किञ्चित पनि अप्ठ्यारो मान्दैनन्। यसरी नारी सशक्तीकरणले स्त्रीहरूको भाषिक कार्यक्षेत्र अनि व्यवहारमा अनुकूल प्रभाव पारेको देख्न सकिन्छ। लेप्चा पुरुष अनि स्त्री दुवै सामान्य सामाजिक सन्दर्भमा कोही नचिनेको व्यक्तिसित बोल्दा नम्र किसिमले बोल्ने गर्छन् भने आफ्नो परिवार र घनिष्ठ मित्रहरूसित मैत्रीपूर्ण भावका साथ वार्तालाप गर्छन्। स्त्री अनि पुरुषबिच हुने भाषिक सम्प्रेषणमा धेरैजसो स्थितिमा स्त्रीको तुलनामा पुरुषको स्त्रीप्रतिको भाषिक व्यापारमा दयाभाव, मैत्री समर्थन वा सहयोग थोरै झल्किन्छ।

लिङ्गलाई सामाजिक स्तर र श्रेणी निर्धारण गर्ने कारकका रूपमा हेरिन्छ। यो भाषिक भेद वा विविधता ल्याउने एउटा घटक पनि हो। जापानको समाज, संस्कृति र भाषिक अभिव्यक्तिमा लिङ्गको भूमिकाबारे गरिएका केही अध्ययनहरूले साना उमेरका अनि स्त्रीहरूलाई निम्न सामाजिक श्रेणीको हाराहारीमा हेरिने भएकाले त्यहाँका स्त्री-पुरुषमा भाषिक व्यवहारगत अन्तर पाइने कुरा बुझाएको छ।^{१२२} सिक्किमको लेप्चा समाजमा शिक्षित एवम् धनाढ्यहरूलाई उच्च सामाजिक स्तरको ठानिन्छ तर यो केवल आय र शिक्षाको आधारमा गरिएको वर्गीकरण हो। प्रौढ र वृद्ध पुरुषहरूलाई सामाजिक मर्यादा र आदर प्राप्त हुने अनि सानाहरू, अशिक्षित, निम्नश्रेणीका मानिसहरू तथा स्त्रीहरूलाई सामाजिक रूपमा निम्न ठानिने चलन लेप्चा समाजमा शून्यप्रायः छ। स्त्री-पुरुषमाझ देखिने भाषिक भेदका पछि सामाजिक कारक जस्तै शिक्षा, व्यवसाय, आय अनि सामाजिक संलग्नता अनि मान्यता नै मूल कारण देखिन्छन्। सामाजिक कार्यादिमा लेप्चा पुरुषहरू नै बढी संलग्न हुने गरेको पाइन्छ भने पारिवारिक निर्णय पनि धेरैजसो पिताले नै लिने गर्दछन्। ऐतिहासिक तथ्यअनुसार राजतन्त्रको समयमा विद्यमान रहेका संस्थान जस्तै काजी, जोङ्पेन, मण्डल र कारबारी आदिजस्ता ओहोदामा लेप्चा पुरुषहरू नै रहेका थिए भने भारतमा विलय भएपछि आएको प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाअन्तर्गत राज्य प्रशासनमा विधायक, मन्त्री अनि ग्राम प्रशासनमा हुने पञ्चायत आदिमा पनि पुरुषहरूकै वर्चस्व रहेको पाइन्छ। यिनै सामाजिक कारणले गर्दा पुरुषहरूलाई स्त्रीहरूको तुलनामा धेरै सामाजिक मान्यता प्राप्त भएको मान्न सकिन्छ। जैविक कतिपय कारण रहे तापनि यस्ता सामाजिक कारण नै स्त्री-पुरुषको भाषिक व्यवहारगत विविधताको मूल रहेको मान्न सकिन्छ।

विश्वका धेरै भाषाहरूमा स्त्री-पुरुषमाझ स्पष्ट भाषिक भेद पाइन्छ। शब्द चयन र वाक्य गठन सँगसँगै पुरुष-स्त्रीले व्यवहार गर्ने भाषाको व्याकरणिक संरचना पनि केही भिन्न हुने गर्दछ। छोरा छोरीलाई सम्बोधन गर्ने शब्द अनि शैली पनि भिन्नाभिन्नै हुन्छन्।^{१२३} कतिपय अध्ययनहरूले यस्ता तथ्यहरू अघि ल्याएको पाइए तापिन लेप्चा समाजमा स्त्री-पुरुषको भाषिक प्रयोगमा त्यस किसिमको ठुलो भेद पाइँदैन। उनीहरूमा पुरुष भाषा अनि स्त्री भाषाको विभाजन पनि पाइँदैन। स्त्री-पुरुषमाझ हुने भाषिक संवादमा द्विरूपीय (डाइमर्फिक) प्रयोग पाइँदैन तर स्त्रीहरूको बोलीमा विनम्रता बढी पाइन्छ जसले समाजमा पुरुषहरूको प्रभुत्व दर्शाउँछ। लेप्चा स्त्रीहरूको बोलीद्वारा उनीहरूलाई पुरुषले प्रदान गरेको सामाजिक मर्यादा र स्तर पनि चाल पाउन सकिन्छ। मूल लेप्चा भाषामा आदरसूचक शब्दहरू छैन। फोनिम (२००३)

^{१२२}हिरोको इताकुरा, पूर्ववत्, पृ ६

^{१२३}हिरोको इताकुरा, पूर्ववत्, पृ ८

अनुसार आज प्रयोग हुने आदरसूचक शब्दहरू लेप्चा भाषामा तिब्बतीबाट भित्रिएका हुन्।^{१२४} तर अनुतान, मात्रा र दीर्घीस्वरले आदरको भाव बुझाउँछ अनि पुरुषको तुलनामा यस किसिमको आदरसूचकको प्रयोग लेप्चा स्त्रीहरूमा धेरै पाइन्छ। उल्लेख्य, अशिक्षित वा अल्पशिक्षित निम्नस्तरका गाउँले लेप्चा स्त्रीहरू कोही नौलो व्यक्तिसित बोल्दा बेलाबेला आफ्नो मुख हत्केलाले छोप्ने गर्छन्। समूहमा भएका बेलामा होस् वा अपरिचित व्यक्तिसित गफ गर्दा होस् वा हाँस्दा, उनीहरू आफ्नो मुख हातले छोप्ने गर्छन्। यसलाई पनि आदर सूचककै अभिव्यक्ति मान्न सकिन्छ। तर एउटै परिवार अनि गाउँमा बस्ने परिचित लेप्चा स्त्री-पुरुषको व्यवहार अनि सम्प्रेषणमा ठुलो अन्तर पाइँदैन। लेप्चा स्त्री-पुरुषको बोलीमा आदरसूचक खण्डेतर ध्वनि जस्तै तान, लय, मात्रा आदिको प्रयोगमा उमेर एउटा मुख्य भेदक देखिन्छ। उमेर पुगेका लेप्चा स्त्री-पुरुष दुवैमा साना अनि जवानहरूको तुलनामा भाषिक विनयशीलता बढी पाइन्छ। उनीहरूमा विनयी भाव हुनका पछि सामाजिक नियम र मर्यादा कारक तत्त्व रहेको मान्न सकिन्छ। व्यक्तिको मर्यादा अनि सामाजिक-सांस्कृतिक मान्यताप्रतिको सचेतताले मानिसमा भाषिक अनुशासनको वृद्धि पनि गर्दछ जो दीर्घकालीन संलग्नता, लगाउ र अनुभवद्वारा स्थापित हुँदछ।

बद्लिँदो सामाजिक परिस्थिति अनि नारीहरूको प्रतिष्ठा र ओहोदामा भएको वृद्धिका कारण लिङ्ग र भाषिक अभिव्यक्तिमाझ रहने सम्बन्धको अध्ययन जटिल बन्दै गएको मानिन्छ। समाज अनि सभ्यता गतिशील हुन्छ अनि त्यसरी नै सामाजिक मूल्य मान्यता पनि परिवर्द्धित हुँदै जान्छ। अघि अघि छोरा अनि छोरीको पालन पोषणको शैलीमा अन्तर हुन्थ्यो तर आज एकसमान छ। यसरी नै सामाजिक संलग्नता आर्थिक कारण पनि उतिकै महत्त्वपूर्ण देखिन्छ।

भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम हुनाले आफ्नो जीवन-शैली एवम् अवस्थामा आएको परिवर्तनसँगै भाषिक अभिव्यक्तिमा पनि परिवर्तन आउने गर्दछ। सिक्किमको समाज पनि विश्वका अन्य समाज सरह दिनहुँ बद्लिँदो छ। आधुनिकता, शिक्षा र जीविकोपार्जनका नयाँ अवसरका कारण सामाजिक सभ्यता अनि समाजको समूहिक दृष्टि पनि बदलिएको पाइन्छ। यस्तो परिस्थितिका कारण लेप्चा समुदायको जीवनदृष्टि पनि बद्लिँदै गएको बुझिन्छ। समाजको आर्थिक उत्थानमा नारीहरूको सहभागितामा पनि वृद्धि भएको छ। छोरीहरू पनि लेख-पढमा अनि नौला नौला व्यवसायिक कार्यमा लागेका छन्। आफ्नो आफ्नो व्यवसायिक संलग्नताले गर्दा उनीहरू आफ्नो परिवेशदेखि टाढा जान अनि बहुभाषिकतालाई अँगाल्न

^{१२४}ए आर फोनिङ, सन् २००३, लेप्चा माइ म्यानिस्ड ट्राइब, दिल्ली : स्टर्लिङ पब्लिसिङ प्रा लि, पृ १८४

बाध्य पनि बनेका छन्। अघि अघि लेप्चा पुरुषहरूमा धेरै बहुभाषिक स्थिति पाइन्थ्यो भने आज स्त्रीहरूमा पनि त्यो स्थिति विद्यमान छ। लेप्चा स्त्री र पुरुषमा उद्गारबोधक अभिव्यक्तिमा स्पष्ट अन्तर पाइँदैन। यसको उदाहरण तालिका-४.८ मा देखाइएको छ-

स्त्री	पुरुष	अर्थ
लामाखेनो ! (ला !)	लामाखेनो ! (हैट !)	
आयुSSS ! (अपुई !)	आयु SSS ! (धत् !)	
गो आ ? (हो र ?)	स्यु क्या? (हँ !)	

तालिका-४.९ स्त्री-पुरुषमाझ उद्गारबोधक अभिव्यक्ति

लाकोफको मतअनुसार स्त्रीहरू दुर्बल अनुपूरक (एक्सप्लेटिव्) जस्तै 'ओ डियर'-को प्रयोग गर्छन् भने पुरुषहरू प्रभावशाली (स्ट्रड) अनुपूरक जस्तै 'डायम्' अनि 'सिट'-को प्रयोग गर्छन्^{१२५} स्त्री बोली वा स्त्रीहरूले प्रयोग गर्ने भाषिक विशेषताबारे अध्ययन गर्ने पहिलो व्यक्ति जस्पर्सन (सन् १९२२)-ले स्त्रीहरूमा शब्दावलीको थोरै ज्ञान अनि सरल वाक्य संरचना रहने कुरा गरेका छन्। उनले स्त्रीहरूमा नसोची बोल्ने प्रवृत्ति रहने हुनाले उनीहरूका धेरै कुरा वा वाक्य अपूर्ण रहन्छन् भन्ने कुरा पनि उल्लेख गरेका छन्। यसको पचास वर्षपछि लाकोफ (सन् १९७३)-को प्रभावकारी अध्ययन उपलब्ध हुन्छ। उनले साइनो सम्बन्ध अनि वर्ण आदिबारे हुने शब्द चयन र प्रयोग, अनुपूरक प्रयोग अपशब्दको प्रयोग, तटस्थ विशेषणको प्रयोग, सोझो बोली अनि प्रश्नवाचक, अनुतान आदिबारे स्त्रीहरूको भाषिक व्यवहारगत आचरण पुरुषभन्दा भिन्न पाइन्छ भन्ने अध्ययन प्रस्तुत गरिन्।^{१२६} जापानको संस्कृति अनि सामाजिक घटक आदिको अध्ययनमा ओहोदा र सामाजिक श्रेणीलाई विशेष महत्त्व दिइने कुरा पाइन्छ। जापानमा पुरुषलाई स्त्री भन्दा उच्च स्तरको मर्यादा प्राप्त छ। अर्को शब्दमा जापानी समाजमा व्यक्तिको स्तर वा प्रतिष्ठाको स्थापनाका लागि लिङ्ग एउटा मुख्य घटक हो। जापानी समाजको श्रेणीवद्धतामा स्त्रीहरूलाई निम्न श्रेणीको मानिन्छ र त्यो उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा प्रतिबिम्बित भएको पाइन्छ।^{१२७} यी अध्ययनका आधारमा लेप्चा सन्दर्भलाई हेर्दा स्त्रीहरूको बोलीमा आदर सूचक प्रयोग बढी पाइन्छ।

^{१२५}हिरोको इताकुरा, कन्भर्सेसनल डोमिनेन्स एन्ड जेन्डर: अ स्टडी अफ जापानिज स्पिकर्स इन् फर्स्ट एन्ड सेकेन्ड ल्याङ्ग्वेज कन्टेक्ट, पूर्ववत्, पृ १४

^{१२६}हिरोको इताकुरा, पूर्ववत्

^{१२७}हिरोको इताकुरा, पूर्ववत्, पृ ७-८

उनीहरूको बोलीमा स्वीकृति सूचक प्रतिक्रिया अधिक पाइन्छ। सामाजिक संरचनामा स्त्रीहरूको भागीदारी थोरै रहेकाले सामाजिक उत्तरदायित्व धेरैजसो पुरुषहरूले नै वहन गर्ने गरेको पाइन्छ अनि यसै सन्दर्भमा पुरुषको बढी भूमिका रहेका कारणले गर्दा पनि स्त्रीहरूको बोलीमा नम्रभाव र स्वीकृति रहेको पाइन्छ। लेप्चा स्त्रीहरूले प्रतिष्ठा र आदर सूचक पुरुषहरूका तुलनामा धेरै प्रयोग गर्दछन्। गाउँले स्त्रीहरूको बोलीमा सहजात भाव बढी रहेका हुनाले उनीहरूको सामाजिक श्रेणी निम्न रहेको बुझिन्छ। यसरी लिङ्गका आधारमा देखिने भाषिक प्रयोग विविधताले सामाजिक संरचनामा विद्यमान असमानता पनि स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ।

दैनन्दिनको भाषिक अन्तरक्रियामा पाइने स्त्री-पुरुषमाझको भाषिक व्यवहारले समाजमा पुरुषहरूको वर्चस्वलाई झल्काउँदछ। धेरैजसो समाजको सामाजिक संरचनामा स्त्रीहरूलाई निम्न दर्जा दिइएकाले पितृसत्ता र सामाजिक-सांस्कृतिक व्यवस्था नियम आदिका कारण निर्मित लिङ्ग भेदको टङ्कारो स्थितिले स्त्री-पुरुषकाबिच एक किसिमको स्पष्ट भाषिक भेद देखा पर्छ। नेपाली समाजमा समेत स्त्रीलाई पुरुष अधीनस्थ मानिन्छ। यद्यपि शिक्षा र सामाजिक परिवर्तनसँगै आएका नयाँ नयाँ व्यवसायिक अवसर आदिका कारण यो स्थिति केही बदल्दो देखिएको छ। सामाजिक संरचना एवम् संस्थानका रूढ व्यवस्थाले स्त्रीलाई निम्न भनी स्थापित गरेकाले पनि प्रतिष्ठा रूपको प्रयोग स्त्रीहरूले सही ढङ्गमा गर्छन्^{१२६} भन्ने धारणा अध्येताहरूको रहेको छ। अर्को शब्दमा, बोलीमा देखिने सामाजिक चिह्नको रूपले सामाजिक संरचनाद्वारा प्रभावित रहेको हुन्छ। जिम्मर्मेन (१९८३)-को अध्ययनले आपसी सम्प्रेषणमा स्त्रीको तुलनामा पुरुषले बढी अवरोध सिर्जना गर्ने गरेको कुरा पुष्टि गरेको छ।^{१२७} विश्वका धेरै समाज पितृसत्तात्मक रहेकाले यस्ता समाजमा पुरुष बोल्दा स्त्री चुप लागेर बस्नु पर्ने अथवा पुरुषले स्त्रीको कुरा बिचैमा काट्न सक्ने तर पुरुष बोलेका बेला स्त्रीले बिचैमा अवरोध गर्न नपाउने चलन रही आएको थाहा लाग्छ। यस्तो समाजमा घरको बाबुले नै कुनै पनि कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने पारिवारिक मान्यता पनि अद्यावधि रहेकै छ। तर विश्वका धेरैवटा समाज मातृसत्तात्मक छन्। धेरै जस्तो मातृसत्ता आदिवासी वा जनजातिमा पाउन सकिन्छ। सिक्किमका लेप्चाहरू पनि आदिवासी हुन्। उनीहरूमा मातृसत्ताको व्यवस्था छैन। तर उनीहरूको सांस्कृतिक प्रतीकका रूपमा चिनिने बुडथिङ पुरुष भए पनि मुन्हरू प्रायजसो स्त्रीहरू नै हुने गर्दछन्। मृतात्मालाई आफ्ना पितृहरूसित समागम गराउने विशेष विधि यिनै स्त्री

^{१२६}हिरोको इताकुरा, पूर्ववत्, पृ १५

^{१२७}हिरोको इताकुरा, पूर्ववत्, पृ १७

मुन्हरूले गर्छन्। मुन् सरह बुडथिडको समान महत्त्व रहन्छ। मुन्को मृतात्मालाई डोहोच्याउने एउटै मात्र कार्य हुन्छ भने अन्य सबै किसिमका संस्कारगत कार्यहरू बुडथिडले नै गर्ने गर्छन्। कोही कोही पुरुषहरू मुन् भए पनि स्त्रीहरू बुडथिड हुन सक्तैनन्। अघि अघि बुडथिडलाई मुखिया मान्ने चलन पनि रही आएको थाहा लाग्छ। लेप्चाहरूका रक्षक, राजा वा मुखिया भनेर चिनिएका ताम्साङ थिड, थेकुङतेक, ग्येबोआचोक, पोहोरतक पनु, थेकुङ मेन्सलोङ सबै नै पुरुषहरू हुन्। यस कुराले लेप्चा समाजमा समाज, व्यवस्था र सामाजिक कार्यादिमा पुरुषहरूकै वर्चस्व रहेको जान्न सकिन्छ। तथापि सामाजिक व्यवस्थामा लिङ्गभेद टङ्कारो पाइँदैन। मुन् प्रथालाई यसको उदाहरण मान्न सकिन्छ। यी सबै कुराहरूले लेप्चा स्त्री-पुरुषको भाषिक व्यवहारमा अन्य समुदायको तुलनामा थोरै विभेद रहने गरेको देखिन्छ। लिङ्गका आधारमा अध्ययन गर्दा माथि उल्लेख गरिएका खण्डेतर ध्वनिमा देखिने भेदबाहेक वाक्य गठन, अर्थ पक्ष, ध्वनिगत संरचना आदिमा स्त्री-पुरुषको भाषिक व्यवहारगत भिन्नता टङ्कारो देखिँदैन तर सीमित भिन्नता भने पाइन्छ। पर्यवेक्षणद्वारा थाहा लागेअनुसार पारिवारिक स्थितिमा केही पुरुष वा लोग्नेहरूले आफ्ना स्त्रीहरूसित भाषिक सम्प्रेषण गर्दा कहिलेकाहीं बिचैमा अत्रोध गर्ने गर्छन्। यस्तो स्थिति निम्नवर्गीय अल्पशिक्षितहरूमा धेरै पाइन्छ। शिक्षित सहरीया र अशिक्षित गाउँले पुरुषहरूमा यस्तो प्रवृत्ति पाइन्छ। उच्च व्यवसायिक श्रेणी र आर्थिक रूपले उच्च वर्गकाहरूमा अनि प्रशासनिक वा शासनसत्ता अनि शक्तिसित संलग्न अथवा प्रशासन र सत्ताको नजिक रहनेहरूमा भाषिक प्रभुत्व कायम राख्ने स्वभाव रहेको पाइन्छ। यद्यपि औसतका दृष्टिमा यस किसिमका भाषिक सत्ता थोप्ले खोज्नेहरूको सङ्ख्या नगण्य रहेको पाइन्छ। लेप्चा स्त्रीहरूको भाषिक व्यवहारको तुलनात्मक अध्ययनले उमेर र शिक्षाका कारण भाषिक प्रयोगमा भिन्नता ल्याउने गरेको पुष्टि गरेको छ। साना उमेरका अनि जवानहरूका तुलनामा उमेरले अलिक पाका लेप्चा स्त्रीहरू थोरै बोल्ने गर्छन्। यसरी नै थोरै शिक्षित लेप्चा स्त्रीहरू त्यसमा पनि गाउँका अशिक्षित लेप्चा प्रौढ अनि वृद्ध स्त्रीहरू पनि थोरै बोल्ने गर्छन्। तुलनात्मक रूपले शिक्षित लेप्चा स्त्रीहरू फर्स्याइला हुन्छन् अनि बोल्न धक् मान्दैनन्। पढे-लेखेका शिक्षित लेप्चा महिलाहरूले दृढता र आत्मविश्वाससहित आफुलाई अभिव्यक्त गर्ने गरेको पाइन्छ। सामूहिक सभाहरूमा आफुले जानेका विषयहरूबारे कुरा गर्दा उनीहरू पुरुषहरूभन्दा धेरै बोल्ने गरेको पाइन्छ। लेप्चा स्त्री र पुरुषको भाषिक अन्तरबारे एउटा रोचक तथ्य फेला परेको छ। उमेर पुगेका प्रौढ अनि वृद्धहरूमा लिङ्गगत भाषिक भेद अनि प्रयोग विविधता धेरै रहेको तर जवान अनि सानाहरूमा यस्ता भेद अति नै न्यून रहेको पाइन्छ।

आधुनिक शिक्षाका कारण नयाँ पुस्ताले सामाजिक मान्यता र सांस्कृतिक मर्यादालाई अधिल्लो पुस्तासह आत्मसात् गरेको पाइँदैन तापनि जसै यी जवानहरू वृद्ध हुँदै जान्छन् उनीहरूमा विद्यमान स्त्री सुलभ गुणको विकास हुँदै गएको पनि पाइएको छ। अघि अघि अलि ठाडो किसिमले बोल्ने आदत रहेको भए तापनि केही प्रौढ अनि वृद्ध भएपछि उनीहरू भाषिक व्यवहारमा केही गम्भीर हुन्छन् र मान-मर्यादा तथा आदरप्रति सचेत रहन्छन्। आफ्ना छोरा छोरीलाई सभ्य शैली अनि भाषिक आचरण दिने उद्देश्य राखेर पनि कहिलेकाहीं सचेत रूपमा यसो गरिन्छ भन्ने मन्तव्य पनि प्राप्त भएको छ।^{१३०}

क्षेत्र सर्वेक्षणद्वारा सङ्ग्रह गरिएका तथ्य सामग्रीको विश्लेषणबाट के थाहा लागेको छ भने ९२.३% (२६ जनामा २४) प्रौढ अनि वृद्ध लेप्चा महिलाहरू आफ्नो भाषिक लवज पुरुषहरूभन्दा भिन्न रहेको मान्छन्। उनीहरू स्त्रीले नम्र भाषा बोल्नु पर्ने सामाजिक नियम रहेको ठान्छन्। यद्यपि, ६१.५३% (२६ जनामा १६) महिलाहरूले पुरुषसित गृह कहल वा अन्य सामाजिक झैझगडा वा भनावैरी भएको अवस्थामा अपशब्द चलाएको वा चलाउने गरेको जानकारी उपलब्ध गराएका छन्।

जवान लेप्चा कन्याहरू भने आफ्नो भाषिक स्वभाव आफ्ना पुरुष साथीहरू सह रहेको मान्छन्। १३ जना जवान कन्याहरूमध्ये १२ जना (९२.३०%)ले आफ्ना किशोर केटा साथीहरूसित भाषिक अन्तरक्रिया गर्दा केटी साथी सह गर्ने गरेको बताएका छन्। यस दृष्टिमा स्कुल-कलेज पढ्ने युवा युवतीहरूको भाषामा खासै अन्तर नरहेको बुझिन्छ। यसको विपरित ३५.२९% (१७ जनामा ६ जना) किशोर केटाहरूले मात्र आफ्नो भाषिक आचरण आफ्ना समकक्षी कन्या सह रहेको मानेका छन्। ६४.७०% किशोर युवाहरू आफ्नो भाषिक व्यवहार युवतीको भन्दा भिन्न रहने मान्दछन्। यस तथ्यले पनि कतै न कतै पुरुषको हठी स्वभाव झल्किन्छ। रोचक कुरा के रहेको छ भने स्कुल कलेज नपढ्ने गाउँमा खेताला-पात गर्ने लेप्चा युवतीहरूमा पनि सहरमा पढे लेखेका युवतीहरू समान भाषिक व्यवहार पाइएको छ। लेप्चा युवतीहरूको भाषिक व्यवहारमा अन्तर ल्याउने विशेष घटक उमेर रहेको बुझिन्छ। शिक्षाले केही मात्रामा भाषिक व्यवहारगत अन्तर ल्याए तापनि गाउँ-सहर, धनी गरिब, उच्च निम्न आदिजस्ता कुराहरू लेप्चा युवतीहरूको भाषिक भेदको घटक रहेको पाइन्छ। मुख्यतः उमेर र आमा हुनुको उत्तरदायित्वबोध अनि गौणतः रूपमा शिक्षा लेप्चा स्त्रीहरूको भाषिक व्यवहारगत विविधताका मूल घटक रहेका छन्।

^{१३०}लाकित लेप्चा (स्कुल कान्छी) ६६ वर्ष स्त्री, तन्याड लोवर जङ्गु उत्तर सिक्किमकी अवकास प्राप्त शिक्षकसित २३ डिसेम्बर २०१८ का दिन लिइएको अन्तर्वार्ता

वेस्ट तथा अन्य (१९९७)-को अध्ययनअनुसार स्त्री-पुरुषबिच देखिने भाषिक व्यवहारगत भिन्नता लैङ्गिक भिन्नताका कारण नभएर सामाजिक शक्ति संरचनाका कारण भएको हो, जहाँ पुरुषहरूको वर्चस्व रहेको पाइन्छ।^{१३१} यसद्वारा स्त्री र पुरुषमा भाषिक व्यवहारगत अन्तरको आधार जैविक विशेषता नभएर सामाजिक भूमिका प्रबल रहेको मान्न सकिन्छ। सिक्किमको लेप्चा समाजमा पनि सामाजिक क्रियाकलापमा पुरुषहरूकै सहभागिता धेरै रहेको पाइन्छ। सामाजिक प्रशासनमा आज पनि पुरुषहरूकै भागीदारी धेरै हुनाले विशेष स्थितिमा पुरुषहरू भाषाको माध्यम वा भाषा प्रयोग कौशलद्वारा आफ्नो विशेष परिचय समेत निर्माण गर्छन्। मित्रवत् अन्तरक्रियामा समेत लेप्चा स्त्री-पुरुषमा यस्ता केही भिन्न किसिमका सम्प्रेषण योजना पाइन्छ। पुरुषहरू सोझै विषयतर्फ केन्द्रित रहन्छन् भने स्त्रीहरू पहिला केही भलाकुसारी गर्छन् अनि पछि मूल विषयमा ओर्लन्छन्। कहिलेकाहीं सामाजिक स्तर नभएर सांस्कृतिक अन्तरका कारणले पनि स्त्री-पुरुषको सम्प्रेषण शैलीमा अन्तर पाइन्छ। होल्मज (सन् १९९२)-अनुसार स्त्री अनि पुरुष दुई भिन्नाभिन्नै सांस्कृतिक समूहमा पर्ने हुनाले पनि स्त्री-पुरुषमाझ धेरैजसो भुल बुझाबुझ हुने गर्दछ।^{१३२} संस्कारगत दृष्टिले हेर्नु हो भने भारतको आर्य समाजमा छोराको महत्त्व उच्च रहेको पाइन्छ। धेरैजस्तो समाजले नै पुत्र प्राप्तिलाई ठुलो आशीर्वाद र पुण्यको प्रतीक मान्ने गरेको पाइन्छ। कुल देउता बुझाउन, पितृभक्ति गर्न, तर्पण दिन, बलि आहुति दिन अनि वेदको प्रचार-प्रसार गर्नका लागि पुत्र लाभ अनिवार्य रहेको मानिन्छ। भारतमा चलेको आर्यीकरण र संस्कृतीकरणले गर्दा धेरै अनार्य जातिमा समेत छोरोलाई धेरै महत्त्व दिइने चलन बढेको मान्न सकिन्छ। यसका अतिरिक्त चल-अचल पितृ सम्पत्तिको वैधानिक हकदार पनि छोरो नै रहेको पाइन्छ। यस्ता धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक र वैधानिक कारणहरूले गर्दा पनि छोरा अनि छोरीमाझ भिन्न संस्कारको विकास हुने गर्दछ। लेप्चा समाजमा स्त्री-पुरुष अनि छोरा-छोरीमाझ धार्मिक अनि सांस्कृतिक महत्त्वका दृष्टिले उति ठुलो विभेद देखिँदैन। परम्परागत रूपले स्त्रीहरूले पनि कुल बुझाउने अनि मृत्यु संस्कार गर्ने गर्छन्। माथि चर्चा भएअनुसार यस्ता संस्कार गर्ने स्त्रीहरूलाई मुन् भन्ने गरिन्छ। यी मुन्हरूमा पनि बुडथिङ सरह आनुष्ठानिक भाषिक रूपको ज्ञान रहेको पाइएको छ।^{१३३} लेप्चा समाजको स्थापित प्रथागत नियमले स्त्रीहरूलाई अन्य समुदायको तुलनामा धेरै उन्मुक्त परिवेश प्रदान गरेको बुझिन्छ तथापि उक्त नियमले छोरीहरूलाई भूमि

^{१३१}हिरोको इताकुरा, कन्भर्सेसनल डोमिनेन्स एन्ड जेन्डर: अ स्टडी अफ जापानिज स्पिकर्स इन् फर्स्ट एन्ड सेकेन्ड ल्याङ्ग्वेज कन्टेक्ट, पूर्ववत्, पृ २३

^{१३२}जेनेट होल्मज, सन् १९९२, एन् इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, लन्डन : लडम्यान, पृ ३३३

^{१३३}काबो लेप्चा, ८३ वर्ष पुरुष, तन्याड लोवर जङ्गु, उत्तर सिक्किमका बुडथिङसित २३ दिसम्बर २०१८ मा लिइएको अन्तर्वाता

स्वामित्वको अधिकार भने प्रदान गरेको पाइँदैन। यस्ता कतिपय कारणहरूले गर्दा पनि उनीहरूको व्यक्तित्व, अभिवृत्ति र भाषिक आचरण पुरुषभन्दा भिन्न रहेको हुन सक्छ। स्त्रीहरूको भाषिक व्यवहारमा पाइने विनयी स्वाभावका पछि यिनै कारणहरू प्रेरक रहेको मान्न सकिन्छ। सिक्किमका धेरैजसो समुदायका छोरा अनि छोरी भिन्न भिन्न पृष्ठभूमिमा हुर्कन्छन्। छोरालाई घरबाहिर अनि छोरीलाई घरभित्रको काममा खटाउने गरिन्छ। यसरी नै सामाजिक कार्य अनि टाढाको यात्रा आदिमा छोरा नै धेरै संलग्न हुन्छन्। तुलनात्मक रूपले सिक्किमका अन्य समाज भन्दा लेप्चा समाज उदार अनि उन्मुक्त रहेको पाइन्छ। छोरा छोरी दुवैका लागि पारिवारिक पृष्ठभूमि समान रहे पनि दुवैको सामाजिक भूमिका भने भिन्न रहेको छ। लेप्चा छोरीहरू समानता, स्वीकार्यता र आपसी समझौताको संस्कारमा हुर्कने गर्छन् भने छोराहरू सामाजिक श्रेणी र संरचनाको संस्कारमा हुर्कन्छन्। त्यसैले उनीहरू सामाजिक सत्ता र वर्चस्व अनि आफुलाई प्राप्त हुने समर्थनप्रति सचेत रहन्छन्। छोरा छोरी वा स्त्री-पुरुष दुवैको जीवन शैलीमा पाइने यिनै सामाजिक-सांस्कृतिक पृष्ठभूमिका कारणमाथि उल्लेख भएअनुसार दुवैको भाषिक आचरणमा अन्तर एवम् विविधता आएको मान्न सकिन्छ। होल्मज (सन् १९९२)-अनुसार सामाजिक तथा सांस्कृतिक सम्मिश्रणका कारण पनि स्त्री-पुरुषमा भाषिक भेद पाइन्छ।^{१३४} सामाजिक रूपले लेप्चा पुरुषहरू अन्य समुदायसित पनि अन्तर्मिश्रण भएकाले उनीहरूमा सांस्कृतिक सङ्क्रमण धेरै भएको पाइन्छ। त्यसैले लेप्चा स्त्री-पुरुषको अन्तरक्रियामा पाइने भिन्नताका पछि सामाजिकरण र परसंस्कृतिवर्णलाई पनि एउटा कारक मान्न सकिन्छ। स्त्री समूह र पुरुष समूहमा हुने गफका सिलसिला र विषय पनि भिन्नाभिन्नै पाइन्छ। यद्यपि शिक्षा र व्यवसायका कारण आजभोलि स्त्रीहरू पनि सामाजिक अन्तरक्रियामा सहभागी हुन्छन्। राजनीतिमा समेत लेप्चा स्त्रीहरूको बढ्दो सहभागिता रहेको पाइन्छ। यी सबै कारणले गर्दा स्त्री-पुरुषमाझ देखिने भाषिक भेद र सामर्थ्यको दूरी थोरै हुँदै गएको पाउन सकिन्छ। अर्को उल्लेख्य विषय के रहेको छ भने अन्य समुदाय सरह लेप्चा समुदायमा पनि स्त्रीहरूबिच हुने गफ र पुरुषहरूबिच हुने गफमा अपेक्षित लैङ्गिक विशेषता रहेको पाइन्छ। स्त्रीहरू आपस्तमा जीवनका अनुभव, व्यक्तिगत सम्बन्ध, व्यक्तिगत समस्या र आवेग-संवेगबारे गफ गर्छन्^{१३५} भने पुरुषहरूमाझ हुने गफका विषय धेरैजसो व्यक्तिगत नभएर सामाजिक हुने गर्दछ। सामाजिक अध्ययनअनुसार स्त्रीभन्दा पुरुष समूहमा हुने गफ बुझ्न गाह्रो हुन्छ। धेरैजसो स्त्रीहरूले आपस्तमा गर्ने गफका विषयबारे अनुमान लगाउन सकिन्छ

^{१३४}जेनेट होल्मज, एन् इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३३०

^{१३५}रेमु लेप्चा ४८ वर्ष स्त्री, दक्षिण सिक्किम अप्पर लिङ्गी निवासीसित २७ दिसम्बर २०१८ मा लिइएको अन्तर्वार्ता

भने पुरुषहरूका गफका विषय ठम्याउन कठिन हुन्छ।^{१३६} यी कुरा लेप्चा भाषिक परिस्थितिमा पनि लागू हुन सक्ने देखिन्छ। स्त्रीहरूले व्यक्तिगत जीवन र परिवारबारे गफ नै धेरै गर्ने भएकाले^{१३७} अनि पुरुषहरूले व्यक्तिगत अनुभव र भावनाभन्दा कुनै विषयवस्तु वा क्रियाकलापबारे धेरै गफ गर्ने भएकाले पनि स्त्रीहरूका कुराकानीका विषय अनुमान गर्न सकिने अनि पुरुषहरूको कुराकानी बुझ्न अलिक गाह्रो पर्ने देखिन्छ। पुरुषहरूले सामाजिक दायित्व, अधिकार, उत्साह, खेल, घर निर्माण आदि जस्ता विषयबारे चासो राख्छन् भने स्त्रीहरू सम्बन्ध निर्वाह गर्ने, नानीहरूको हेरचाह गर्ने, गृहस्थ सम्हाल्ने विषयतर्फ केन्द्रित रहन्छन्। दुवै स्त्री-पुरुषका कार्यक्षेत्र भिन्नाभिन्नै भएकाले पनि भाषिक प्रयोगमा विविधता पाइन्छ। वेस्ट (१९९५)-अनुसार स्त्री-पुरुषबिच हुने भाषिक अन्तरक्रियाको सिलसिला धेरैजसो पुरुषबाट नै सुरु हुन्छ अनि उनीहरूले नै गफको सिलसिला अन्त पनि गर्छन्।^{१३८} सिक्किमको लेप्चा समाजको भाषिक अन्तरक्रियामा यस किसिमको स्थिति लैङ्गिकभन्दा पनि सामाजिक स्थिति, वर्ग र श्रेणी जस्ता विषयमा केन्द्रित भएको पाइन्छ। तर लेप्चा स्त्री र पुरुषमाझ हुने भाषिक अन्तरक्रियालाई विचारदा के थाहा लाग्छ भने पुरुषहरू आफ्नो बोल्ने पालो पर्वन गाह्रो मान्छन् तर स्त्रीहरू यस दिशामा धैर्य देखिन्छन्। त्यसरी नै पुरुषहरू आफ्नो कुरा छोटकरीमा राख्छन् भने स्त्रीहरू आफ्नो कुरा राख्न धेरै समय लिन्छन्। पुरुषहरूको भाषिक प्रस्तुति निर्दिष्ट रहने गरेको पाइन्छ भने स्त्रीहरू कुनै विषयबारे कुरा राख्दा अन्य विवरण पनि जोड्दै जाने गर्छन्। तुलनात्मक दृष्टिमा लेप्चा स्त्री-पुरुषको भाषिक सम्प्रेषणमा पुरुषको प्रभुत्व रहने कुरालाई पूर्णतः समर्थन गर्न सकिँदैन। कार्य सहयोग गर्ने वा सहयोगी हुन सक्ने, पालन-पोषण, समर्थन र प्रोत्साहन गर्न सक्ने क्षमता पुरुषमाभन्दा स्त्रीहरूमा बढी रहने भएकाले उनीहरूमा आफ्नो किसिमको भाषिक सामर्थ्य रहेको पाउन सकिन्छ। लेप्चा समाजका सन्दर्भमा सबै स्थितिमा स्त्री वा पुरुष कुनै एकको भाषिक सामर्थ्य वा दक्षता श्रेष्ठ रहने कुरा मान्न सकिन्छ। आपसी भाषिक अन्तरक्रियामा स्त्रीहरूको तुलनामा पुरुषहरू नै धेरै दक्ष हुन्छन् भन्ने मानिए तापनि भाषिक दक्षता धेरैजसो कार्यक्षेत्रद्वारा परिभाषित रहने कुरा पनि पाइएको छ। सामाजिक कार्यक्षेत्रमा पुरुषहरूको संलग्नता धेरै रहेकाले त्यस्ता सन्दर्भमा पुरुषहरूको भाषिक दक्षता बढी रहेको हुन्छ भने भरण-पोषण तथा पारिवारिक सन्दर्भमा स्त्रीहरू भाषिक

^{१३६}जेनेट होल्मज, एन् इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३३२

^{१३७}क्षेत्रकार्य गर्दा अन्तर्वाता लिइएका धेरै स्त्रीहरूले उनीहरू आपस्तमा धेरैजसो परिवार अनि दुःख सुखमा गफ गर्ने गरेको कुरा स्वीकारेका छन्।

^{१३८}क्यान्डेज वेस्ट, सन् १९९५, वुमन्स कम्पटेन्स इन् कन्भर्सेसनस : डिस्कोर्स एन्ड सोसाइटी ६ (१), पृ १०७-१३१

(<https://journals.sagepub.com/doi.org/10.1177/0957926595006001006>) तारिक- १५ मई २०२१.

रूपले धेर समर्थ रहेका हुन्छन् तथा पुरुषहरूका तुलनामा स्त्रीहरू भाषाप्रति धेरै संवेदनशील हुन्छन्^{१३९} स्त्री शिक्षा नै भाषा शिक्षाको आधारशिला हो। वर्तमान सन्दर्भमा नारी सशक्तिकरण र सहभागिता नै विकासको पर्याय ठानिन्छ भने भाषिक विकासका निमित्त पनि स्त्री शिक्षा अपरिहार्य हुन्छ। वास्तवमा भाषाको विकासमा आमाको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ। नानीहरूमा भाषा ज्ञान र कौशलको विकास घरबाट र विशेष गरेर आमाबाट हुने गर्दछ। आमा नै बालकको पहिलो शिक्षिका हुन्। नानीहरूमा प्रारम्भिक एवम् व्यवस्थित भाषा शिक्षा आमाबाट नै हुनु पर्छ भन्ने मत विकसित समाजका स्त्रीहरूको रहेको पाइन्छ।^{१४०} सर्वेक्षणअनुसार लेप्चाहरूमध्ये पढाई आधाकल्चो छोड्नेहरूमा अधिकांश बालिकाहरू पाइन्छन्।^{१४१} यस दिशातर्फ ध्यान दिएमा लेप्चा भाषाको सम्बर्द्धनमा निश्चय नै सहयोग पुग्ने छ।

४.११ जनसङ्ख्या अन्तर्मिश्रण अनि लेप्चा भाषा

समाजभाषिक अध्ययनले जनसङ्ख्या अन्तर्मिश्रणलाई भाषिक विविधता ल्याउने एउटा प्रमुख घटक मानेको पाइन्छ। सिक्किमको लेप्चा समाजमा पनि जनसङ्ख्या अनि जातीय अन्तर्मिश्रणले उनीहरूको भाषिक प्रयोगलाई प्रभावित तुल्याएको पाइएको छ। अरू जातिको तुलनामा लेप्चाहरू धेरै लामो अवधि सम्म आधुनिक सभ्यतादेखि टाढा एकान्तबासी र पृथक् भएर बसेका कारण उनीहरूमा परानुभूति स्वभाव विद्यमान रहेको मान्न सकिन्छ। यही सामाजिक स्वभावले गर्दा लेप्चा समाज प्रतिबन्धी नभएर उदार रहेको पाइन्छ। फलस्वरूप अन्य जातिबाट उनीहरू सहजै प्रभावित बन्छन्।^{१४२} कट्टर सामाजिक नियम र बन्धनको अभावमा उनीहरू अन्य जातिसित वैवाहिक सम्बन्ध स्थापनालाई अस्वाभाविक मान्दैनन्। लेप्चाहरूमा अन्तर्जातीय विवाह स्वाभाविक भएकाले जातीय अन्तर्मिश्रण भएको पाइन्छ। शिक्षित र सम्पन्न लेप्चा पुरुष वा स्त्रीहरूमाझ योग्य सङ्गीको अभावमा अन्तर्जातीय विवाहको चलन रहेको पाइन्छ।^{१४३} ऐतिहासिक दृष्टिमा सर्वप्रथम धेरै भोटिया पुरुषहरूले काजी परिवारका लेप्चा स्त्रीसित विवाह गरेकाले अन्तर्जातीय मिश्रण सुरु भएको मान्न सकिन्छ। तर यस किसिमको सामाजिक अन्तर्मिश्रणमा

^{१३९}पी गिग्लियोली, सन् १९७७, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसियल कन्टेक्ट्स*, इङ्गल्यान्ड : पेङ्ग्विन बुक्स, पृ २८७

^{१४०}डब्ल्यु पी रविन्सन्, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसियल बिहेवियर*, पूर्ववत्, पृ १७५

^{१४१}स्टेट सोसियो इकोनोमिक सेन्सस् २००६, पूर्ववत्

^{१४२}बलराम पाण्डे, 'सिक्किममा लेप्चा भाषा', घनश्याम नेपाल (सम्पा), *अभिज्ञान*, (वर्ष १, अङ्क १), पूर्ववत्, पृ २२

^{१४३}एनिरा फिपन लेप्चा, सन् २०१२, 'द सोसियो इकोनोमिक टेन्सन्स अन् दि लेप्चाज इन् पोस्टकलोनियल दार्जिलिङ डिस्ट्रिक्ट विद् स्पेसल रेफरेन्स टु कालेम्पोङ', एस देवनाथ (सम्पा), *सोसियल एन्ड पोलिटिकल टेन्सन्स इन् नर्थ बेङ्गल*, सिलगडी : एन एल पब्लिसर्स, पृ २४४

भोटिया स्त्रीहरूले लेप्चा पुरुषहरूसित विवाह गरेको स्थिति न्यून देखा पर्छ। उल्लेख्य, भोटिया बाबु र लेप्चा आमाबाट जन्मिएका छोरा छोरीहरूले लेप्चा भाषालाई प्रथम भाषाका रूपमा अधिग्रहण गरेको पाइँदैन।

स्वपरम्परागत जीवनदृष्टिमा जात, धर्मप्रति कठोर अनुशासन नरहेकाले नै लेप्चा समाजमा बहुजातीय वा अन्तर्जातीय विवाह र बहुआस्था स्वीकृत हुने गरेको पाइन्छ। यसप्रति लेप्चा समाज र धार्मिक अनि सांस्कृतिक परम्परा उदार रहेको देखिन्छ। सिक्किमका अन्य समुदायका स्त्रीहरूको तुलनामा लेप्चा स्त्रीहरूले अधिक मात्रामा अन्य जातिका, अन्य धार्मिक आस्था बोकेका पुरुषहरूसित वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गरेको पाइन्छ। यसको अनुपातमा लेप्चा पुरुषसित अन्य जाति वा धार्मिक पृष्ठभूमि भएका स्त्रीहरूको विवाह न्यून रहेको पाइन्छ। यी दुवै अवस्थामा लेप्चा भाषालाई घात परेको देखिन्छ। यसो हुनका कारण लेप्चा समाजमा वर्ग, धर्म र जातगत, कट्टरता नभएका कारण स्पष्ट हुन्छ। धेरैजस्तो स्थितिमा यस्ता अन्तर्जातीय विवाह भएका स्त्री र पुरुष दुवैले लेप्चा अनि नेपाली वा जोइपोइको मातृभाषा सराबरी प्रयोग गर्छन्। यस्तो अवस्थामा नानीहरूले धेरैजसो नेपाली भाषालाई नै मातृभाषाका रूपमा अधिग्रहण गरेको पाइएको छ। नेपाली भाषा राज्यको सम्पर्क भाषा भएकाले पनि यसो भएको मान्न सकिन्छ। पारिवारिक परिवेशमा कुनै विशेष भाषाको प्रयोग नहुँदा वा दुइवटै भाषा सराबरी प्रयोग हुँदा पनि सामाजिक वस्तुस्थिति र परिवेशका कारण नेपाली भाषा बोल्नै पर्ने अवस्था सिर्जना भएकाले यस्ता परिवारका नानीहरूले नेपाली भाषा नै सबै स्थितिमा व्यवहार गर्ने गरेको पाइन्छ। यस्ता परिवारको नानीहरूमा कोड मिश्रणको स्थिति अधिक देखा पर्दछ।

लेप्चा लेप्चामाझ विवाह भएको अवस्थामा पनि कहिलेकाहीं जोइपोइको भाषा व्यवहारमा क्षेत्रीयताका कारण केही अन्तर देखा पर्छ, यद्यपि यस्तो भेद न्यून रहेको पाइन्छ। विशेष गरेर उत्तर सिक्किम वा उत्तर सिक्किमको सिमाना जोडिएका दक्षिण सिक्किमका ठाउँहरू (लिङ्मो, लिङ्गी)-का लेप्चा अनि पश्चिम सिक्किमका लेप्चाहरूमाझ विवाह भएको खण्डमा उनीहरूमाझ यस किसिमको क्षेत्रीय भेद वा भिन्नता रहने गरेको पाइन्छ। यद्यपि यस्तो भेद शब्दस्तरमा मात्र रहेको पाइन्छ। उत्तर अनि दक्षिण सिक्किमका केही सूचकहरूले पश्चिम सिक्किमको लेप्चा भाषामा पूर्वी नेपालको इलामे बोलीको प्रभाव रहेको कुरा बताए तापनि यस शोधकर्ताले पूर्वी नेपालको इलाम, फिक्कल, श्रीअन्तु अनि अम्बिटार आदि क्षेत्रहरूमा सर्वेक्षण गर्दा ती क्षेत्रहरूमा लेप्चा भाषा दुई पुस्ताअघिसम्म मात्र व्यवहारमा

रहेको थाहा लाग्यो। त्यसैले पश्चिम सिक्किमको लेप्चा भाषामा इलामको भाषिकागत प्रभाव पाइन्छ भन्ने कुरा अप्रासङ्गिक देखिन्छ।

लेप्चा समाजमा सबै भन्दा धेरै जातीय अन्तर्मिश्रण इसाईहरू माझ पाइन्छ। इसाई लेप्चाहरूमाझ जातीयताको साटो इसाई मतावलम्बनलाई प्राथमिकता दिइन्छ। वास्तवमा इसाईपन एउटा यस्तो शक्ति हो जसले अन्तर्जनजातीय वर्ग, सम्प्रदाय वा स्तर आदिलाई एउटै सामाजिक वा धार्मिक सजातीयता वा घनिष्ठतामा संयोजन वा समेकन गर्ने काम गर्दछ।^{१४४} लेप्चा जनजाति समाजमा यो अवस्था स्पष्ट परिलक्षित छ। इसाई लेप्चा परिवार वा इसाईइतर लेप्चा परिवारमा पनि एउटा चाख लाग्दो पक्ष के रहेको छ भने लेप्चा पुरुषले अन्य भाषी स्त्रीलाई विवाह गरे वा कुनै लेप्चा स्त्रीले अन्य भाषी पुरुषसित विवाह गरेका खण्डमा दुवै अवस्थामा उनीहरूका सन्तान वा नानीहरूले लेप्चा भाषालाई मातृभाषा वा प्रथम भाषाका रूपमा ग्रहण गरेको पाइँदैन। उदाहरणस्वरूप यदि कुनै लेप्चा पुरुषले कुनै नेपाली भाषी स्त्रीलाई विवाह गरेको खण्डमा उनीहरूका नानीहरूले मातृभाषाका रूपमा नेपाली भाषा ग्रहण गर्छन्। उसै गरी कुनै लेप्चा स्त्रीले नेपाली भाषी पुरुषसँग विवाह गरेमा उनीहरूका नानीहरूले बाबुको भाषा वा नेपाली भाषालाई नै मातृभाषा वा प्रथम भाषाको रूपमा ग्रहण गरेको पाइन्छ। अन्तर्जातीय विवाह लेप्चा भाषिक समुदायमा रहेको बहुभाषिकता वा द्विभाषिकताको एउटा मुख्य कारक पनि देखिन्छ। लेप्चा भाषाका निमित्त यो निश्चय नै घातक कुरा बनेको छ। यद्यपि वर्तमानमा आएको सांस्कृतिक पुनर्जागरणका कारण साङ्गठनिक स्तरमा सिक्किमका लेप्चाहरूले आफ्नो मातृभाषाप्रति सचेतना ल्याउने कार्यहरू गरेर यस दिशामा केही रचनात्मक कार्यहरू पनि भइरहेको पाइन्छ। आजभोलि विभिन्न लेप्चा सङ्घ-संस्था र सङ्गठनहरूले लेप्चा जातिको भाषा, संस्कृति र हक अधिकारको सुरक्षाहेतु विभिन्न सचेतना ल्याउने कार्य गरिरहेको पाइएको छ।

४.१२ बहुभाषिकता अनि भाषिक व्यवहार

बहुभाषिकता अनि भाषार्जन, भाषा प्रयोग अनि भाषिक व्यवहारबारे धेरै अधिदेखि अध्ययन भएको पाइन्छ। विशेष गरेर भाषा सिकाइ अनि भाषा चयन र व्यवहारमा बहुभाषिकताको प्रभावको अध्ययन

^{१४४}एल पी विद्यार्थी अनि विनय कुमार राय, सन् १९८५, द ट्राइबल कल्चर अन्ड इन्डिया, न्यु दिल्ली : कन्सेप्ट पब्लिसिङ कम्पनी, पृ ४५९-४६१

सैद्धान्तिक रूपले महत्त्वपूर्ण अनि कठिन रहेको मान्न सकिन्छ। समाजशास्त्री, भाषाविज्ञानी, मनोशास्त्री अनि अन्य ज्ञानानुशासनका अध्येताहरूले यसबारे व्यापक अध्ययन गरेका छन्।^{१४५}

जनजाति समाजमा बहुभाषिकता ल्याउने एउटा प्रमुख कारक बजार र व्यापार हो। जति जति आर्थिक आधार विस्तारित हुँदै जान्छ त्यति नै आर्थिक वर्गीकरणको विस्तार हुन्छ। यसले समुदायको बहुभाषिकता अनि भाषाशैलीगत बहुरूपता सृजना गर्दछ। व्यापार बाहेक अन्तर्जातीय वैवाहिक सम्बन्ध तथा धार्मिक आस्थाका कारण पनि उनीहरूको समाजमा द्विभाषिकता वा बहुभाषिकताको स्थिति सिर्जना हुँदछ।^{१४६}

शासन र सत्ताको भाषिक रूपको प्रभावका कारण पनि समाजमा द्विभाषिकता देखा पर्छ। तर लेप्चा समाजमा यो स्थिति देखा पर्दैन। लेप्चा समाजमा 'शासक-सत्ता केन्द्र'-को अवधारणा र उपस्थिति पाइँदैन। लेप्चा एउटा वर्गीय धारणाबाट मुक्त समाज हो। उनीहरूको समाजमा जात-पातको अवधारणा पनि शून्य छ।

सर्वप्रथम भोटिया शासन व्यवस्था अनि उनीहरूसितको वैवाहिक सम्बन्धले लेप्चा समाजमा द्विभाषिकताको स्थिति सिर्जना भयो। विशेष गरेर प्रशासनिक कामकाज र व्यापार-वाणिज्यमा संलग्न लेप्चा परिवारसित भोटियाहरूले वैवाहिक सम्बन्ध स्थापना गरेकाले आर्थिक रूपले सम्पन्न लेप्चाहरूमा द्विभाषिकता वा बहुभाषिकताको स्थिति देखा परेको बुझिन्छ। कृषिमा आधारित सिक्किमको लेप्चा समाज भने धेरै समयसम्म एकभाषी नै रह्यो। यसै कारण पनि यी बहुसङ्ख्यक लेप्चाहरूमा तिब्बती लामावादको प्रचार-प्रसार गर्नका लागि तेस्रो छोग्याल छादोर नामग्यालले लेप्चा लिपि व्यवहार गर्न थालेको मानिन्छ। भनिन्छ, सिक्किम अनि भूटानमा धानको खेती नेपालबाट आयात गरिएको हो।^{१४७} नामग्याल शासन सुरु भएको केही पछिबाट सिक्किममा धेरैजसो काजी, ठेकादार, मण्डल र कारबारीहरूले नेपाली श्रमिकहरूलाई आफ्नो बारी कमाउन सिक्किम भित्र्याउने काम गरे। कृषिप्रधान सिक्किमको गाउँले समाजमा लेप्चा र नेपालीहरूमाझ भाषिक सम्पर्क बढ्दै गयो। अघि लेप्चाइतर जातिहरूले पनि लेप्चा भाषा आर्जन गरेको थाहा लाग्छ।^{१४८} तर पछि नेपाली भाषी बहुसङ्ख्यक भएपछि

^{१४५} जोसुवा ए फिस्मन (सम्पा), सन् १९७२, *रिडिङ्ग्स इन द सोसियोलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज*, (इन्ट्रडक्सन), दहेग : माउटन एन्ड को एन पब्लिसर्स, पृ १२

^{१४६} जन जे गुम्पर्ज, सन् १९७२, 'टाइप्स अन्ड लिङ्ग्विस्टिक कम्प्युनिटिज', जे ए फिस्मन (सम्पा), *रिडिङ्ग्स इन द सोसियोलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज*, दहेग : माउटन एन्ड को एन भी पब्लिसर्स, पृ ४६७

^{१४७} आर एन ठाकुर, सन् १९८८, *द हिमालयन लेप्चाज*, न्यु दिल्ली : आर्काइभ पब्लिसर्स, पृ ३०

^{१४८} भारतको जनगणना, सन् १९३१, युनियन टेबल पार्ट-२, च्याप्टर १०, ल्याङ्ग्वेज, पृ ३५४

लेप्चाहरूले गैरलेप्चासित गरिने सामाजिक सम्पर्कमा नेपाली भाषा व्यवहार गर्न थाले। उनीहरूमा यसरी नेपालीहरूसितको व्यवसायिक सम्बन्धका कारण पनि द्विभाषिकता वा बहुभाषिकता विकसित भएको पाइन्छ। सहर बजारतिर बस्ने धनी सम्भ्रान्त लेप्चाहरूमा भोटिया भाषाको ज्ञान समेत रहेको पाइन्छ भने गाउँमा बस्ने लेप्चाहरूमा लेप्चाबाहेक नेपाली भाषाको ज्ञान रहेको पाइन्छ। सहरमा लेप्चाहरूले आयस्रोतका विभिन्न व्यवसाय, व्यापार र उद्योगलाई समेत अँगालेकाले उनीहरूमा बहुभाषिकताको प्रतिशत बढी रहेको छ। यसरी आर्थिक धरातल सिक्किममा लेप्चाहरूमा बहुभाषिकताको मुख्य कारक रहेको थाहा लाग्छ। यसरी नै शिक्षा र केन्द्रीय माध्यामिक शिक्षा बोर्डको त्रयभाषा सूत्रले पनि बहुभाषिकताको स्थिति सृजना गरेको मान्न सकिन्छ। लेप्चा नानीहरूले लेप्चासँगै नेपाली हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषा पनि अध्ययन गर्छन्। सिक्किमका सबै विद्यालयहरूमा शिक्षाको माध्यम अङ्ग्रेजी रहेको छ।

कुनै पनि व्यक्तिले अर्थ लाभ गर्न व्यवसायमा संलग्न हुन अनि नयाँ भाषिक वा सांस्कृतिक समूहमा आफु स्वीकार्य हुनका लागि अथवा कुनै सामाजिक समूहमा आफ्नो चिह्नारी वा अस्तित्व स्थापित गर्नका लागि नयाँ भाषा सिक्ने गर्दछ।^{१४९} अर्को शब्दमा बहुभाषिकता ल्याउने मूल कारक रोजगारी र समाजभाषिक पहिचान पनि हो। लेप्चाहरूमा पनि आर्थिक पक्ष बहुभाषिकताको स्थिति सृजना गर्ने मूल कारक रहेको देखिन्छ। व्यवसाय, रोजगारी, नोकरी आदिका लागि बजार, औद्योगिक इकाई, सरकारी संस्थान र दफ्तर आदिमा चल्ने भाषा सिक्न बोल्न, पढ्न लेख्न उनीहरूको जीविकोपार्जनसित गाँसिएका विषय हुन्। सिक्किममा अङ्ग्रेजी र नेपाली अनि कतिपय स्थितिमा हिन्दी भाषाको ज्ञान नभए नोकरी पाउन गाह्रो हुन्छ। व्यापार र बजारमा हिन्दी अझ धेरै आवश्यक हुँदै गइरहेछ। राज्यमा बढ्दै गएको पर्यटन उद्योग र बङ्गला भाषी पर्यटकको बढ्दो र बाक्लो उपस्थितिका कारण पनि व्यापार चलाउनका लागि बाङ्ला भाषा सिक्न अनिवार्य भएको छ। नयाँ पुस्ता लेप्चा युवाहरू आजको बजार व्यवस्था र व्यापार-वाणिज्यतर्फ आकृष्ट हुँदै गएको पाइन्छ। यसातिरिक्त सिक्किमका लेप्चा गाउँहरूमा ग्रामीण पर्यटन उद्योगको विकास भएको छ भने 'घर-बास' (होम स्टे) योजना पनि सुरु गरिएको पाइन्छ। आफ्नो आमदानीका लागि आफ्नो घरमा बस्न आउने पर्यटकहरूसित भाषिक सम्प्रेषण गर्न गाउँका लेप्चाहरूमा

^{१४९} डब्लु ई लाम्वार्ट एन्ड एट अल., सन् १९७२, जोसुवा ए फिस्मन (सम्पा), रिडिङ्स इन दि सोसियोलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज, द हेग : माउटन, पृ ४७३

समेत नयाँ भाषा सिक्नु पर्ने स्थिति देखिन्छ। यसैले अर्थलाभ र बजार नै मूल रूपले बहुभाषिकताको कारक देखा पर्छ।

लेप्चाहरूले नयाँ समाजमा आफुलाई समाजभाषिक रूपले स्थापित गर्नका लागि वा समाजभाषिक रूपमा स्वीकार्य हुनका लागि नयाँ भाषा सिक्ने गरेको स्थिति थोरै देखा पर्छ। नेपाली भाषा सिक्किमको सम्पर्क भाषा भएकाले उनीहरूले वर्षौँ अघिदेखि यो भाषा बोल्दै आएका छन्। यद्यपि सहरी क्षेत्रमा बस्ने लेप्चाहरूमा नयाँ भाषा सिक्ने बाध्यता रहेको देखिन्छ भने कतिपय स्थितिमा वर्गीय सचेतताका कारण पनि नयाँ भाषा आर्जन गर्ने गरेको पाइन्छ। कहिलेकाहीं विशेष सामाजिक श्रेणी वा सम्भ्रान्त समूहमा स्वीकार्य हुनका लागि पनि नयाँ भाषा, विशेष गरी अङ्ग्रेजी भाषा व्यवहारतर्फ उनीहरू आकृष्ट हुने गरेको पाइएको छ। यद्यपि सामुदायिक भाषिक चिह्नारी स्थापनाका कारण भित्रिएको बहुभाषिकताको प्रतिशत नगण्य रहेको छ।

साधारणतः कुनै व्यक्तिले दुईवटा भाषा जान्ने स्थितिलाई द्विभाषिकता भनिन्छ। कुनै व्यक्तिले आफ्नो मातृभाषा वा प्रथम भाषामाथि दोस्रो भाषा सचेत रूपमा वा संस्थागत रूपमा स्वतः सिके त्यस स्थितिलाई द्विभाषिकता भनिन्छ। भाषाविज्ञानीहरू द्विभाषिकता वा बहुभाषिकताको परिभाषा दिन धेरै कठिन हुने मान्दछन्। कारण कुनै दुईवटा र त्यसभन्दा धेरै भाषामा वक्ताको भाषिक सामर्थ्य एक समान हुँदैन।^{१५०} आजको समयमा बहुभाषिकता सामाजिक सम्प्रेषणको एउटा सशक्त माध्यम बनेको छ।

“कुनै पनि द्विभाषी वक्ताले दुईवटै भाषामा उत्तिकै प्रवीणताका साथ बोल्न, सुन्नु, पढ्न र लेख्न जानेको हुन्छ भन्ने मतलाई विभिन्न समाजभाषिक अध्ययनले नकारेको पाइन्छ। द्विभाषी वक्तामा शब्द ज्ञान धेरै हुन सक्छ तर दुवै भाषाका व्याकरणिक पक्षबारे थोरै ज्ञान हुन सक्छ। उसले समाजमा चलेका सबै भाषाहरू बुझ्न सक्छ तर समान रूपले ती सबै भाषा नबोल्न पनि सक्छ। उसले ती सबै भाषाहरू पढ्न सक्छ तर कुनै एउटा भाषा मात्र लेख्न सक्ने पनि हुन सक्छ।”^{१५१}

वर्तमान सन्दर्भमा मातृभाषा निर्वहन गाह्रो अनि साँगसँगै सहज कुरो बनेको छ।^{१५२} यसका पछि द्विभाषिक वा बहुभाषिक स्थिति मुख्य देखिन्छ। बहुभाषी वा द्विभाषी भन्नाले ती व्यक्ति बुझिन्छ जसलाई

^{१५०} लियो लवडे, सन् १९८२, द सोसियोलिङ्ग्विस्टिक अन्ड लर्निङ एन्ड युजिड अ नन्-नेटिव ल्याङ्ग्वेज, अक्सफर्ड : पर्ग्यामन प्रेस, पृ ८

^{१५१} नोब्लेजा असन्सियन-लान्डे एन्ड इमी एम पास्कासियो, सन् १९७९, ‘ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स एन्ड कोड स्विचिङ अमड फिलिपिनो वाइलिङ्ग्वल स्पिकर्स’, वर्नर विन्टर (सम्पा), ट्रेन्ड्स इन् लिङ्ग्विस्टिक्स: स्टडिज एन्ड मोनोग्राफ्स ६, दि हेग : माउटन पब्लिसर्स, पृ २१८-२१९

^{१५२} डेविड ब्याडले, सन् २००२, ‘ल्याङ्ग्वेज एटिट्युड: द कि फ्याक्टर इन् ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स’, ब्याडले एन्ड ब्याडले (सम्पा), ल्याङ्ग्वेज एन्डेन्जर्मेन्ट एन्ड ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स, लन्डन : रुटलेज, पृ ११

समाजमा बोलिने भाषाको ज्ञान हुन्छ अनि सन्दर्भ र परिस्थितिअनुसार सहजताका साथ सम्प्रेषणका लागि भाषा परिवर्तन गर्न सक्छन्। सिक्किमका प्रायजसो लेप्चाहरू द्विभाषी छन् भन्ने बुँदा यहाँ उल्लेखनीय छ।

भारतको जनगणना रिपोर्टका आधारमा भन्ने हो भने आजभन्दा ९० वर्ष अघिसम्म लेप्चाहरू एकभाषी थिए। “सन् १९३१ को जनगणना हेर्दा के थाहा लाग्छ भने सिक्किममा लेप्चाहरूको जनसङ्ख्याभन्दा लेप्चाभाषीहरूको जनसङ्ख्या बढी थियो। जनगणना रिपोर्टअनुसार सन् १९३१ मा लेप्चाहरूको जनसङ्ख्या १३०६० रहेको थियो भने लेप्चाभाषीहरूको सङ्ख्या १३२०६ रहेको थियो।”^{१५३} यसबेला धेरैभन्दा धेरै लेप्चाहरू एकभाषी थिए भने अन्य जातिका सदस्यहरूले समेत लेप्चा भाषा बोल्ने गरेको थाहा लाग्छ। समय बित्दै गएपछि लेप्चाहरूको अन्य जात-जाति तथा भाषा-भाषीहरूसित सम्पर्क सुरु भयो, फलस्वरूप उनीहरूमा बहुभाषिक स्थिति सिर्जना भयो। तर लेप्चा समाजमा परम्परागत बहुभाषिकता रहेको पाइँदैन कारण लेप्चा समाज सांस्कृतिक एवम् भौगोलिक रूपले पृथक् रहेको थियो। भौगोलिक एकान्तवास (जियोग्राफिकल आइसोलेसन)-का कारण लेप्चाहरूलाई आदिम जाति (प्रिमिटिव ट्राइब) मानिन्छ। त्यसैले उनीहरूको समाजमा बहुभाषिकताको स्थिति अघि रहेको बुझिँदैन। उनीहरूको समाजमा सांस्कृतिक तथा भाषिक आदानप्रदान नयाँ घटना हो। त्यसैले लेप्चा बहुभाषिकतालाई परम्परागत बहुभाषिकताको दृष्टिले अध्ययन गर्न अनुचित हुन जान्छ।

सिक्किमको लेप्चा भाषिक समुदाय मूल रूपमा द्विभाषिक छ भन्न सकिन्छ। लेप्चा समुदाय मूल रूपले गाउँमा बस्छ। गाउँमा बस्ने बहुसङ्ख्यक लेप्चाहरू लेप्चा र नेपाली भाषा नै धेरै व्यवहार गर्छन्। एकाध गाउँहरूमा भोटिया भाषा जान्ने लेप्चाहरू पनि छन् तर तिनको सङ्ख्या नगण्य रहेको छ। यी द्विभाषी लेप्चाहरूमा भाषिक चयनका धेरै विकल्प उपलब्ध छैनन्। गाउँमा बस्ने केही पढे लेखेका अनि सहरमा बस्नेहरूमा भने यी दुईवटा भाषा बाहेक अङ्ग्रेजी तथा हिन्दी भाषाको ज्ञान रहेको पाइन्छ र उनीहरूमा भाषा चयनका धेरै विकल्प रहेका छन्। तर सँगसँगै उनीहरूको भाषा व्यवहारमा कोड मिश्रण बढी हुने गरेको पनि पाइएको छ। कुनै पनि विजातीय (हेटेरोजिनस्) भाषिक समुदायमा भाषिका वा भाषिक भेद रहन्छ^{१५४} भन्ने स्थापित मान्यता रहेको पाइन्छ। लेप्चा भाषिक समुदायलाई निजातीय समूह मान्न सकिन्छ त्यसैले उनीहरूमा निजातीयता बहुभाषिकता कारक देखिँदैन।

^{१५३}भारतको जनगणना रिपोर्ट, सन् १९३१ पार्ट IV भाषा खण्ड

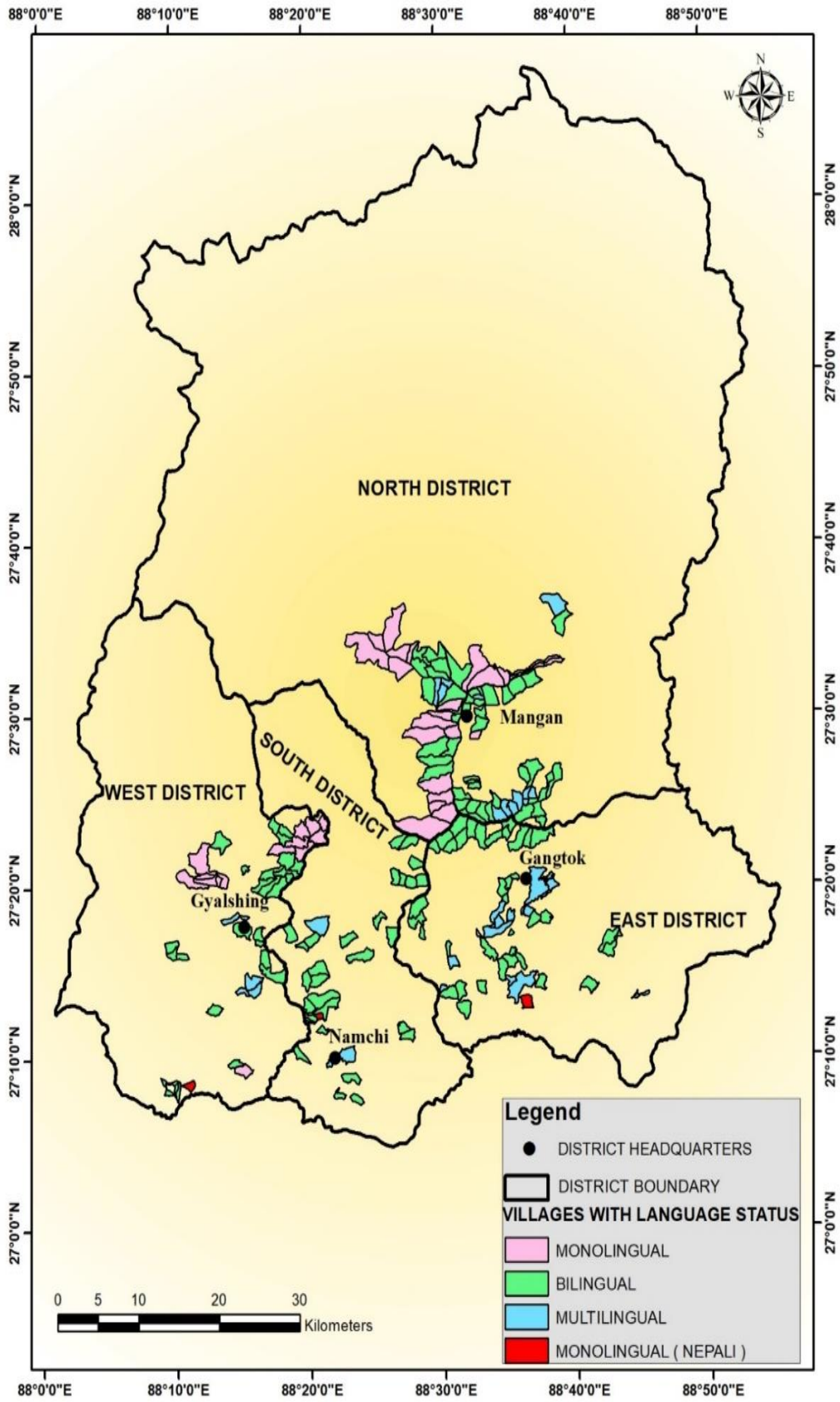
^{१५४}रविन्स वल्लिड, म्यान्स मेनी भोइसेस्: ल्याङ्ग्वेज इन इटर्न्स कल्चरल कन्टेक्ट, पूर्ववत्, पृ १६३

लेप्चाहरू भाषिक अल्पसङ्ख्यक जनजाति हुन्। भाषा प्रयोगका दृष्टिले अल्पसङ्ख्यक भाषिक समुदायमा द्विभाषिक वा बहुभाषिक स्थिति धेरै पाइन्छ। मान्यता प्राप्त तथा सामाजिक सम्पर्कमा रहेका भाषाका वक्ताहरूमा यस्तो स्थिति कमै रहेको पाइन्छ। कारण उनीहरूको भाषा बहुसङ्ख्यले बोल्ने भाषा भएकाले अरू भाषालाई स्वीकार्नु र सिक्नु पर्ने बाध्यता उनीहरूमा रहँदैन। अध्ययनहरूद्वारा थाहा लागेअनुसार मान्यता प्राप्त भाषाका वक्ताहरूले जनजाति वा अल्पसङ्ख्यकहरूको भाषा अधिग्रहण गर्दैनन्।^{१५५} सिक्किमका सन्दर्भमा सामाजिक सम्पर्क माध्यम रहेको नेपाली भाषालाई लगभग ९५ प्रतिशतभन्दा धेरै लेप्चाहरूले ग्रहण गरेका छन् भने अन्य भाषा-भाषीहरूले लेप्चा भाषा व्यवहार गरेको कमै पाइन्छ। जनजातिहरूमा कतिपय स्थितिमा आफ्नो मातृभाषासँगै निकटमा रहेको अर्को जनजातिको भाषा पनि प्रयोग गर्ने चलन रहेको पाइन्छ। अभिजात वर्गीय लेप्चाहरूले सामाजिक, राजनैतिक, ऐतिहासिक घटनाका कारण मातृभाषा बाहेक भोटिया भाषा अधिग्रहण गरेका थिए भने एकाध ठाउँहरूमा त्यो स्थिति आज पनि छँदैछ। सन् १९९१ को भाषिक सर्वेक्षणअनुसार भारतका अल्पसङ्ख्यकहरूमाझ देखापरेको द्विभाषिक र त्रयभाषिक वक्ताहरूमध्ये ५८.५७ प्रतिशत लेप्चाहरू द्विभाषिक छन् भने १९.६९ प्रतिशत त्रयभाषिक छन्।^{१५६} यसरी नै सन् २००१ को भाषिक सर्वेक्षणअनुसार ७४.५१ प्रतिशत लेप्चाहरू बहुभाषी छन्।

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि गरिएको क्षेत्रगत सर्वेक्षणअनुसार आज पनि सिक्किमका कतिपय सुदूर क्षेत्रमा एकभाषी लेप्चा समाज पाइन्छ। धेरै ठाउँहरूमा भने भाषा अपसरण भएको पनि पाइन्छ। लेप्चाहरू माझ भाषिक परिवर्तन लेप्चादेखि नेपालीमा हुने गरेको पाइन्छ। मानचित्र २ मा सिक्किमको लेप्चा समाजमा विद्यमान एकभाषिकता, द्विभाषिकता अनि बहुभाषिकतालाई देखाउने प्रयास गरिएको छ। सिक्किमका केही लेप्चा गाउँहरूमा केवल नेपाली भाषा व्यवहारमा रहेको पाइएको छ। ती ठाउँका बहुसङ्ख्यक लेप्चाहरूमा नेपाली भाषाको मात्र ज्ञान रहेको पाइएको छ। मानचित्र ४.२ मा ती क्षेत्रहरूलाई पनि देखाउने प्रयास गरिएको छ।

^{१५५}एच आर दुवा, इकोलजी अन्व मल्टिलिङ्गुअलिज्म, पूर्ववत्, पृ ३०

^{१५६}बी मल्लिकार्जुन, सन् २००४, 'इन्डियन मल्टिलिङ्गुअलिज्म, ल्याङ्ग्वेज पलिसी एन्ड द डिजिटल डिभाइड', एम एस थिरूमलाई (सम्पा), ल्याङ्ग्वेजेसुइन इन्डिया ४भोल्युम ,, <http://www.languageinindia.com> 18.09.2020

मानचित्र ४.२ एकभाषिकता, द्विभाषिकता, बहुभाषिकता अनि भाषा अपसरण

मानचित्र ४.२ मा देखाइएअनुसार उत्तर जिल्लाका केही ठाउँहरूमा अझ पनि एकभाषी वक्ताहरू रहेका छन्। एकभाषी समाज नपाइए तापनि केही प्रतिशत वृद्धहरूमा एकभाषिकताको स्थिति देखा पर्छ। विशेष गरेर यातायातको आधुनिक सुविधाबाट वञ्चित रहेका वा यस्ता सुविधासित भर्खर जोडिएका लाभेन, ब्रिडकताम, साग्योड, लिडज्या, सिपोर, सालिमपकेल, नेगो, मोरोचु, रामोम, राभोड, ब्रिडबोड, नाम्पताम, बे-थोलोड, लुम आदि गाउँहरूमा यस्तो स्थिति देखा पर्छ। उत्तर सिक्किमका धेरै ठाउँहरूमा बहुभाषिक स्थिति पाइन्छ। लेप्चा आरक्षित क्षेत्र जङ्गुमा समेत बहुल भाषिक संस्कृति विद्यमान रहेको पाइन्छ। यस्ता बहुभाषिक स्थान हुन् सडकलड, मन्त्याड, ग्याथाड, लिडदुड, तिडभोड, पासिडदाड आदि। यसरी नै उत्तर सिक्किमका मानुल, पेन्तोक, राम्थाड, तनेक, फुदोड, फेन्सोड, पानाड, पाने, तुमलोड, चुडथाड, मङ्गनमा पनि बहुभाषिक स्थिति पाइन्छ। यी माथि उल्लेख गरिएका ठाउँहरूबाहेक मानचित्र ४.२ मा देखाइएका उत्तर जिल्लाका अन्य लेप्चा बसोबास क्षेत्र वा समाज द्विभाषी रहेको पाइन्छ। एकभाषिकताका पछि भौगोलिक पछौटेपन अनि बहुभाषिकता वा भाषा अपसरणको स्थिति रहनाका पछि जनसङ्ख्या अन्तर्मिश्रण, गाउँ सहरको संरचनात्मक परिवेश तथा शिक्षा मूल कारण रहेको पाइएको छ। उत्तर सिक्किमका लेप्चाहरूमा भाषा परिवर्तन वा भाषा अपसरणको स्थिति अत्यन्तै न्यून रहेको कुरो उल्लेखनीय छ।

पूर्व सिक्किमका विभिन्न ठाउँहरूमा लेप्चा भाषाको स्थितिलाई पनि मानचित्र ४.२ मा समावेश गरिएको छ। पूर्व सिक्किमका लोवर लिडताम, स्यारी, बासीलाखा, दिक्लिड-पाचेखानी, पाकिम बजार, नाम्चेबुड, गान्तोक नगर निगम क्षेत्र, साङखोला, कार्थोक, सिडताम नगर पञ्चायत क्षेत्र, नान्डोक, पातुक आदि ठाउँहरूमा व्यापक रूपमा भाषा अपसरणको स्थिति रहेको पाइएको छ। यी मध्ये केही क्षेत्रहरूमा लेप्चा भाषाका वक्ताहरू रहेको पाइए तापनि भाषा व्यवहार अत्यन्त थोरै हुने गरेको पाइन्छ। गान्तोक नगर निगम क्षेत्रबाहेक अरू ठाउँका बहुसङ्ख्यक लेप्चाहरूमा नेपाली भाषा नै प्रथम भाषा रहेको पाइएको छ। विशेष गरेर धर्म परिवर्तन, जनसङ्ख्या अन्तर्मिश्रण, लेप्चाहरूको अल्पसङ्ख्यक स्थिति आदि कारणले गर्दा भाषा अपसरण र परसंस्कृतिग्रहणको स्थिति सिर्जना भएको कुरा यस अध्ययनले पुष्टि गरेको छ।

पूर्व सिक्किमका रूम्तेक, स्यारी, गान्तोक नगर निगम क्षेत्रमा बहुभाषिक स्थिति देखा पर्छ भने मानचित्र ४.२ मा देखाइएका अन्य सबै ठाउँहरूमा द्विभाषिकताको स्थिति देखा पर्छ। उनीहरू सांस्कृतिक भेला अनि पारिवारिक सन्दर्भमा लेप्चा भाषा अनि अन्य सबै सामाजिक सन्दर्भमा नेपाली भाषाको प्रयोग

गर्छन। पारिवारिक सन्दर्भमा समेत नेपाली भाषाको प्रयोग पाइन्छ। हिन्दी भाषाको अल्पज्ञान प्राय सबैमा पाइए तापनि सामाजिक सम्पर्कमा हिन्दीको चलन पाइँदैन।

उत्तर सिक्किम पछि लेप्चाहरूको घना उपस्थिति पश्चिम सिक्किममा रहेको छ। मानचित्र ४.२ मा देखाइएअनुसार पश्चिम सिक्किमका माडदेर माडनाम क्षेत्रमा धेरैजना लेप्चाहरू एकभाषी रहेका छन्। यसरी नै थिडले, कर्जी, थिडला, कोडरी आदि क्षेत्रमा पनि धेरै लेप्चाहरू, विशेष गरेर वृद्धवृद्धा एकभाषी छन्। मानचित्रमा देखाइएको द्विभाषिक क्षेत्रहरू हुन् मिडल लाब्दाड, दरम्दिन, फामबोड, टासिडिड, नार्दाम, कर्जी, चोडराड, लासो, माडथाड, गाडगेप, कोडरी, गेरेथाड, सापोड, बुडतेन, खेचीपेरी, छोजो, कार्तोक, अम्चु, चिडथाड, मेयोड, गुम्पा लेप्चा गाउँ आदि। यसरी नै गेजिडनगर पञ्चायत क्षेत्र, याक्सुम, श्रीबदाम, कलुक, रिन्चेपुड, च्याखुड, पेलिड क्षेत्रमा बहुभाषिकताको स्थिति रहेको पाइन्छ। यी क्षेत्रहरू सहरीया संस्कार अनि पर्यटनका लागि चिनिन्छन्। यी क्षेत्रका केही लेप्चा युवा अनि विद्यार्थीहरूमा भाषान्तरणको स्थिति पनि देखा पर्छ।

दक्षिण सिक्किममा लेप्चा भाषाको चलन अन्य तीनवटा जिल्लाभन्दा थोरै रहेको छ। यस जिल्लामा लेप्चा एकभाषी वक्ता पाइँदैन। यस जिल्लाका लेप्चा बहुल क्षेत्रमा समेत नेपाली भाषाको वर्चस्व रहेको पाइन्छ। मानचित्र ४.२ मा देखाइएअनुसार गाम्योड, लिङ्गी, बदमताम, लिडमो, कोल्थाड, रेयोड, बाकिम, साडमो, तिन्किताम, बुल, लुडचोक, ओम्चुक, सान्सेबुड आदि लेप्चा गाउँहरूमा द्विभाषिक स्थिति देखा पर्छ भने नाम्ची नगर निगम क्षेत्र, जोरथाड, टेक अनि सदाममा बहुभाषिक स्थिति देखा पर्छ। मानचित्रमा देखाइएका वक, फुड अनि नाम्फोकमा भाषा अपसरणको स्थिति रहेको छ। यी क्षेत्रका बहुसङ्ख्यक लेप्चाहरूले नेपाली भाषालाई नै प्रथम भाषाका रूपमा ग्रहण गरेका छन्।

४.१२.१ बहुभाषिकता अनि भाषा चयन

“कुनै द्विभाषी वक्ताले भाषिक अन्तरक्रियाका रूपमा आफुले जानेको दुईवटै भाषा उत्तिकै प्रयोग हुने स्थितिमा कुन चाहिँ भाषा चयन गर्दछ भन्ने समस्यालाई योजनाबद्ध ढङ्गमा सम्बोधन गरिएको पाइँदैन।”^{१५७} “बहुभाषिक स्थितिमा भाषिक चयन गर्दा वक्ताले समाज वा समाजको मनोविज्ञानलाई सोच

^{१५७}साइमन आर हरमेन, सन् १९७२, ‘एक्सप्लोरेसन्स इन द सोसियल साइकोलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज चोइस्’, जोस्वा ए फिसमन (सम्पा), रिडिङ्ग्स इन द सोसियोलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज, द हेग : माउटन, पृ ४९२

विचार गर्ने गर्दछ।^{१५८} आफुसितको अन्तरक्रिया गर्न व्यक्ति अथवा समाजले कुनचाहिँ भाषा वा भाषिक भेदलाई प्राथमिकता दिन्छ भन्ने कुराप्रति वक्ता सचेत रहन्छ। जुन भाषा वा भाषिक भेदलाई प्रतिष्ठा कोडका रूपमा समाज वा भाषिक समुदायले ग्रहण गरेको हुन्छ, वक्ताले बहुभाषिक सन्दर्भमा धेरैजसो त्यही प्रतिष्ठा कोडको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। लेप्चाहरूको भाषा चयनबारे गरिएको सर्वेक्षणमा कुनै विशेष भेदलाई प्रतिष्ठा कोडका रूपमा लिइएको पाइएन। भाषा प्रयोगका दृष्टिले लेप्चा समाजमा वर्ग भेद पाइँदैन। उनीहरूले मुन् बुडथिडले कुनै विशेष अनुष्ठानमा प्रयोग गर्ने भाषिक रूप वा भेदलाई नै प्रतिष्ठा कोड मान्ने गरेको पाइएको छ। लेप्चा, अङ्ग्रेजी, नेपाली, हिन्दी आदि भाषा जान्ने बहुभाषी लेप्चाले यी सबै भाषा प्रयोग हुने बहुभाषिक सन्दर्भमा धेरैजसो अङ्ग्रेजी भाषा चयन गरेको पाइन्छ। पढे-लेखेका थोरै व्यक्तिहरूको सम्पर्क भाषा भएकाले पनि यसलाई प्रतिष्ठा कोडका रूपमा हेरिने गरेको पाइएको छ। “भाषिक चयन व्यक्तिगत रूपमा वा भाषिक कौतुहल, सन्दर्भ र पृष्ठभूमि अनि तात्क्षणिक स्थिति र आवश्यकताद्वारा निर्देशित हुन्छ।^{१५९} “कहिलेकाहीँ वक्ताका आवश्यकता र इच्छा अनि कहिलेकाहीँ समूहको मानक र मनोविज्ञानद्वारा पनि भाषिक चयन प्रभावित बन्छ।^{१६०} धेरैजसो स्थितिमा व्यक्तिगत र सामाजिक पृष्ठभूमि र तात्कालिक स्थिति र परिवेश जस्ता कुराहरूले पनि बहुभाषिक सन्दर्भमा भाषा चयनलाई प्रभावित गर्दछ। भाषा चयनलाई प्रभावित तुल्याउने अरू घटकहरू पनि हुन्छन्। “सम्प्रेषणका सन्दर्भमा वक्ताको मनस्थिति अनि सामाजिक स्तर, कोसित भाषिक अन्तरक्रिया हुँदछ भन्ने विषय, भाषिक परिवेश र स्थिति आदिले भाषा अथवा भाषाको कुनै भेदको चयनलाई प्रभावित तुल्याउँदछ।^{१६१} बहुभाषिक सन्दर्भमा वक्ताले आफ्नो भाषिक कौशलको विपरीत सामाजिक पृष्ठभूमिलाई महत्त्व दिनपरे कोड मिश्रण र कोड परिवर्तनको स्थिति सिर्जना हुने गर्दछ।^{१६२} भाषा चयनसँगै भाषा अवलम्बनको स्थिति पनि सिर्जना हुँदछ। “भाषा चयन, अवलम्बन अनि भाषान्तरण धेरै हदसम्म चिह्नारीको प्रश्नसँग जोडिएको हुन्छ। कुनै पनि बहुभाषिक परिवेशमा समुदायको चिह्नारी सङ्केतका रूपमा उनीहरूको सांस्कृतिक मूल्य

^{१५८}साइमन आर हरमेन, ‘एक्सप्लोरेसन्स् इन द सोसियल साइकोलजी अन् ल्याङ्ग्वेज चोइस्’, जोस्वा ए फिस्मन (सम्पा), रिडिङ्ग्स् इन द सोसियोलजी अन् ल्याङ्ग्वेज, पूर्ववत्, पृ ४९२

^{१५९}साइमन आर हरमेन, पूर्ववत्, पृ ४९३

^{१६०}साइमन आर हरमेन, पूर्ववत्, पृ ४९३

^{१६१}रविन्स वर्लिड, मेन्स मेनी भोइसेस् ल्याङ्ग्वेज इन् इट्स् कल्चरल कन्टेक्ट, पूर्ववत्, पृ ८२

^{१६२}साइमन आर हरमेन, ‘एक्सप्लोरेसन्स् इन द सोसियल साइकोलजी अन् ल्याङ्ग्वेज चोइस्’, जोस्वा ए फिस्मन (सम्पा), रिडिङ्ग्स् इन द सोसियोलजी अन् ल्याङ्ग्वेज, पूर्ववत्, पृ ४९८

र उत्तरजीविताका लागि भाषाको ठुलो महत्त्व रहने कुरा मानिएको छ।^{१६३} सिक्किमका लेप्चाहरूले भाषाको यही महत्त्वलाई सर्वोपरी मान्ने गरेको पाइन्छ। “तपाईं किन आफ्ना छोराछोरीले लेप्चा भाषा सिकेको चाहनुहुन्छ ? भनि सोधिएको प्रश्नको उत्तरमा ३९१ जनामध्ये ३०६ (७८.२६%) जनाले ‘आफ्नो पहिचान र संस्कृतिको संरक्षणका लागि’ भन्ने प्रतिउत्तर दिएका छन्। उनीहरूले आफ्नो भाषालाई जातीय परिचय प्रतीकका रूपमा हेर्ने गरेको पाइएको छ। यद्यपि आजको व्यवस्था र बहुभाषिकताका कारण भाषा चयनको स्थितिमा हेरफेर आएको पाइन्छ। बहुभाषिकता, व्यवसायिक लाभ अनि उत्तरजीविताका कारण लेप्चा समाजमा भाषा अपसरण भएको पाइन्छ।

सन् १९६१ देखि २०११ सम्मको जनगणना रिपोर्टबाट प्राप्त तथ्याङ्कअनुसार राज्यका बहुसङ्ख्यक लेप्चाहरूमा दुई वा दुईवटा भन्दा धेरै भाषाको ज्ञान रहेको विवरण पाइन्छ। ‘बहुसङ्ख्यक लेप्चाहरूले नेपाली भाषालाई द्वितीय भाषाका रूपमा अवलम्बन गरेका छन्।’ उत्तर सिक्किमका भोटिया बहुल क्षेत्रमा बसोबास गर्ने लेप्चाहरू एकाधिक सन्दर्भमा भोटिया भाषाको प्रयोग पनि गर्ने गर्छन्।^{१६४}

पूर्व र दक्षिण सिक्किममा बसोबास गर्ने बहुसङ्ख्यक लेप्चाभाषीहरू लेप्चाबाहेक नेपाली र हिन्दीमा समेत भाषिक सम्प्रेषण गर्नसक्ने क्षमता राख्दछन् भने बौद्ध मठहरूमा अध्ययनरत लेप्चाभाषी विद्यार्थीहरूमा तिब्बती भाषाको ज्ञान पनि रहेको पाइएको छ।^{१६५} सहरमा बसोबास गर्ने शिक्षित अनि सरकारी कामकाज गर्ने, कार्यालय तथा शिक्षण संस्थानहरूमा कार्यरत लेप्चाहरूमा नेपाली, अङ्ग्रेजी तथा हिन्दी भाषामा सम्प्रेषण गर्नसक्ने क्षमता रहेको पाइएको छ भने यी मध्ये लगभग २५ प्रतिशतमा लेप्चा भाषाको ज्ञान शून्यप्रायः रहेको जानकारी पनि यस शोधका लागि गरिएको क्षेत्र कार्यद्वारा प्राप्त भएको छ।

लेप्चा समुदायमा निहित सामाजिक बहुभाषिकता अनि एकाधिक भाषिक सम्प्रेषण कौशलका कारण लेप्चा जातिले परिस्थितिअनुसार भाषिक चयन गर्ने स्थिति स्पष्ट परिलक्षित छ। अन्य भाषी रहेका गाउँले परिवेशमा नेपाली भाषा नै सम्पर्क भाषाका रूपमा स्थापित रहेकाले सबै लेप्चाहरू सामाजिक सम्पर्कमा नेपाली भाषाको चयन गर्दछन्। यद्यपि उत्तर सिक्किमको जङ्गु र पश्चिम सिक्किमको

^{१६३} इमानी एन सविल्ला, सन् २००५, द डायनमिक अन्ड ल्याङ्ग्वेज मेनेटेनेन्स एमड्ग स्पिकर्स अन्ड चन्डाली इन् मवोजी डिस्ट्रिक्ट अन्ड ताजनिया, इन जर्नल अन्ड एसियन एन्ड अफ्रिकन स्टडिस, नम्बर ७०, पृ २५

^{१६४} मार्च २०१७ मा उत्तर सिक्किमको फोदोङ, फेडसोड तथा काबी क्षेत्रमा गरिएका सर्वेक्षणद्वारा प्राप्त जानकारी

^{१६५} दिसम्बर-जनवरी २०१५ मा पूर्व सिक्किमको देवराती अनि रूम्तेक तथा पश्चिम सिक्किमको पेमायेङची मठका तिब्बती लामावादका शिक्षार्थीहरूसित लिएको अन्तर्वार्ता

माडदेरलाई भने अपवादका रूपमा लिन सकिन्छ। सन् १९७५ मा भारतमा विलय हुनअघि नै उत्तर सिक्किमको जङ्गु क्षेत्रलाई आधिकारिक रूपमा 'लेप्चा संरक्षित क्षेत्र'को मान्यता प्रदान गरिएकाले यस क्षेत्रमा अन्य समुदायको बसोबास निषेध गरिएको छ। अन्य भाषिक समुदायको बसोबास नभएकाले वा थोरै भएकाले यस क्षेत्रमा सबै प्रकारका सामाजिक सम्पर्क लेप्चा भाषामा नै गरिन्छ। यस क्षेत्रका विद्यालयमा पठन-पाठनको माध्यम भने अङ्ग्रेजी नै रहेको छ। तथापि कक्षाबाहेक अन्य परिवेशमा यस क्षेत्रका विद्यार्थीहरू आपस्तमा लेप्चा भाषामा नै बातचित गर्छन्। दैनन्दिन व्यवहारमा उत्तर सिक्किमको जङ्गु र पश्चिम सिक्किम माडदेरमा अन्य भाषाको चयन शून्यप्रायः छ।^{१६६}

उत्तर सिक्किमको फोदोङ, फेन्सोङ तथा काबी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने केही लेप्चाहरूले भोटिया समुदायहरूसितको सम्पर्कमा भोटिया भाषाको चयन गरेको पाइएको छ। काबी समस्तिअन्तर्गत पर्ने सोयम, बाक्छा आदि क्षेत्रमा लेप्चा तथा भोटियाहरू उही सङ्ख्यामा सराबरी बसेका भए पनि धेरै लेप्चाहरूमा भोटिया भाषा सम्प्रेषण क्षमता रहेको पाइयो तर भोटियाहरूमा लेप्चा भाषाको ज्ञान शून्यप्रायः रहेको पाइयो। फलस्वरूप सबै किसिमका सामाजिक परिस्थितिमा लेप्चाहरूले कि ता लेप्चा कि ता भोटिया भाषा चयन गर्नु पर्ने सामाजिक स्थिति रहेको पाइएको छ।

सिक्किमको पूर्व, पश्चिम अनि दक्षिण जिल्लामा भने धेरजसो लेप्चाहरूले नेपाली भाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा ग्रहण गरेका छन्। पूर्व सिक्किमको पाकिम अनि दक्षिण सिक्किमको वक क्षेत्रका बहुसङ्ख्यक लेप्चाहरूको प्रथम भाषा नेपाली रहेको पाइएको छ अनि उनीहरू सामाजिक तथा पारिवारिक सबै स्थितिमा नेपाली भाषाको प्रयोग गर्दछन्। यी क्षेत्रका बहुभाषी लेप्चाहरू कार्यालय तथा बजारमा स्थितिअनुसार नेपाली, अङ्ग्रेजी तथा हिन्दी भाषाको प्रयोग गर्दछन्।^{१६७} पश्चिम सिक्किमका सबै ठाउँमा बस्ने लेप्चाहरूमा लेप्चा भाषाको ज्ञान रहेको पाइएको छ। यस जिल्लाका गाउँमा बस्ने लेप्चा समुदायले लेप्चा बहुल क्षेत्रमा लेप्चा भाषा अनि नेपाली बहुल क्षेत्रमा नेपाली भाषा चयन गरेको पाइएको छ। यद्यपि यस जिल्लाका जिल्ला मुख्यालय तथा सहरहरूमा लेप्चा भाषिक समुदायका सदस्यहरूले

^{१६६}सेप्टेम्बर २०१६ मा जङ्गु क्षेत्रका गोर, साङ्दुङ, हियाथाङ, लिङदोङ, बरफक, बे, तिङबोङ तथा लिङज्या अनि पश्चिम सिक्किमको माडनाम माडदेर आदि क्षेत्रमा गरिएको सर्वेक्षणद्वारा प्राप्त जानकारी

^{१६७}फरवरी-मार्च २०१७ मा पूर्व सिक्किमको पाकिम अनि दक्षिण सिक्किमको नाम्ची तथा वक क्षेत्रको सर्वेक्षणद्वारा प्राप्त जानकारी

धेरैजसो नेपाली भाषाको चयन गरेको पाइएको छ^{१६८} पारिवारिक स्थितिमा भने यस जिल्लाका लेप्चाहरूले लेप्चा भाषा नै प्रयोग गर्छन्।

सिक्किमका चारैवटा जिल्लामा रहेका सहर बजारहरूमा व्यापार चलाउने बहुसङ्ख्यक व्यापारी समुदाय हिन्दीभाषी छन्। मारवाडी, गुजराती, बिहारी, बङ्गाली तथा भारतका समतलबाट आएर सिक्किमका सहर-बजारमा व्यापार चलाउने विभिन्न भाषिक समुदायले हिन्दी भाषा प्रयोग गर्ने हुनाले यो भाषा स्थानीय मानिसहरूसितको सम्पर्कमा एउटा प्रभावकारी साधन भएको बुझिन्छ। सिक्किमका धेरैजसो सहर-बजारमा बस्ने यी व्यापारीहरूले कुशलताका साथ नेपाली भाषा पनि प्रयोग गर्छन्। त्यसैले सिक्किमका लेप्चाभाषीहरूले यी व्यापारीहरूसित नेपाली अनि हिन्दी भाषामा भाषिक सम्पर्क गर्ने गर्दछन्। तथापि उत्तर सिक्किमको जङ्गु सीमा क्षेत्रमा रहेको दिक्चु अनि मङ्गन बजारका व्यापारीहरूले भने लेप्चाहरूसित लेप्चा भाषामा नै सम्पर्क गर्ने गरेको रोचक तथ्य पनि फेला परेको छ।^{१६९}

सहर-बजारमा बस्ने सम्भ्रान्त अनि शिक्षित लेप्चाहरू एकाधिक व्यवसायमा क्रियाशील देखिन्छन्। गाउँमा बस्ने बहुसङ्ख्यक लेप्चाहरू खेतीपाती सासाना ठेकाबिगा गर्ने भएकाले व्यवसायिक विविधता उनीहरूमा पाइँदैन, फलस्वरूप उनीहरूमा बहुभाषिकताको स्थिति उति टड्कारो छैन अनि भाषिक चयन पनि थोरै पाइन्छ। गाउँका लेप्चाहरूमा अस्थायी बहुभाषिकता पाइन्छ। यसको विपरीत सहर-बजारमा बस्ने लेप्चाहरू अनेक किसिमका व्यवसायमा संलग्न रहेकाले उनीहरूले भिन्न भिन्न परिस्थितिमा भिन्न भिन्न भाषाको व्यवहार गर्नु पर्ने देखिन्छ। कार्य निर्वहनका लागि आवश्यक भाषिक सम्पर्क गर्दा पनि उनीहरू बहुभाषी हुन्छन् साथै भाषिक चयन पनि धेरै हुने गर्दछ। सिक्किममा प्रायःजसो सरकारी कार्यालय, महाविद्यालय, विश्वविद्यालय, औद्योगिक शाखाहरू, प्रेस अनि मिडिया आदि संस्थानहरू सहर-बजारमा नै अवस्थित छन्। यस्ता विभिन्न संस्थानमा कार्यरत अनि अध्ययनरत लेप्चा भाषिक समुदायका सदस्यहरूले आफ्नो दैनन्दिन चर्याअनुरूप विभिन्न भाषाको प्रयोग गर्ने गर्दछन्। उनीहरू मूल रूपमा अङ्ग्रेजी, हिन्दी र नेपाली भाषा प्रयोग गर्छन्। “परिवारमा बेलाबखत लेप्चा भाषाको प्रयोग गरे तापनि धेरैजसो स्थितिमा उनीहरूले लेप्चा भाषाको प्रयोग गर्दैनन्”^{१७०}

^{१६८}अगस्त २०१७ मा पश्चिम सिक्किमको गोजिङ, पेलिङ अनि रिन्छेन्पोङ क्षेत्रमा गरिएको क्षेत्र सर्वेक्षणद्वारा प्राप्त जानकारी

^{१६९}सितम्बर २०१६ मा पूर्व सिक्किमको दिक्चु अनि उत्तर जिल्लाको मङ्गन बजारमा गरिएको सर्वेक्षणद्वारा प्राप्त जानकारी

^{१७०}ज्ञान छिरिङ लेप्चा सिल्लिङ ३७ वर्ष पुरुष, पाँच माइल तादोङ गान्तोकसित १६ मार्च २०१७ मा लिइएको अन्तर्वार्ता

गाउँबाट सहरमा गई बस्ने लेप्चाहरूमा प्रारम्भिक बहुभाषिकताको स्थिति पाइन्छ अनि उनीहरू पूर्ण बहुभाषिकताको स्थितितर्फ द्रुत उन्मुख देखिन्छन्। अधिदेखि सहरमा बस्नेहरूमा स्थायी (स्टेबल) बहुभाषिकताको स्थिति पाइन्छ। मातृभाषा लेप्चा वा पहिलो भाषाबाहेक अन्य भाषामा बोलचालका साथै लेखपढ पनि गर्न सक्ने लेप्चा जातिको यस वर्गमा सक्रिय (एक्टिव) बहुभाषिकताको स्थिति देखा पर्छ। सहर-बजारमा बस्ने बहुसङ्ख्यक लेप्चाहरूमा दोस्रो भाषाको ज्ञान पहिलो भाषा सरह भएकाले उनीहरूमाझ समकक्ष (को-अर्डिनेट) बहुभाषिक स्थिति स्पष्ट देखा पर्छ।^{१७१} यी क्षेत्रका विद्यार्थीहरूमा पनि भाषिक चयनको यस्तै स्थिति देखा पर्छ। सहर-बजारका स्कुल र महाविद्यालय आदिमा पढ्ने लेप्चा विद्यार्थीहरू लेप्चा भाषाको कक्षामा लेप्चा अनि अन्य स्थितिमा अङ्ग्रेजी तथा नेपाली भाषाको प्रयोग गर्छन्। सहर-बजार जाँदा कहिलेकाहीं हिन्दी भाषाको प्रयोग पनि उनीहरू गर्छन्। स्कुल, कलेजमा बहुसङ्ख्यक अन्यभाषी साथी-सङ्गीहरूसित गरिने भाषिक सम्प्रेषणको चापका कारण अनि सहरको नृजातीय सामाजिक चरित्रका कारणले पनि उनीहरूमा स्थायी, सक्रिय अनि समकक्षी बहुभाषिकता पाइन्छ। गाउँका स्कुलहरूमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले भने धेरजसो मातृभाषा लेप्चा र नेपाली भाषा नै व्यवहार गर्ने गरेको पाइएको छ। लेप्चा भाषिक समुदायका वृद्ध-वृद्धाहरूमा भाषिक चयन न्यून छ। गाउँका बुढापाकाहरूको भाषिक सम्पर्क परिवारका सदस्य अनि आफ्नै समुदायका समवयशीहरूमाझ नै सीमित रहेका हुनाले उनीहरूमा लेप्चा भाषा मात्र सम्पर्कको माध्यम रहेको पाइएको छ। उनीहरूले कहिलेकाहीं नेपाली भाषीहरूसितको भाषिक सम्पर्कमा नेपाली भाषा प्रयोग गर्ने गर्दछन्। तर यस्ता सम्पर्कमा समेत उनीहरू बेला-बखत लेप्चा शब्दहरू नै प्रयोग गर्छन्। सहरका लेप्चा बुढापाकाहरूमा अन्य भाषाको पनि ज्ञान रहेको पाइन्छ। तथापि उनीहरू धेरजसो स्थितिमा लेप्चा भाषाको प्रयोग गर्न नै रुचाउँछन्। उमेर हुँदै गएपछि आफ्नो संस्कार-संस्कृतितर्फ बढी उन्मुख हुने प्रकृतिजन्य मानवीय स्वभावका कारण उनीहरू आफ्नो मातृभाषाको प्रयोग तर्फ धेरै उन्मुख रहेको देख्न पाइन्छ।^{१७२}

४.१३ सन्दर्भ अनि परिस्थितिगत भाषिकव्यवहार

हामी कोसित कुन सन्दर्भ र कस्तो परिस्थितिमा के विषयबारे गफ गरिरहेका हुन्छौं भन्ने कुराले पनि भाषा व्यवहारमा प्रभाव पार्दछ र प्रयोग भिन्नता ल्याउँदछ।^{१७३} अध्येताहरूले आफ्नै परिवारका सदस्यहरूसित

^{१७१} मार्च २०१७ मा गान्तोक र नाम्ची सहर अनि जुलाई २०१७ मा गेजिङ जिल्ला मुख्यालयहरूमा गरिएको क्षेत्र सर्वेक्षणद्वारा प्राप्त जानकारी

^{१७२} जी टी तार्गेन ग्याछो, ६२ वर्ष पुरुष, मेट्रो पोइन्ट पाँच माइल तादोङ गान्तोकसित १६ फरवरी २०१७ मा लिइएको अन्तर्वार्ता

^{१७३} लियो लभडे, द सोसियोलिङ्ग्विस्टिक अन्ड लर्निङ एन्ड युजिड अ नन्-नेटिव ल्याङ्गवेज, पूर्ववत्, पृ १

समेत पारिवारिक सन्दर्भ अनि सामाजिक सन्दर्भमा व्यवहार गरिने भाषामा भिन्नता पाइने कुराको पुष्टि गरेका छन्। यसले व्यक्ति वा समुदायको बोलीलाई विभिन्न परिस्थिति अनि सन्दर्भ आदिले पनि प्रभाव पार्ने गरेको बुझिन्छ। सन् १९८० को दशकमा मिल्डोई दाजुभाइले केवल सामाजिक घटक जस्तै वर्ग, उमेर, लिङ्ग, प्रतिष्ठाका आधारमा भाषिक विविधताको अध्ययन विधिको विरोध गरे अनि समूह र सामाजिक नेटवर्कका आधारमा देखिने भाषिक विविधताको अध्ययन गरेर समाज भाषावैज्ञानिक अध्ययन क्षेत्रको विस्तार गरे। यसरी पछिल्लो समयमा समाजमा वर्गीय धारणा थोरै भएपछि सामाजिक क्रम आधारित भाषिक विविधताको अध्ययन र मिल्डोईको सामाजिक नेटवर्क आधारित भाषिक विविधताको अध्ययन समाज भाषाविज्ञानका हेतुमा विशेष रूपले समावेश भएको पाइन्छ।^{१७४} लेप्चा समाजमा औपचारिक-अनौपचारिक, पारिवारिक-सामाजिक, मेला-पात, साज-सौदा, चाड-पर्व, पठन-पाठन आदि जस्ता भिन्न भिन्न सन्दर्भमा प्रयोग हुने भाषिक रूप कुनै न कुनै रूपले भिन्न हुने गरेको पाइन्छ। “भाषिक सम्पर्क, अन्तरक्रिया, प्रयोग आदि कुराहरू अभिव्यक्ति इच्छामा बाँचेको हुन्छ। त्यसैले भाषिक संरचना - शब्द अनि वाक्य गठन आदिका संरचना, भावको संरचना, अन्तरक्रिया माध्यम परिवेशगत प्रतिक्रियाअनुरूप हुने गर्दछ।”^{१७५} अतः अन्य भाषिक समुदाय सरह सिक्किमका लेप्चाहरूमा पनि सन्दर्भगत प्रयोग विविधता स्पष्ट देखिन्छ।

धेरै जसो परिस्थितिमा हामी को हौं वा कुन वर्ग, धर्म, समाज, जाति र उमेरका हौं भन्ने कुराले भन्दा हामी कुन सन्दर्भ, परिवेश र परिस्थितिमा छौं भन्ने कुराले हाम्रो भाषिक शैलीगत व्यवहार वा विशेषतामा हेरफेर ल्याउने गर्दछ। यसलाई प्रयुक्ति भेद भनिन्छ।^{१७६} अर्थात् कुनै पनि विषयनिर्दिष्ट वार्तालाप हुँदा वा कुनै विशेष प्रसङ्गका सन्दर्भमा भाषिक सम्प्रेषण गर्दा त्यही अनुसारको भाषा प्रयोग हुने गर्दछ जसलाई विषयगत भेद वा प्रसङ्गगत भेद भनिन्छ। सिक्किमको लेप्चा समाजमा मूल रूपले प्रशासनिक, सांस्कृतिक अनि शैक्षिक सन्दर्भमा यस्तो भेद स्पष्ट परिलक्षित हुन्छ।

भाषिक व्यवहारको अध्ययनद्वारा भाषा प्रयोगमा आएको परिवर्तन मात्र होइन भाषिक स्थितिको आँकलन पनि हुँदछ। “भाषिक परिवर्तनको अध्ययन समाज सापेक्ष अध्ययन बाहिर हुन सक्तछ तर

^{१७४} किङ्गस्ले वल्टन अनि हेलेन खो, सन् १९९२, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स टुडे: इन्टरनेसनल पर्सपेक्टिभ*, लन्डन : रुटनेज, पृ १४-१५

^{१७५} बी वस्टेन, सन् १९७२, ‘सम सोसियोलजिकल डिटरमिनेन्टस् अन्ड पर्सपेक्टिभ्- एन इनक्वाइरी इन सब कल्चर’, जोसुवा ए फिसमन (सम्पा), *रिडिङ्स इन द सोसियोलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज*, द हेग : माउटन एन्ड को एन भी पब्लिसर्स, पृ २०६

^{१७६} मार्टिन मौन्टगोमेरी, *एन इन्ट्रडक्सन टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी*, पूर्ववत्, पृ १०५

भाषिक अवस्था र प्रचलनको अध्ययनमा समाज अपरिहार्य बन्दछ। भाषाको प्रचलनबारे अध्ययन गर्दा वक्ता मात्र नभई उनीहरूका सामाजिक समूह वा समुदायको पनि अध्ययन गरिनु आवश्यक रहन्छ। व्यक्तिको व्यवहार वा आचरण एउटा सामाजिक निर्माण पनि भएकाले सामुदायिक परिप्रेक्ष्य महत्त्वपूर्ण रहन्छ। “भाषिक व्यवहारलाई मानवीय व्यवहारकै एउटा अंशका रूपमा हेरिन्छ त्यसैले समाजशास्त्र र मनोविज्ञान अनि मानव व्यवहार अध्ययन जस्ता ज्ञानानुशासनबाट भाषिक व्यवहारगत अध्ययनबारे धेरै सूचना आर्जन गर्न सकिन्छ।”^{१७७}

सिक्किमे लेप्चा समाजमा विभिन्न परिस्थिति अनि सन्दर्भ जस्तै घर-परिवार, स्कुल, तथा अन्य कार्यक्षेत्र आदि अनुरूप भाषाको विविध रूपको प्रयोग हुने गर्दछ। यसका अतिरिक्त विभिन्न कार्य अथवा क्रियाकलाप, जस्तै जनभेलामा बोल्नु, स्वाभाविक वार्तालाप, विशेष उत्सव आदिका लागि प्रयोग हुने भाषा पनि भिन्न हुने गर्दछ। कुनै पनि वक्ता कोसित बोलिरहेछ वा कस्ता व्यक्तिसित भाषिक सम्पर्क गरिरहेछ भन्ने कुरा पनि त्यस वक्ताको भाषिक व्यवहार खुट्ट्याउने एउटा आधार हुन सक्छ, किनभने आफ्ना साथीसङ्गीसित, परिवारका सदस्यसित, कोही बटुवासित, समाजका अग्रज वा निम्न-अधीनस्थ सदस्यहरूसित, सरकारी-प्रशासनिक अधिकारीसित गरिने भाषिक सम्प्रेषण भिन्न भिन्न हुने गर्दछन्।^{१७८} यस्ता विभिन्न स्थितिमा भाषिक सम्पर्क गर्दा स्वाभाविक-अस्वाभाविक शैलीको प्रयोग हुन्छ भने सम्बोधन शब्द वा रूप (फम्ज् अच् एड्रेस) तथा बोलाइका सुर-शैली-तान, लय, बलाघात, अनुतान आदि खण्डेतर ध्वनिहरूको प्रयोगमा भिन्नता हुने गर्दछ। भाषिक आचरणबारे एउटा रोचक विषय के देखिन्छ भने कुनै पनि वक्ताले एउटा निर्दिष्ट नियमअनुसार अधिबाटै निर्मित भाषिक शैलीको प्रयोग गर्दैन तर सन्दर्भ अनि श्रोताका बुझाई अनि ज्ञानअनुसार भाषा व्यवहार गर्दछ जसले भाषिक सम्पर्कलाई धेरै प्रभावकारी बनाउँदछ।^{१७९} यस कुराले के सङ्केत गर्छ भने भाषा अधिबाटै स्थापित एउटा वैज्ञानिक व्यवस्था भए तापनि त्यो सम्पर्क स्थितिअनुसार वक्ता-श्रोताको आपसी व्यवहारद्वारा सञ्चालित हुने गर्दछ। धेरै स्थितिमा वक्ताको विषयबारे ज्ञानले पनि व्यवहारमा भिन्नता ल्याउने गर्दछ। यसरी नै

^{१७७}जेम्स मिलरोय, सन् १९९२, द थ्योरिटिकल स्टेटस अव्सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, किङ्स्ले वल्टन एन्ड हेलेन खो (सम्पा), सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स टुडे: इन्टरनेसनल पर्सपेक्टिभ, लन्डन : रुटलेज, पृ ३५७

^{१७८}गोविन्दराज भट्टराई अनि खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल, सन् २००४, डा बल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ ६०

^{१७९}गोविन्दराज भट्टराई अनि खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल, डा बल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन, पूर्ववत्, पृ ६९

बहुभाषिकताको स्थितिले पनि प्रयोगमा विविधता ल्याउने कुरा सम्भाव्य देखिन्छ।^{१६०} लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा यस्ता परिस्थितिगत भाषिक प्रयोगमा विविधता पाइएको छ।

समाज भाषाविज्ञान सामासिक पदमा समाज र भाषाविज्ञान यी दुईवटा विषय रहेका छन्। यसले यी दुईवटा विषयका बिच रहने सम्बन्धको अन्वेषण अनि सिद्धान्तको स्थापना गर्दछ।^{१६१} कुनै पनि व्यक्तिको भाषिक व्यवहार अनि बोली र अभिव्यक्ति उसको पारिवारिक, सामाजिक, शैक्षिक, व्यवसायिक आदि जस्ता पृष्ठभूमिद्वारा प्रभावित बनेको हुन्छ, प्रेरित र पोषित हुन्छ। साधारणतः कुनै पनि व्यक्ति आफ्नो परिवारका सदस्यसित कुराकानी गर्दा अनौपचारिक भाषाको प्रयोग गर्छ। तर जसै ऊ सामाजिक, शैक्षिक, व्यवसायिक स्थितितर्फ अग्रसर हुँदै जान्छ उसको भाषिक रूप वा व्यवहारगत शैली अलिक औपचारिक अनि अलिक भिन्नै हुँदै जान्छ। लगभग यस्तै परिस्थिति सिक्किमको लेप्चा भाषिक परिदृश्यमा पनि परिलक्षित पाइन्छ। उनीहरू पारिवारिक सन्दर्भमा अनौपचारिक अनि सोझो भाषाको प्रयोग गर्छन्। पारिवारिक स्थितिमा धेरैजसो पद, पदसमूह वा अपूर्ण वाक्यद्वारा नै सम्प्रेषण हुने गरेको थाहा लाग्छ। तर सामाजिक सम्प्रेषणमा पारिवारिक स्थितिको तुलनामा अनौपचारिक प्रयोग थोरै रहन्छ। शैक्षिक अनि व्यवसायिक स्थितिमा लेप्चा भाषाको प्रयोग अझ धेरै औपचारिक हुने गरेको पाइन्छ अनि अनौपचारिक अनि सोझो अशिष्ट, अमानक भाषाको प्रयोग अत्यन्तै थोरै हुने गरेको पाइन्छ।

सामाजिक संरचनाले भाषालाई, अझ बढी त्यसको रूपलाई परिभाषित गर्दछ भने कुनै पनि वक्ताको बोलीले उसको सामाजिक परिचय दिँदछ।^{१६२} कुनै पनि भाषिक समुदाय एउटै भाषाका विभिन्न बोली भेद र भाषिकाको प्रयोग गर्ने वा विभिन्न भाषाहरू बोल्ने व्यक्तिहरूद्वारा निर्मित भएको हुन्छ। यिनै भिन्नता वा विशेषताका कारण अनि वर्ग, क्षेत्र, जाति, लिङ्ग, धर्म तथा उमेर जस्ता प्रभावकारी सम्बन्ध र प्राथमिक सामुदायिक सम्बद्धताले भाषा र बोलीमा भिन्नाभिन्नै विशेषता र बान्की ल्याएको हुन्छ। विषयगत वा प्रसङ्गगत भेदअन्तर्गत प्रसङ्गसित मिल्दोजुल्दो अथवा विषयगत विशेषता वा प्रयोगगत निरन्तरताका कारण मूल रूपमा शब्द चयन बढी प्रभावित हुने गर्दछ।^{१६३} प्रसङ्गसित मिल्दोजुल्दा शब्दहरू त्यसमा पनि विशेष गरी पारिभाषिक शब्दहरू दोहोरिहने स्थितिको सिर्जना हुँदछ।

^{१६०}जन जे गुम्पर्ज, सन् १९९५, डिस्कर्स स्ट्राटेजिस, न्यु यर्क : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ६०

^{१६१}लियो लभडे, सन् १९८२, दि सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स अन्ड लर्निङ एन्ड युजिड अ नन्-नेटिव् ल्याङ्ग्वेज, अक्सफर्ड : पयामिन प्रेस, पृ १

^{१६२}लियो लभडे, दि सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स अन्ड लर्निङ एन्ड युजिड अ नन्-नेटिव् ल्याङ्ग्वेज, पूर्ववत्

^{१६३}मार्टिन मौन्टगोमेरी, एन् इन्ट्रडक्सन टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, पूर्ववत्, पृ १०६-१०७

उदाहरणार्थः पढाई विषय अथवा डाक्टरी र उपचारसम्बन्धी कुराकानी गर्दा सोही विषयका पारिभाषिक शब्दहरू दोहोरिरहन्छन्। तर यस्ता प्रयुक्तिमा कोड मिश्रण पनि उतिकै हुने गरेको पाइन्छ। लेप्चा भाषा व्यवहारका यस्ता भेदहरू निम्न दृष्टान्तमा परिलक्षित हुन्छन्-

आमा : 'इङ् छयोतोल का बोथोबु गुन्ला इयुक् मात् न्जान ओ' (नानी सबै होमवर्क गरि हाल)

नानी : 'लोपनमु नन् इक्च्या गुन्ला थाक्पे ल्याल थो बु मुयिन्'

(मिसले सबै च्यापटर पढाईसकेको छैन)

आमा : 'होनन् छयोतोल सा इयुक् मात् हात्?' (क्लासवर्क भयो?)

नानी : 'गो नन् छया धो लि दे गुन्ला थाक्पे इक्छया ल्याल थो मुयिन् अन् लोपनमु नन् गुन्ला थाक्पे ल्याल गोड काताप् लि इयुक् मात् ओ लि भाम' (भने त इस्टोरि सकेको छैन सके पछि होमवर्क गर्नु भन्नुभाको छ मिसले)

यसरी नै डक्टर र उपचारसम्बन्धी दोकानदारसित भएको निम्न वार्तालाप पनि द्रष्टव्य छ।

महिला - (औषधीको पुरानो खोल देखाउँदै) भैया! यो पेनकिलर देऊ ना

दोकानदार- डक्टरको प्रिस्क्रिप्सन् छ?

महिला- ला! मनिन्।

दोकानदार- पेनकिलरको लागि त प्रिस्क्रिप्सन् चाहिन्छ ता।

महिला - (हत्केलाले मुख छोपे) : ला प्रिस्क्रिप्सन् त मनिन्, के गर्नु?

यस किसिमका भाषिक भेदमा मूलतः चारवटा विषय रहन्छन्। ती हुन् -क्षेत्र, भाव वा अभिप्राय र विधि, प्रक्रिया पद्धति, शैली, साधना क्षेत्रअन्तर्गत सन्दर्भ, विषय वा वार्तालाप कुन क्षेत्रबारे छ भन्ने कुरा रहेको हुन्छ। यसभित्र क्षेत्र वा विषय र सन्दर्भसित सम्बन्धित पारिभाषिक शब्द, सम्बोधन शब्द विशेष र त्यस क्षेत्र विशेषसित जोडिएका मूलभूत शब्दावलीको प्रयोग आदि विषय पर्दछ।^{१८४} भाव वा अभिप्रायअन्तर्गत सामाजिक सम्बन्धका विभिन्न पक्षहरू बुझाउने कुराहरू रहेका हुन्छन्। यसअन्तर्गत भाषिक व्यवहारमा आदर, श्रद्धा, नम्रता, औपचारिकता आदि विषयको अभिव्यक्ति पर्दछन्।^{१८५} यसैले भाषिक व्यवहारको यस पक्षले सामाजिक सम्बन्ध र त्यही अनुरूपकै भाषिक अभिप्राय व्यक्त गरेको हुन्छ। यसमा व्यक्तिगत सम्बोधन वा विविध रूप संगलन रहेको हुन्छ।

^{१८४}मार्टिन मौन्टगोमेरी, पूर्ववत्, पृ १०६-१०७

^{१८५}मार्टिन मौन्टगोमेरी, पूर्ववत्, पृ १०९

साधन वा शैली भन्नाले भाषिक व्यवहारको प्रसङ्ग वा सन्दर्भगत माध्यम भन्ने बुझिन्छ। भाषिक सम्प्रेषणका लागि अवलम्बन गरिएको माध्यम नै शैली हो। भाषिक अभिव्यक्तका विभिन्न माध्यम हुन्छन्। यी माध्यमहरू ऐतिहासिक-सांस्कृतिक आधारमा भिन्न भिन्न हुने गर्दछ।^{१८६}

सम्पर्क-साधनका रूपमा लेखन र बोली रहेका छन् । तथ्य रूपमा विभिन्न सङ्केत, माध्यम, इसारा र हाउभाउ, कोमल र कर्कश बोली, द्रुत वा दीर्घ किसिमको बोली, धाराप्रवाह बोली, थेंगो, विराम अनि अर्ध विराम, विस्मय, उच्छवास, उद्गार भाव बुझाउने शब्द अनि अनुतान आदि पर्छन्। सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा देखिएका यस्ता प्रयोगलाई तल चर्चा गरिन्छ।

४.१३.१ सम्बन्ध अनि सम्बोधन

विभिन्न परिस्थिति अनि सन्दर्भ जस्तै घर-परिवार, स्कूल व्यापार आदि कार्यक्षेत्रमा विशिष्ट भाषिक रूप वा भेदको प्रयोग गरिन्छ। यसरी नै विभिन्न क्रियाकलाप, जस्तै जनभेलामा हुने सम्बोधन, वैयक्तिक सम्प्रेषण, सांस्कृतिक कार्यसम्पादन आदिका लागि प्रयोग हुने भाषा पनि भिन्न हुने गर्दछ।^{१८७}

लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारलाई नियाल्दा यस्ता विभिन्न स्थितिमा हुने भाषिक सम्पर्कमा स्वाभाविक-अस्वाभाविक शैलीको प्रयोग हुने देखिन्छ भने सम्बोधन शब्द वा रूप (फम्ज् अक् एड्रेस) अनि बोलाइका सुर-शैली-तान, लय, बलाघात, अनुतान आदि खण्डेतर ध्वनिहरूको प्रयोगमा पनि भिन्नता हुने गर्दछ। जन जे गुम्पर्ज भन्छन्- कुनै भाषिक समुदायका वक्ताहरूले एउटै भाषाका दुई भिन्न रूपको प्रयोग (डायग्लोसिक सिचुएसन), एउटा भन्दा बढी व्याकरणिक व्यवस्था वा नियमको प्रयोग आफ्नो दैनन्दिनको जीवनमा गर्नु पर्ने भए तापनि कुनै एउटा समयमा केवल एउटै कोड मात्र प्रयोग हुने गर्दछ।^{१८८} भाषिक आचरणबारे एउटा रोचक विषय के देखिन्छ भने कुनै पनि वक्ताले एउटा निर्दिष्ट नियमअनुसार अधिबाटै निर्मित भाषिक शैलीको प्रयोग गर्दैन तर सन्दर्भ अनि श्रोताका बुझाई अनि ज्ञानअनुसार भाषा व्यवहार गर्दछ जसले भाषिक सम्पर्कलाई धेरै प्रभावकारी बनाउँदछ।^{१८९} लेप्चा भाषिक व्यवहारमा पनि यस्तो स्थिति पाइन्छ। लेप्चामा भाषाद्वैतको स्थिति पाइन्छ तर परिस्थितिअनुसार भाषा प्रयोगको भेद छुट्ट्याउन त्यति गाह्रो पर्दैन। परिवार र छर छिमेकका सदस्यहरूसित बोल्दा अनौपचारिक

^{१८६}मार्टिन मोंटगोमेरी, पूर्ववत्, पृ १०६-१०७

^{१८७}जन जे गुम्पर्ज, *डिस्कोर्स स्ट्राटेजिस*, पूर्ववत्, पृ ६०

^{१८८}जन जे गुम्पर्ज, पूर्ववत्, पृ ६०

^{१८९}जन जे गुम्पर्ज, पूर्ववत्, पृ ६१

प्रयोग स्पष्ट झल्कन्छ। तर यस्तो स्थितिमा विशेष गरी सम्बन्धसूचक शब्द जस्तै अकु, म्योक, आनुम, इड जस्ता शब्दहरू नै सधैं प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। कार्यालयीय अनि औपचारिक वार्तालापमा लपुन अनि आदरसूचक रेन्-रेन्यु शब्द प्रयोग गरिन्छ। कुनै अपरिचित व्यक्तिसित बोल्दा वा कोही अधिकारी, उच्च पदस्थ व्यक्तिसित बोल्दा औपचारिक र दीर्घी शैली प्रयोग गरिन्छ। अनौपचारिक सन्दर्भमा कोड मिश्रण शून्य रहन्छ भने औपचारिक सन्दर्भमा कोड मिश्रण हुने गरेको पाइन्छ। सिक्किमको लेप्चा समाजमा गाउँका बुढापाकाहरूमा सन्दर्भ प्रयुक्ति क्षमता थोरै रहेको पाइन्छ। सीमित परिवेशमा जीवन धान्ने प्रवृत्तिका कारण उनीहरूमा भाषाका एकानेक प्रयुक्ति ज्ञान शिक्षितहरूको तुलनामा थोरै रहेको मान्न सकिन्छ।

पारिवारिक वा सामाजिक विधान र भाषामाझ कुनै न कुनै किसिमको सम्बन्ध रहेको हुन्छ अनि यसबारे धेरै अध्ययनहरू भएका छन्। जसमध्ये हालपर्न (सन् १९४२), ट्रेजर (सन् १९४३), लाउन्स्वरी (सन् १९५६), हाइम्स (सन् १९६४), लुथोरैन (सन् १९७५) आदि प्रमुख छन्। पारिवारिक सम्बन्ध र भाषाबारे रहने सम्बन्ध र तिनका आपसी प्रभावबारे भएको अध्ययन धेरैजसो साइनो सूचक शब्दहरूको सङ्कलनमा नै केन्द्रित रहेको पाइन्छ। भाषालाई मानवीय व्यवहारको एउटा अभिन्न अङ्ग मानिन्छ अनि ती व्यवहारहरू संस्कारद्वारा विकसित हुन्छन् र यस्ता संस्कारहरू समाज, जाति, राष्ट्र, परिवेश र परम्पराअनुसार भिन्न भिन्न हुने गर्दछन्।^{१९०} भाषिक संवादमा भाग लिने व्यक्ति वा वक्ताद्वारा गरिने प्रयोगद्वारा कुनै पनि भाषा विकसित हुने गर्दछ। यस्ता प्रयोग र तिनले सञ्चारित गर्ने अर्थहरू सान्दर्भिक, परिस्थितिगत, सामाजिक अनि सांस्कृतिक हुने गर्दछ। परिस्थितिगत अर्थहरू विभिन्न परिस्थिति वा सन्दर्भमा उच्चारित वा वर्जित भाषिक रूपद्वारा सम्प्रेषित हुने गर्दछ।^{१९१}

लेप्चा समाजमा पनि विभिन्न सामाजिक स्थिति अनि सांस्कृतिक सन्दर्भअनुरूप भाषा प्रयोगगत व्यवहारमा अन्तर पाइन्छ। सिक्किमका विभिन्न विद्यालय अनि कलेजहरूमा गरिने लेप्चा भाषा शिक्षण, सामाजिक कार्यक्रम अनि मुन् बुडथिडद्वारा सञ्चालन गरिने धार्मिक अनि सांस्कृतिक अनुष्ठान आदि जस्ता औपचारिक सन्दर्भमा वक्ताले भाषिक ध्वनिहरूको स्पष्ट अनि शुद्ध प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको छ। निन्दा वा गालीगलौच, अधर्मिता, किरिया वा शपथ, अपभाषा र अनादर बुझाउने किसिमका प्रयोग औपचारिक भाषिक सन्दर्भमा पाइँदैन। सबैजसो औपचारिक सन्दर्भमा व्याकरणनिष्ठ भाषा प्रयोग हुने

^{१९०}नेन्सी बोनभिलियन, सन् १९९३, *ल्याङ्ग्वेज, कल्चर एन्ड कम्युनिकेशन*, न्यु जर्सी : प्रेन्टिस हल, पृ १

^{१९१}थोमस लुकमन, सन् १९७५, *द सोसियोलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज*, इन्डियानापलिस : दि बब्स्- मेरी कम्पनी, पृ ३६

गरेको पाइन्छ। मुन् बुडथिडहरूको भाषा प्रयोगलाई एउटा विशिष्ट उदाहरण मान्न सकिन्छ। उनीहरूले संस्कारगत वा धार्मिक विधिविधान गर्दा औपचारिक भाषाको प्रयोग गर्ने गरेको कुरा अन्तर्वार्ताद्वारा थाहा लागेको छ।^{१९२} उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषिक रूप साधारण बोलचालको भाषाभन्दा भिन्न रहने गरेको कुरो पनि थाहा लाग्छ। नोर्फे लेप्चाका मतअनुसार कुनै सांस्कृतिक वा धार्मिक अनुष्ठानमा अनादर, अपवित्र र निन्दा-घृणा आदि जस्ता कुरा जनाउने शब्दको प्रयोग वर्जित रहन्छ। यस्तो अनुष्ठानमा शरीर, मन र वचन पनि शुद्ध हुनुपर्ने भएकाले शुद्ध मानक भाषाको प्रयोगलाई प्राथमिकता दिइन्छ।

कुनै पनि भाषिक समुदायका विभिन्न समूह र व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने सान्दर्भिक भाषिक विकल्पले आआफ्नै किसिमका सामाजिक अर्थ सङ्केत गर्दछ।^{१९३} यसले व्यवसायिक सन्दर्भअनुसार भाषिक प्रयोगमा आउने विविधतालाई बुझाउँदछ। विशेष गरेर विशिष्ट पारिभाषिक शब्द, कृत्रिम र वृत्ति भाषाका कारण यसका आफ्नै रूप र अर्थ हुने गर्दछ। तर लेप्चा भाषीहरूमा भने व्यवसायिक सन्दर्भका आधारमा टङ्कारो भाषिक भेद पाइँदैन। व्यवसायसित सम्बन्धित सरसामान, चिजबिज आदिको नाम र सामाजिक, प्रशासनिक पद बुझाउने शब्द प्रयोगमा मात्र अन्तर रहेको देख्न सकिन्छ। सामाजिक वा औपचारिक भेला र कार्यक्रमको भाषा भने बोलचालको भाषाभन्दा केही भिन्न रहने पाइएको छ। यस्ता कार्यक्रमहरूमा सम्बन्धसूचक शब्दहरूको प्रयोग लगभग शून्यप्रायः रहेको पाइएको छ। औपचारिक सन्दर्भमा पुरुषलाई सम्बोधन गर्दा नामको अघि 'रेन' अनि स्त्रीलाई सम्बोधन गर्दा नामको अघि 'रेन्यु'-द्वारा सम्बोधन गरिन्छ अनि सबैलाई 'लपुन' वा 'लपुन मो' भनेर सम्बोधन गरिन्छ। यसको ठिक विपरीत अनौपचारिक सम्बन्धमा साइनो वा सम्बन्धसूचक शब्दको प्रयोग गरिन्छ। भाषाको सामाजिक प्रकार्यका आधारमा पनि लेप्चा समाजमा भाषिक व्यवहारगत भिन्नता पाइन्छ। अनुष्ठान, सामाजिक भेला, पारिवारिक जमघट आदि जस्ता सन्दर्भसित जोडिएका प्रकार्यहरूले कुनै न कुनै रूपमा व्यवहारगत विविधता ल्याउने गरेको पाइन्छ। अनुष्ठानको केन्द्रमा मुन् वा बुडथिड; सामाजिक भेलामा समुदायका मुखिया, पञ्चायत वा सम्भ्रान्त अनि शिक्षित व्यक्ति अनि पारिवारिक जमघटमा घरको बाबु वा परिवारका वृद्ध व्यक्ति रहेका हुन्छन्। यी भिन्न भिन्न व्यक्तिका सामाजिक भूमिका र प्रकार्य भिन्नाभिन्नै रहेको हुन्छ। यसै आधारमा तिनीहरूको व्यक्तित्व र भाषिक क्षमता, व्यवहार र वृत्तिको निर्माण भएको हुनाले पनि यस्ता भिन्न भिन्न सन्दर्भमा भाषिक प्रयोगमा विभिन्नता आएको मान्न सकिन्छ। कुनै कुनै

^{१९२}नोर्फे लेप्चा, उमेर ८६ वर्ष पुरुष, नन्साङ्दोड, लोवर जङ्गुका बुडथिडसित २६ दिसम्बर २०१६ मा लिइएको अन्तर्वार्ता

^{१९३}नेन्सी बोनभिलियन, ल्याङ्गवेज, कल्चर एन्ड कम्युनिकेसन, पूर्ववत्, पृ १

लेप्चा समाजमा मुन् बुडथिडलाई नै समाजका मुखिया पनि मानिन्छ। त्यसैले यस्ता कतिपय गाउँमा सांस्कृतिक, सामाजिक, धार्मिक कार्य आदि उनीहरूकै निर्देशनमा सम्पादन गरिन्छ। तुलनात्मक रूपमा यस्तो स्थितिमा भाषिक प्रयोगमा थोरै विविधता पाउने कुरो थाहा लाग्छ।

४.१३.२ पारिवारिक स्थिति

चोम्स्की भन्छन् ‘प्रत्येक नानीहरू भाषा आर्जनको जन्मजात योग्यता लिएर जन्मिएका हुन्छन् र उनीहरूमा निहित अघि कहिल्यै नसुनेका वाक्य बोल्न र त्यसको अर्थ लाउन सक्ने स्वाभावजन्य विशेषता र कौशल नै भाषिक व्यवहार हो।’^{१९४} चोम्स्कीको यस मन्तव्य समाज भाषिक व्यवहारबारे नभएर भाषा अधिग्रहणको सन्दर्भमा रहेको छ। तर परिवारभित्र पाइने भाषिक परिवेशले नानीहरूलाई सहज अनि स्वाभाविक रूपमा भाषा र त्यसको व्याकरण सिकाउने गरेको कुराको चर्चा समाजभाषिक अध्ययनमा पाइन्छ। भाषिक परिवेशअनुरूप भाषाको प्रचलनभित्र सामाजिक अनि वैयक्तिक मनोवृत्ति र स्वाभाव कहीं न कहीं जोडिएको हुन्छ। साधारणतः कुनै पनि नानीले सबैभन्दा पहिला भाषा आर्जन पारिवारिक स्थितिमा गर्दछ। ‘उसले आर्जन गरेको भाषिक व्यवहार प्राकृतिक वा आन्तरिक क्रियाविधि अनि बाह्य भाषिक परिवेशद्वारा निर्देशित र प्रभावित हुन्छ।’^{१९५} पारिवारिक सन्दर्भमा भाषाको प्रयोग अनौपचारिक किसिमको हुन्छ अनि अनौपचारिक भाषिक सन्दर्भमा धेरैजसो पूर्ण वाक्यको प्रयोग गरिँदैन। लेप्चाहरूको पारिवारिक सन्दर्भमा पनि औपचारिक भाषिक प्रयोग अतिनै न्यून रहेको पाइन्छ। पारिवारिक सन्दर्भमा भाषा प्रयोग प्रायजसो सूचनात्मक हुने गरेको पाइएको छ। पारिवारिक स्थितिमा धेरैजसो नै अपूर्ण वाक्यद्वारा सूचना सम्प्रेषण गरिने गरिन्छ। आज्ञा, सूचना र निर्देश बुझाउने किसिमका शब्द, पदबन्ध वा वाक्यांशहरू बढी प्रयोग हुने गर्दछ। पारिवारिक सन्दर्भमा घटित हुने विभिन्न किसिमका कार्य सम्पादन अनि परिस्थितिका कारण पनि भाषा प्रयोग औपचारिक स्थितिमा जस्तो हुने गरेको पाइन्छ। ठुलाहरूले सानाहरूलाई धेरैजसो सम्बोधन, आज्ञा वा निर्देश मात्र दिने गरेको पाइन्छ जो सानाहरूमा पाइने भाषिक अपरिपक्वताको एउटा कारण रहेको हुन सक्छ। लेप्चा आमा-बाबु वा अभिभावकहरूले सानाहरूलाई बोलाउँदा सोझो भाषाको प्रयोग गर्छन्। तल केही उदाहरण प्रस्तुत छ-

(क) ‘इड काम आबा दिनन ओ।’ (नानी एकक्षण यता आउ ना।)

(ख) ‘इड आबा दी।’ (नानी यता आइजा।)

^{१९४}आर नरसिम्हन, ल्याङ्गवेज बिहेवियर: एक्विजिसन एन्ड इभोल्युसनरी हिस्ट्री, पूर्ववत्, पृ ३१

^{१९५}आर नरसिम्हन, पूर्ववत्, पृ ४३

(ग) 'म्लाक्क दी।' (छिटो आइजा)

(घ) 'म्लाक्क म्लाक्का' (छिटो छिटो।)

यी माथिका वाक्य (क), (ख), (ग) र (घ)-ले एउटै भाव बुझाएको छ तर पारिवारिक स्थितिमा वाक्य (क)-को प्रयोग बिरलै हुने गरेको पाइन्छ। शब्द वा वाक्यांशको प्रयोग नै धेरै हुने गरेको पाइन्छ। यसरी नै 'जो जम्का दी' (भात खानु आइज) जस्ता वाक्यको प्रयोग कमै हुने गरेको पाइन्छ, 'जम्का दी' (खानु आइज)-को चलन नै धेरै पाइन्छ। यसरी ठुलाहरूले सानाहरूलाई निर्देश वा सूचनात्मक सन्देश मात्र दिने गर्दछन्। तर सानाहरूले ठुलाहरूलाई सम्बोधन गर्दा, बोलाउँदा वा कुनै कुराभन्दा पारिवारिक सन्दर्भमा समेत औपचारिक वाक्यको प्रयोग गर्ने गर्छन्। सम्भवत यस्तो प्रयोग सामाजिक र शैक्षिक परिवेशद्वारा पोषित भएको हो। उदाहरण-

'सिओ जो का च्यन् ओ।' (भात खान आउनुहोस् ना)

नानीहरूले भाषा अधिग्रहण पारिवारिक परिवेशबाट सुरु गर्छन्। भाषा अधिग्रहणबारे स्किनरभन्दा चोम्स्कीको धारणा सही लाग्छ। नानीहरूले भाषिक समुदायसित हुने दैनन्दिनका सामान्य भाषिक अन्तरक्रियाद्वारा भाषा अधिग्रहण गर्छन् अनि त्यो एउटा सचेत कार्य नभएर स्वतस्फूर्त वा स्वाभाविक प्रक्रिया हो। यसैले नानीहरूको भाषिक विकास र व्यवहारमा पारिवारिक अनि सामाजिक परिवेशको भूमिका निकै महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ। पारिवारिक सन्दर्भमा परिवारका आफन्तजनहरूको अनुकरण गरेर भाषा सिक्छन्। पारिवारिक सन्दर्भमा भाषा सिक्ने प्रक्रिया सचेत हुँदैन। 'नानीहरूले भाषा सिक्दै गर्दा धेरै भाषाहरू एकैसाथ सिक्ने भए तापनि उनीहरूलाई आफुले अलग अलग भाषा सिक्किरहेको शुद्धि हुँदैन।'^{१९६} सिक्किमको लेप्चा समुदायका सन्दर्भमा गरिएको क्षेत्रगत अध्ययनअनुसार गाउँमा अझ पनि संयुक्त परिवार पाइन्छ। छुटेर गएका धेरै जसो दाजु-भाइ, दिदी-बहिनीहरूको परिवार पनि एउटै गाउँ र ठाउँमा बसोबास गर्ने गरेको पाइन्छ। त्यसैले गाउँका नानीहरूले भाषिक अधिग्रहण प्रक्रियाअन्तर्गत लेप्चा भाषा नै सिक्ने गरेको थाहा लाग्छ। तर सहरमा यस्तो स्थिति देखा पर्दैन। लेप्चा भाषा नै प्रथम भाषाका रूपमा सिक्ने नानीहरूले लेप्चा सँगसँगै अङ्ग्रेजी र नेपाली भाषा पनि सिक्किरहेका हुन्छन्। धेरै स्थितिमा उनीहरूमा कोड मिश्रणको प्रभाव पनि परेको थाहा लाग्छ। स्कुल जान अघिसम्म औपचारिक किसिमले

^{१९६} नोब्लेजा असन्धियन लान्डे एन्ड इमी एम पास्कासियो, सन् १९७९, 'ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स् एन्ड कोड स्विचिङ एमड फिलिपिनो बाइलिङ्ग्वल स्पिकर्स', विलियम फ्रान्सिस म्याके एन्ड ज्याकोब अन्सर्टेन (सम्पा), *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक स्टडिज इन् ल्याङ्ग्वेज कन्ट्याक्ट: मेथड्स एन्ड केसेस*, द हेग : माउन्टन पब्लिसर्स, पृ २२०

वा नियमबद्ध ढङ्गमा उनीहरूले भाषा र त्यसको व्याकरण सिकेका हुँदैनन्। छोरा र छोरीमाझ भाषा अधिग्रहणमा उस्तो भिन्नता देखा पर्दैन। लेप्चा परिवारमा छोरा अनि छोरीलाई लिङ्गका कारणभन्दा पनि बढी पारिवारिक एवम् सामाजिक नियम, मर्यादा र कार्यअनुरूप आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्न दिइन्छ। भाषा सिकाइमा अनि बोलाइमा सन्दर्भ एउटा महत्त्वपूर्ण घटक देखा पर्छ।

‘सबै भाषाका सन्दर्भअनुरूप प्रकार्य हुन्छन्। भाषिक सन्दर्भअनुसार शब्दको अस्तित्व विद्यमान रहेको हुन्छ र तिनै सन्दर्भले अर्थ र उपयोगिता खुलाइदिन्छ।’^{१९७} सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषा प्रयोग अध्ययनमा पनि सन्दर्भ अनि त्यसले अभिव्यक्त गर्ने अर्थको सम्बन्ध स्थापित पाइन्छ। पारिवारिक सन्दर्भमा सूचनात्मक वाक्य वा वाक्यांशले मात्र पनि अर्थ स्पष्ट गरेको हुन्छ भने तिनै कुराहरूलाई अन्य सन्दर्भमा बुझाउन पूर्ण वाक्यको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। यसो हुनका पछि सम्बन्धको निकटता र औपचारिक स्थिति मूल कारण देखा पर्छ।

४.१३.३ सहर अनि गाउँ

समाज भाषावैज्ञानिक अध्ययनअनुसार सहरी तथा औद्योगिक क्षेत्रमा भाषिक अन्तर र प्रयोग भिन्नता तुलनात्मक रूपमा धेरै थोरै हुने गर्दछ। यस्ता क्षेत्रहरूमा मानक भाषा र स्थानीय बोलीमाझको भिन्नता लोप भएको पाइन्छ।^{१९८} सिक्किमको लेप्चा भाषामा सामान्य भौगोलिक भिन्नता देखिए तापनि मानक र अमानकको स्पष्ट भेद देखा पर्दैनन्। तर सहरमा बस्ने लेप्चाहरूले भाषा प्रयोग भेद रहेको स्वीकारेका छन्। उक्त भाषिक भेद बहुभाषिकता तथा सहरको बहुल संस्कृतिका कारण आएको मान्न सकिन्छ। “व्यक्तिगत विशेषता र स्थानीयताका कारण भाषिक व्यवहारगत विशेषता स्थापित हुने गर्दछ।”^{१९९} व्यक्ति जन्मेको, हुर्के- बढेको र स्थित रहेको क्षेत्र विशेषका कारण भाषिक भेद हुने गरेको कुरा अध्ययनहरूले बताएका छन्। गाउँ अनि सहरको परिवेश भिन्नाभिन्नै हुने गरेकाले दुवै ठाउँमा कुनै न कुनै किसिमको भाषिक भेद पाइन्छ। सिक्किममा लेप्चाहरूको जनसङ्ख्या उत्तर अनि पश्चिम जिल्लामा सर्वाधिक रहेको छ। यी दुवै जिल्लामा उनीहरूको बसोबास गाउँमा रहेको छ। दक्षिण जिल्लामा बहुसङ्ख्यक लेप्चा बसेका ठाउँ लिङ्गी र वक हो अनि यी दुवै क्षेत्र पनि गाउँ नै हुन्। पूर्व जिल्लामा भने धेरै लेप्चाहरू सहरमा बस्छन्। राज्यको राजधानी गान्तोकमा धेरै सङ्ख्यामा लेप्चाहरूको बसोबास रहेको पाइन्छ। तुलनात्मक दृष्टिमा

^{१९७} डब्ल्यु पी रविन्सन, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसियल बिहेवियर*, पूर्ववत्, पृ २८

^{१९८} जन जे गुम्पज, ‘टाइप्स अन्ड लिङ्ग्विस्टिक कम्प्युनिटिज्’ जोस्वा ए फिसमन (सम्पा), *रिडिङ्ग्स इन द सोसियोलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज*, पूर्ववत्, पृ ४६९

^{१९९} रविन्स वलिङ, *म्यान्स मेनी भोइसेस्: ल्याङ्ग्वेज इन् इटर्न्स कल्चरल कन्टेक्ट*, पूर्ववत्, पृ १६३

गाउँमा बस्नेभन्दा सहरमा बस्ने लेप्चाहरूधेरै बहुभाषी छन्। सिक्किम एउटा बहुभाषिक समाज भएकाले गाउँमा बस्ने लेप्चाहरूमा पनि एकाधिक भाषा ज्ञान रहेको पाइन्छ। उत्तर सिक्किमको उत्तर जङ्गु र पश्चिम सिक्किमको माङदेर- माङनाङका केही परिवारबाहेक अरू सबै गाउँमा बस्ने बहुसङ्ख्यक लेप्चाहरू द्विभाषी छन्। उनीहरू लेप्चा अनि नेपाली भाषामा धाराप्रवाह बोल्न सक्छन्। नमुना छनोट सर्वेक्षणका आधारमा २९.९२% (११७/३९१) गाउँका लेप्चाहरू बहुभाषी रहेका छन्। सहरका लेप्चाहरूमा लेप्चासँगै नेपाली हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषाको ज्ञान रहेको पाइन्छ भने गाउँका प्रायः जसो लेप्चाहरूले आफ्नो भाषाबाहेक नेपाली भाषा बोल्छन्। कसै कसैमा हिन्दी अनि कसैमा अङ्ग्रेजी भाषाको ज्ञान पनि रहेको पाइन्छ। सहरका लेप्चाहरू सबै परिस्थितिमा नेपाली भाषाको प्रयोग नै बढी गर्ने गर्छन्। बजारमा किनबेच गर्दा कहिलेकाहीं हिन्दी भाषाको प्रयोग गर्छन् भने एकाध सम्भ्रान्त परिवारका छोरा छोरीहरू सहर बजारमा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग गर्छन्।

गाउँका लेप्चाहरू आफ्नो समुदायभित्र अन्तरक्रिया गर्दा प्रायः जसो नै लेप्चा भाषाको प्रयोग गर्छन् भने अन्य समुदायसितको सम्पर्कका लागि सबै स्थितिमा नेपाली भाषाको प्रयोग गर्छन्। यद्यपि पूर्व सिक्किमको पाकिम अनि दक्षिण सिक्किमको वक- यी दुईवटा ठाउँमा भने लेप्चा भाषाको व्यवहार भएको पाइँदैन। यी ठाउँहरूमा लेप्चाहरू मात्र सबै भाषिक सम्प्रेषण नेपालीमा नै हुने गरेको पाइएको छ। लेप्चाहरूमा सबल भाषिक निष्ठा रहेको पाइए तापनि अन्य भाषीहरूसित दैनन्दिनको सम्पर्कका कारण उनीहरूले आफ्नो शब्दभण्डारमा धेरै शब्दहरू सापटी लिएका छन् अनि भाषिक सम्प्रेषणमा ती शब्दहरू सराबरी प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। त्यस किसिमका प्रयोगलाई कोड मिश्रण उपशिर्षकमा चर्चा गरिएको छ।

४.१३.४ व्यापार वाणिज्यको भाषा

विशेष सन्दर्भ र स्थितिमा गरिने भाषा प्रयोगका पछि सामाजिक तथा अन्य कतिपय कारण मूल भेदक रहेको हुन्छ। व्यापारिक कार्यक्षेत्रको भाषिक सम्प्रेषणबारे भएको गिल्स तथा अन्य (१९७३)-को अध्ययनले क्यानाडाका फ्रान्सेली तथा अङ्ग्रेजी वक्ताहरूबिच सामाजिक एकता र सम्झौताका लागि स्वेच्छाले भाषिक समायोजना भएको देखाएको छ भने मेहरोत्रा (१९८५)-को बनारसका रेशम व्यापारीहरूको भाषिक व्यवहारबारे गरिएको अध्ययनले सामाजिक ऐक्यबद्धताको इच्छा नभएर व्यापारिक आवश्यकताका कारण भाषिक सम्झौता हुने गरेको देखाइएको छ।^{२००} धेरै ठाउँहरूमा यस

^{२००}आर आर मेहरोत्रा, सन् १९८५, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक इन् हिन्दी कन्टेक्ट, न्यु दिल्ली : अक्सफर्ड एन्ड आइबिएच पब्लिसिङ कम्पनी, पृ ५

किसिमको भाषिक समायोजना अस्थायी हुन्छ र विशेष गरी व्यापारिक कार्यक्षेत्रमा मात्र यो घटित हुन्छ। तिनै व्यक्तिहरू अन्य कुनै परिस्थिति वा कार्यक्षेत्रमा भेट भए त्यस किसिमको भाषिक सम्झौता देखिँदैन भन्ने विषय पनि मेहरोत्रा (१९८५)-को अध्ययनले देखाएको छ।

सिक्किममा व्यापारिक सम्पर्कका लागि कुनै निर्दिष्ट भाषाको प्रयोग भएको पाइँदैन। सहर बजारमा व्यापारी-ग्राहक माझ हुने भाषिक सम्पर्कमा बहुभाषिकता नै मूल माध्यम देखिन्छ। व्यापारी, विशेष गरेर कैयाँ-मारवाडीहरूमाझ मारवाडी भाषा अनि बिहारी र बङ्गालीले आआफ्नै हिन्दी, भोजपुरी र बङ्गाली भाषा प्रयोग गर्छन्। स्थानीय व्यापारीहरूमा बहुभाषिकता पाइन्छ अनि राज्यको व्यापार-वाणिज्यका क्षेत्रमा सर्वाधिक बहुभाषिक स्थिति नै विद्यमान रहेको देखिन्छ। लेप्चाहरूले व्यापारिक विषयका लागि सहर बजारमा धेरजसो नेपाली र हिन्दी भाषाको व्यवहार गरे तापनि तिनै व्यापारीहरूसित अन्य सामाजिक, सांस्कृतिक भेला, विवाह, अनुष्ठान आदिमा हिन्दी भाषा व्यवहार गरेको पाइँदैन। कसै कसैले हिन्दी भाषाको व्यवहार गरे तापनि त्यो अत्यन्त सीमित रहेको पाइन्छ। सिक्किमका सहर बजारहरूको मूल भाषा हिन्दी र नेपाली हो। राजधानी गान्तोकमा विद्यमान सम्भ्रान्त संस्कारका कारण त्यहाँ नेपाली हिन्दी सँगसँगै अङ्ग्रेजी पनि व्यापारको भाषा देखिन्छ। गान्तोक सहरका लेप्चा समुदायले व्यापार-वाणिज्यका लागि हिन्दी र नेपाली सँगसँगै अङ्ग्रेजी भाषाको पनि प्रयोग गर्ने गर्छन् भने अन्य सहर बजारहरूमा लेप्चा समुदायले नेपाली अनि हिन्दी भाषाको प्रयोग गर्छन्। औसतका आधारमा धेरजसो नेपाली भाषाको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। एउटा रोचक विषय के रहेको छ भने उत्तर सिक्किमको मङ्गन अनि जङ्गु क्षेत्रको सीमामा अवस्थित पूर्व सिक्किमको दिक्चु बजारमा किनबेचका लागि लेप्चा भाषाको पनि प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। जङ्गु लेप्चा आरक्षित क्षेत्र भएकाले पनि यी दुवै बजारहरूमा लेप्चा ग्राहकहरूको बाक्लो उपस्थिति रहने गरेकाले हिन्दी र नेपाली सँगसँगै लेप्चा भाषाको पनि प्रयोग हुने गरेको छ। यी बजारका कैयाँ व्यापारीहरूले पनि लेप्चा भाषा बोल्ने गरेको पाइएको छ। मङ्गन बजारमा प्रयोग हुने गरेको भाषाको नमुना यहाँ प्रस्तुत छ-

लेप्चा ग्राहक- 'यो कति हो मालिक ?' (यसको मूल्य कति हो मालिक ?)

लेप्चा ग्राहक- 'सतेत गा।' (कति हो।)

व्यापारी- 'सस्तो छ यो।' (यसको मूल्य थोरै छ। दुई सय बिस।)

लेप्चा ग्राहक- 'अग्याप हुनन् मना ? (बेसी भएन ?)

व्यापारी- 'मात्वो स्यो।' (मिलाइ दिन्छु)

ग्राहक- 'आथ्याक् बुक्से मना माजन!' (टाउको ठोक्दै छ होइन, बेसी भयो होइन महाजन ?)

व्यापारी- 'तपाईंको लागि दुई सौ लगाइदिन्छु।'

ग्राहक- 'नेन्थो।' (होस् होस्) गो मापार (म किन्दिन)

ग्राहक- 'क्या बोलता है मालिक रे। चिकाम् गालबोले।' (अलिक कम्ति गरन।)

व्यापारी- 'लु एक अस्सी दिइहाल, गोवा कात् सा खा फुली।'

व्यापारी- 'लु लु लागि हाल। बुनु बुनु' (लैजाउ लैजाउ)

व्यापारी- 'लु लागि हाल। केही डिफेक्ट आयो भने फर्काइहाल्नु आनुम्',^{२०१}

मेहरोत्रा (१९८५)-ले उल्लेख गरेका पुनरावृत्ति, खण्डन, तर्क, अस्वीकृति, शर्त, मोलाई, बोनी आदि जस्ता विषय र सन्दर्भ व्यापार र बजारे भाषाको विशेषता माथिको उदाहरणमा स्पष्ट देखा पर्छ। लेप्चाहरूको व्यापारिक सन्दर्भअनुरूपको भाषामा पदलोप हुने गरेको पाइन्छ। उदाहरण-

'सतेत ग ?' (कति दाम?) 'गोड रे सतेत्' (यसको मूल्य कति हो ?)

'रातो होइना' कुसुम आह्येर खो आ न्जी (मलाई रातो चाहिएको छैन।)

'सुजुक् गोड रे सतेत् ? (लास्ट दाम कति?) होनुन् सुजुक् गोड रे सतेत् चिड थोबु (तपाईंले तोकेको अन्तिम मूल्य कति हो ?)

यसरी नै संयोजक र परसर्ग आदिको लोप हुने वा त्यस्तो प्रयोग त्याग्ने प्रवृत्ति पनि देखिन्छ। वाक्य नामपदमा टुङ्गिने गरेको पनि पाइन्छ। उदाहरण-

आरे ब्लाउज सा गोड रे सतेत् (गोड सतेत आरे ब्लाउज सा) 'कसरी हो यो ब्लाउज ? (यो ब्लाउजको मूल्य कति हो ?)

तुडभो सा आफर रे सतेत् बिस्योड 'कति दिनु गाडीको भाडा?' (भाडा कति दिनु ?)

यसरी नै कहिलेकाहीं लेप्चा वाक्य सही भए पनि नेपाली भाषा व्यवहार गर्दा सर्वनाममा वाक्य टुङ्गिने गरेको पाइन्छ। उदाहरण-

'कटन होइन की क्या हो यो?' आरे कटन मुगुन ल्योक मो (यो कटन होइन कि क्या हो ?)

यसरी नै विशेषणमा टुङ्गिने वाक्यको उदाहरण-

^{२०१}उत्तर सिक्किमको मङ्गन बजारका व्यापारी सन्दीप अग्रवाल ३८ वर्ष पुरुष, अनि उत्तर सिक्किम जङ्गु निवासी पेन्खो लेप्चा ४२ वर्ष पुरुष मात्र ११ जुलाई २०२१ का दिन भएको वार्तालापको रेकर्डिङ

कुसुम खुदो आरे आनेक ('मलाई चेन् चाहिएको कालो।') कुसुम आरे दो आनेक बो खो थो बो गुम (मलाई चाहिँ कालो चाहिएको हो।)

क्रिया विशेषण:

कुसुम खोबो रे काम आधुम तोड सा, खा कात सा फुडो का थुप स्यो आलोड ? ('मलाई चाहिएको अलिक सस्तो खाले, २५ मा पाइन्छ ऐले ?') (मलाई अलि सस्तो किसिमको चहिएको थियो २५ रुपियाँमा पाइन्छ ?)

प्रयुक्ति द्विविधा वा द्विविधात्मक रूप:

लेप्चा भाषीहरूले किनबेच गर्दा प्रयोग गर्ने नेपाली भाषामा उपर्युक्त शब्द प्रयोग गरेको पाइन्छ। प्रयुक्ति द्विविधा वा द्विविधात्मक रूप प्रयोग भिन्न किसिमको पाइन्छ।

यो लुगा त खप्छ के ? किफाइती हुन्छ के ? जस्ता वाक्यको साटो 'यो त थाम्छ के ?' जस्तो प्रयोग पाइन्छ। यसरी नै यसको मूल्य यति धेरै हो र ?-को साटो यत्रो दाम हो र ? आदि जस्ता भाषिक प्रयोगद्वारा उनीहरू आफ्नो द्विविधा व्यक्त गर्ने गर्दछन्। बजारमा किनबेच गर्दा, मोलाई गर्दा कृत्रिम खोक्ने, घाँटी, केश कन्याउने वा घाँटी खस्खसाए जस्तो गर्ने स्वभाव पनि पाइन्छ। उनीहरू अत्यन्त धेरै मूल्य सुनेपछि असहमति जनाउन उच्च दीर्घा ध्वनि 'हँ'-को साटो 'आम्बो'-को प्रयोग गर्ने गर्छन्।

व्यापारिक मुनाफाका लागि नयाँ भाषा सिक्ने गरिन्छ। व्यापारमा संलग्न धेरैजसो लेप्चाहरूले हिन्दी भाषा सिकेका छन्। उनीहरूमा अङ्ग्रेजी भाषाको काम चलाऊ ज्ञान पनि रहेको पाइन्छ। आफ्नोमा भाषिक अभिव्यक्ति वा भाषा ज्ञान कमी भए, अभिव्यक्ति कमजोर भए व्यापारिक लाभ उठाउन गाह्रो पर्ने भएकाले विक्रेता र उपभोक्ता दुवैमा हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभाव रहेको पाइन्छ। अन्य ठाउँ सरह सिक्किममा पनि बजारमा सक्रिय भाषिक सम्प्रेषण हुने गरेको पाइन्छ। बजारको परिवेशमा सबै व्यस्त रहन्छन् त्यसैले छोटो समयमा धेरै कुरा गर्नु पर्ने स्थिति सिर्जना हुन्छ। यस्तो परिस्थिति भाषाका सन्दर्भमा पनि हुने गर्दछ। बजारको भिडभाडमा भाषिक अभिव्यक्ति पनि छिटो छिटो हुने भएकाले भाषामा उपलब्ध सङ्क्षिप्त रूपको प्रयोग हुने प्रबल सम्भावना रहन्छ। कोड मिश्रण र परिवर्तन पनि यसका विशेषता देखिन्छन्। बजारको व्यवसायिक भाषा नबुझ्नेका लागि व्यापार गर्न गाह्रो पनि हुने गर्दछ। सिक्किमका बजारहरूमा धेरैजसो हिन्दी र नेपाली भाषाको प्रयोग हुन्छ। लेप्चा भाषा मङ्गन र दिक्चु बजारका व्यापारीहरूले व्यवहार गर्छन्। त्यसैले जङ्गुका लेप्चाहरूलाई ती बजारहरूमा यदाकदा लेप्चा भाषाको

प्रयोग गर्न पाउने सुयोग मिल्दछ। अन्यत्र बजारहरूमा लेप्चा भाषाको प्रयोग शून्य प्राय छ। बजारमा लेप्चाहरू आपस्तमा लेप्चा भाषामा गफ गरिरहेको पनि पाउन सकिन्छ, जसले उनीहरूमा निहित सकारात्मक भाषिक अभिवृत्ति र निष्ठा झल्काउँदछ।

४.१३.५ सामाजिक प्रयोग

सिक्किमको लेप्चा समाजमा कार्यक्षेत्रअनुरूप भाषाको प्रयोग भएको देखिन्छ। बहुसङ्ख्याले घरमा धेरै जसो लेप्चा, स्कूल र कार्यालयमा धेरै जसो नेपाली बोल्ने गर्छन्। सामाजिक व्यवहारमा नेपाली अनि लेप्चा भाषा प्रयोग गरेको पाइन्छ। तर यस किसिमका विविध परिस्थितिअनुरूपको भाषा व्यवहारमा शिक्षा अनि वर्गले विविधता ल्याएको बुझिन्छ। यसबाहेक उमेर पनि एउटा कारक रहेको छ। लेप्चा समाजमा सानाले ठुलालाई कुनै कार्य गर्न लगाउने, निर्देश दिने वा चित्त नपरेको कुनै कुरा सोझै सोध्ने संस्कार पाइँदैन। अङ्ग्रेजी वा अन्य कुनै समाजमा झैं छोराछोरीले पितालाई ‘बाबा बजारबाट चामल लिएर आउनुहोस् है।’ अथवा ‘तपाईंले मेरो कुरा किन सुन्नुभएन ?’ भनेर अहाउने वा सोध्ने गरेको प्रसङ्ग विरलै पाइन्छ। सानाहरूको भाषिक व्यवहारमा निर्देश, आज्ञा अनि निषेध जनाउने किसिमका अभिव्यक्ति औसत थोरै पाइन्छ।

उनीहरू माझ अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग गर्दा अन्तरक्रिया धेरै औपचारिक रहने गरेको देखिन्छ। गोप्य कुरा साटासाट गर्दा अथवा पारिवारिक घनिष्ठ विषयमा कुराकानी गर्दा लेप्चा भाषाको नै प्रयोग धेरै गरिन्छ। लेप्चा लेप्चामाझ हुने सामाजिक अन्तरक्रियामा व्यक्तिगत विषय जनाउँदा लेप्चा भाषा अनि अन्य विषय बुझाउँदा लेप्चासँगै नेपाली/अङ्ग्रेजीको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। सबै उमेरका बहुभाषी लेप्चाहरूमा विषय र सन्दर्भअनुरूप भाषा परिवर्तन हुने गरेको पाइन्छ। उनीहरू पारिवारिक स्थितिमा, संस्कारगत अनि गोप्य विषयबारे कुरा गर्दा लेप्चा भाषा प्रयोग गर्ने गर्छन् भने परिवार वा आफ्नो समुदाय बाहिरको प्रसङ्गबारे कुरा गर्दा नेपाली वा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग गर्ने गर्छन्। आफ्नो पारिवारिक विषयबारे लेप्चा भाषामा कुरा चलिरहेको बेला कुनै राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति खेलकुद वा अन्य प्रसङ्ग आएमा स्वतः लेप्चा भाषाका ठाउँमा अन्य भाषाको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। भाषाको यस्तो प्रयुक्तिका पछि विभिन्न कारणहरू रहेको अनुमानित छ। द्विभाषी वा बहुभाषी वक्ताहरूले अन्तरक्रियामा अनुवाद गर्ने अतिरिक्त बोझ लिन चाहँदैनन् र भाषा वा कोड परिवर्तन गर्छन्। दुवै पक्षमध्ये सम्प्रेषणमा कुनै बाधा नहुने भएकाले अन्य विषयबारे कुरा गर्दा त्यही भाषाको सोझो प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ।

धेरैजसो नयाँ विषयहरू बुझाउने उपर्युक्त लेप्चा शब्द वा पारिभाषिक शब्दहरूको अभावका कारण पनि अन्य विषयबारे कुराकानी गर्दा अङ्ग्रेजी वा नेपाली भाषाको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। यस्तो भाषिक मिश्रणले बोधगम्यतामा प्रभाव परेको पाइन्छ। सम्प्रेषणका लागि यस किसिमको भाषिक मिश्रण र परिवर्तन प्रभावकारी भएकाले गर्दा पनि समाजभाषिक व्यवहारमा अन्य भाषाको प्रयोगप्रति लेप्चा भाषिक समुदाय सहनशील देखिन्छ।

“सामाजिक स्तर सँगसँगै सन्दर्भका कारण पनि वक्ताले प्रयोग गर्ने शब्द, वाक्यगत प्रयोग अनि ध्वनि उच्चारणगत भेद पनि आउने गर्दछ।”^{२०२} सामाजिक सन्दर्भअनुसार भाषा चयन पनि हुने गर्दछ। औपचारिक स्थितिमा धेरै आदरार्थी प्रयोग पाइन्छ। कृषकहरूले कार्यालयमा काम गर्ने वा सरकारी जागिर खानेसित आदरार्थी प्रयोग गर्छन्। आफ्नो समाजदेखि बाहिरका, सामाजिक दुरीमा भएका, अपरिचित, विरानो, विदेशी वा नवागन्तुकसित भाषा व्यवहार गर्दा आदरको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। उनीहरूका बोलीमा मात्र नभई शारीरिक हाउभाउमा पनि नम्रता स्पष्ट देखिन्छ। नम्रतालाई आदरको प्रतीक मानिन्छ। सानाहरूसित बोल्दा छोटकरीमा अनि ठुला बढासित बोल्दा औपचारिक ढङ्गमा पूर्ण वाक्यको प्रयोग गर्ने गरिन्छ।

सानाहरूसित औपचारिक सन्दर्भमा ‘सुबी’ (कता ?) भनिन्छ भने ठुलाबढासित बोल्दा ‘रेन हो सबा नोन्जेत बो का?’ (तपाईं कता जानु भएको ?) भनेर सम्बोधन गरिन्छ। उनीहरू आफु भन्दा माथिल्लो दर्जा/स्तरकाहरूसित बोल्दा अलि सुस्त ढङ्गमा, मृदु वा कोमल स्वरमा सुर मिलाएर, लेघ्रो तानेर बोल्ने गर्छन्। यस किसिमको भाषिक स्वभाव क्लिफर्ड गेटोर्जको अध्ययनमा भनिएको जाभाका आदिवासीसित मिल्दोजुल्दो देखिन्छ।^{२०३} सामाजिक दर्जा र सांस्कृतिक पृष्ठभूमिबाहेक कहिलेकाहीं लेप्चा भाषिक समुदायको व्यवहारगत विशेषता अन्य कारणद्वारा प्रभावित बन्ने गरेको पाइन्छ। यस सन्दर्भमा राजनीतिक पृष्ठभूमिलाई पनि एउटा भेदकका रूपमा लिन सकिन्छ। सिक्किममा लेप्चा राजनीतिज्ञहरूले राजनैतिक समारोहमा प्रायजसो नै नेपाली भाषाको प्रयोग गर्दछन्। तुलनात्मक रूपले लेप्चा राजनेताहरूमा नेपाली कथ्य भाषाको राम्रो ज्ञान रहेको पनि पाइन्छ।

^{२०२}रविन्स वलिङ, मेन्स मेनी भोइसेस्: ल्याङ्गवेज इन् इट्स कल्चरल कन्टेक्ट, पूर्ववत्, पृ ६-७

^{२०३}रविन्स वलिङ, पूर्ववत्, पृ ८६-८७

“सामाजिक संरचना र संस्थाका आधारमा पनि सामाजिक स्थिति परिभाषित हुँदछ।”^{२०४} लेप्चा समाजमा पनि विभिन्न सन्दर्भअनुरूप व्यक्तिहरू आआफ्ना सामाजिक भूमिका निर्वाह गरिरहेका हुन्छन्। यस्ता भूमिकाहरू धेरै जसो नियमित अनि स्थापित हुने गर्दछ। समाजमा अधिबाटै निर्धारित यस किसिमको भूमिका खेलका कारण सन्दर्भअनुरूपकै भाषिक प्रकार्य घटित हुने गर्दछ। यस्ता कतिपय प्रयोगहरू रूढ पनि बन्दै गएको पाउन सकिन्छ।

४.१४ भाषा लोप अनि भाषा अवलम्बन

बहुभाषिकतालाई भाषा सङ्कट अनि भाषा लोपको मूल कारण मानिन्छ। बहुभाषिक स्थितिका कारण कोड मिश्रण र भाषिक परिवर्तन हुने गर्दछ जसले भाषा सङ्कटको स्थिति सिर्जना गर्दछ।”^{२०५}

कहिलेकाहीं थाहै नपाई भाषा विलुप्त हुँदै गएको हुन्छ। कतिपय भाषिक समुदायमा वृद्ध वक्तादिमा मात्र भाषा बाँचेको हुन्छ। एउटा पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा भाषा हस्तान्तरण हुने प्रक्रिया धेरै नै थोरै भइ सकेको हुन्छ, जुन कुरातर्फ समुदायको ध्यान गएको हुँदैन।^{२०६} लेप्चा भाषाको प्रचलन अद्यावधि रहेकै छ तर कुनै कुनै कार्यक्षेत्रमा यसको व्यवहार पातलिँदै गएको थाहा लाग्छ। धेरै यस्ता क्षेत्रमा केवल बुढापाकाले मात्र भाषा प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। लेख्य रूपमा यस्तो स्थिति देखिँदैन तर कथ्य प्रयोगका धेरै क्षेत्रमा यस्तो स्थिति देखा पर्छ। सिक्किमका लेप्चाहरूको सन्दर्भमा इसाई धर्म मान्ने परिवारहरूमा यस्तो स्थिति पाइन्छ जहाँ लेप्चा भाषा केवल वृद्धहरूमा मात्र सीमित रहेको छ। इसाई लेप्चाहरूमा भाषा हस्तान्तरणको दर २१.८३%, (१९/८७) मात्र रहेको थाहा लाग्छ।

सिक्किमका लेप्चाहरूले आफ्नो भाषालाई पुस्तौँदेखि अवलम्बन गर्दै आएका हुन्। यो भाषा सिक्किमको एउटा प्राचीन भाषा हो र सिक्किम लेप्चा भाषाको मूल केन्द्र पनि हो। आजका सन्दर्भमा लेप्चा भाषाको भाषिक अवलम्बन के कस्तो छ भन्ने विषयबारे अध्ययन गर्नका लागि समुदायका विभिन्न सदस्यहरूलाई तपाईँ कतिवटा भाषा जान्नु हुन्छ ? कुन कुन भाषामा धाराप्रवाह बोल्न सक्नु हुन्छ? कुन कुन स्थितिमा लेप्चा भाषाको प्रयोग गर्नु हुन्छ ? कहिले अनि कोसित कुन कुन भाषा प्रयोग गर्नु हुन्छ ? जस्ता प्रश्नहरू सोधिएका थिए। यी प्रश्नका लागि प्राप्त जानकारीको विश्लेषणअनुसार भाषा

^{२०४}थोमस लुकमन, *द सोसियोलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज*, पूर्ववत्, पृ ४४

^{२०५}डेविड ब्र्याडले, सन् २००२, ‘ल्याङ्ग्वेज एटिट्युड : द कि फ्याक्टर इन् ल्याङ्ग्वेज म्यान्टेनेन्स्’, डेविड ब्र्याडले एन्ड माया ब्र्याडले (सम्पा), *ल्याङ्ग्वेज एन्डेन्जर्मेन्ट एन्ड ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स्*, लन्डन : रुटलेज कर्जन, पृ ६

^{२०६}डेविड ब्र्याडले, ‘ल्याङ्ग्वेज एटिट्युड : द कि फ्याक्टर इन् ल्याङ्ग्वेज म्यान्टेनेन्स्’, डेविड ब्र्याडले एन्ड माया ब्र्याडले (सम्पा), *ल्याङ्ग्वेज एन्डेन्जर्मेन्ट एन्ड ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स्*, पूर्ववत्, पृ ६-७

ज्ञान र प्रयोगका सन्दर्भमा उमेर, शैक्षिक पृष्ठभूमि, व्यवसाय र धार्मिक सम्बद्धता मुख्य विभेदक रहेको पाइएको छ। प्रौढ अनि वृद्धहरूमा धेरै मातृभाषा प्रयोग भएको पाइएको छ भने साना उमेरकाहरूले लेप्चासँगै अन्य भाषाहरू पनि बोल्ने गरेकाले उनीहरूमा भाषाको व्यवहारिक ज्ञान थोरै रहेको पाइएको छ। युवाहरूमा भाषिक औसत प्रयोग पनि तुलनात्मक रूपले वृद्ध र प्रौढभन्दा थोरै रहेको पाइएको छ। गाउँमा बस्ने कृषकहरूमा लेप्चा भाषामा बढी सम्पर्क हुने गरेको पाइएको छ भने इसाई लेप्चाहरूको तुलनामा परम्परागत धर्म अनि बौद्ध लामावाद मान्ने लेप्चाहरूमा भाषिक अवलम्बन धेरै नै बढी रहेको पाइएको छ। यसरी नै पश्चिम सिक्किमको माङदेर-माङनाम् अनि उत्तर सिक्किमको साक्योङ-पेन्तोङ जस्ता ठाउँहरू अझै पनि बुनियादी सुविधाबाट वञ्चित छन्। ती गाउँहरूका धेरैजसो बुढापाका र विशेष गरेर वृद्धा स्त्रीहरू एकभाषे नै रहेको पाइएको छ। नेपाली भाषाका एक दुईवटा शब्द मात्र बोल्न सक्ने ती सदस्यहरूले लेप्चा भाषामा मात्र दोहोरो कुराकानी गर्न सक्ने स्थिति रहेको थाहा लागेको छ। ती ठाउँहरूमा रहेका एकभाषी स्थितिका कारण भाषिक अनुपोषण विद्यमान रहेको थाहा लाग्दछ। यी क्षेत्रका बाजे-बोजू वा वृद्धहरू एकभाषी भएकाले गर्दा पनि क्षेत्रका नयाँ पुस्ता वा नानीहरूमा सत प्रतिशत भाषा हस्तान्तरण र आदानप्रदान भएको पाइन्छ। यद्यपि यी ठाउँहरूबाहेक अन्य ठाउँहरूको भाषा व्यवहारमा बहुभाषिक स्थित रहेकाले भाषा अवलम्बन थोरै सबल देखिन्छ। पश्चिम अनि उत्तर सिक्किमका धेरै गाउँका अशिक्षित स्त्रीहरूमा भाषा अवलम्बन समृद्ध रहेको थाहा लाग्दछ। शिक्षा र आर्थिक अवस्था पनि भाषा अवलम्बनका विभेदक रहेका छन्। राज्यका सरकारी स्कुलहरूमा लेप्चा भाषा पढाइन्छ तर आर्थिक रूपले सम्पन्न परिवारका प्रायजसो नानीहरू अङ्ग्रेजी माध्यमका निजी स्कुलहरूमा पढ्छन्। यी स्कुलहरूमा लेप्चा भाषा पठन-पाठन हुँदैन अनि परिवारले समेत उनीहरूलाई अङ्ग्रेजी भाषा सिक्ने हठ गर्ने गर्दछन्। धेरैजसो स्थितिमा यी नानीहरू अङ्ग्रेजी भाषा प्रयोग गर्दछन्। उनीहरूमा मातृभाषा अवलम्बन दुर्बल बन्ने गरेको अनि भाषा अभिसरण भएको पनि पाइएको छ।

वर्गीकृत नमुना छनोट पद्धतिद्वारा जम्मा ३९१ वटा नमुनाका साथ गरिएको क्षेत्रगत सर्वेक्षणबाट प्राप्त जानकारीअनुसार मुन्-बुङथिङ तथा तिब्बती लामावाद मान्ने (९६.४६%) लेप्चा आमाहरूले सर्वाधिक लेप्चा भाषालाई मुख्य भाषा मानेका छन्। यसरी नै सोही धर्म मान्ने ८७.९% बाबुहरूले लेप्चा भाषालाई सर्वाधिक प्रयोग हुने भाषा मानेका छन्। त्यस्ता परिवारका ७९.७% नानीहरूले सर्वाधिक प्रयोग गर्ने भाषा लेप्चा देखिएको छ भने इसाई धर्म मान्ने लेप्चा बाबुहरूमध्ये ५२.८% ले

लेप्चा भाषालाई सर्वाधिक प्रयोग गरिने भाषा मानेका छन्। इसाई धर्म मान्ने केवल ४४% लेप्चा आमाहरूले लेप्चा भाषा प्रयोग गर्ने गरेको जानकारी पाइयो भने इसाई धर्म मान्ने मात्र २३.८७% लेप्चा नानीहरूले लेप्चा भाषा प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको छ। यसबाट भाषा चयन अवलम्बन अनि भाषान्तरणका पछि धर्म एउटा मुख्य कारक रहेको थाहा लाग्दछ। पढे-लेखेका सरकारी नोकरशाहहरू सेवानिवृत्तिपछि यातायात, नानीहरूको शिक्षा अनि स्वास्थ्य सुविधाका लागि शहरी क्षेत्रमा नै स्थायी रूपमा बस्ने गर्छन्। लेप्चा गाउँहरू सुदूर क्षेत्रमा रहेकाले पनि उनीहरू गाउँ फर्कन चाहँदैनन्। यस्तो एउटा ठुलो जमातले लेप्चा भाषालाई पारिवारिक सन्दर्भ अनि विशेष अवसरमा मात्र प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको छ।

समग्रमा भाषा अवलम्बनको स्थिति उत्साहवर्धक रहेको पाइएको छ। विशेष गरेर जङ्गु क्षेत्रमा अलैंची बारीमा, सडक निर्माणमा काम गर्ने गैरलेप्चा व्यक्तिहरूले लेप्चा भाषा यदाकदा व्यवहार गरेको पाइन्छ भने दिक्चू र मङ्गनका केही पुराना गैरलेप्चा व्यापारीहरूले लेप्चा भाषा धाराप्रवाह बोल्ने गरेको पाइन्छ। यी व्यापारीहरूले तीन-चार पुस्तादेखि नै लेप्चा भाषा व्यवहार गर्दै आएको कुरा पनि थाहा लाग्दछ।^{२०७}

वर्तमान सन्दर्भमा भाषा जतिसक्दो सरल हुन आवश्यक देखिन्छ। भाषिक क्लिष्टता र शुद्धता प्रतिको रूढ मानसिकताका कारण पनि भाषा लोप हुने गरेको पाइन्छ। युवा र किशोरहरूको बोलीलाई बुढा पाकाले अशुद्ध माने नयाँ पुस्ताले उक्त भाषा प्रयोग गर्न वा बोल्न असहज मान्छ र भाषा लोप हुन्छ। लेप्चा समाजमा पनि युवाहरूको बोलीलाई स्वीकार गर्नु पर्ने देखिन्छ। भाषा प्रयोगमा केही विविधता कोड मिश्रण र परिवर्तन वा अन्य केही आङ्शिक परिवर्तन आउन सक्ला तर यसले लेख्य भाषालाई लोप हुनबाट बचाउने सम्भावना रहन्छ। लेप्चा भाषाप्रति युवाहरूमा पनि सकारात्मक अभिवृत्ति जगाउन अनिवार्य रहेको बुझिन्छ। लेप्चा समुदायका बौद्धिक सदस्यहरू सांस्कृतिक एवम् भाषिक पुनरूत्थान कार्यमा सक्रिय रहेका देखिन्छन्। भाषिक समुदायमा पूर्णतः सचेतना आए मात्र सकारात्मक अभिवृत्ति र निष्ठा जागरूक हुने देखिन्छ। लेप्चा भाषिक समुदायमा “सम्पर्क प्रेरित भाषान्तरण”^{२०८} भएको पाइन्छ। यसैले सकारात्मक समुदायिक भाषिक अभिवृत्ति र निष्ठा आवश्यक देखिन्छ।

^{२०७}सन्दीप अग्रवाल, ३७ वर्ष पुरुष, मङ्गन बजारका व्यापारीसित ११ जुलाई २०२१ का दिन लिइएको अन्तर्वार्ता

^{२०८}वन्डहेनी एन्ड तानैकुतेवा, सन् २००५, ल्याङ्ग्वेज कन्टेक्ट एन्ड ग्रामाटिकल चेन्ज, क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, पृ २३७

४.१५ भाषा परिवर्तन

भाषा परिवर्तन अनि भाषान्तरणका पछि धेरै कारण हुन्छन्। भाषाको रूप परिवर्तन एउटा प्राकृत परम्परा हो। “भाषा परिवर्तन एउटा स्वाभाविक प्रक्रिया हो भने सामाजिक सम्पर्कका कारण पनि भाषिक परिवर्तन हुने गर्दछ।”^{२०९} यही सामाजिक कारणद्वारा आएको भाषिक परिवर्तनको अध्ययन समाज भाषाविज्ञानले गर्दछ।

भाषा लोपबारे अध्ययन गर्ने विद्वान्हरूअनुसार सांस्कृतिक लोप अनि अन्य भाषाको प्रभाव नै भाषा लोपका मूल कारण हुन्। मातृभाषा व्यवहारमा कुनै सहायक अनि समृद्ध भाषाका शब्दहरूको व्यापक प्रयोग हुन थालेपछि ती भाषाका वाक्य संरचना स्वजातीय भाषाको संरचनाभित्र पस्दै जान्छन्। त्यस भाषाको संरचनागत व्यवस्थाले अल्पसङ्ख्यक भाषा प्रभावित बन्छ^{२१०} अनि विस्तारै भाषा लोपोन्मुख स्थितिमा पुग्दछ। समग्र रूपमा लेप्चा भाषामा यस्तो स्थिति देखा पर्दैन, तथापि कतिपय कार्यक्षेत्रमा प्रयोग हुने भाषिक रूपमा यस्तो विचलन आएको मान्न सकिन्छ।

४.१६ प्रयुक्ति भेद

अङ्ग्रेजीको रेजिस्टरलाई प्रयुक्ति भेद भनिन्छ। प्रयुक्ति भेद भनेको कुनै विशेष विषयबारे कुराकानी गर्दा प्रयोग हुने भाषा वा भाषिका भेद हो। अथवा प्रयुक्ति भेद भाषाको यस्तो प्रकार हो जो कुनै विशेष विषय वा सन्दर्भबारे गफ गर्दा प्रयोग गरिन्छ।^{२११}

लेप्चामा पनि प्रयुक्ति भेद पाइन्छ। सांस्कृतिक महत्त्वका कुरा, बुडथिडले गर्ने पूजा र फलाकने भाषामा विशेष भेदको प्रयोग गरिन्छ। नयाँ र पुरानो अथवा केन्द्रीय भाषिकाको परम्परागत वर्गीकरणका आधारमा लेप्चा भाषा प्रयोगको अध्ययन सान्दर्भिक देखिन्छ। पुरानो वा पारम्परित भाषिका धेरजसो गाउँमा बोलिने अनि वृद्धहरूले व्यवहार गर्ने भाषिका हो। केन्द्रीय भाषिका बहुसङ्ख्याले बोल्ने भाषिका हो। यो विशेष गरेर शिक्षित अनि युवाहरूले व्यवहार गर्ने अनि सहरमा धेरै बोलिने भाषा हो। पारम्परित भाषिकालाई शुद्ध रूप मानिन्छ। सहरमा बस्ने युवाहरूको बोलीमा पनि पारम्परित भाषिका व्यवहारमा रहेको पाइन्छ तर त्यो अपेक्षाकृत थोरै प्रयोग भएको पाइन्छ।

^{२०९}पिटर ट्रुड्जिल, सन् १९८३, *अन डायलेक्ट*, अक्सफर्ड : वासिल बल्याकवेल, पृ १०२

^{२१०}स्टिफन ए वर्म, सन् २००४, ‘स्ट्राटेजी फर ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स् एन्ड रिवाइवल’, डेविड ब्र्याडले एन्ड माया ब्रयाडले (सम्पा), *ल्याङ्ग्वेज एन्डेन्जर्मेन्ट एन्ड ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स्*, लन्डन: रुटलेज कर्जन, पृ १३

^{२११}पिटर ट्रुड्जिल, सन् २००४, *डायलेक्ट*, न्यु यर्क : रुटलेज, पृ १२

सर्वेक्षणद्वारा थाहा लागेअनुसार सम्बन्धसूचक शब्दको प्रयोगमा विविधता वा भिन्नता आएको पाइँदैन। सहरमा बस्ने एक दुईवटा परिवारमा बाबुलाई आबो नभनेर आपा वा आबाला/हाबाला अनि आमालाई आमो नभनेर आम्ला भनेको पाइयो। यसलाई भोटिया भाषाको प्रभाव मान्न सकिन्छ। सम्बोधनका लागि पनि सबै स्थिति-समारोहमा एकै किसिमका शब्दहरूको प्रयोग गरिन्छ। खाम्री मो, तोकसी मो, रेन, रेन्यु आचुले आदि जस्ता प्रयोग सबै ठाउँ र सबै स्थितिमा एकरूपी छन्।

४.१७ कोड मिश्रण अनि कोड परिवर्तन

कोड मिश्रण अनि कोड परिवर्तन मुख्य रूपले बहुभाषिक स्थितिको भाषिक सम्पर्कका कारण हुने गर्दछ। रिट्जर (सन् १९७५)-अनुसार द्विभाषी वक्ताका लागि कोड मिश्रण वा परिवर्तन सम्पर्कको एउटा सजिलो अनि सुरक्षित चयन हो।^{२१२} कोड परिवर्तन गर्ने वक्ताहरूले एउटै वार्तालापमा दुईवटा भाषा प्रयोग गर्ने मध्यममार्गको चयन गर्छन् अनि त्यो उनीहरूका लागि लाभप्रद र उपयोगी सिद्ध हुन्छ।^{२१३} वक्ताले कहिलेकाहीं परिस्थिति हेरेर अनि कहिलेकाहीं बाध्यतावश कोड मिश्रण वा परिवर्तन गर्ने गर्दछ। कुनै व्यक्ति वा समुदायसित भाषिक अन्तरक्रिया गर्दा उनीहरूको भाषिक प्रवीणता वा भाषा चयनलाई समेत संज्ञानमा राखी आफुलाई स्पष्टताका साथ अभिव्यक्त गर्नका निम्ति वक्ताले सचेत रूपमा कोड मिश्रण गर्दछ भने कहिलेकाहीं भाषिक निपुणताको अभावमा पनि बाध्यतावश कोड मिश्रण वा परिवर्तन गर्ने गर्दछ।

सिक्किमको लेप्चा भाषिक समुदायमा पनि कोड मिश्रण र परिवर्तन पाउने गरिन्छ। विगत कालमा लेप्चा भाषाको प्रचलनमा कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन भएको पाइँदैन थियो। विशेष गरी सन् १९७५ मा सिक्किम भारतमा विलय भएपछि राज्यमा व्यापक रूपमा जनसङ्ख्या अन्तर्मिश्रण भयो। नयाँ विकास र अवसरहरूको सिर्जना भयो। धेरै शैक्षिक संस्थानहरू पनि स्थापित भए। नयाँ नयाँ पूर्वाधारहरूको विकाससँगै जनसङ्ख्यामा आप्रवासन अनि गाउँदेखि सहर पस्ने क्रम बढ्दै गयो। सिक्किमका अन्य भाषी सरह लेप्चाहरूले पनि नयाँ परिवेश अनि परिस्थितिमा आफुलाई अभिव्यक्त गर्न त्यही अनुरूपको भाषिक प्रकाशन गर्न थाले। यस अतिरिक्त अघि सिक्किममा नेपाली, लेप्चा, भोटिया र

^{२१२}विलियम सी मेकोरमेक एन्ड स्टिफन ए वर्म (सम्पा), सन् १९७९, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी: एन्थ्रोपोलजिकल इस्युज*, द हेग : माउन्टन पब्लिसर्स, पृ ५

^{२१३}क्यारोल मेर्स स्कटन, सन् १९७९, 'कोड स्विचिङ एज अ "सेफ च्वइस्" इन् चुजिङ अ लिङ्ग्वा फ्राङ्का', विलियम सी मेकोरमेक एन्ड स्टिफन ए वर्म (सम्पा), *ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी: एन्थ्रोपोलजिकल इस्युज*, द हेग: माउन्टन पब्लिसर्स, पृ ७१

लिम्बू अनि केही स्थानीय भाषाहरूको प्रचलन थियो भने जनसङ्ख्या अन्तर्मिश्रणसँगै सिक्किमको भाषिक भूगोल अझ बढी विविधताले भरियो। सिक्किम पनि एउटा बहुभाषिक समाजका रूपमा चिनिन थाल्यो। बहुभाषिकताका कारण मूल रूपले लेप्चा समाजमा कोड मिश्रण र परिवर्तनको स्थिति सिर्जना भएको बुझिन्छ। लेप्चाहरूमा बुढापाका र गाउँलेहरूमा कोड मिश्रणको स्थिति न्यून छ भने सहरकाहरू अनि जवान-विद्यार्थीहरूले लेप्चा भाषाको प्रचलनमा धेरै कोड मिश्रण गर्ने गर्छन्। उल्लेख्य, सहरीया अनि शिक्षित लेप्चाहरू धेरै बहुभाषिक छन् भने गाउँमा बस्ने बुहसङ्ख्यक लेप्चाहरूमा लेप्चा अनि नेपाली भाषाको ज्ञान रहेको पाइन्छ। यस दृष्टिमा सहरे सभ्यता, व्यापार-वाणिज्य अनि व्यवसायसितको सम्बद्धता तथा आप्रवासनलाई कोड मिश्रण अनि कोड परिवर्तन ल्याउने मुख्य सामाजिक कारक मान्न सकिन्छ। लेप्चा वृद्धहरू औपचारिक-अनौपचारिक दुवै स्थितिमा सम्प्रेषण गर्दा लेप्चा भाषाकै प्रयोग गर्छन्। कहिलेकाहीं औपचारिक स्थितिमा आफुलाई बुझाउनका लागि आफ्नो भाषामा ती सन्दर्भ अभिव्यक्त गर्न नसक्दा उनीहरूले बिचबिचमा अरू भाषाका एकाध शब्दहरू मिसाउने गर्छन्। लेप्चाहरूमाझ अत्याधिक कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन विद्यार्थी अनि नोकरशाहहरूमा पाइन्छ। विद्यालयहरूमा अन्य भाषिक पृष्ठभूमिका सङ्गीहरूसितको दैनन्दिन भाषिक अन्तरक्रियाले लेप्चा विद्यार्थीहरूमा कोड मिश्रण र परिवर्तनको अवस्था सिर्जना गरेको पाइन्छ। सरकारी वा गैरसरकारी कार्यालयहरूमा कार्यरत लेप्चाहरूमा भने आफ्नो कार्यसित सम्बन्धित पारिभाषिक शब्द एवम् समाजका विभिन्न भाषिक समुदायहरूसितको सम्प्रेषणका कारण कोड मिश्रण अनि कोड परिवर्तन हुने गरेको पाइएको छ। गाउँले लेप्चाहरूको लेप्चा भाषा बोलाइमा नेपाली भाषाको मिश्रण भएको पाइन्छ भने सहरमा बस्नेहरूमा लेप्चा, नेपाली, हिन्दी अनि अङ्ग्रेजी भाषामा कोड मिश्रण भएको पाइन्छ। यद्यपि प्रतिशतका दृष्टिमा हिन्दी कोड मिश्रण अत्यन्तै न्यून पाइन्छ। त्यसरी नै गाउँका स्कुलहरूमा पढ्ने लेप्चा नानीहरूमा लेप्चा-नेपाली अनि सहरका स्कुलहरूमा पढ्ने लेप्चा नानीहरूमा लेप्चा-अङ्ग्रेजी कोड मिश्रण पाइन्छ।

सुरु सुरुमा समाजभाषा विज्ञानीहरूले कोड मिश्रण तथा परिवर्तनका पछि निम्नलिखित चारवटा कारणहरू खुट्ट्याएका थिए-

(क) वक्तामा कुनै भाषाको राम्रो ज्ञान नहुनु अथवा कुनै विषयलाई व्यक्त गर्न भाषा असक्षम रहनु।

(ख) कुनै विषयलाई आफुअघि उपस्थित व्यक्तिबाट गोप्य राख्नु। (जस्तै आफुले गरेका भुल, बदमासीलाई बाबु-आमादेखि लुकाउन छोरा-छोरीले आपस्तमा बाबु-आमाले नबुझ्ने कोडको प्रयोग गर्नु।)

(ग) अभिव्यक्ति शैलीका रूपमा अनि औपचारिक सन्दर्भअनुरूप कोड परिवर्तन हुनु।

(घ) वक्ताले आफुअघि बोल्दै गरेको व्यक्ति वा आफ्नो अघि उपस्थित व्यक्ति अथवा समूहलाई प्रभावित गर्न, कुनै प्रतिष्ठा कोड अथवा मानक भाषा वा भाषिक रूपको पनि ज्ञान भएको बुझाउनु।^{२१४}

सिक्किमका लेप्चाहरूमा भने अन्य भाषाको अत्याधिक प्रभाव अनि बहुभाषिकताका कारण कोड मिश्रण अनि परिवर्तन हुने गरेको पाइन्छ। लेप्चा भाषा व्यवहारमा कुनै नौलो विषयलाई अभिव्यक्त गर्ने शब्दका अभावका कारण पनि कोड मिश्रण हुने गरेको पाइएको छ। कुनै बहुभाषिक स्थितिमा दुई अथवा दुईजना भन्दा धेरै लेप्चाहरूले नेपाली वा दोस्रो भाषामा सम्प्रेषण गर्दा कुनै कुरो अन्य समुदाय अघि गोप्य राख्नका लागि लेप्चा भाषामा कोड मिश्रण वा कोड परिवर्तन गर्ने गर्छन्। पारिवारिक स्थितिमा कोड मिश्रण र परिवर्तनको स्थिति थोरै पाइन्छ। तथापि नानीहरूले आफ्ना बदमासीलाई बाबु-आमाबाट लुकाउन अन्य भाषाका कोडको प्रयोग कहिलेकाहीं गर्ने गरेको पाउन सकिन्छ। औपचारिक सन्दर्भमा देखिने कोड मिश्रण र कोड परिवर्तनका पछि विषय, सन्दर्भ र शैली प्रमुख कारण देखिन्छ। औपचारिक सन्दर्भमा हुने गरेका सम्प्रेषण, चर्चा अनि परिचर्चामा सन्दर्भ अनुरूपको उपर्युक्त अभिव्यक्तिको अभावका कारण कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन हुने गर्दछ। यस्तो स्थितिमा हुने चर्चा वा गफको विषय यदि लेप्चा समुदाय, समाज, भाषा र संस्कृतिइतर छन् भने पनि कोड मिश्रण र परिवर्तनको स्थिति सिर्जना हुने गरेको पाइन्छ। आफुमा निहित अन्य भाषाको ज्ञानको प्रदर्शन गर्ने उद्देश्य राखेर लेप्चाहरूले कोड मिश्रण गर्ने गरेको पाइँदैन। कुनै पनि समाजका धेरैजसो सदस्यहरूले जब एकभन्दा धेरै भाषा बोल्छन् तब भाषिक सम्प्रेषणमा ती दुईवटा अथवा दुईवटा भन्दा बढी भाषामाझ भाषिक परिवर्तन हुनु स्वाभाविक ठहर्छ।^{२१५} सिक्किमको लेप्चा समाज पनि एउटा बहुभाषी समाज हो। त्यसैले लेप्चाहरूको भाषिक सम्प्रेषणमा एकाधिक भाषामा कोड मिश्रण र परिवर्तन हुनु स्वाभाविक देखिन्छ। वक्ताले द्विभाषिक स्थितिमा धेरैजसो मध्यममार्गको चयन गर्दै भाषिक सम्प्रेषणमा दुवै भाषाको प्रयोग गर्ने भएकाले कोड मिश्रण र परिवर्तनको

^{२१४}क्यारोल मेर्स स्कटन, 'कोड स्विचिङ एज अ "सेफ च्वइस्" इन् चुजिङ अ लिङ्ग्वा फ्राङ्का', विलियम सी मेकोरमेक एन्ड स्टिपन वर्म (सम्पा), ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी: एन्थ्रोपोलजिकल इस्युज, पूर्ववत्, पृ ७१-७२

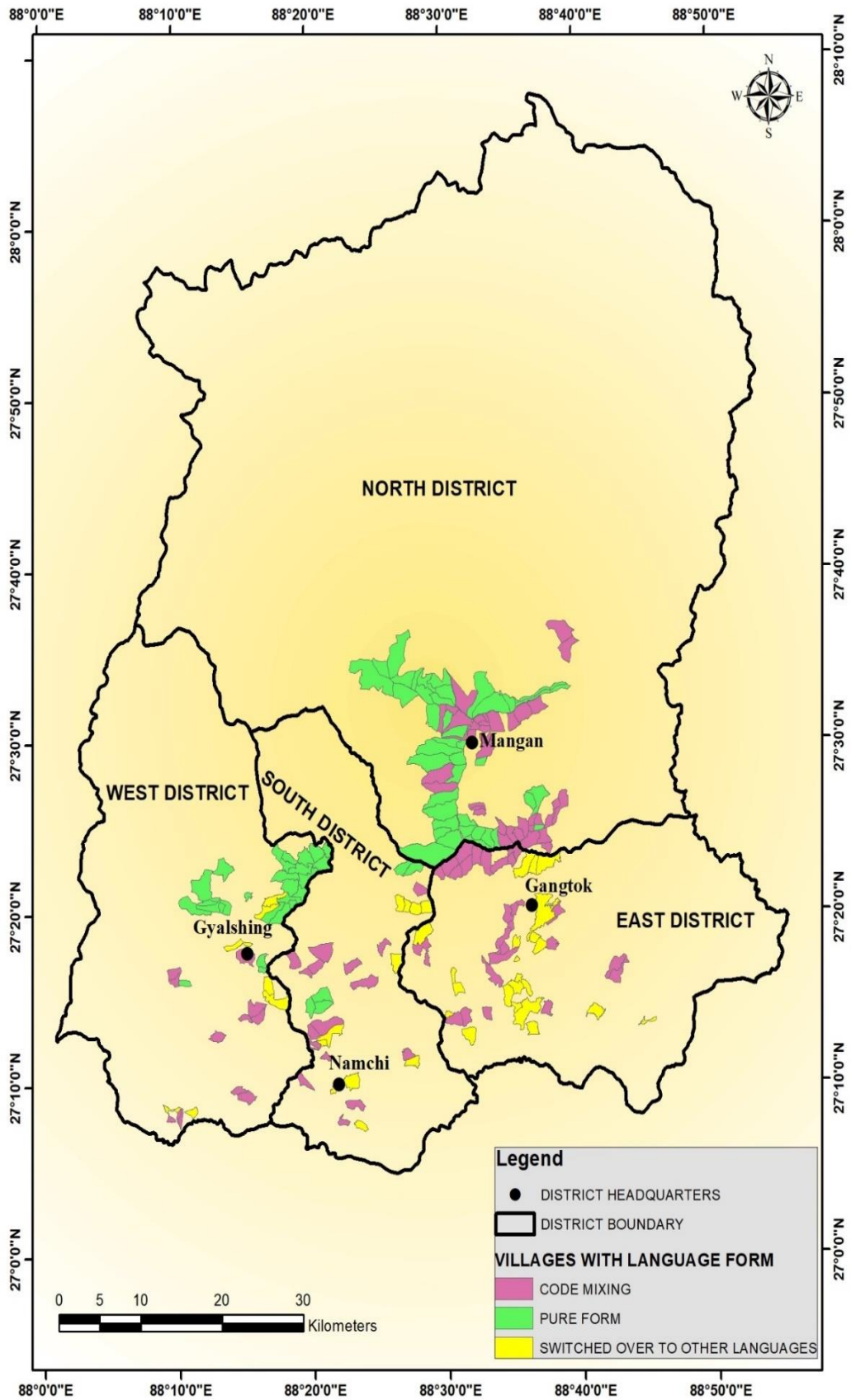
^{२१५}क्यारोल मेर्स स्कटन, पूर्ववत्, पृ ७१

स्थिति सिर्जना हुने गर्दछ। लेप्चाहरूको आपसी भाषिक अन्तरक्रियामा कोड परिवर्तन पाइनु द्विभाषिक स्थिति र मध्यमार्गको चयन मूल कारण नभएर धेरैजसो भाषिक सन्दर्भ अनि स्थितिले यस्तो अवस्थाको सिर्जना गर्ने गरेको पाइएको छ। लेप्चा किशोर अनि युवाहरूमाझ विभिन्न अवस्थामा कोड मिश्रणको स्थितिलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ।

स्थिति	विषय/सन्दर्भ	कोड मिश्रण	कोड परिवर्तन	विवरण
परिवार	पारिवारिक	x	x	
परिवार	स्कूल/अन्य	√	x	
स्कूल/कलेज	औपचारिक	√	√	
स्कूल/कलेज	अनौपचारिक	√	x	
समाज	औपचारिक	√	√	पश्चिम सिक्किमको माङ्देर-माङ्नाम अनि उत्तर सिक्किमको उत्तर जङ्गुमा यस्तो स्थिति पाइँदैन।
समाज	अनौपचारिक	√	x	
साथी-सङ्गीसित	कुनै पनि विषय	√	√	

तालिका-४.१० किशोर अनि युवाहरूमा कोड मिश्रणको स्थिति

माथिको तालिकाद्वारा के स्पष्ट हुन्छ भने परिवारमा पारिवारिक विषयबारे कुराकानी गर्दा कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन हुने गरेको पाइँदैन तर औपचारिक सन्दर्भ अनि विषयबारे हुने अन्तरक्रियामा प्रायजसो कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन हुने गर्दछ। आफ्ना सङ्गीसित गरिने भाषिक सम्प्रेषणमा किशोर अनि युवाहरूमा अत्याधिक कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन हुने गरेको पाइन्छ। सिक्किमको लेप्चा समाजलाई एउटा बहुभाषिक समाजका रूपमा चिनिए तापनि पश्चिम सिक्किमको माङ्देर माङ्नाम अनि उत्तर सिक्किमको जङ्गुअन्तर्गत रहेका अभेक गाउँहरूमा अझ पनि धेरैजसो वृद्धहरूमा लेप्चा भाषाबाहेक अन्य भाषाको ज्ञान शुन्य छ। लेप्चा भाषाको ज्ञान नभएका व्यक्तिहरूले उनीहरूसित दोहोरो सम्पर्क गर्न गाह्रो पर्ने स्थिति रहेको पाइन्छ। सिक्किमको लेप्चा भाषा व्यवहारमा देखिने शुद्ध रूपको प्रयोग, कोड मिश्रण अनि भाषा अपसरण क्षेत्रलाई तलको मानचित्रमा देखाइएको छ।

मानचित्र- ४.३ - शुद्ध रूप, कोड मिश्रण अनि भाषा अपसरण क्षेत्र

मानचित्र (४.३)-मा देखाइएअनुसार दक्षिण सिक्किमको अप्पर र मिडल लिङ्गी, तिन्किताम, रेयोड सार्दोडमा लेप्चा भाषाको शुद्ध रूपको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ भने गाग्योड, थिडले, बदन्ताम, लिङ्मो, कोलथाड, बरफुड, बाकिम, साडमो, बुल, लुङ्चोक, सान्सेबुड, ओम्चु आदि ठाउँहरूमा कोड मिश्रण र परिवर्तन भएको पाइन्छ। मानचित्र ४.३ मा देखाइएका भाषा अपसरण क्षेत्रहरू हुन् वक, नाम्ची नगर पञ्चायत क्षेत्र, फुड अनि नाम्फोका।

पश्चिम सिक्किमका धेरै क्षेत्रमा लेप्चा भाषाको शुद्ध रूप प्रचलनमा रहेको थाहा लाग्छ। यस जिल्लाको माडदेर जस्तो सुदूर एवम् विकट ठाउँमा लेप्चा भाषाको मात्र प्रचलन रहेको तथ्य फेला परेको छ। मानचित्र ४.३ मा देखाइएका शुद्ध भाषिक रूप प्रयोग हुने क्षेत्रहरू हुन्- लाब्दाड, थिडले, नारदाम, कर्जी, चोडरोड, लासो, माडथाड, माडनाम, माडदेर, गाङ्गोप, कोडरी, थिडला, गुम्पालेप्चा गाउँ, छोजो र खेचिपेरी। यस जिल्लाका गेरेथाड, बुडतेत, युक्सम, श्रीबदाम, कुलुक, च्याखुड, रिन्चेपुड आदि क्षेत्रमा कोड मिश्रण हुने गरेको पाइन्छ भने मानचित्रमा देखाइएका गेजिड नगर पञ्चायत क्षेत्र, कार्थोक, चिडथाड, मेदोड अनि पेलिड भाषा अभिसरण क्षेत्र हुन्।

पूर्व सिक्किममा लेप्चा भाषा प्रचलन अनि व्यवहारमा पाइने शुद्ध रूप, कोड मिश्रण र भाषान्तरण क्षेत्रलाई पनि मानचित्र ४.३ मा देखाइएको छ। विवरणअनुसार पूर्व जिल्लामा अन्य भाषा प्रभावरहित, कोड मिश्रण वा परिवर्तनरहित शुद्ध भाषाको प्रयोग विरलै पाइन्छ। पूर्व सिक्किमका धेरै ठाउँहरूमा कोड मिश्रण अनि भाषा अभिसरणको स्थिति देखा पर्छ। मानचित्रमा देखाइएअनुसार तिन्तेक, राक्दोड, रक्से, लोवर कम्बल, अप्पर लिडदुड, लोवर लिडदुड, रूम्तेक, गाङ्चुक, लोवर राक्दुड, आरी लिडदोक, पेन्लोड, सिमिक लिडजे, लाटुक, पब्यिक, नाभे-सोतक, मार्ताम, छिन्जे, अप्पर लिडजे, पेग्योड, लोवर साम्दुड, अप्पर साम्दुड, आदि ठाउँहरूमा पाइने लेप्चा भाषा व्यवहारमा कोड मिश्रण पाइन्छ। यसरी नै पूर्व सिक्किमका लोवर लिडताम, रादाड, स्यारी, गान्तोक नगर निगम क्षेत्र, बासिलाखा, पाकिम बजार, दिक्लिड, पाचेखानी, साम्लिक, साडखोला, सिडताम नगर पञ्चायत वरिपरिका क्षेत्र, रालाड, कार्थोक, सुमिन, नान्डोक, रानीपुल, पातुक आदि क्षेत्रमा भाषा अपसरण भएको पाइन्छ। यी क्षेत्रका केही लेप्चाहरूमा लेप्चा भाषामा धाराप्रवाहिता रहे तापनि बहुसङ्ख्याले सामाजिक सम्प्रेषणमा लेप्चा भाषाको प्रयोग गर्दैनन्। गान्तोक नगर निगम क्षेत्रमा आफ्नो व्यवसायका कारण सिक्किमका अन्य

गाउँहरूबाट आएर बसोबास गर्ने लेप्चाहरूले भने आफ्नो भाषालाई जोगाउने अनि आपसी सम्पर्कमा यसको प्रयोग समेत गर्ने गरेको पाइन्छ।

लेप्चाहरूको सर्वाधिक जनसङ्ख्या भएको क्षेत्र उत्तर सिक्किम हो। उत्तर सिक्किमका धेरै ठाउँहरूमा लेप्चा भाषाको शुद्ध रूप प्रचलनमा रहेको थाहा लाग्छ। यसका अतिरिक्त धेरै ठाउँहरूमा विशेष गरेर युवा अनि विद्यार्थीहरूको भाषिक व्यवहारमा कोड मिश्रण र परिवर्तन पनि पाइएको छ। मानचित्र ४.३ मा देखाइएका लेप्चा भाषाको शुद्ध रूप पाइने क्षेत्रहरू हुन् तरेड, लिडज्या, लाभेन, लिडकु, अप्पर बफोक, ब्रिडकताम, राभोड, कुसुड, साग्योड, रूकुल, कायिम, मान्ताम, अप्पर लिडदोड, सिपोर, लिक, सालिमपाकेल, नेगो, मोरोचु, रामाम, ब्रिडबोड, तुडक्युड, तुडबोक, नागा-नामथोर, मेयोड, काजोर, नाम्पताम, सफो, लबी, सारदोड, मेन रोङ्गोड, सेग्यु, लुम, बे-थोलोड अनि ताङ्गेक।

यसरी नै मानचित्रमा देखाइएका कोड मिश्रण अनि परिवर्तन पाइने क्षेत्रहरू हुन् पासिडदाड, गोर, पेन्टोक, पेन्टोड, लिडथेम, लिडदड, हि-ग्याथाड, सुदूर, साडकलड, नोम पानाड, नन्-साडदुड, मन्त्याड, सिडगिक, रिडघिम, नामोक, स्वयम्, तनेक, पाक्सेप, मानुल, मङ्गन, चुडथाड, रामथाड, फदोड, फाम्ताम, फेन्सोड, पाने, तुमलोड, लिडचोम अनि दिक्चु। उत्तर सिक्किमको मङ्गन बजार बहुभाषिक क्षेत्र हो। उत्तर सिक्किमका केही ठाउँहरूमा लेप्चाहरूले भोटिया भाषा पनि बोल्ने गरेका छन् तर यस्तो स्थिति न्यून रहेको छ। यस जिल्लामा भाषान्तरण वा परिवर्तन अथवा भाषा अपसरणको स्थिति पाइँदैन। तर केही क्षेत्रहरूमा विशेष गरेर अङ्ग्रेजी स्कूल पढ्ने इसाई युवा विद्यार्थीहरूमा भाषिक अभिवृत्ति उत्साहजनक पाइँदैन। बजार विस्तार र जलविद्युत परियोजना आदिले नेपालीसँगै हिन्दी भाषाको विस्तार गरेको पाइन्छ। पर्यटन, विविध परियोजना, अङ्ग्रेजी शिक्षा, इसाई धर्म सम्प्रदायको विस्तार, जनसङ्ख्या अन्तर्मिश्रण, अन्तर्जातीय विवाह र परसंस्कृतिग्रहण जस्ता कुराले बहुभाषिकता, कोड मिश्रण र कोड परिवर्तनको स्थिति सिर्जना गरेको देखिन्छ। भविष्यमा भाषा अभिसरणको स्थिति बढेर जाने सम्भावना देखिन्छ।

जनसङ्ख्या थोरै भएका ठाउँमा, जातीय अन्तर्मिश्रण नभएको ठाउँमा तथा सुदूर क्षेत्रहरूमा लेप्चा भाषाको शुद्ध रूप प्रचलनमा रहेको पाइन्छ। विशेष गरेर ती क्षेत्रहरूका बुढापाका, वृद्धहरूमा एकभाषिक

स्थिति तथा भाषिक शुद्धता समेत संरक्षित रहेको छ। उत्तर अनि पश्चिम सिक्किमका सुदूर क्षेत्रका बुढापाकाहरूमा अन्य भाषाहरूको ज्ञान अत्यन्तै सीमित रहेको पाइएको छ।

कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन समुदायका लागि स्वीकार्य भएमा द्विभाषिक वा बहुभाषिक स्थितिमा समप्रेषणको सशक्त माध्यम बन्न सक्छ।^{२१६} कोड मिश्रण र कोड परिवर्तनले कहिलेकाहीं कुनै समाजको भाषा प्रयोग आचरण अभिव्यक्त गर्दछ। अर्थात् यो व्यक्तिगत अभिव्यक्तिमा मात्र सीमित नभएर सामाजिक व्यवहारमा पनि प्रतिफलित हुन्छ। ‘कोड मिश्रणले समाजको जातीय बुनोटलाई पनि चिनाउँदछ र त्यसलाई स्वीकृत मानिएको प्रतीकात्मक पुष्टि र समर्थन गरेको पनि मान्न सकिन्छ।’^{२१७} सिक्किमको लेप्चा भाषिक समुदायमा देखिइएको कोड मिश्रणको सामाजिक व्यवहारलाई निम्न उदाहरणमा प्रस्तुत गरिन्छ।

शुद्ध रूप	कोड मिश्रण/परिवर्तन	अर्थ
इड रे! आदोसा आब्र्याड स्यु गो?	इड रे! आदोसा नाम स्यु गो? इड रे! आदोसा नाम के हो कि?	भाइ! तिम्रो नाम के हो?
आलोड गो आकाम नि मो।	आलोड गो बिजी नि मो।	अहिले म व्यस्त छु।
आलोड जो मुजोड।	आलोड खाना खाँदैन।	म खाना खान्ना।
तुडबु लात मो।	गारी लात मो।	गाडी आयो।
गो तुडबु कुलड ठोमका नड स्यो।	गो गारी कुलड ठोमका जान्छु लसा।	म गाडी कुदाएर बजार जान्छु।
इड रे! आलोड गो गानन् थो	सिरियस्ली इड गो बुरो [बुढो] भयो अब।	साँच्ची त भाइ अब म बुढो भएँ।

तालिका-४.११ सामाजिक व्यवहारमा कोड मिश्रण/परिवर्तन

यसरी नै कुनै समारोहमा तीनवटा भाषामा हुने कोड परिवर्तनको उदाहरण द्रष्टव्य छ- “आजका मुख्य अतिथि रेन एस टी लेप्चा हुनुहुन्छ अनि विशिष्ट अतिथि रेन्यु मायलकित हुनुहुन्छ। आज हामी यो स्कुल भवनको उद्घाटनका लागि भेला भएका छौं। एन्ड वी मस्ट थ्याङ्क अनरेबल सिएम एन्ड द कन्सर्न डिपार्टमेन्ट फर् दिस वन्डर्फुल प्रोजेक्ट। वी द रडकप्स एक्सप्रेस आवर डिप सेन्स अक्

^{२१६}क्वेजर जोहा आलम, सन् १९८९ ‘कोड मिक्सड: उर्दू-इङ्ग्लिस’, यु एस बाहरी (सम्पा), पेपर्स इन् ल्याङ्ग्वेज एन्ड लिङ्ग्विस्टिक्स भोल्युम II, न्यु दिल्ली : बाहरी पब्लिकेसन्स, पृ ४७

^{२१७}राजेन्द्र सिंह, सन् १९९५, ‘वि दे एन्ड अस: अ नोट अन् कोड स्विचिङ एन्ड स्ट्राटिफिकेसन्स इन् नर्थ इन्डिया,’ राजेन्द्र सिंह एन्ड एट अल. (सम्पा), एक्सप्लोरेसन् इन् इन्डियन सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, ल्याङ्ग्वेज एन्ड डेभलपमेन्ट, भोल्युम II, न्यु दिल्ली : सेज् पब्लिकेसन्स, पृ १३१

ग्राटिट्युड्स टु आवर अनरेबल गोलेन कार्थक। हामी सबैजना ताली बजाएर धन्यवाद दिऊं। आचुलो लस् तोक्सी मो।”

आजका धेरैजसो समाजमा कोड मिश्रण र परिवर्तन सामाजिक सम्प्रेषणको एउटा सशक्त माध्यम बनेको छ। ‘भाषिक तथा अन्य कतिपय दृष्टिमा विविधता रहेको वर्गीकृत समाजमा भाषिक सम्प्रेषण गर्न अनि सामाजिक तथा भाषिक दूरी वा अन्तरलाई थोरै गर्नका लागि भाषिक निर्वहन अनि कोड परिवर्तनलाई एउटा माध्यमका रूपमा प्रयोग गरिन्छ।’^{२१८} लेप्चा समाजले पनि सामाजिक एवम् भाषिक दूरीलाई थोरै गर्नका निम्ति कोड परिवर्तन गर्ने गरेको पाइन्छ। यस्तो स्थिति धेरैजसो सहरमा अनि औपचारिक सन्दर्भमा देखा पर्छ। गाउँको समाजमा वर्ग, शिक्षा, श्रेणी र व्यवसाय आदिजस्ता श्रेणीवद्धतामा ठुलो अन्तर पाइँदैन। त्यसैले तुलनात्मक दृष्टिले ती क्षेत्रहरूमा कोड मिश्रण र परिवर्तनको यस्तो स्थिति देखा पर्दैन।

४.१८ भाषिक अभिवृत्ति

‘समाज भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा कार्य गर्ने केही विद्वान्हरूले समाज भाषाविज्ञानको विश्लेषण र अध्ययनको केन्द्रमा समाज नरहेर व्यक्ति वा वक्ता रहनु पर्ने मत व्यक्त गरेका छन्।’^{२१९} विभिन्न सामाजिक घटकले भाषा व्यवहारमा अन्तर ल्याउने कुरा अकाट्य छ। तथापि भाषिक विविधताका पछि वक्ताको पृष्ठभूमि अनि भाषिक अभिवृत्ति पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण रहने मान्न सकिन्छ।

विशेष किसिमको उच्चारण विधि, वाक्य-वाक्यांश प्रयोग विशेषता, अमानक कथ्य रूप, सबै किसिमका व्यवसायिक र पारिभाषिक प्रयोग जस्ता कुराहरू समाजद्वारा प्रयोगमा ल्याइने विविध सङ्केतिक माध्यम हुन्, जसद्वारा वक्ता वा व्यक्ति अनि समाजको अभिवृत्ति बुझ्न सकिन्छ।^{२२०} कुनै पनि व्यक्ति वा समाजको विकास एवम् स्तर बुझ्न व्यक्ति वा समाजले प्रयोग गर्ने भाषिक रूप सहयोगी बन्छ। वक्ता वा समाजको भाषिक प्रयोगद्वारा व्यक्तिगत अनि सामाजिक अभिवृत्ति र स्तर बुझ्न सकिन्छ। कुनै पनि समाजको आचरण एवम् अभिवृत्ति, स्तर र विकासलाई त्यस समाजका सदस्यहरूको भाषिक व्यवहारद्वारा बुझ्न सकिन्छ। वस्तुतः सामाजिक अभिवृत्ति अनि स्तरानुरूप भाषिक प्रयोग हुने गर्दछ।

^{२१८} नोब्लेजा असन्सियन लान्डे एन्ड इमी एम पास्कासियो, ‘ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स एन्ड कोड स्विचिङ एमड फिलिपिनो बाइलिङ्ग्वल् स्पिकर्स’, वार्नर विन्टर (सम्पा), ट्रेन्ड्स इन लिङ्ग्विस्टिक्स: स्टडिज् एन्ड मोनोग्राफ्स-६, पूर्ववत्, पृ २११

^{२१९} विलियम लावभ, ग्रिन्सिपल्स अन्ड लिङ्ग्विस्टिक चेन्ज, भोल्युम २, सोसियल फ्याक्टर्स, पूर्ववत्, पृ ३३

^{२२०} बी वन्स्टेन, सन् १९७२, ‘सम सोसियोलजिकल डिटेर्मिनेन्ट्स अन्ड पर्सेप्सन्: एन् इन्क्वायरी इन् सव कल्चरल डिफरेन्सेस’, जोस्वा ए फिसमन (सम्पा), रिडिङ्स इन द सोसियोलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज, पूर्ववत्, पृ २२६

सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक अभिवृत्ति जाँचका निम्ति निर्दिष्ट समुदायअन्तर्गत सबै वर्गका सदस्यहरूको नमुना छनोट पद्धतिद्वारा अन्तर्वार्ता लिएको थियो। यसमा ‘तपाईंलाई किन लेप्चा भाषा जान्नु पर्छ भन्ने लाग्छ ?’ ‘नानीले भाषा बोल्न छोडेको देख्दा कस्तो अनुभव गर्नु हुन्छ ?’ ‘तपाईंले जान्नुभएको अन्य भाषा र लेप्चा भाषामाझ के भिन्नता देख्नुहुन्छ ?’ ‘के तपाईंलाई लेप्चा भाषा बोल्न, पढ्न र लेख्न सहज लाग्छ ?’ ‘लेप्चा भाषा जान्दा के फाइदा हुन्छ अनि नजान्दा के नोक्सान हुन्छ ?’ जस्ता प्रश्नहरू सोधिएका थिए। ती सबै प्रश्नहरूको प्रत्युत्तरद्वारा ८७.७८ प्रतिशत लेप्चाहरूमा आफ्नो भाषाप्रति सकारात्मक अभिवृत्ति रहेको थाहा लागेको छ। लेप्चा भाषा जान्नु महत्त्वपूर्ण छ। यो संस्कृतिको संवाहक हो। यो जातिको चिनारी हो। आफ्ना नानीले भाषा बोल्न छोडेको देख्दा अत्यन्तै दुःख लाग्छ। अन्य भाषाका तुलनामा लेप्चा भाषा नै प्रिय, सामर्थिलो, प्राचीन अनि समृद्ध लाग्छ जस्ता उत्तरहरू प्राप्त भएका थिए। धेरैले लेप्चा भाषा पढ्न र लेख्न नजानेकोमा दुःख व्यक्त गर्ने गरेको पाइएको छ भने धेरैलाई धारा प्रवाह बोल्न सकेकोमा गर्वबोध भएको पनि जान्नमा आएको छ। लेप्चा भाषाले कुनै आर्थिक लाभ वा व्यवसाय नदिए तापनि जातीय संस्कृति, परम्परा, संस्कार, इतिहासबोधका लागि यो भाषा जान्नु आवश्यक रहेको कुरा ७८.८७ प्रतिशतले व्यक्त गरेका छन्।

‘व्यक्तिको व्यवहार निर्माणमा अभिवृत्तिको ठुलो भूमिका रहन्छ। अभिवृत्ति सामर्थ्य वा क्षमताका आधारमा व्यक्ति व्यक्तिबिच भिन्नता पाइन्छ, जसले उनीहरूको सामाजिक व्यवहारलाई प्रभावित पार्दछ।’^{२२१} यसरी नै भाषिक व्यवहारमा पनि भाषिक अभिवृत्तिको ठुलो भूमिका रहन्छ। जसरी व्यक्तिको व्यवहारद्वारा उसका कार्यहरू निर्धारित हुन्छन् त्यसरी नै भाषिक अभिवृत्तिद्वारा व्यक्तिको भाषिक क्षमता र व्यवहार निर्देशित रहन्छ। ‘भाषिक अभिवृत्ति भाषा निर्वहनको अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण कारक हो।’^{२२२} सङ्ख्या गरिष्ठताका दृष्टिले सानो समूहका लागि आफ्नो भाषा, साहित्य र संस्कृति बचाइ राख्न कठिन कार्य हुन्छ। विश्व स्तरमा नै हेर्दा के देखिन्छ भने कुनै अल्पसङ्ख्यक समुदाय अर्को ठुलो समूहमा सम्मिलित हुँदै गएपछि उनीहरूको भाषा मर्दछ भने कुनै अल्पसङ्ख्यकले चाहिँ आफ्नो भाषिक अनि सांस्कृतिक

^{२२१}लिलियान ए ब्रुडनर एन्ड डगलस आर व्हाइट, सन् १९७९, ‘ल्याङ्ग्वेज एटिट्युड्स, बिहेवियर एन्ड इन्टर्भेनिङ वेरिएबल्स’, विलियम फ्रान्सिस मेक्के एन्ड जेकब अन्स्टिन (सम्पा), *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक स्टडिज इन् ल्याङ्ग्वेज कन्ट्याक्ट: मेथड्स एन्ड केसेस*, द हेग : माउन्टन पब्लिसर्स, पृ ५१

^{२२२}डेविड ब्याडले, ‘ल्याङ्ग्वेज एटिट्युड: द कि फ्याक्टर इन् ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स’, डेविड ब्याडले एन्ड माया ब्याडले (सम्पा), *ल्याङ्ग्वेज एन्डेन्जमेन्ट एन्ड ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स*, पूर्ववत्, पृ १

चिनारीलाई जोगाइ राख्छ अनि त्यसको अभिपोषण गर्दछ।^{२२३} यसो हुनका पछि समुदायको भाषिक अभिवृत्ति मूल कारक रहेको हुन्छ। कुनै पनि समुदायको आफ्नो भाषा अनि संस्कृतिप्रतिको निष्ठा र सकारात्मक अभिवृत्ति नै भाषा, संस्कृति निर्वहनको मूल हो। अभिवृत्ति जसरी व्यक्तिमा निहित रहन्छ त्यसरी नै भाषाप्रति समाजको पनि सामूहिक अभिवृत्ति हुने गर्दछ। भाषाको प्रयोग चलन र निर्वहनप्रति निष्क्रिय रहने अभिवृत्ति नै भाषा लोपको एउटा मूल कारण हो। विगत केही दशक यता लेप्चा भाषा र संस्कृति पनि लोपोन्मुख अवस्थामा रहेको छ भन्ने अध्ययनहरू देखा परेका छन्। तर यी अध्ययनहरूलाई तथ्यमा आधारित सही अध्ययन मान्न सकिँदैन। कुनै कुनै कार्यक्षेत्रमा लेप्चा भाषाको प्रचलन पातलिँदै गएको निश्चय नै पाइन्छ तर लेप्चा भाषा नै लोपोन्मुख अवस्थामा छ भन्ने अध्ययन अतिशयोक्ति मात्र हुन्। सिक्किमका लेप्चाहरूमा आफ्नो भाषाप्रति सकारात्मक अभिवृत्ति रहेको पाइन्छ। लेप्चा वृद्ध, प्रौढ अनि युवाहरूले समेत आफ्नो भाषालाई संस्कृतिको एउटा महत्त्वपूर्ण संवाहक मानेका छन्। भाषालाई उनीहरू एउटा सामूहिक चिनारीको प्रतीक मान्छन्। यही अभिवृत्तिका कारण लेप्चा भाषा अद्यावधि बहुसङ्ख्यामा लेप्चाहरू भएका ठाउँको सामाजिक प्रचलनमा पूर्णतः बाँचेको छ। आजको बजार व्यवस्था कुनै पनि अल्पसङ्ख्यक भाषा निर्वहनका लागि ठुलो चुनौति बनेको छ। लेप्चा भाषाको प्रचलनमा पनि यस स्थितिले प्रतिकूल प्रभाव पार्न सक्ने सम्भावना देखिन्छ।

‘भाषिक निर्वहन र संरक्षणका लागि भाषिक अभिवृत्ति लचिलो र अनुज्ञात्मक हुन आवश्यक रहन्छ।’^{२२४} भाषाको शुद्ध रूपको नै प्रचलन हुनु पर्छ भन्ने किसिमको रूढ अभिवृत्तिले समुदायका सदस्य, विशेष गरेर युवा वक्ताहरूमा भाषा अपसरण हुने गर्दछ। कतिपय स्थितिमा भाषिक प्रचलनमा कमी आउने र भाषा लोप पनि हुने गर्दछ। भाषा निर्वहनका लागि निष्ठा सँगसँगै उदारता पनि एउटा आवश्यक विशेषता देखिन्छ। अन्य भाषाबाट आउने शब्दहरूप्रति उदार रहँदा शब्दभण्डार समृद्ध हुन्छ अनि विविध सान्दर्भिक अभिव्यक्ति पनि सहज बन्छ। यद्यपि यसो गर्दा भाषाको मौलिक स्वरूपप्रति पनि निष्ठावान् हुनु पर्छ। अत्याधिक उदारताले कोड मिश्रण र कोड परिवर्तनको स्थिति सिर्जना गर्दछ अनि भाषाको आन्तरिक स्वरूपमा पनि कुनै न कुनै किसिमको परिवर्तन ल्याउँदछ। लेप्चा भाषाका सन्दर्भमा भाषिक अभिवृत्ति एउटा सामूहिक विशेषता देखिन्छ। ऐतिहासिकताले पनि सामाजिक अभिवृत्तिको निर्धारण

^{२२३}डेविड ब्र्याडले, ‘ल्याङ्ग्वेज एटिट्युड: द कि फ्याक्टर इन् ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स’, डेविड ब्र्याडले एन्ड माया ब्र्याडले (सम्पा), ल्याङ्ग्वेज एन्डेन्जमेन्ट एन्ड ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स, पूर्ववत्

^{२२४}डेविड ब्र्याडले, पूर्ववत्, पृ २

गरेको पाइन्छ। उनीहरूमा पाइने सामूहिक अभिवृत्तिका पछि ऐतिहासिकता पनि एउटा कारक तत्वका रूपमा रहेको छ। लेप्चा भाषाले मायल् ल्याड^{२२५} को प्राचीन सभ्यता अनि स्मृतिलाई जोगाएर राखेको मानिन्छ। मुन् बुडथिडको भाषामा स्थानीय परिवेश अनि सभ्यताको कथा पाइन्छ भने सिक्किमका स्थाननामहरू प्रायः जसो लेप्चा भाषामा रहेका छन्। यसरी नै लेप्चा भाषाको सम्बन्ध स्थान परिवेश र इतिहाससित गाँसिएको छ, जसले लेप्चाहरूलाई सिक्किमका सन्दर्भमा एउटा प्राचीन चिनारी दिएको मान्न सकिन्छ। लेप्चा भाषामा रहेका यिनै ऐतिहासिक-परिवेशगत महत्त्वका कारण पनि पुराना लेप्चाहरूले आफ्नो भाषा निर्वहनमा गर्व गरेको पाइन्छ। प्राचीनता र मौलिकतालाई शुद्धतासित दाँजे जस्तै लेप्चाहरू पनि शुद्धताको कुरा गर्दा भाषाको पुरानो स्वरूपको कुरा गर्छन्। जो पुरानो छ त्यही शुद्ध हो भन्ने धारणा उनीहरूमा रहेको पाइन्छ। त्यसैले लेप्चा समाजमा विशेष गरेर बुढापाकाले पुरानो रूप नै चलनमा रहनु पर्ने रूढ धारणा राखेको पाइन्छ। लेप्चा भाषा नजान्नेहरूमा पनि भाषा सिक्ने आग्रह रहेको पाइएको छ। लेप्चा भाषा नबुझे, थोरै बुझे, बोल्न, लेख्न र पढ्न नजान्ने लेप्चाहरूमा पनि लेप्चा भाषा सिक्ने इच्छा रहेको पाइन्छ। जम्मा ८७ जनालाई लिएको अन्तर्वार्तामा ६८ जना अर्थात् ७८.१६ प्रतिशतले लेप्चा भाषा सिक्ने इच्छा राखेको पाइएको छ। सामाजिक प्रयोग अनि धार्मिक, सांस्कृतिक आस्थागत सन्दर्भका आधारमा पनि लेप्चा भाषिक समुदायको भाषिक अभिवृत्तिलाई जाँच्न सकिन्छ। यिनै सन्दर्भमा प्रयोग हुने भाषिक रूपको महत्त्व र प्रचलनले अभिवृत्तिलाई प्रभावित तुल्याएको मान्न सकिन्छ। धार्मिक वा सांस्कृतिक सन्दर्भअनुरूपको भाषिक प्रयोगले उनीहरूमा सांस्कृतिक चिनारीको भाव पुनर्स्थापित गर्दछ भने भाषाको सामाजिक प्रचलनले सामाजिक मान्यतालाई स्थापित गरेको मान्न सकिन्छ। लेप्चा गाउँहरूमा आपसी भाषिक अन्तर्क्रिया र मातृभाषा प्रयोग घना हुने गरेको पाइन्छ, अर्थात् सानो समूहभित्र सबै परिस्थितिमा लेप्चा भाषा नै प्रयोग हुने गरेको देखिन्छ। गाउँमा एकै किसिमको परिवेशमा तिनै मानिसहरूमाझ घरिघरि भाषिक सम्प्रेषण हुने भएकाले लगभग एउटै भाषिक रूप र एकै किसिमको भाषिक व्यवहार पाइन्छ भने अर्कातिर ससाना समूहका केही सदस्यहरूले विविध कार्यक्षेत्रमा आफुलाई संलग्न गर्नु पर्ने स्थितिका कारण उनीहरूमा भाषिक नेटवर्कले त्यही किसिमको भाषिक अभिवृत्ति निर्मित भएको पाइन्छ। गाउँमा स्कुल अनि स्वास्थ्य सेवा एवम् अन्य सरकारी योजना तथा विकासमूलक कार्यक्रमहरूको थालनीसँगै उनीहरूको भाषिक कार्यक्षेत्रमा पनि विस्तार भएको पाइन्छ।

^{२२५}लेप्चाहरू आफ्नो प्राचीन देशलाई मायल् ल्याड भन्ने गर्थे जसमा सिक्किम, दार्जिलिङ र नेपालको इलाम जिल्ला पनि समाहित थियो।

तथापि लेप्चाहरूले आफ्नो समुदायसित आफ्नै भाषामा सम्पर्क गर्छन्, जसलाई भाषिक अल्पसङ्ख्यकको एउटा विशेषता मान्न सकिन्छ। अतः ‘भाषिक अल्पसङ्ख्यकको बृहत् भाषिक आदानप्रदान हुँदैन। त्यसैले नयाँ नयाँ परिस्थिति र कार्यक्षेत्रका कारण उनीहरूमा भाषा परिवर्तन हुने गर्दछ।’^{२२६} लेप्चा समाजमा पनि यस्तै स्थिति देखा पर्छ। नौला नौला सन्दर्भ र कार्यक्षेत्रका कारण उनीहरूको भाषिक व्यवहार अनि अभिवृत्ति प्रभावित भएको पाइन्छ। यस्तो स्थितिमा कुन सन्दर्भ र कुन कार्यक्षेत्रमा लेप्चा भाषाको प्रयोग गर्नु भन्ने कुरा वक्ताको अभिवृत्तिमा मात्र निर्भर नरहेर परिस्थितिगत घटक आदिमा पनि निर्भर रहन्छ। यसैले सामाजिक परिवर्तन सँगसँगै उनीहरूको भाषिक अभिवृत्ति र व्यवहारमा हेरफेर आएको मान्न सकिन्छ।

४.१९ भाषिक निष्ठा

भाषिक निष्ठा धेरजसो व्यक्ति, समुदाय वा समाजको आर्थिक स्थितिसित सम्बन्धित रहन्छ। आर्थिक एवम् सामाजिक स्थिति सहायकसिद्ध भए भाषिक निष्ठा पनि विद्यमान रहन्छ अनि कुनै अन्य भाषाको महत्त्व सही भए त्यस भाषामा भाषान्तरण हुने गर्दछ।^{२२७} भाषिक निष्ठा जातीय-सांस्कृतिक चिह्नारीसित मात्र नभई भाषा-शक्तिसित पनि जोडिएको हुन्छ। शासन र सत्ता, धर्म र शिक्षा, सञ्चार र प्रतिष्ठाको सन्दर्भमा भाषा व्यवहार गर्नेहरूमा भाषान्तरण विरलै भएको पाइन्छ। लेप्चा भाषाको अधिको वर्चस्व घट्दै गएको पाइन्छ। सन् १९११ सम्म लेप्चा भाषाको कार्यक्षेत्र आजको तुलनामा बृहत् थियो। प्रशासनिक भाषाका रूपमा पनि लेप्चा भाषाको प्रचलन रहेको थियो। केही दशक अघिसम्म लेप्चा समाजमा मुन्-बुडथिडको गरिमा कायमै रहेको थियो। त्यसैले गर्दा उनीहरूले आफ्नो भाषालाई प्रतिष्ठा कोडका रूपमा पनि हेर्ने गर्दथे। यद्यपि सिक्किमको प्रशासनिक कार्यहरूमा अङ्ग्रेजी उपनिवेशको प्रभाव परेपछि, स्थानीय सांस्कृतिक एवम् अन्य महत्त्वलाई उपेक्षा गरिन थालियो। फलस्वरूप शासन-व्यवस्था, नोकरी-चाकरी, शिक्षा अनि सञ्चार आदि क्षेत्रमा आधुनिक शिक्षा र अङ्ग्रेजी भाषाको महत्त्व बढ्यो। यी विभिन्न कार्यक्षेत्रमा लेप्चा भाषा असान्दर्भिक हुँदै गयो। तर उल्लेखनीय विषय के छ भने बहुसङ्ख्यक लेप्चाहरू (७८.६२%) लेप्चा भाषालाई आफ्नो जातीय, ऐतिहासिक एवम् सांस्कृतिक पहिचानको कडी ठान्दछन्।

^{२२६}डेविड ब्राडले, ‘ल्याङ्ग्वेज एटिट्युड: द कि फ्याक्टर इन् ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स’, डेविड ब्राडले एन्ड माया ब्राडले (सम्पा), ल्याङ्ग्वेज एन्डेन्जमेन्ट एन्ड ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स, पूर्ववत्, पृ ५

^{२२७}सविल्ला इमाने एन, द डाइनामिक अन्ड ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स एमड स्पिकर्स अन्ड चिनडाली डिस्ट्रिक्ट इन तान्जानिया, जर्नल अन्ड एसियन एन्ड अफ्रिकन स्टडिज नम्बर ७०, पूर्ववत्, पृ २६

यही सामूहिक मान्यता र भावनाका कारण सिक्किमका लेप्चा जातिमा भाषाप्रतिको अनुराग र निष्ठा अद्यावधि रहेकै पाइएको छ।

सिक्किमको लेप्चा भाषिक समुदायमाझ गरिएको क्षेत्रगत अध्ययन अनि अन्तर्वाताद्वारा थाहा लागेअनुसार उनीहरू आफ्नो भाषा र संस्कृतिप्रति गर्व गर्छन्। जम्मा ३९१ जनाको अन्तर्वाता लिइएको थियो, जसमध्ये ३२६ जना (८३.३७%) लेप्चाहरूले आफ्नो भाषा र संस्कृतिमा गर्व गर्ने कुरा जनाएका छन्। सर्वेक्षणद्वारा थाहा लागेअनुसार लेप्चा अभिभावकहरू आफ्ना नानीहरूलाई लेप्चा भाषा सिकाउन चाहन्छन्। उनीहरू आफ्नो भाषा र संस्कृतिको संरक्षण गर्न चाहन्छन्। आफ्नो भाषाको ज्ञान थोरै भएका इसाई लेप्चाहरू समेत लेप्चा भाषा अनि आफ्नो पुरातन सांस्कृतिक धरोहर बाँचोस् भन्ने चाहन्छन्। यस्तो विचार जाग्रत हुनका पछि आज भइरहेको सांस्कृतिक पुनर्जागरण अनि चिनारीको राजनीति मूल कारक रहेको मान्न सकिन्छ। स्थानीयता अनि भूस्वामित्व अधिकारको राजनीति सिक्किममा पनि चर्को बन्दै गएको देखिन्छ। त्यसैले भाषिक, सांस्कृतिक अस्तित्वको मुद्दाबारे लेप्चाहरू पनि सचेत भएका छन्। उनीहरूको भाषा अनि संस्कृतिमा सिक्किम अनि पार्श्ववर्ती परिवेशका प्रशस्तै प्रतीक विद्यमान पाइन्छ। स्थाननाम अथवा सृष्टि मिथ तथा सामूहिक स्मृति र जनश्रुतिमा बाँचेका यस क्षेत्रका प्राचीन घटनाहरू लेप्चा भाषा अनि संस्कृतिद्वारा ती अभिव्यक्त हुन्छन्। यस सन्दर्भमा रेन्जोड मुतान्ची रोड तार्जोड, रेन्जोड मुतान्ची रिडमोम कुर्मम सिक्किम, इन्डिजिनस् लेप्चा एसोसिएसन, रेन्जोड तालोम एसोसिएसन जस्ता विभिन्न सङ्घ-संस्थाहरूको स्थापना भएको थाहा लाग्छ र ती सङ्घ-संस्थाहरू भाषिक-सांस्कृतिक चिनारीको मुद्दालाई लिएर अघि बढिरहेका छन्। लेप्चाबारे धेरै अधिदेखि भएका अध्ययनहरूले उनीहरूलाई मासिंदै गएको जाति हुन् भन्ने निष्कर्ष निकालेका छन् जो सही लाग्दैन। जनसङ्ख्याका दृष्टिले प्रत्येक जनगणना रिपोर्टअनुसार लेप्चाहरूको सङ्ख्यामा वृद्धि भएको पाइन्छ। तर सन् १८५० भन्दा अघि सिक्किमको सबैभन्दा ठुलो समूहका रूपमा रहेको लेप्चा जाति अनुपात दरमा अन्य जातिको सङ्ख्याभन्दा प्रतिशतका दृष्टिले थोरै देखिन्छ। सिक्किममा अन्य जात-जाति, सम्प्रदाय अनि समुदायको आगमन र तिनको जनसङ्ख्यामा वृद्धि भएकाले ती अन्य जातिहरूका अनुपातमा लेप्चाको उपस्थिति पातलो हुँदै गएको देखिन्छ। सङ्ख्या गरिष्ठताको यस्तो स्थितिका कारण लेप्चाहरूमा बहुसांस्कृतिकता र बहुभाषिकता बढिरहेको देखिन्छ। यसै कारणले उनीहरूमा सांस्कृतिक एवम् भाषिक सम्मिश्रण हुँदै गएको पाइन्छ। केही कार्यक्षेत्रमा लेप्चा भाषाको प्रयोग हुन छोडेको पाइएको छ। भारतका बङ्गाली जाति

अथवा तान्जानियाका न्याक्युसाहरू जस्तो अरूको भाषा सहजै सिक्न नचाहने अनि अरूले पनि आफ्नै भाषामै अन्तरक्रिया गरोस् भन्ने मनोवृत्ति भारतका धेरैजसो आदिवासीमा शुन्यप्रायः छ। लेप्चाहरूमा पनि त्यही किसिमको सामाजिक मानसिकता रहेको पाइन्छ। अरूले आफ्नो भाषा सिकोस् भन्ने कुराप्रति सचेत नरहे पनि उनीहरूमा भाषिक निष्ठा र मातृभाषाप्रति सचेत दृष्टि पाइन्छ। आजको पिँढीलाई बजार व्यवस्थाले कहिलेकाहीं अल्मल्याउने पनि गरेको छ। बाध्यतावश उनीहरू नयाँ नयाँ भाषा अध्ययनतर्फ पनि लागेका छन्। तर आजभोलि सिक्किममा धेरैवटा लेप्चा युवा संस्थानहरू पनि स्थापित भएका छन् र तिनले युवाहरूमा आफ्नो भाषा, संस्कृति र चिनारीप्रतिको चेतना जाग्रत गर्ने दिशातर्फ कार्य गरिरहेका छन्।

लेप्चा वृद्ध-वृद्धाहरूमा आफ्नो भाषाप्रति अपार श्रद्धा रहेको पाइन्छ। उनीहरूका लागि लेप्चा भाषा बोल्नु भनेको आफ्नो परम्परासँग गाँसिनु हो। उनीहरू आफ्नो भाषामा सम्प्रेषण गर्नु एउटा प्रतिष्ठाको प्रतीक मान्छन्। यसको प्रभाव नयाँ पुस्तामा पनि परेको छ। लेप्चा भाषा नजान्ने युवाहरू पनि लेप्चा भाषा सिक्ने मनसाय राख्छन् र उनीहरूका निम्ति पनि लेप्चा भाषा सिक्नु एउटा प्रतिष्ठित कार्य रहेको बुझ्न सकिन्छ। लेप्चा भाषा सिकाउन एकाधिक गैरसरकारी संस्थानहरू पनि सक्रिय देखिन्छन्। लेप्चा डायस्पोरामा रहेका बुद्धिजीवीहरूले पनि आफ्नो भाषा सिकिरहेको थाहा लागेको छ। विभिन्न देशमा गएर आफ्नो जीविकोपार्जन गर्ने यी लेप्चाहरूमा समेत आफ्नो भाषा र संस्कृतिसित फेरि एकाकार हुने चाहना रहेको विषय जान्नमा आएको छ। लेप्चा समाजमा स्वीकार्य हुन, सामुदायिक परिचय प्राप्त गर्न अनि भाषिक-सांस्कृतिक अस्तित्व स्थापित गर्नका लागि लेप्चाहरूले आफ्नो भाषा सिक्ने गरेको थाहा लाग्छ। यस किसिमको भाषिक निष्ठाका पछि भाषा राजनीति पनि एउटा कारक रहेको मान्न सकिन्छ। आफ्नो भाषा, संस्कृति, चिनारीप्रति सचेत भएर नै उनीहरूले रोड अरिड अवलम्बन गरिरहेको देखिएको छ।^{२२८} लेप्चा परम्परागत संस्कार-संस्कृति, प्रकृति र ज्ञान-चेतनालाई ग्रहण गरी नवीन सङ्कथन विकास गरेर ज्ञानोत्पाद व्यापारका लागि पनि धेरैजसो विदेशमा बस्ने लेप्चाहरूले आफ्नो भाषा सिकिरहेको थाहा लाग्छ। विभिन्न उमेरका लेप्चाहरूसित उनीहरूको भाषिक निष्ठालाई जाँचन लिएको अन्तर्वार्ताको प्रत्युत्तरलाई तलको तालिकाहरूमा देखाइएको छ। उनीहरूलाई प्रश्नहरू सोधिएका थिए र तिनै प्रश्नहरूका उत्तरका आधारमा उनीहरूको भाषिक निष्ठा जाँचन सकिन्छ।

^{२२८}साल्वोड लेप्चा, उमेर ५६ वर्ष पुरुष, गान्तोक पूर्व सिक्किम शिक्षा विभागका उप निर्देशकसित २३ अप्रेल २०२१ मा लिइएको अन्तर्वार्ता

प्रश्न: 'के तपाईंलाई लेप्चा भाषा बोल्न मन पर्छ ??' प्रत्युत्तर निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ-

उमेर	अन्तर्वार्ता व्यक्ति सङ्ख्या	मन पर्छ	उदासीन	मन पर्दैन	प्रत्युत्तर प्राप्त भएन	
१२ देखि १७	४८	३७	६ (१२.५%)	२ (४.१६%)	३ (६.२५%)	७७.०८%
१८ देखि २४	५२	३८	४ (७.६९%)	३ (५.७६%)	७ (१३.४६%)	७३.०७%
२५ देखि ३४	६४	५३	७ (१०.९३%)	१ (१.५६%)	३ (४.६८%)	८२.८१%
३५ देखि ४४	६२	५०	६ (९.६७%)	२ (३.२२%)	४ (६.४५%)	८०.६४%
४५ देखि ५४	६६	६२	२ (३.०३%)	X (०%)	२ (३.०३%)	९३.९३%
५५ देखि ६५	६८	६६	X (०%)	X (०%)	२ (२.९४%)	९७.०५%
६६ देखि उता	३१	३०	X (०%)	X (०%)	१ (३.२२%)	९६.७७%

तालिका-४.१२ उमेर अनि भाषिक निष्ठा

त्यसरी नै लेप्चा अभिभावकहरूलाई 'के तपाईंलाई आफ्नो नानीले लेप्चा भाषा पढेको मनपर्छ?' भन्ने प्रश्न गरिएको थियो, जसको प्रत्युत्तरमा बहुसङ्ख्यक लेप्चा अभिभावकहरूले सकारात्मक मन्तव्य दिएका छन्। यसलाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ।

उमेर	मन पर्छ	मन पर्दैन	प्रत्युत्तर प्राप्त भएन
२५ देखि ३४	१७/२६ (६५.३८%)	४/२६ (१५.५३%)	५/२६ (१९.२३%)
३५ देखि ४४	१२/१७ (७०.५८%)	२/१७ (११.७६%)	३/१७ (१७.६४%)
४५ देखि ५४	१३/२१ (६१.९०%)	४/२१ (१९.०४%)	४/२१ (१९.०४%)
५५ देखि ६५	१७/२० (८५%)	१/२० (५%)	२/२० (१०%)
६५ भन्दा माथि	७/९ (७७.७७%)	१/९ (११.११%)	१/९ (११.११%)

तालिका- ४.१३ लेप्चा भाषिक निष्ठा

भाषिक निष्ठा जाँच गर्न हेतु विभिन्न व्यवसायमा रहेका लेप्चाहरूलाई 'के लेप्चा भाषा सिक्न आवश्यक छ?' भन्ने प्रश्न गरिएको थियो जसको प्राप्ति तलको तालिकामा राखिएको छ।

व्यवसाय	आवश्यक छ	आवश्यक छैन	उदासीन
कृषक	६४/७९ (८१.०१%)	४/७९ (५.०६%)	११/७९ (१३.९२%)
विद्यार्थी	५१/७३ (६९.८६%)	१९/७३ (२६.०२%)	३/७३ (४.१०%)
व्यापारी	१०/१८ (५५.५५%)	७/१८ (३८.८८%)	१/१८ (५.५५%)
शिक्षक	३०/३६ (८३.३३%)	३/३६ (८.३३%)	३/३६ (८.३३%)
राजनीतिज्ञ	१६/१७ (९४.११%)	०/१७ (०%)	१/१७ (५.८८%)
मुन् वा बुडथिड	९/१३ (६९.२३%)	०/१३ (०%)	४/१३ (३०.७६%)
प्रशासनिक अधिकारी	२६/३१ (८३.८७%)	२/३१ (६.४५%)	३/३१ (९.६७%)

तालिका- ४.१४ व्यवसाय अनि भाषिक निष्ठा (नोट- १२४ जनाबाट प्रतिउत्तर प्राप्त भएन।)

‘लेप्चा भाषा जान्न किन आवश्यक छ?’ भन्ने प्रश्नको उत्तरमा धेरैजसोले संस्कृति जोगाउन अनि कतिपयले नोकरी पाउन भन्ने उत्तर दिएका छन्, तलको तालिका द्रष्टव्य छ-

व्यवसाय	संस्कृति बँचाउन	नोकरी पाउन वा व्यापार गर्न	आवश्यक छैन
युवा विद्यार्थी	३३/७३ (४५.२०%)	२१/७३ (२८.७६%)	१९/७३ (२६.०२%)
बुढापाका	१९/२१ (९०.४७%)	२/२१ (९.५२%)	०/२१ (०%)
शिक्षक	१८/३६ (५०%)	१५/३६ (४१.६६%)	३/३६ (८.३३%)
कृषक	४८/५८ (८२.७५%)	८/५८ (१३.७९%)	२/५८ (३.४४%)
व्यापारी	८/१८ (४४.४४%)	३/१८ (१६.६६%)	७/१८ (३८.८८%)
प्रशासनिक अधिकारी	२८/३१ (९०.३२%)	१/३१ (३.२२%)	२/३१ (६.४५%)
मुन् बुडथिड	१२/१३ (९२.३०%)	१/१३ (७.६९%)	०/१३ (०%)

तालिका-४.१५ भाषा उपयोगिता अनि भाषिक निष्ठा

माथिका तालिकाहरूबाट के चाल पाइन्छ भने वृद्ध अनि प्रौढहरूमा भाषा बोल्न चाहनेहरूको सङ्ख्या अत्याधिक छ भने विद्यार्थी अनि युवाहरूमा थोरै रहेको पाइन्छ। यसरी नै निम्नमध्यम स्तरका कृषक तथा शिक्षकहरूमा भाषिक निष्ठा धेरै पाइन्छ भने अङ्ग्रेजी भाषाको धाराप्रवाह ज्ञान हुने शिक्षित युवाहरू अलि उदासीन देखिन्छन्। लेप्चा पुरोहित मुन् अनि बुडथिडहरूमा शतप्रतिशत भाषिक निष्ठा पाइन्छ। उनीहरू लेप्चा संस्कृतिका संवाहक हुन् साथै लेप्चा भाषा उनीहरूको कमाइसित पनि जोडिएको छ। राजनीतिज्ञहरूमा पनि भाषिक निष्ठा उच्च रहेको तथ्य उल्लेखनीय छ।

मुन्-बुडथिड सरह लेप्चा शिक्षकहरूमा पनि सकारात्मक भाषिक निष्ठा पाइन्छ। बहुभाषी ज्ञाताहरूले लेप्चा भाषा सिके लाभ पाइन्छ भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन्। संस्कृति जोगाउनका लागि लेप्चा भाषाको ज्ञान आवश्यक रहने कुरा गर्नेहरूको सङ्ख्या सर्वाधिक रहेको पाइन्छ भने गोप्य कुरा गर्नका निम्ति पनि लेप्चा भाषा जान्न आवश्यक छ भन्नेहरूको सङ्ख्या २.८ प्रतिशत रहेको छ (यस विवरणलाई तालिकामा समावेश गरिएन)। लेप्चा भाषा सिक्न आवश्यक छ भन्नेहरूको सङ्ख्याको प्रतिशत दर यहाँ प्रस्तुत छ-

व्यवसाय	प्रतिशत
मुन्- बुडथिड	१००
लेप्चा भाषा शिक्षक	९४.६
लेप्चा भाषाका लेखक	८६
कृषक	८६
लेप्चा पञ्चायत	७४
विध्यार्थी अनि युवा	६९.८
सरकारी कर्मचारी	८४.८

तालिका-४.१६ व्यवासायका आधारमा लेप्चाहरूको भाषिक निष्ठा

सिक्किमका बजारहरूमा व्यापार अनि किनबेच गर्दा लेप्चाहरूले धेरजसो नेपाली भाषाको प्रयोग नै गरेको पाइन्छ तर अवसर पाएका खण्डमा उनीहरू आफ्नो भाषा प्रयोग गर्न पनि चुक्दैनन्। यसले पनि उनीहरूको भाषिक निष्ठा दर्शाउँछ।

४.२० भाषा नीति र योजना अनि लेप्चा भाषा

पश्चिमका विकसित राष्ट्रहरूमा समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन समाज भाषिकागत विविधता र आप्रवासी भाषा नीतिमा केन्द्रित रह्यो भने भारत जस्तो विकासशील राष्ट्रमा बहुभाषिकता, राष्ट्रिय भाषा नीति अनि शिक्षा माध्यमको भाषा जस्ता विषय धेरै प्रासङ्गिक बन्यो।^{२२९} भारतको २२ औँ राज्य सिक्किममा पनि भाषाको मान्यता एउटा मुख्य नीतिका रूपमा देखा परेको छ। सिक्किमका विभिन्न भाषाहरूलाई राज्य स्तरीय मान्यता दिने अनि शैक्षिक पाठ्यक्रममा भाषालाई मान्यता दिने कार्य गरियो। लेप्चा भाषाले पनि राज्य भाषाका रूपमा मान्यता पायो अनि राज्यको शैक्षिक परिवेशमा पनि प्रविष्टि पायो। लेप्चा वा रोड भाषा भोट बर्मेली परिवारको असार्वनामिक भाषा हो। लेप्चाहरू सिक्किमका

^{२२९}किङ्गस्ले वोल्टन एन्ड हेलेन खो (सम्पा), सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स टुडे: इन्टरनेसनल पर्सपेक्टिभ, पूर्ववत्, पृ १८

आदिम बासिन्दा हुन्। उनीहरूको पहिलो भाषिक सम्पर्क मगर अनि लिम्बूहरूसित भयो।^{२३०} यसपछि तिब्बती भोटियाहरूको आगमनले उनीहरूमा कुनै न कुनै रूपमा भाषिक विचलन ल्यायो। सन् १७०१ सालमा भएको भूटानी आक्रमणका कारण पनि उनीहरू कुनै न कुनै रूपमा विस्थापित भए।^{२३१} लेप्चाहरूको बासस्थान दार्जिलिङ र सिक्किममा पछिबाट अन्य सम्प्रदायका मानिसहरू भित्रिए। भारतको ब्रिटिस शासनको पक्षमा जेनेरल ल्योड र सिक्किम राजा माझ सन् १८३५ मा भएको समझौतापछि दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजहरूको आगमन भयो। ब्रिटिस शासनको नीतिका कारण उनीहरूको संस्कृतिमा प्रतिकूल असर पर्‍यो। सिक्किम माथि लागु भएको अङ्ग्रेजी नीतिका कारण अन्य मानिसहरूको बसोबास सुरु भयो। सिक्किम अङ्ग्रेज शासित भारतको संरक्षित राज्य बन्यो र अङ्ग्रेजी प्रशासनले सिक्किमका लागि राजनैतिक अधिकारी नियुक्त गर्‍यो। दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजहरूको आगमनपछि नै लेप्चा भाषाको चलनमा प्रतिकूल प्रभाव परेको मानिन्छ। अङ्ग्रेजले एकातिर लेप्चा भाषालाई किनारीकृत तुल्याएर हिन्दूस्तानी भाषाको प्रयोग विस्तार गरेको पाइन्छ भने अर्कातिर अङ्ग्रेजी शासनको संरक्षणमा इसाई मिसनेरीहरूले अङ्ग्रेजी शिक्षाको प्रचार-प्रसार गरे। अङ्ग्रेजहरूको आगमन पूर्व लेप्चा भाषाको प्रयोग आधिकारिक रूपले प्रशासनिक क्षेत्रमा पनि हुने गर्दथ्यो। यसको प्रमाण सिक्किमका राजा अनि जेनेरल लियोड माझ सन् १८३५ मा भएको दार्जिलिङ अनुदान पत्र (ग्रान्ट अन्ड डिड्)-मा लेप्चा भाषाको प्रयोग भएको कुराले दिँदछ।

माथि उल्लेख गरिएका विभिन्न ऐतिहासिक तथा राजनैतिक कारणले गर्दा लेप्चा भाषाको प्रयोग प्रचलनमा विपरित प्रभाव पर्न गएको बुझिन्छ। यी विभिन्न प्रशासनिक हेरफेरका कारण दार्जिलिङमा अन्य भाषाले प्रमुखता पायो। सिक्किममा सन् १६४२ देखि सुरु भएको भुटिया नामग्याल शासनपछि प्रशासनिक नीतिले तिब्बती भाषालाई महत्त्व दियो। सबै सरकारी निकाय आदिमा तिब्बती भाषाको बोला-बाला रह्यो। सिक्किममा बौद्ध मठहरूको स्थापना भयो अनि ती संस्थानहरूमा शिक्षाको माध्यम तिब्बती भाषा नै रह्यो। यसो हुँदा सरकारी नीतिले लेप्चा भाषालाई, त्यसको उन्नति एवम् विकासमा महत्त्व नदिएको स्पष्ट हुन्छ। सिक्किम लगायत दार्जिलिङ क्षेत्रमा पनि लेप्चा भाषाको सम्यक् प्रचलन थियो। दार्जिलिङ अनि अप्रत्यक्ष रूपमा सिक्किममा अङ्ग्रेज शासन सुरु भएपछि अङ्ग्रेजी सँगसँगै हिन्दूस्तानी वा हिन्दी भाषाको प्रयोग बढेर गयो। यसको पुष्टि सन् १८६० मा तत्कालीन दार्जिलिङका

^{२३०}राम राहुल, सन् १९७८, *द हिमालयन बोर्डरल्यान्ड*; ए सि सिन्हा, सन् १९८३, *द हिमालयन कम्युनिटिज*

^{२३१}सतिन्द्र कुमार (सम्पा), *इन्साइक्लोपिडिया अन्ड साउथ एसियन ट्राइब्स*, भोल्याम-६, पूर्ववत्, पृ १९९८

सुपरिन्टेन्डेन्ट क्याम्पबेलले पश्चिम सिक्किमका तेजहाड अनि कुङ्साहाड मण्डललाई लेखेको पत्रले गर्दछ। अङ्ग्रेजी प्रशासनको आडमा दार्जिलिङ अनि सिक्किममा इसाई मिसनेरीको आगमन भयो। मिसनेरीहरूले बाइबलका केही अंश लेप्चा भाषामा प्रकाशित गरे तापनि धर्म प्रचार-प्रसार नेपाली भाषामा नै बढी हुने गर्दथ्यो। 'टूयाक्स' आदि पनि नेपाली भाषामै मुद्रित हुन्थे। उनीहरूले दार्जिलिङ, कालेबुङ अनि सिक्किममा धेरैवटा अङ्ग्रेजी माध्यमका स्कुलहरू स्थापित गरे। यस किसिमको भाषिक नीति एवम् योजनाले लेप्चा भाषाको प्रचलनमा प्रत्यक्ष र परोक्ष प्रभाव पारेको बुझिन्छ। दार्जिलिङमा चिया उद्योगको विस्तार र सिक्किममा ब्रिटिस राजनीतिक अधिकारीको नियुक्तिपछि व्यापक रूपमा नेपाली मजदुर तथा कृषकहरूको आप्रवासनसँगै नेपाली भाषा सम्पर्क भाषाका रूपमा स्थापित भयो। यसरी विभिन्न चरणमा भएका प्रशासनिक नीति र निर्णयले लेप्चा भाषाको कार्यक्षेत्रलाई प्रभावित र सङ्कुचित तुल्याएको बुझिन्छ।

सिक्किम भारतमा विलय भएपछि सन् १९७८ मा पहिलोपल्ट सचेत रूपमा लेप्चा भाषाको स्तरगत योजना गरिएको थियो। तिनताक नेपाली र भोटिया सँगसँगै लेप्चा भाषालाई पनि राज्य भाषाका रूपमा मान्यता प्रदान गरियो। यसको केही वर्ष अघि लेप्चा भाषाको पठन-पाठन उत्तर सिक्किमको लेप्चा संरक्षित क्षेत्र जङ्गुको सिपगेर स्कुलबाट प्रारम्भ भएको थाहा लाग्छ। सन् १९८२ मा स्थापित अल इन्डिया रेडियो (गान्तोक)-बाट लेप्चा भाषामा प्रादेशिक समाचार एवम् कार्यक्रम प्रसारण प्रारम्भ भएको थियो। यसपछि सिक्किम सरकारको मुखपत्र *सिक्किम हेरल्ड* पनि लेप्चा भाषामा प्रकाशित हुन थाल्यो। विगत दुई दशकभन्दा अघिदेखि नै सिक्किम विधान सभाको कार्यवाही समेत लेप्चा भाषामा प्रकाशित हुने गरेको पाइन्छ। सिक्किम सरकारको जनसम्पर्क विभाग अनि विधान सभा कार्यालयमा लेप्चा अनुवादक एवम् सम्पादक नियुक्ति गरिएको छ। सिक्किमका स्कुल, कलेज र विश्वविद्यालयहरूमा लेप्चा भाषा-साहित्य पठन-पाठनको व्यवस्था रहेको छ। आज लेप्चा भाषामा व्याकरण र शब्दकोश प्रकाशित भएका छन् तथा गीति एल्बम, फिल्म/चलचित्र निर्माण भएका छन्। लेप्चा भाषाको स्थितिगत योजना एवम् शैक्षिक संस्थानहरूमा अध्ययन-अध्यापनको व्यवस्थाका आधारमा सिक्किममा लेप्चा भाषाको स्थिति दह्रो देखिन्छ। तर भाषा नीति र योजनाअन्तर्गत स्थितिगत योजना मात्र नभएर कर्पस योजना पनि अत्यावश्यक रहेको बुझिन्छ। भाषाको स्थितिगत योजना मात्र होइन मानक रूप तय गर्ने कार्य अत्यावश्यक रहेको छ। सिक्किम विश्वविद्यालयको स्नातकोत्तर एवम् विद्यावारिधि तहको अध्ययन-

अध्यापनमा लेप्चा भाषा साहित्य समावेश गरिएको छ। यस किसिमका कार्यले भविष्यमा भाषिक एकरूपता र मानककीकरणको प्रक्रिया प्रारम्भ हुने सम्भावना देखिन्छ। लेप्चा भाषा कतिपय क्षेत्रमा विकसित भएको देखिए तापनि कतिपय क्षेत्रमा चाहिँ यसको प्रचलन न्यून रहेको स्पष्ट हुन्छ। अतः सरकारी स्तरमा स्पष्ट, पारदर्शी र प्रभावकारी भाषा नीति एवम् योजनाको निर्धारण अनिवार्य देखिन्छ।

४.२१ निष्कर्ष

आधुनिकता र आधुनिक शिक्षाको प्रचार-प्रसार, सहरीकरण, वैश्वीकरण, बहुभाषिकता बहुसांस्कृतिकता, जनसङ्ख्या अन्तर्मिश्रण, अङ्ग्रेजी भाषाको वर्चस्व, भाषाको अर्थशास्त्रीय, सामाजिक तथा राजनैतिक पक्ष, विज्ञान तथा प्रौद्योगिकीको विकास एवम् विद्युतीय सञ्चार माध्यमको उदय र प्रभाव आदिका कारण लेप्चा भाषाको प्रचलनमा न्यूनता आएको स्पष्ट परिलक्षित छ। वस्तुतः कुनै पनि भाषा निश्चित भाषिक समूहको पेवा नभएर सम्पूर्ण मानव जातिको धरोहर हो। लेप्चा भाषा पनि मानवीय सभ्यताको एउटा अनुपम प्राप्ति हो र यसको संवर्धन, विकास र विस्तारका निम्ति सामूहिक प्रयास अनिवार्य छ।

सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारको सामाजभाषिक अध्ययन विषय रहेको यस शोधमा केही नयाँ तथ्यहरू फेला परेका छन्। विशेषतः सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा भाषा प्रयोगमा भेद रहेको पुष्टि भएको छ भने स्थिति, सन्दर्भ र विषयगत पृष्ठभूमिका कारणहरूले पनि भाषिक व्यवहारमा विविधता ल्याएको पाइएको छ। सामाजिक श्रेणीका आधारमा देखिने भिन्नतासँगै प्रयुक्ति भेद समेत रहेको पाइएको छ। सिक्किमको लेप्चा समाज बहुभाषिक रहेको छ अनि मूल रूपमा बहुभाषिकताकै कारण कोड मिश्रणको स्थिति पाइन्छ। लेप्चा भाषाको प्रयोग सहरमा भन्दा गाँउले परिवेशमा धेरै हुने गरेको पाइन्छ भने सांस्कृतिक वा धार्मिक अनुष्ठान आदिमा भाषाको आद्य वा शुद्ध रूप प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। लिङ्ग अनि उमेर पनि लेप्चाहरूका भाषिक व्यवहारमा अन्तर वा विविधता ल्याउने घटकका रूपमा रहेको पाइन्छ। विश्व सभ्यतालाई नियाल्दा सामाजिक परिवर्तनका पछि धर्म र शिक्षा मूल कारक तत्त्व हुन्। यिनै कारणले लेप्चा समाजमा पनि तुमुल परिवर्तन आएको पाइन्छ। यिनै कारणले लेप्चा भाषाको स्तर र प्रयोग स्थिति आदिमा बढी प्रभाव परेको मान्न सकिन्छ। लेप्चा भाषाको प्रयोग कतिपय कार्यक्षेत्रमा उत्साहजनक रहेको छ भने कतिपय कार्यक्षेत्रमा यसको प्रयोग पातलिँदै गएको पाइन्छ। यसो हुनका पछि पनि सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक र शैक्षिक कारण रहेका छन्। भाषाको अर्थशास्त्रीय पक्षको अध्ययनअनुसार लेप्चा समुदायमा विशेष गरेर विद्यार्थी युवाहरूले आफ्नो भाषालाई कमाउ भाषा

मान्दैनन्। युवाहरूमा लेप्चा भाषाप्रति देखिएको उदासीनताका पछि आर्थिक पक्ष मूल रहेको मान्न सकिन्छ। स्कुलदेखि विश्वविद्यालयसम्म लेप्चा भाषा-साहित्य शिक्षणको व्यवस्था गरिए तापनि उचित भाषानीति र योजना आवश्यक रहेको बुझिन्छ। यस दिशामा सरकार एवम् समुदायको सामूहिक प्रयास वाञ्छनीय छ।

पाँचौँ अध्याय

उपसंहार अनि निष्कर्ष

५.१ उपसंहार

परिवर्तन अनि सातत्य विश्व सभ्यताको एउटा स्वभाव हो। मान्छे नयाँ कुराको अनुभूति र निर्माणको पिपासु रहेकाले विश्वका प्रत्येक समाजमा केही नयाँ कृत्य भइरहेकै पाइन्छ। अध्ययन अनि ज्ञानानुशासनका विविध क्षेत्रलाई यस्ता स्थिति र घटनाहरूले प्रभावित तुल्याएको र विस्तार गरेको बुझिन्छ। समाज र त्यसका विभिन्न घटक, नियम, विनियम, बोली र व्यवहार पनि चीर परिवर्तनशील हुन्छन्। मानवीय सभ्यताकै अंशका रूपमा रहेकाले पनि सभ्यताको सतत प्रक्रियासँगै यी सबै कुराहरू बद्लिरहन्छन्। मानवीय सभ्यता, सञ्चार र स्वभावको मूल साधन भनेको नै भाषा हो। यसैले सामाजिक परिवर्तन र सातत्यलाई भाषिक बान्कीले अभिव्यक्त गर्छ भने सामाजिक परिस्थितिले भाषाको स्वरूप अनि प्रयोगमा विविधता अनि भेद सिर्जना गर्दछ। यही छिरलो नियमबद्धताका कारण भाषाको समाजसापेक्ष अध्ययनले पनि आफुमा नयाँ उपागम, उपकरण, नियम र सिद्धान्त समाहित गरेको पाइन्छ। भाषा एउटा सामाजिक विषय भएकाले यसको समाज सापेक्ष अध्ययनको महत्त्व ठुलो रहेको मानिन्छ। सामाजिक परिवर्तनसँगै, भाषामा, भाषिक प्रचलनमा अनि व्यवहारमा समेत परिवर्तन आउने भएकाले सामाजिक अध्ययन एउटा चासोपूर्ण विषय रहेको मान्न सकिन्छ। भाषाविज्ञानको एउटा प्रायोगिक शाखा विशेषका रूपमा समाज भाषाविज्ञानले विगत साठी वर्षमा समाज सान्दर्भिक भाषा अध्ययनका विविध पक्ष उद्घाटन गर्न सक्षम बनेको छ। भाषा अनि भाषा व्यवहारको अध्ययनमा समाज भाषाविज्ञानले उपयोग गरेका विभिन्न धारणा, मानक रूप र विधि तथा पद्धतिका आधारमा प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ।

विश्वका अन्य समाजसरह सिक्किमको लेप्चा समाज पनि निरन्तर परिवर्तनशील छ। सभ्यताले तय गरेको मार्ग भएर गुञ्ज्रदै जाँदा लेप्चा समाजका धेरै पक्षहरूमा पनि परिवर्तन आएको पाइन्छ। केही पौराणिक मान्यता, आस्था र विधि-विधान पनि उनीहरूले मान्दै ल्याएका छन्। सामाजिक परिवर्तनका कारण भाषा अनि भाषिक प्रचलन र व्यवहारमा परिवर्तन आएको मान्न सकिन्छ। सामाजिक घटक अनि परिस्थितिका कारण भाषा प्रयोगमा विविधता रहने विषय समाजभाषिक अध्ययनले स्थापित गरेको

पाइन्छ। लेप्चा भाषा अनि यसको प्रचलन र प्रयोगमा पनि यस्ता पक्षले प्रभाव पारेको र विविधता ल्याएको पाइन्छ।

लेप्चा भाषाको विकास र विस्तार मूल रूपले सिक्किममा नै भएको मान्न सकिन्छ। सिक्किमको स्थानीय परिवेश, भूगोल अनि सांस्कृतिक सङ्केत यस भाषामा सबैभन्दा बढी पाइन्छन्। यद्यपि सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक अनि बहुभाषिकताका कारण लेप्चा भाषा, भूगोल अनि कार्यक्षेत्र खुम्चिएको थाहा लाग्छ। प्रस्तुत शोधको तेस्रो अध्यायमा लेप्चा भाषाको अध्ययनलाई ऐतिहासिक-राजनैतिक पक्षसित जोडेर हेर्ने प्रयास गरिएको छ। सिक्किमको इतिहासका केही अधुरा पक्षहरूलाई समेत निगमनात्मक तर्क विपरित ऐतिहासिक कार्य-कारण स्थापनाका नयाँ तर्क र समतल रेखीय (होराइजन्टल) व्याख्या प्रस्तुत गरी तिनले लेप्चा भाषाको सामाजिक प्रचलमा पारेको प्रभाव देखाउने प्रयास यस अध्यायमा गरिएको छ। सिक्किम र सिक्किमवासीहरू सम्बन्धी सग्लो, निष्पक्ष ऐतिहासिक अध्ययन एउटा खट्किने विषय रहेको अनुभव हुन्छ। लेप्चा जातिबारे भएका अद्यावधिक अध्ययन पनि अपूर्ण देखिन्छ। युरोपका मानवविज्ञानीहरूद्वारा गरिएका यस्ता अध्ययनहरू कतिपय ठाउँहरूको सीमित सर्वेक्षणमा आधारित छन्। धेरै लेखादि पर्यटकीय संस्मरण, उत्साह र आवेशका सिलसिला अनि सम्भ्रान्त राष्ट्रिय इतिहास चेतनामा आधारित छन्। इतिहासलाई यदि स्थानीय इतिवृत्त र स्मृतिमा आधारित एउटा निष्पक्ष समतलीय रेखाचित्र मान्ने हो भने सिक्किमका लेप्चाहरूको सामाजिक, भाषिक, राजनैतिक र ऐतिहासिक पक्ष सम्बन्धी गरिएका धेरैजसो अध्ययनहरूमा अनेकन प्वालहरू भेटिन्छन्। प्रस्तुत अध्ययनले सम्बन्धित पक्षबारे केही नौला तथ्य र तर्क प्रस्तुत गर्दै सिक्किम अनि सिक्किम बाहिरका समाजमा लेप्चा भाषाको प्रचलन र व्यवहारमा के-कस्तो प्रभाव पऱ्यो भन्ने विषयबारे निष्कर्ष प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेको मान्न सकिन्छ। विभिन्न ऐतिहासिक-राजनैतिक कारणले कसरी लेप्चा भाषाको प्रचलन र व्यवहारमा प्रभाव पऱ्यो भन्ने विषय यस अध्ययनमा संलग्न गरिएको छ।

प्रस्तुत शोधको मुख्य विषय वर्तमान सिक्किमका लेप्चा भाषिक समुदायको भाषिक व्यवहारको अध्ययन रहेको छ। सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारको समाजसापेक्ष अध्ययनलाई चौथो अध्यायमा राखिएको छ। सिक्किमको भाषा भूगोल, लेप्चा भाषिक समुदाय, राज्यका भाषाहरूको विकासमा राज्यले गरेको पहल आदि विषयको अध्ययन पनि यसैअन्तर्गत गरिएको छ। लेप्चा भाषाको भौगोलिक वितरण र प्रयोग विविधता अनि सामाजिक वर्गीकरण (धर्म, संस्कृति, शिक्षा, लिङ्ग, उमेर,

श्रेणी र वर्ग) आदिका आधारमा पाइने भाषिक व्यवहारगत विविधतालाई अध्ययनको मुख्य प्राप्ति मान्न सकिन्छ। यसका अतिरिक्त जनसङ्ख्या तथा जातीय अन्तर्मिश्रण, बहुभाषिकता, विभिन्न स्थिति र सन्दर्भका कारण प्रयोगमा रहेको भाषिक व्यवहारगत भेदको अध्ययनलाई पनि प्रस्तुत शोधको मुख्य पक्ष र प्राप्ति मान्न सकिन्छ। लेप्चा भाषालाई सिक्किमको एउटा मुख्य अनि समृद्ध भाषा मानिन्छ। सन् २०२२ देखि सिक्किम केन्द्रीय विश्वविद्यालयमा यसको अध्ययन विद्यावारिधी स्तरसम्म प्रारम्भ भएको छ तथापि प्रस्तुत शोधले लेप्चा भाषा अपसरण हुने गरेको अनि एक दुईवटा कार्यक्षेत्रमा लोप हुन सक्ने अवस्था देखापरेको निष्कर्ष खुट्याएको छ। सिक्किमका लेप्चाहरूमा देखिएको भाषा परिवर्तन, कोड मिश्रण भाषिक अभिवृत्ति र निष्ठाबारे शोधन पनि यसमा प्रस्तुत छ। प्रस्तुत अध्ययनमा लेप्चा भाषाको विकासमा आवश्यक भाषा नीति र योजनासम्बन्धी पनि प्रकाश पारिएको छ। लेप्चा भाषाबारे अघि पनि केही अध्ययनहरू गरिएको पाइन्छ जसमध्ये मेनवरिड (१८७६) प्रमुख मानिन्छन्। सम्प्रति लेप्चा अध्येताहरूले पनि स्वभाषाबारे अध्ययन र चर्चा-परिचर्चा गरेको पाइए तापनि भाषा-भूगोल, ऐतिहासिक तथा सामाजिक वर्गीकरण, विभिन्न सामाजिक घटक र सन्दर्भका आधारमा लेप्चा भाषासम्बन्धी गरिएको यो पहिलो र मौलिक अध्ययन हो।

५.२ निष्कर्ष

‘सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार:समाजभाषिक अध्ययन’ शीर्षक रहेको प्रस्तुत शोधकार्यले सम्बन्धित विषयबारे केही नयाँ तथ्यहरू फेला पारेको छ। पहिलो अध्यायमा राखिएका शोधकार्यका सातवटा शोध समस्याहरूको निदानका रूपमा रहेका शोध प्राप्ति यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ।

लेप्चाहरू सिक्किमका आदिम जाति भएकाले सिक्किमको प्राचीन इतिहास लेप्चा परम्परामा आधारित रहेको कुरा अकाट्य मानिएको छ। उनीहरूको लोक परम्परा, मिथ र सांस्कृतिक स्मृति अनि सिक्किम दार्जिलिङ, पूर्वी नेपालका केही स्थान, खोला-नाला, पहाड-पर्वत आदिका नामले यस ठाउँसित उनीहरूको प्राचीन सम्बद्धता दर्शाउँछ। यस सन्दर्भले सिक्किममा लेप्चा भाषाको प्रचीनता पनि स्वतः पुष्टि गर्दछ। विगतको सिक्किम प्रदेशमा वर्तमान पश्चिम बङ्गाल राज्यको कालेबुङ-दार्जिलिङ जिल्लाका पहाड-समतल क्षेत्र, पूर्वी नेपालको इलाम क्षेत्र पनि संलग्न रहेका हुनाले लेप्चा भाषाको तत्कालीन भूगोल बृहत् रहेको तर पूर्ववर्तीकालमा घटेका राजनैतिक घटना क्रमका कारण बृहत् सिक्किमको विभाजनले लेप्चा भाषा-भूगोल सीमित बनेको र भाषा प्रचलनमा प्रतिकूल प्रभाव परेको बुझिन्छ। धेरै लामो

कालसम्म कथ्य परम्परामा जीवित रहेको लेप्चा भाषाको लेखन परम्परा भने अठारौँ शताब्दीको उत्तरार्द्धदेखि मात्र भएको मानिएको छ। सिक्किममा तिब्बती लामावादको प्रचारप्रसारका लागि छोग्याल र लामाहरूद्वारा अनि दार्जिलिङ कालेबुङमा इसाई धर्म प्रचारका लागि इसाई मिसनेरीहरूद्वारा लेप्चा भाषामा पुस्तक-पुस्तिका र पर्चादिको मुद्रण अनि प्रकाशन कार्य प्रारम्भ गरिएको पाइन्छ। यस कार्यले पछिबाट लेप्चा भाषाको पठन-पाठनमा समेत सहयोग पुऱ्याएको अनि प्रोत्साहन दिएको मान्न सकिन्छ। वर्तमान कालमा नेपालमा लेप्चा भाषाको प्रचलन शुन्यप्राय रहेको छ भने दार्जिलिङ जिल्लामा पनि यसको स्थिति निराशाजनक रहेको छ। कालेबुङ क्षेत्रमा भने इन्डिजिनियस लेप्चा ट्राइबल एसोसिएसनको तत्परता अनि हालै गठन भएको लेप्चा बोर्डको संरक्षकत्वमा लेप्चा भाषाको संरक्षण, विकास र शिक्षण अनि प्रचार-प्रसारमा उल्लेखयोग्य कार्य भइरहेको छ।

सिक्किममा लेप्चा भाषाको विकासका लागि विविध उद्यम गरिएको थाहा लाग्छ। लेप्चा जातिलाई भारत सरकारद्वारा अनुसूचित जनजातिको र सिक्किम राज्य सरकारले उनीहरूलाई आदिम जातिको मान्यता प्रदान गरेको छ। सिक्किममा लेप्चा भाषालाई राज्य भाषाको मान्यता समेत प्राप्त छ। राज्यका सरकारी शैक्षिक संस्थानको पाठ्यक्रममा यस भाषालाई समावेश गरिएको पचास वर्ष नाघिसकेको छ। राज्य सरकारका सबै विद्यालय अनि महाविद्यालयहरूमा लेप्चा भाषा पढाउने प्रावधान रहेको छ भने सिक्किम केन्द्रीय विश्वविद्यालयमा पनि लेप्चा भाषा साहित्यको अध्ययन अध्यापन गरिन्छ। सिक्किम विधानसभा, जनसम्पर्क विभाग एवम् छापाखाना विभागका धेरै समाचार पत्र, मुखपत्र, कार्यवाही विवरण, अधिसूचना आदि लेप्चा भाषामा पनि प्रकाशित भइरहेका छन्। राज्य सरकारको संरक्षकत्वमा भाषाको विकासका निम्ति 'लेप्चा भाषा बोर्ड' गठन गरिएको छ भने वार्षिक अनुदान राशि पनि प्रदान गर्ने गरिन्छ। लेप्चा भाषालाई सिक्किम अकादेमीले पनि मान्यता प्रदान गरेको छ। अकादेमीमार्फत यस भाषामा अनि भाषासम्बन्धी अध्ययन र प्रकाशन कार्य अनवरत भइरहेको पाइन्छ।

प्राचीन कालमा लेप्चा मात्र रहेको मायल् ल्याङमा पछिबाट अन्य भाषिक समुदायको आगमन भयो अनि सिक्किमको समाज बहुभाषिक बन्दै गयो। कतिपय तिब्बती अनि सत्तापक्षीय दरवारीय स्रोतअनुसार आठौँ शताब्दीमा पद्मसम्भवको सिक्किम आगमनसँगै यसका केही शताब्दी पछि तिब्बती निङ्मा लामाहरूको सिक्किम प्रवेश भएको हो। यस ऐतिहासिक विवरण अनुसार तिब्बतीहरूको आगमन अधिसम्म सिक्किममा लेप्चाहरू मात्र बस्थे र उनीहरूको पहिलो सम्पर्क छुम्बीका खेबुम्सा अनि तिब्बती

लामा र भोटियाहरूसित भएको हो। यद्यपि उपर्युक्त ऐतिहासिक तथ्यलाई प्रस्तुत शोधले खण्डन गरेको छ। लेप्चा भाषीहरूको सम्पर्क सर्वप्रथम लिम्बू र मगरहरूसित भएको कुरा पुष्टि गर्दै यस शोधकार्यले सिक्किमको भाषा भूगोल अनि भाषिक सम्पर्कको नयाँ ऐतिहासिक रूपरेखा प्रस्तुत गरेको छ। लिम्बू र मगरहरूको आगमनले लेप्चाहरूको भाषिक प्रचलनमा कुनै प्रभाव नपारेको तर परवर्तीकालमा तिब्बती लामाहरूको आगमन र भोटिया नामग्याल वंशको केन्द्रीय शासन व्यवस्थसँगै लेप्चाहरूको धार्मिक आस्था अनि भाषिक प्रचलनमा प्रतिकूल प्रभाव पर्न गएको कुरा यस अध्ययनले पुष्टि गरेको छ। एकातिर उनीहरूमाथि तिब्बती लामावादी आस्था थोपियो भने अर्कातिर तिब्बती भाषाले राजकीय संरक्षण पायो। लेप्चा भाषामा तिब्बती लामावादसम्बन्धी धर्म ग्रन्थको प्रकाशनसँगै तिब्बती आदरार्थी प्रयोग पनि भित्रिएको थाहा लाग्छ। तिब्बती भोटियाहरू पछि बहुसङ्ख्यामा नेपाली भाषी अन्य समुदायहरूको आप्रवासनका कारण नेपाली भाषा सम्पर्क भाषाका रूपमा स्थापित भएको पाइन्छ। सन् १८९१ को जनगणना रिपोर्टअनुसार सिक्किममा १९ औँ शताब्दीको अन्तसम्म लेप्चा सबैभन्दा बृहत् समुहका रूपमा रहेको थाहा लाग्छ। यसरी नै सन् १९११ सम्म सिक्किम अनि दार्जिलिङमा लेप्चा भाषाको धेरै प्रचलन रहेको अनि यी क्षेत्रअन्तर्गत धेरै ठाउँहरूमा सम्पर्क भाषाका रूपमा रहेको ऐतिहासिक पक्षलाई पनि प्रस्तुत शोधले पुष्टि गरेको छ। सन् १९३१ सम्म लेप्चाइतर अन्य भाषिक समुदायका सदस्यहरूले पनि लेप्चा भाषा बोल्ने गरेको कुरा पनि यस शोध कार्यले पुष्टि गरेको छ। सन् १९४० यता लेप्चा भाषाको प्रचलन निरन्तर प्रभावित बनेको अनि यसको प्रयोग घट्दै गएको पाइएको छ।

जातीय, सांस्कृतिक अनि भाषिक सम्मिश्रणका कारण सिक्किमको सामाजिक संरचनामा परिवर्तन आएको पाइन्छ। अन्तरजातीय र अन्तरभाषिक वैवाहिक सम्बन्ध अनि इसाई धर्म ग्रहण आदि जस्ता कुराहरूले पनि लेप्चा भाषाको प्रचलन, कार्यक्षेत्र अनि भाषिक व्यवहारमा हेरफेर आएको विषयलाई पनि यस शोधको प्राप्ति मान्न सकिन्छ। सामाजिक संरचना र परिवर्तनका कारण लेप्चाहरूको भाषिक आचरणमा विविधता, सामाजिक वर्ग विभाजन र विभिन्न घटक आदिका कारणले उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा विविधता आएको पाइएको छ। यसरी नै विभिन्न सामाजिक परिस्थिति र सन्दर्भ आदिले पनि उनीहरूको भाषिक प्रचलन, प्रयोग र व्यवहारमा भिन्नता ल्याउने गरेको पाइएको छ। उनीहरूको भाषिक व्यवहारलाई व्यक्तिगत एवम् सामुदायिक भाषिक अभिवृत्ति अनि भाषिक निष्ठा जस्ता

कुराहरूले पनि प्रभावित तुल्याएको थाहा लाग्छ। शोध समस्याका आधारमा यस शोधको मूलभूत प्राप्तिलाई बुँदागत रूपमा तल प्रस्तुत गरिन्छ-

- सन् १६४२ मा नामग्याल शासनको थालनी, सन् १७०१ मा सिक्किममा भूटानी आक्रमण, सन् १७८८-८९ मा सिक्किममाथि गोर्खा सेनाको चढाई, सन् १८२६ मा सिक्किमका लेप्चा प्रधानमन्त्री छेञ्जोक बोलेकको हत्या, सन् १८३५ मा दार्जिलिङ अनुदान सम्झौता अनि अङ्ग्रेजहरूको आगमन तथा सन् १९७५ मा सिक्किम भारतमा विलय भएपश्चात लेप्चाहरूलाई अनुसूचित जनजातिको मान्यता अनि सिक्किमका आदिम जाति लेप्चालाई शासकवर्ग भोटियासित एकसमान 'बिएल' -अन्तर्गत आरक्षण जस्ता राजनैतिक अनि ऐतिहासिक घटनाले लेप्चाहरूको समाज, संस्कृति अनि भाषामा प्रतिकूल प्रभाव पारेको विषय यस शोधले पुष्टि गरेको छ।
- सन् १६४२ मा छुम्बी उपत्यकाका फुन्सोक नामग्याल सिक्किमका छोग्याल/धर्मराजा बनेपछि सिक्किममा केन्द्रीय शासन व्यवस्था सुरु भयो। फलस्वरूप तिब्बती अनि भोटिया भाषाको वर्चस्व बढ्दै गयो अनि केही कार्यक्षेत्रमा लेप्चा भाषाको प्रचलन सीमित हुँदै गयो।
- सन् १७०० सम्म कालेबुङ अनि दार्जिलिङ क्षेत्र सिक्किमकै भूभाग थिए। सन् १७०१ मा भूटानले सिक्किममाथि आक्रमण गर्‍यो अनि रङ्गित पारीको कालेबुङ क्षेत्र भूटानमा गाभियो। यस घटनाले कालेबुङ क्षेत्रका लेप्चाहरू सिक्किमका आफ्ना सहोदरबाट प्रशासनिक रूपले विभाजित भए, आपसी भाषिक अन्तरक्रियामा कमी आयो अनि भाषिक प्रचलनमा प्रतिकूल प्रभाव पर्न गयो।
- सन् १७८८-८९ मा सिक्किमको पश्चिम-दक्षिण प्रान्तमा जोहरसिंह अनि पूर्ण आलेको नेतृत्वमा गोर्खा सेनाले चढाई गर्‍यो। यस घटनाक्रमका कारण सिक्किममा नेपालीहरूको आप्रवासनको दोस्रो लहर सुरु भएको मान्न सकिन्छ। उक्त घटनाका कारण पश्चिम सिक्किमको गेजिङ, रिन्चेपुङ अनि जोरथाङ वरिपरिका क्षेत्र साथै दक्षिण सिक्किमको नाम्ची, याङगाङ, माङ्जिङ, निया, बरम आदि क्षेत्रका लेप्चाहरू अन्यत्रै पलायन गरे र ती क्षेत्रहरूमा लेप्चा भाषा प्रचलनबाट हराउँदै गएको ऐतिहासिक तथ्य यस अध्ययनले फेला पारेको मान्न सकिन्छ।

- सन् १८२६ मा सिक्किमका लामाहरूले षड्यन्त्र गरी लेप्चा प्रधानमन्त्री छेञ्जोक बोलेकको हत्या गरे अनि उनका सम्बन्धी नातागोतामा रहेका अन्य सदस्यहरूलाई समेत हत्या गर्ने धम्कीदिए। यस हत्याकाण्ड अनि आतङ्कका कारण युवक राथुपका नेतृत्वमा १२०० लेप्चाहरू रातारात नेपाल इलामको अन्तुमा बसाइँ सरेको ऐतिहासिक प्रमाण पाइएको छ। सन् १८९१ को जनगणना रिपोर्टअनुसार लेप्चाहरूको जनसङ्ख्या ५७६२ थियो जो सिक्किमको कूल जनसङ्ख्याको १९ प्रतिशत थियो। यस आँकडाका आधारमा सन् १८९१ भन्दा ६५ वर्ष अघि अर्थात् सन् १८२६ मा १२०० जना लेप्चाहरू नेपाल पलायन हुन परेको घटनाले लेप्चा जातिको इतिहास र भाषाको प्रचलनमा निश्चय नै प्रभाव पारेको मान्न सकिन्छ। एकातिर सिक्किममा लेप्चा भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या धेरै नै घट्यो भने अर्कातिर नेपालको प्रशासनिक नीति अनि गोर्खा समाजसितको सम्मिश्रणका कारण नेपालमा विस्तारै लेप्चा भाषा प्रचलनबाट हराउँदै गएको तथ्य यस शोधले पुष्टि गरेको छ।
- सन् १८३५ मा अङ्ग्रेज र सिक्किमका राजामाझ भएको अनुदान सम्झौताका आधारमा दार्जिलिङ अङ्ग्रेज प्रशासन भित्र पस्यो। फलस्वरूप सिक्किम र दार्जिलिङका लेप्चाहरूमाझ आपसी भाषिक सम्पर्क पातलिँदै गयो। यसका अतिरिक्त अङ्ग्रेजले सेनेटोरियाको निर्माण गर्न, चिया उद्योग सुरु गर्न, सडक र रेलमार्ग निर्माण गर्न भनी नेपाल तथा अन्य क्षेत्रहरूबाट बहुसङ्ख्यामा मानिसहरू भित्र्याए। यस घटनाले स्थानीय लेप्चाहरू विभिन्न ठाउँहरूतिर पलायन भए। यसले उनीहरूको जीवन-शैली र व्यवसायमा ठुलो अन्तर ल्यायो। यस परिस्थितिका कारण उनीहरूको भाषिक प्रयोग र व्यवहारमा अन्तर आएको मान्न सकिन्छ। यस अतिरिक्त इसाई मिसनेरीहरूको प्रभावमा धेरैले इसाई धर्म ग्रहण गरे। धेरैले युरोपीय मिसनेरीहरूले सुरु गरेको अङ्ग्रेजी शिक्षालाई समेत अङ्गीकार गरे। धर्म अनि शिक्षा सामाजिक परिवर्तनको अत्यन्तै प्रभावकारी घटक भएकाले माथि उल्लेख गरिएको परिस्थितिका कारण लेप्चा समाज अनि भाषा, भाषिक प्रयोग र प्रचलन, अन्तरक्रिया अनि व्यवहारमा ठुलो प्रभाव परेको कुरा पनि प्रस्तुत अध्ययनले प्राप्त गरेको छ।
- सन् १९४७ मा भारत स्वतन्त्र भएपछि सिक्किममा पनि काजी, ठेकादारको अन्याय शोषण अनि कालो भारी, झाल्नाङ्गी, कुरुवा जस्ता कुप्रथाबाट उन्मुक्तिको स्वरलहर चल्यो। यस

आन्दोलनले काजी, जोङ्पेन, धनाढ्य लेप्चा अनि निम्नवृत्त लेप्चाहरूमाझ फाटो पनि ल्याएको मानिन्छ। यसपछि सन् १९७५ मा सिक्किम भारतमा विलय भए पश्चात भोटिया र लेप्चा दुवैलाई अनुसूचित जातिको मान्यता दिइयो। सबै प्रकारका अवसर र आरक्षणमा 'बिएल' (भोटिया-लेप्चा)-अन्तर्गत दुवै जातिलाई एक समान राखियो। शासन व्यवस्था चलाउने सम्भ्रान्त बहुसङ्ख्यक भोटियाहरू हरेक क्षेत्रमा उच्च र श्रेष्ठ थिए भने बहुसङ्ख्यक लेप्चाहरू निम्न अनि सामान्य जीवन व्यतीत गर्दथे। श्रेष्ठ भएकाले धेरै अवसर भोटियाहरूले नै उपभोग गर्दथे। यसले लेप्चाहरू आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्रमा अझ बढी पछौटे भएको थाहा लाग्छ। यसले उनीहरूको भाषा र भाषिक व्यवहार पनि प्रभावित भएको मान्न सकिन्छ।

- सिक्किम भारतमा विलय भएपश्चात यहाँ भौतिक पूर्वाधारको विकास भयो अनि व्यापार वाणिज्य चलाउन तथा केन्द्रीय निकायहरूमा काम गर्न भारतका अन्य राज्यहरूबाट धेरै मानिसहरूको सिक्किम आउने क्रम बढ्यो। यसले अझ बढी जनसङ्ख्या एवम् सामाजिक तथा सांस्कृतिक अन्तर्मिश्रण भयो। केन्द्र सरकारको सहयोगमा नौला नौला परियोजनाहरू सुरु गरिए। लेप्चा आरक्षित क्षेत्र जङ्गुमा समेत जलविद्युत परियोजना प्रारम्भ गरियो। यस कुराले रोजगारको नयाँ अवसर सिर्जना गर्‍यो, व्यवसाय परिवर्तन भयो अनि हिन्दी भाषीहरूसँग भाषिक सम्पर्क स्थापित भयो। रोजगारका केही नौला अवसर सिर्जना भए तापनि लेप्चाहरू विस्थापित भए। यस स्थितिका कारण सामाजिक एवम् भाषिक अभिवृत्ति प्रभावित बन्यो। उनीहरूले पवित्र र सांस्कृतिक भूभाग मान्ने गरेको स्थानीय परिवेश उनीहरूको आस्थागत आयामबाट विस्थापित भएपछि उनीहरूको भाषिक एवम् सांस्कृतिक परिवेश खज्मजिएको पाइन्छ। यस स्थितिले उनीहरूमा बहुभाषिकताको वातावरण सिर्जना गर्‍यो अनि भाषिक सम्प्रेषणमा कोड मिश्रणको स्थिति विकसित भयो।
- लेप्चा भाषाको व्यवहारमा भौगोलिक वा क्षेत्रीय भेद अनि विशेषता पनि पाइन्छ। सिक्किम तथा पश्चिम बङ्गालको दार्जिलिङ-कालेबुङ क्षेत्रमा बोलिने भाषामा शब्दगत संस्तरमा भिन्नता पाइन्छ। यसरी नै सिक्किम राज्यभित्रै पनि पश्चिम जिल्ला र उत्तर जिल्लाको भाषिक प्रयोगमा, विशेष गरेर शब्द चयनमा केही भिन्नता रहेको पाइन्छ। यद्यपि यस्तो भिन्नता थोरै रहेका छन् अनि ती आपसी बोधगम्य पनि छन्।

- सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा अध्ययन गर्दा सिक्किमका लेप्चाहरूमा वर्गानुरूप भाषिक र व्यवहारगत भिन्नता पाइन्छ। धर्म अनि संस्कृतिलाई भाषा व्यवहारमा भिन्नता ल्याउने एउटा मुख्य घटक मान्न सकिन्छ। मुन्-बुडथिड संस्कारमा हुर्किएका लेप्चाहरूमा भाषाज्ञान समृद्ध अनि शुद्ध रहेको पाइएको छ भने तिब्बती लामावाद मार्गीहरूमा चाहिँ मठ संस्कार र मठ शिक्षाको प्रभाव पाइन्छ। बौद्ध मार्गी लेप्चाहरूले लामाद्वारा सञ्चालन गरिने संस्कारबाहेक अन्य स्थितिमा समेत आफ्नो भाषा नै प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। इसाई लेप्चाहरूले भने लेप्चा भाषा छोड्दै गएका छन्। लेप्चाहरूका निम्ति गिर्जा एउटा विषम जातीय समूह भएकाले अनि बाइबल तथा धार्मिक ग्रन्थादि कि ता नेपाली कि अङ्ग्रेजी भाषामा मात्र उपलब्ध रहेकाले उनीहरू नेपाली भाषाप्रति आकृष्ट हुँदै गएको मान्न सकिन्छ। उत्तर सिक्किमको लेप्चा आरक्षित क्षेत्र जङ्गुका इसाई लेप्चाहरूले भने धार्मिक जमघटमा पनि लेप्चा भाषा नै धेरै प्रयोग गर्ने आचरणचाहिँ उल्लेखयोग्य छ।
- सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा भिन्नता ल्याउने एउटा मुख्य घटक शिक्षा रहेको तथ्य यस अध्ययनद्वारा पुष्टि भएको छ। भाषा र शिक्षाकाबिच गतिशील, सक्रिय र पारस्परिक सङ्घटनामूलक सम्बन्ध रहेकाले यस किसिमको सकारात्मक पक्ष उद्घाटन भएको छ। सिक्किमका सन्दर्भमा औपचारिक शिक्षाको माध्यम अङ्ग्रेजी रहेकाले अनि निजी विद्यालयहरूमा लेप्चा भाषा नपढाइने भएकाले पनि धेरै लेप्चा नानीहरू मातृभाषा शिक्षणबाट वञ्चित रहेका पाइएको छ। आय, रोजगार, सामाजिक अनि आर्थिक लाभका लागि पनि उनीहरूले अङ्ग्रेजी, हिन्दी अनि नेपाली भाषा पढ्ने गरेको पाइएको छ। यसका अतिरिक्त भारत सरकारको त्रयभाषा शिक्षा नीतिको प्रभाव, राज्य भाषा शिक्षा नीतिको अभाव र लेप्चा भाषामा उपर्युक्त शिक्षण सामग्रीको अभाव जस्ता स्थितिले लेप्चा भाषाको शिक्षण, प्रयोग अनि व्यवहारमा प्रतिकूल प्रभाव पारेको बुझिन्छ। धेरैजसो निम्नमध्यम वर्गीय आमाहरू अशिक्षित वा अल्पशिक्षित रहेकाले पनि नानीहरूमा मातृभाषाजन्य कम प्रभावकारी रहेको पाइएको छ।
- लेप्चा समाजमा वर्ग/श्रेणी भाषिक विविधता ल्याउने एउटा कारक तत्त्वका रूपमा देखिएको छ। वर्ग/श्रेणीका आधारमा भाषिक व्यवहारगत विविधता झल्किन्छ। उच्च वा मध्यमवर्गीय शिक्षित वक्ताको भाषिक प्रयोग समृद्ध र अप्रत्यक्ष छ भने निम्न सामाजिक स्तरका अशिक्षित वक्ताको

प्रयोग सोझो, प्रत्यक्ष र सरल रहेको पाइन्छ। विभिन्न सन्दर्भमा गरिने भाषा चयन, शब्द छनोट, आदरार्थी प्रयोग अनि कोड मिश्रण आदिको अध्ययनद्वारा वर्गगत भेद हुने कुरो स्पष्ट हुन्छ। शब्द चयन र सन्दर्भगत प्रयोगमा सामान्य रूपमा वर्गभेद देखिए तापनि व्याकरणिक भेद उस्तो धेरै हुने गरेको पाइँदैन। लेप्चा समाजमा विस्तृत अनि सीमित कोडको प्रयोगमा सामाजिक श्रेणी र शिक्षा मात्र होइन तर सन्दर्भ पनि एउटा महत्त्वपूर्ण कारक हो भन्ने बुझिन्छ।

- लेप्चा जातिमा जातको श्रेणीवद्धता नभएकाले सामाजिक अन्तरक्रियामा सामान्य अनौपचारिक भाषा नै व्यवहार हुने गरेको पाइन्छ। भाषिक विनयशीलता धेरैजसो निम्न सामाजिक स्तरका मानिसहरूको व्यवहारमा पाइन्छ। लेप्चा भाषिक समुदायमा क्षतिचिह्न भाषिकालाई निन्दनीय मानिँदैन।
- लेप्चाहरूमा उमेरका कारणले पनि भाषिक व्यवहारगत भिन्नता पाइन्छ। उमेरले पाका अनि वृद्धहरूको भाषामा अनुतानको मात्राधिक्य पाइन्छ। उनीहरूको स्विनमलहर वा स्वरलहर पनि लम्बित रहने गरेको पाइएको छ। यसरी नै ठुलाहरूका तुलनामा नानीहरूमा केही भिन्न किसिमको अनुतान रहेको पाइन्छ। सानाहरूको भाषिक व्यवहार कार्यगत शर्तमा आधारित रहने गरेको पाइन्छ। उमेरका आधारमा लेप्चा भाषिक व्यवहार व्यावहारिक, प्रायोगिक, प्रयोजनपरक अनि सन्दर्भानुरूप पृथक् पाइन्छ। उमेर सँगसँगै परिवेशले पनि शब्द प्रयोगमा भिन्नता ल्याउने गरेको देखिन्छ। साना उमेरकाहरू दैनन्दिन जीवनमा प्रयोग हुने वस्तुका नामको सङ्क्षिप्त रूप प्रयोग गर्न रुचाउँछन्। लामो शब्दको प्रयोग उनीहरूको शब्द चयनभित्र कमै आउने गरेको देखिन्छ। गाउँमा बस्ने अनि लेप्चा भाषाको धारा प्रवाह प्रयोग गर्ने युवा अनि प्रौढहरूमा पनि लेप्चा भाषाको समृद्ध शब्दभण्डार अनि शैलीगत निपुणता पाइन्छ। यसैकारण उनीहरूमा अभिव्यक्तिको दक्षता पाइन्छ तर सहरका युवा अनि प्रौढहरूमा यस किसिमको स्थिति देखा पर्दैन। उनीहरूमा परम्परा अनि गाउँले परिवेशसित जोडिएका पारिभाषिक शब्द ज्ञान अत्यन्तै सीमित रहेको पाइन्छ भने किशोरहरूमा कोड भाषा, अपभाषा र वर्गबोली धेरै पाइन्छ।
- सरकारी नोकरी अनि राष्ट्रिय औद्योगिक एकाई एवम् ठेकाबिगा आदिमा व्यवसायी रहेकाहरूको अन्य विभिन्न भाषिक समुदायसित दैनन्दिन सम्पर्क हुने भएकाले वर्तमानकालीन लेप्चा

समाजमा विशेष गरेर सहरी अनि औद्योगिक क्षेत्रमा बहुभाषिकताको टङ्कारो स्थिति देखा पर्छ। व्यापार-वाणिज्यमा संलग्न लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा कोड मिश्रण पनि हुने गरेको पाइन्छ।

- लेप्चा भाषालाई आर्थिक उन्नति वा लाभका लागि महत्त्वपूर्ण ठानिँदैन। यस भाषामा अवसर र व्यवसायको अभावका कारणले पनि लेप्चा विद्यार्थीहरू व्यवसाय वा आय दिने कमाउ भाषातर्फ उन्मुख रहेको पाइएको छ। धेरैजसो लेप्चा विद्यार्थीहरू नेपाली, अङ्ग्रेजी वा हिन्दी पढ्न अग्रसर देखिन्छन्। उनीहरूमा सम्भ्रान्त भाषा अङ्ग्रेजी हो भन्ने मनोवृत्तिको विकास भएकाले अनि अङ्ग्रेजी भाषा कमाउ भाषा हो भन्ने अर्थशास्त्रीय पक्षलाई आत्मसात् गरेकाले अङ्ग्रेजी भाषा सिक्नेहरूको सङ्ख्या सर्वाधिक पाइन्छ। यसरी भाषाको अर्थशास्त्रीय पक्ष अनि बजार पनि भाषा प्रचलन अनि व्यवहारका सन्दर्भमा मुख्य विभेदक रहेको पाइएको छ।
- सिक्किमका लेप्चाहरूको सन्दर्भमा पुरुष अनि स्त्रीमाझ भाषिक व्यवहारगत भेद पाइए तापनि अन्य समुदायको तुलनामा सो न्यून रहेको पाइएको छ। लेप्चा स्त्री-पुरुषको भाषिक अभिव्यक्तिको भिन्नता मूलतः सामाजिक तथा सांस्कृतिक भिन्नतामा आधारित रहेको पाइन्छ। छोराछोरी वा स्त्री-पुरुषको जीवन-शैलीमा पाइने सामाजिक-सांस्कृतिक पृष्ठभूमिका कारण दुवैको भाषिक आचरणमा अन्तर एवम् विविधता आएको मान्न सकिन्छ। लेप्चा स्त्री-पुरुषको अन्तरक्रियामा पाइने भिन्नताका पछि सामाजिकरण र परसंस्कृतिग्रहणलाई पनि एउटा भेदक मान्न सकिन्छ। लेप्चा स्त्री-पुरुषको भाषिक व्यवहारको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा समाजमा पुरुषहरूकै बढी प्रभुत्व रहेको थाहा लाग्छ। लेप्चा पुरुषको तुलनामा स्त्रीहरूको भाषा बढी नम्र एवम् दीर्घी किसिमको पाइन्छ। लिङ्गका आधारमा अध्ययन गर्दा माथि उल्लेख गरिएका खण्डेतर ध्वनिमा देखिने भेदबाहेक वाक्य गठन, अर्थ पक्ष, ध्वनिगत संरचना आदि सन्दर्भमा स्त्री-पुरुषको भाषिक व्यवहारगत भिन्नता टङ्कारो देखिँदैन। स्त्रीहरूमा समेत शिक्षा र सामाजिक स्तर अनि व्यवसायले भाषिक आचरणलाई प्रभावित तुल्याएको मान्न सकिन्छ। कार्यालय एवम् अन्य संस्थानहरूमा प्रयुक्त भाषाले शतप्रतिशतः पुरुष प्रभुसम्मिता दर्शाउँछ। तथापि शिक्षा अनि सामाजिक-राजनैतिक क्षेत्रमा स्त्रीहरूको बढदो अंशग्रहणका कारण भाषिक विभाजन र भेद पनि खुम्चिँदै गएको मान्न सकिन्छ। उनीहरूमा पुरुष भाषा अनि स्त्री भाषाको विभाजन पनि पाइँदैन। स्त्री-पुरुषमाझ हुने भाषिक संवादमा द्विरूपीय (डाइमर्फिक) प्रयोग पाइँदैन तर स्त्रीहरूको बोलीमा

विनम्रता बढी पाइन्छ जसले समाजमा पुरुषहरूको प्रभुत्व दर्शाउँछ। जवान अनि सानाहरूमा लिङ्गगत भेद अति नै न्यून छ। परम्परागत रूपले स्त्रीहरूले पनि कुल बुझाउने अनि मृत्यु संस्कार गर्ने गर्छन्। यस्ता संस्कार गर्ने स्त्रीहरूलाई मुन् भन्ने गरिन्छ। यी मुन्हरूमा पनि पुरुष बुडथिङ्सरह आनुष्ठानिक भाषिक रूपको ज्ञान रहेको पाइएको छ। सामाजिक कार्यक्षेत्रमा पुरुषहरूको संलग्नता धेरै रहेकाले त्यस्ता सन्दर्भमा पुरुषहरूको भाषिक दक्षता बढी रहेको थाहा लाग्छ भने भरन-पोषण तथा पारिवारिक सन्दर्भमा स्त्रीहरू भाषिक रूपले धेरै समर्थ रहेको पाइन्छ। लेप्चा समाजमा रहेको भाषिक सम्प्रेषणमा पुरुषको प्रभुत्व रहने कुरालाई पूर्णतः समर्थन गर्न सकिँदैन।

- लेप्चा समाजमा भएको जातीय अन्तर्मिश्रणका कारण लेप्चा भाषाको प्रचलनमा हास आएको पाइन्छ। लेप्चा पुरुषको अन्य भाषी स्त्रीसँग विवाह भएका खण्डमा अथवा कुनै लेप्चा स्त्रीको अन्य भाषी पुरुषसित विवाह भएको खण्डमा अर्थात् दुवै अवस्थामा उनीहरूका नानीहरूले लेप्चा भाषालाई मातृभाषा वा प्रथम भाषाका रूपमा ग्रहण गरेको पाइँदैन। अन्तर्जातीय मिश्रणका कारण विवाह परम्परा र संस्कारसित सम्बन्धित विभिन्न भाषिक अभिव्यक्ति र पारिभाषिक शब्दहरू प्रचलनबाट हराउँदै गएको बुझिन्छ। विवाह विधिका लात्तो, चामु, तुडबुड, आसेक, नुम्चुडवा आउल ब्रि आदि कुराहरू हराउँदै जाँदैछन्। यद्यपि वर्तमानमा आएको सांस्कृतिक पुनर्जागरणका कारण साङ्गठानिक स्तरमा यस दिशामा रचनात्मक कार्यहरू पनि भइ रहेको देखिन्छ।
- सिक्किमको लेप्चा समाजलाई एउटा बहुभाषिक समाज मान्न सकिन्छ। बहुभाषिकता ल्याउने मुख्य कारक बजार र व्यापार हुन्। यसले समुदायमा बहुभाषिकता अनि भाषाशैलीगत बहुरूपता सृजना गर्दछ। विशेष गरेर प्रशासनिक कामकाज र आयस्रोतका विभिन्न व्यवसाय, व्यापार-वानिज्य र उद्योगमा संलग्न लेप्चाहरूमा बहुभाषिकताको स्थिति देखा परेको छ। यसरी आर्थिक धरातल नै सिक्किमले लेप्चाहरूमा बहुभाषिकताको मुख्य कारक रहेको थाहा लाग्छ। लेप्चाहरूमा सामुदायिक भाषिक चिह्नारी स्थापनाका कारण भित्रिएको बहुभाषिकताको प्रतिशत नगण्य रहेको छ। गाउँका लेप्चाहरूमा अस्थायी बहुभाषिकता पाइन्छ। सहरकाहरू पूर्ण बहुभाषिकताको स्थितितर्फ द्रुत उन्मुख देखिन्छन्। सहरका बहुसङ्ख्यक लेप्चाहरूमा समकक्ष (को-अर्डिनेट) बहुभाषिक स्थिति स्पष्ट देखा पर्छ। विद्यार्थीहरूमा स्कूल, कलेजमा बहुसङ्ख्यक

अन्यभाषी साथी-सङ्गीहरूसित गरिने भाषिक सम्प्रेषणको चापका कारण अनि सहरको नृजातीय सामाजिक चरित्रका कारणले पनि स्थायी, सक्रिय अनि समकक्षी द्विभाषिकता वा बहुभाषिकता पाइन्छ। गाउँका स्कुलहरूमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूमा भने धेरजसो मातृभाषा लेप्चा र नेपाली भाषा नै व्यवहार हुने गरेको पाइएको छ।

- लेप्चा बहुभाषिकतालाई परम्परागत बहुभाषिकताका दृष्टिले अध्ययन गर्न उपर्युक्त देखिँदैन।
- व्यवसायिक लाभ अनि उत्तरजीविताका कारण लेप्चा समाजमा भाषा अपसरण भएको पाइन्छ। उनीहरूमा विशेष गरेर नयाँ पुस्ताले अङ्ग्रेजी भाषालाई प्राथमिकता दिएका छन् र बहुसङ्ख्यक लेप्चाहरूले नेपाली भाषालाई द्वितीय भाषाका रूपमा अलम्वन गरेका छन्।
- लेप्चा समाजमा विभिन्न सामाजिक स्थिति अनि सांस्कृतिक सन्दर्भअनुरूप भाषा प्रयोगको व्यवहारमा अन्तर पाइन्छ। धेरै स्थितिमा वक्ताको विषयबारेको ज्ञानले पनि व्यवहारमा भिन्नता ल्याउने गरेको पाइन्छ। लेप्चामा भाषाद्वैतको स्थिति पाइन्छ। परिस्थितिगत भाषा प्रयोगको भेद खुट्ट्याउन त्यति गाह्रो पर्दैन। परिवार र छरछिमेकमा अनौपचारिक अनि कार्यालयीय सन्दर्भमा औपचारिक भाषा प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। अनौपचारिक सन्दर्भमा कोड मिश्रण शून्य रहेको पाइन्छ भने औपचारिक सन्दर्भमा कोड मिश्रण पनि हुने गरेको पाइन्छ। गाउँका बुढापाकाहरूमा सन्दर्भ प्रयुक्ति क्षमता थोरै रहेको पाइन्छ। सीमित परिवेशमा जीवन धान्ने प्रवृत्तिका कारण उनीहरूमा भाषाका एकानेक प्रयुक्ति ज्ञान शिक्षितहरूका तुलनामा थोरै रहेको छ। सबैजसो औपचारिक सन्दर्भमा व्याकरण निष्ठ भाषाको प्रयोग हुने गरेको पाइएको छ। मुन् बुडथिङहरूको भाषा प्रयोगलाई एउटा विशिष्ट उदाहरण मान्न सकिन्छ। उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषिक रूप साधारण बोलचालको भाषाभन्दा भिन्न रहने गरेको कुरो पनि स्पष्ट हुन्छ।
- भाषाको सामाजिक प्रकार्यका आधारमा पनि लेप्चा समाजमा भाषिक व्यवहारगत भिन्नता पाइन्छ। अनुष्ठान, सामाजिक भेला, पारिवारिक जमघट जस्ता सन्दर्भसित जोडिएका प्रकार्यहरूले कुनै न कुनै रूपमा व्यवहारगत विविधता ल्याउने गरेको पाइन्छ। अनुष्ठानको केन्द्रमा मुन् वा बुडथिङ; सामाजिक भेलामा समुदायका मुखिया वा पञ्चायत अनि पारिवारिक जमघटमा घरको बाबु वा परिवारका वृद्ध व्यक्ति रहेका हुन्छन्। यी भिन्न भिन्न व्यक्तिका

सामाजिक भूमिका र प्रकार्य भिन्नाभिन्नै रहेको पाइन्छ। यसै आधारमा तिनीहरूको व्यक्तित्व र भाषिक क्षमता, व्यवहार र वृत्तिको निर्माण भएका हुनाले पनि यस्ता भिन्न भिन्न सन्दर्भमा भाषिक प्रयोगमा विभिन्नता आएको मान्न सकिन्छ।

- पारिवारिक सन्दर्भमा औपचारिक भाषिक प्रयोग अति नै न्यून रहेको पाइन्छ। पारिवारिक सन्दर्भमा भाषा प्रयोग प्रायजसो सूचनात्मक हुने गरेको पाइएको छ। आज्ञा, सूचना र निर्देश बुझाउने किसिमका शब्द, पदबन्ध वा वाक्यांशहरू बढी प्रयोग हुने गरेको पाइएको छ। यसो हुनका पछि सम्बन्धको निकटता अनि स्थापित पारिवारिक कोड कारक रहेको मान्न सकिन्छ।
- लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा कोड मिश्रण पनि पाइन्छ। गाउँको तुलनामा सहरमा अनि बुढापाकाको तुलनामा युवा-विद्यार्थीहरूमा कोड मिश्रण धेरै पाइन्छ। नयाँ विषयहरू बुझाउने उपर्युक्त लेप्चा शब्द वा पारिभाषिक शब्दहरूको अभावका कारण पनि अन्य विषयबारे कुराकानी गर्दा अङ्ग्रेजी वा नेपाली भाषाको प्रयोग गरिन्छ। यस्तो भाषिक मिश्रणले बोधगम्यतामा प्रभाव परेको पाइन्छ। मूल रूपले बुहभाषिकताका कारण कोड मिश्रण र परिवर्तनको स्थिति सिर्जना भएको हो। गाउँले लेप्चाहरूको लेप्चा भाषा बोलाइमा नेपाली भाषाको मिश्रण भएको पाइन्छ भने सहरमा बस्ने लेप्चाहरूको लेप्चा भाषामा नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषाको कोड मिश्रण भएको पाइन्छ। औपचारिक सन्दर्भमा देखिने कोड मिश्रण र कोड परिवर्तनका पछि विषय, सन्दर्भ र शैली प्रमुख कारण देखिन्छ। आफुमा निहित अन्य भाषाको ज्ञानको प्रदर्शन गर्ने उद्देश्य राखेर लेप्चाहरूले कोड मिश्रण गर्ने गरेको चाहिँ पाइँदैन।
- कुनै कुनै कार्यक्षेत्रमा लेप्चा भाषाको प्रचलन र व्यवहार पातलिँदै गएको छ। इसाई धर्म मान्ने परिवारहरूमा भाषा हस्तान्तरणको दर २१.८३%, (१९/८७) मात्र रहेको थाहा लाग्छ। यसबाट भाषा चयन, अवलम्बन अनि भाषान्तरणका पछि धर्म एउटा मुख्य कारक रहेको स्पष्ट हुन्छ।
- भाषा अवलम्बनका सन्दर्भमा उमेर, शैक्षिक पृष्ठभूमि, आर्थिक अवस्था, व्यवसाय र धार्मिक सम्बद्धता मुख्य विभेदक रहेको बुझिन्छ। पश्चिम अनि उत्तर सिक्किमका धेरै गाउँका अशिक्षित स्त्रीहरूमा भाषा अवलम्बन समृद्ध रहेको थाहा लाग्दछ।

- बहुसङ्ख्यक लेप्चाहरूमा आफ्नो भाषाप्रति सकारात्मक अभिवृत्ति रहेको थाहा लाग्छ। आफ्नो भाषाका माध्यमद्वारा संस्कृति परम्परा र इतिहाससित सम्बद्ध रहने कुराप्रति उनीहरू सचेत देखिन्छन्। सांस्कृतिक सन्दर्भमा प्रयोग हुने भाषिक रूपको महत्त्व र प्रचलनले अभिवृत्तिमा सकारात्मक पक्षको विकास गरेको पाइन्छ।
- हालै सिक्किमका लेप्चाहरूमा देखिएको भाषिक सचेतताका पछि सांस्कृतिक पुनर्जागरण अनि भाषा राजनीति मूल कारक रहेको पाइन्छ। भाषिक एवम् सांस्कृतिक अस्तित्वबारे उनीहरू सचेत रहेको मान्न सकिन्छ।
- लेप्चाहरूमा सकारात्मक भाषिक निष्ठा पाइन्छ। आफ्नो समाजमा स्वीकार्य हुन, सामुदायिक परिचय प्राप्त गर्न अनि भाषिक-सांस्कृतिक अस्तित्व स्थापित गर्नका लागि लेप्चाहरू आफ्नो भाषा व्यवहारमा सचेत देखिन्छन्। यस किसिमको भाषिक निष्ठाका पछि राज्यको जातीय समीकरण अनि राजनीति मुख्य रहेको मान्न सकिन्छ।
- लेप्चा भाषाले राज्य भाषाका रूपमा मान्यता पाए पनि एउटा प्रभावकारी भाषा नीति आवश्यक देखिन्छ। लेप्चा भाषालाई स्कूल अनि कलेजको पाठ्यक्रममा समावेश गरिएको भए तापनि भाषाको कर्पस योजना अनि शिक्षण सामग्रीको आवश्यकता बोध गरिन्छ। कुनै क्षेत्रमा भाषाको विकास र विस्तार भएको पाइए तापनि कुनै कार्यक्षेत्रमा यसको प्रचलन घट्टै गएको थाहा लाग्छ। त्यसैले सरकारी स्तरमा एउटा स्पष्ट, पारदर्शी अनि प्रभावकारी भाषा नीति र योजना आवश्यक देखिन्छ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

- अग्निहोत्री, आर के, आर एस गुप्त एन्ड कैलास एस अग्रवाल (सम्पा), सन् १९८८, स्टडिज इन् इन्डियन सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, न्यु दिल्ली : क्रिएटिव बुक्स
- अधिकारी, हेमाङ्गराज, सन् २०१०, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भन्डार
- अरोरा, एस एन, सन् २०००, सम एस्पेक्ट्स् अन्ड लिङ्ग्विस्टिक्स, फोनेटिक्स एन्ड मडर्न इङ्ग्लिस ग्रामर, बरेली : स्टुडेन्ट स्टोर
- अवस्थी, इन्दिरा, सन् १९७८, बिटविन सिक्किम एन्ड भूटान, दिल्ली : बीआर पब्लिसिड कर्पोरेशन
- इताकुरा, हिरोको, सन् २००१, कन्भर्सेसनल डोमिनेन्स एन्ड जेन्डर: अ स्टडी अन्ड जापानिज स्पिकर्स इन् फर्स्ट एन्ड सेकेन्ड ल्याङ्ग्वेज कन्टेक्ट, एम्सटर्ड्याम : जोन बेन्जामिन्स पब्लिसिड कम्पनी
- एडगर, जे वेर, सन् २००५, सिक्किम एन्ड द थिबेटेन फ्रन्टियर, वाराणसी : पिलग्रिम्स पब्लिसिड
- एडमिनिस्ट्रेटिभ रिपोर्ट, सन् १९०५-१९०६; १९३१-१९३२; १९३४-१९३५; १९३५-१९३६, गभर्मेन्ट अन्ड सिक्किम
- एन स्विस्ला इमानी, सन् २००५, 'द डाइनामिक्स अन्ड ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स अमड स्पिकर्स अन्ड चिँदाली इन् मबोजी डिस्ट्रिक्ट अन्ड तान्जानिया', जर्नल अन्ड एसियन एन्ड एफ्रिकन स्टडिज, नम्बर ७०
- एन्डर्सन, जिस्ले, सन् २०००, प्रयाग्मेटिक मार्कर्स एन्ड सोसियोलिङ्ग्विस्टिक भेरिएसन्स, एम्सटर्डम : जोन बेन्जामिन्स पब्लिसिड कम्पनी
- एस्टर्न, जोन एन, सन् २००६, एन अन्फ्रिक्वेन्टेड हाइवे थ्रु सिक्किम एन्ड टिबेट टु छुमोलारी, वाराणसी : पिलग्रिम्स पब्लिसिड
- कटुरान, जर्ज, सन् १९८३, द हिमालयन गेटवे: हिस्ट्री एन्ड कल्चर अन्ड सिक्किम, न्यु दिल्ली : स्टर्लिङ्ग पब्लिसर्स प्रा लिमिटेड
- , ----, सन् १९८६, दि हिमालायन गेटवे, हिस्ट्री एन्ड कल्चर अन्ड सिक्किम, न्यु दिल्ली : इङ्ग्लिस पब्लिसर्स प्रा लि
- कडर, एस पिट, सन् १९७७, इन्ट्रड्युसिड एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स, न्यु यर्क : पेङ्ग्विन बुक्स

कश्यप, तुलसीराम, सन् १९८८, *सिक्किम अ हिमालयन रियल्म*, दिल्ली : आत्मराम एन्ड सन्स

कोमकिली एम एम, सन् १९६८, *फस्ट द ब्लेड*, कलकत्ता : फिरमा के एल

कुमार, सतिन्दर (सम्पा), सन् २०००, *इनसाइक्लोपिडिया अव् साउथ एसियन ट्राइब्स*, भोल्युम ६, न्यु दिल्ली : अनमोल पब्लिकेसन प्रा लि

कृष्णस्वामी, एन, एन्ड एटअल., सन् २००६, *मडर्न एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स: एन इन्ट्रडक्सन*, हैदरावाद : म्याकमिलन इन्डिया लिमिटेड

कृष्णस्वामी, एन, एस के बर्मा एन्ड एम नागार्जुन, सन् १९९२, *मडर्न एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स*, चेन्नई : मेक्मिलन इन्डिया लिमिटेड

क्रिस्टल, डेभिड, सन् १९९७, *दि क्याम्ब्रिज इन्साइक्लोपिडिया अव् ल्याङ्ग्वेज*, युके : क्याम्ब्रिज युनिवर्सिटी प्रेस

-----, -----, सन् २००८, *हाउ ल्याङ्ग्वेज वर्क्स*, अस्ट्रेलिया : पेङ्ग्विन बुक्स

-----, -----, सन् २०१५, *अ लिटल बुक अव् ल्याङ्ग्वेज*, न्यु दिल्ली : ओरियन्ट ब्ल्याकस्वान प्राइवेट लिमिटेड

क्यान्डेल, एलिस, सन् १९७१, *सिक्किम: द हिडन किङ्डम*, न्यु यर्क : गार्डन सिटी डबल डे

क्यापबेल, ए, सन् १८४०, 'अ नोट अन दि लेप्चाज अव् सिक्किम विद अ भोकाबुलरी अव् देयर ल्याङ्ग्वेज', *जर्नल अव् एसियाटिक सोसाइटी* २९२, कलकत्ता

खरेल, सुनिता एन्ड जिग्मी वाङचुक भोटिया (सम्पा), सन् २०१३, *गेजेटियर अव् सिक्किम*, गान्तोक : होम डिपार्टमेन्ट गर्मेन्ट अव् सिक्किम

गभर्मेन्ट अव् सिक्किम, सन् २००८, *ह्युमेन इकलजी एन्ड स्टेट्युटोरी स्टेटस् अव् एथनिक एन्टिडिज इन् सिक्किम*, रिपोर्ट अव् द कमिसन फर् रिभ्यु अव् एन्वायरन्मेन्ट एन्ड सोसियल सेक्टर पलिसिज, प्लान्स एन्ड प्रोग्राम्स (क्रेस्प), गान्तोक : डिपार्टमेन्ट अव् इन्फर्मेसन एन्ड पब्लिक रिलेसन्स् गभर्मेन्ट अव् सिक्किम

गोरर, ज्योफ्रे, सन् १९६७, *हिमालयन भिलेज: एन एकाउन्ट अव् द लेप्चाज अव् सिक्किम*, न्यु यर्क : बेसिक बुक्स

-----, -----, सन् १९९६, *दि लेप्चाज् अव् सिक्किम*, न्यु दिल्ली : ज्ञान पब्लिसिड हाउस

गौलोक, लेप्चा ओ टी, सन् २०१०, विकृतिको रूपमा बाँचेका लेप्चा नामाकरण, गान्तोक : प्रकाशक
सोनाम लेप्चा

ग्रियर्सन, जर्ज, सन् १९६७, लिङ्ग्विस्टिक सर्वे अन्ड इन्डिया, भोलुम III, पार्ट I, न्यु दिल्ली : मोतीलाल
बनारसी दास

गिग्लियोली, पी पावलो, सन् १९७७, ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसियल कन्टेक्स्ट, इङ्गल्यान्ड : पेङ्ग्विन बुक्स
गुरुड, सुरेशकुमार, सन् २०११, सिक्किम-एथनेसिटी एन्ड पोलिटिकल डाइनामिक्स, अ ट्राडियक्ट
पस्पेक्टिव, न्यु दिल्ली : कुणाल बुक्स

गुम्पर्ज, जन जे, सन् १९६८, द स्पिच कम्युनिटी, इन्टरनेसनल इन्साइक्लोपिडिया अन्ड सोसियल
साइन्सेस, न्यु यर्क : म्याकमिलन

-----, -----, एन्ड डेल हाइम्स (सम्पा), सन् १९७२, डाइरेक्सन्स इन् सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, न्यु
यर्क : हल्ट, रेन्हार्ट एन्ड विन्स्टर्न आइएनसी

-----, -----, सन् १९९५, डिस्कोर्स स्ट्राटेजिस, न्यु यर्क : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस

गुन्वाडेल, अल्बर्ट एन्ड जिबी मेन्वारिड, सन् १९७९, डिक्सनरी अन्ड लेप्चा ल्याङ्ग्वेज, काठमान्डु : रत्न
पुस्तक भण्डार

घोसल, सुमित, सन् १९९०, लेप्चा अन्ड दार्जिलिङ एन्ड सिक्किम: अ स्टडी इन् कल्चरल इकलजी एन्ड
सोसियल चेन्ज, पिएचडी थियसिस, युनिभर्सिटी अन्ड नर्थ बेङ्गल

चेम्जोंग, ईमानसिंह, सन् १९६९, लाप्चा नेपाली अङ्ग्रेजी शब्दकोश, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा
प्रतिष्ठान

-----, -----, सन् २००३, किरात इतिहास, ललितपुर : किरात याक्थुङ चुम्लुङ, केन्द्रीय
कार्यालय महालक्ष्मी स्थान

चौबे, एस के, सन् १९८५, द हिमालायाज: प्रोफाइल्स् अन्ड मोडर्नाइजेसन एन्ड एड्याप्टेसन, न्यु दिल्ली :
स्टर्लिङ्ग पब्लिसर्स प्रा लि

च्याम्बर्स, जे के एन्ड पिटर टूडजिल, सन् १९८८, डायलेक्टोलोजी, न्यु यर्क : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी

छेत्री, दुर्गाप्रसाद (सम्पा), सन् २०१०, सिक्किम क्रोनिकल, कम्पाइल्ड एन्ड पब्लिस्ड बाई दुर्गा पी छेत्री
एन्ड प्रिन्टेड एन्ड इम्प्याक्ड सिलगडी

जोशी, एच जी, सन् २००४, सिक्किम: पास्ट एन्ड प्रेजेन्ट, न्यु दिल्ली : मित्तल पब्लिकेसन्स
 टूडजिल, पिटर, सन् १९८३, अन डायलेक्ट: सोसियल एन्ड जियोग्राफिकल पर्सपेक्टिव्स्, अक्सफर्ड :
 बासिल ब्ल्याकवेल
 -----, -----, सन् १९८४, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स : एन इन्ट्रडक्सन टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, युके
 : पेङ्ग्विन
 -----, -----, सन् २००४, डायलेक्ट, न्यु यर्क : रुटलेज
 ठाकुर, आर एन, सन् १९८८, हिमालयन लेप्चाज्, न्यु दिल्ली : आर्काइभ पब्लिसर्स, डिस्ट्रिब्युटर्स
 डफ, एन्ड्र्यु, सन् २०१५, सिक्किम: रिक्विम् फर् अ हिमालयन किङ्डम, हरियाणा : रेन्डम हाउस
 इन्डिया
 डल्टन, ई टी, सन् १८७२, डिस्क्रिप्टिव् एथ्नोलजी अन्ड बेङ्गल, कलकत्ता : एसियाटिक सोसाइटी अन्ड
 बेङ्गल
 डेन्जोडपा, अन्ना बालिकी (सम्पा), सन् २००१, बुलेटिन अन्ड टिबेटलजी, भो ३८, सङ्ख्या २,
 नामग्याल इन्स्टिट्यूट अन्ड टिबेटोलजी, गान्तोक, सिक्किम
 डोनाल्डसन, फ्लरेन्स, सन् १९००, लेप्चा ल्यान्ड अर् सिक्स विक्स इन् द हिमालयज, लन्डन : स्याम्सन
 एन्ड मार्सन
 डोनाल्ड, डेविड, सन् १९३०, टोरिड इन् सिक्किम एन्ड टिबेट, कालेम्पोड : मणि प्रेस
 ड्युमर्ट, एना एन्ड स्टेफनी डर्लेमन (सम्पा), सन् २००६, स्ट्रक्चर एन्ड भेरिएसन्स इन् ल्याङ्ग्वेज कन्टेक्ट,
 क्रिओल ल्याङ्ग्वेज लाइब्रेरी भोलुम् २९, न्यु यर्क : जोन बेन्जामिन पब्लिसिङ कम्पनी
 ढकाल, शान्तिप्रसाद, सन् २००६, प्रायोगिक भाषाविज्ञान, काठमाडौं : शुभकामना बुक्स
 तामलोड, डी टी, सन् २००८, माइलल्याड एन्ड द लेप्चाज, कालेम्पोड : मणि प्रिन्टिङ हाउस
 ताम्साड, के पी, सन् १९८०, दि लेप्चा इङ्ग्लिस इन्साइकोप्लेडिक डिक्सनेरी, कालेम्पोड : आइ एल टी
 ए
 -----, -----, सन् १९९८, दि अन्नोन एन्ड अन्टोलड रियलिटिज अबाउट दि लेप्चाज, कालेम्पोड :
 मणि ताम्साड

ताम्साड, ल्याङ्स्योड (सम्पा), सन् २००५, किङ्ग गेभो आचोक, द्विभाषिक पत्रिका, कालेम्पोड : आइ एल टी ए

-----, -----, सन् २००८, लेप्चा फोकलोर एन्ड फोकसङ्गस, न्यु दिल्ली : साहित्य अकादमी प्रिन्टिड प्रेस

थापा, दिन बहादुर, सन् २०१२, समाज भाषा विज्ञान, काठमाडौँ : काष्ठमण्डप, पुस्तक घर

दत्त रे, सुनन्दा के, सन् १९८४, स्मास एन्ड ग्र्याप, एनेक्सेसन अन्ड सिक्किम, न्यु दिल्ली : विकास पब्लिकेसन

दाहाल, धरणीधर, सन् १९९६, संस्कृति अनेक हामी एक, नाम्ची : निर्माण प्रकाशन

दाहाल, मोहन पी, सन् २०१४, नेपाली अकादमी जर्नल, (भाषा अङ्क, वर्ष १०), उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय : नेपाली विभाग

दास, अमलकुमार, सन् १९७८, द लेप्चाज अन्ड वेस्ट बेङ्गल, कलकता : एडिसन्स इन्डियन

दास, के के, सन् १८९६, 'दि लेप्चा पिपल एन्ड देयर नोसन्स अन्ड हेभेन एन्ड हेल्', जर्नल अन्ड बुद्धिस्ट टेक्स्ट सोसाइटी, पार्ट १

दास, बी एस, सन् १९८३, द सिक्किम सागा, न्यु दिल्ली : विकास पब्लिसिड हाउस

देवनाथ, एस (सम्पा), सन् २०१२, सोसियल एन्ड पोलिटिकल टेन्सन्स इन् नर्थ बेङ्गल, सिलगडी : एन एल पब्लिसर्स

देवी, जीएन, सन् २०१४, द बिङ्ग अन्ड भाषा, पिपल्स लिङ्ग्विस्टिक्स सर्वे अन्ड इन्डिया, भोल्याम I, न्यु दिल्ली : ओरियन्ट ब्ल्याकस्वान

दुवा, एच आर, सन् २००८, इकोलजी अन्ड मल्टिलिङ्ग्वालिज्म, मैसुर : यसोधा पब्लिकेसन

नरसिम्हन्, आर, सन् १९९८, ल्याङ्ग्वेज बिहेवियर: एक्युजिसन एन्ड इभोल्युसनरीहिस्ट्री, न्यु दिल्ली : सेज पब्लिकेसन

नाकाने, ची, सन् १९६६, अल प्लुरल सोसाइटी इन् सिक्किम, दिल्ली : एसियन पब्लिसिड हाउस

नामग्याल, थुटोप एन्ड येस्सी डोल्मा, सन् १९०८, हिस्ट्री अन्ड सिक्किम, (पान्डुलिपि), नामग्याल इन्स्टिट्युट अन्ड टिबेटोली

नेपाल, घनश्याम (सम्पा), सन् २०१०, अभिज्ञान, (वर्ष १, अङ्क १), नेपाली विभाग : उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय

नेवेस्की, रेने-वोन, सन् १९५६, वेअर द गड आर् माउन्टेन्स: श्री इयर्स अमड द पिपल अर् हिमालयज, लन्डन : वाइडेन्फेल्ड एन्ड निकोल्सन

पटनायक, डी पी, सन् १९६९, एस्पेक्ट अर् अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स, बम्बई : एसिया पब्लिसिड हाउस पाण्डे, जेम्स देश, 'एक हराएको कडी-दार्जिलिङ पहाडमा तेईस वर्ष स्टार्ट मिसन', नवीकरण, कालेबुङ, भोल्युम १२ (२५)

पाण्डे, बलराम, सन् २००६, फोक थिटर अर् सिक्किम, वार्ता पत्र, सिक्किम सरकारी महाविद्यालय, तादोङ

----- (सम्पा), सन् २०१७, दि पिपल्स लिङ्ग्विस्टिक्स सर्वे अर् इन्डिया, ल्याङ्ग्वेजेस् अर् सिक्किम, (भोल्युम २६, पार्ट II), न्यु दिल्ली : ओरियन्ट ब्ल्याकस्वान

----- (सम्पा), सन् २०१८, भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण, सिक्किमका भाषाहरू, (खण्ड २६, भाग ३), दिल्ली : ओरियन्ट ब्ल्याकस्वान प्राइवेट लिमिटेड

पिन, फ्रेड, सन् १९८६, द रोड अर् डेस्टिनी, दार्जिलिङ लेटर्स, १८३९, कलकत्ता : अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस

पेरी, सिन्डी, सन् १९९७, नेपाली अराउन्ड दि वर्ल्ड, काठमाडौं : एकता बुक्स

पोखरेल, शैलजा, सन् २०११, नेपाली भाषाको समाज भाषावैज्ञानिक अध्ययन, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, त्रिविमा विधावारिधी उपाधीका लागि प्रस्तुत शोध प्रबन्ध

प्रधान, कुमार, सन् २००९, द गोर्खा कन्क्वेस्ट, काठमाडौं : हिमाल बुक्स

प्रधान, गणेश, के (सम्पा), सन् २००२, सिक्किम स्टेट सिविल सर्विस प्रेजेन्टेसन, गान्तोक : एकाउन्ट्स एन्ड एडमिनिस्ट्रेटिव ट्रेनिङ इन्स्टिट्यूट

फर्ग्युसन, सी ए, सन् १९९६, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स पर्सपेक्टिव, न्यु यर्क : अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस

फाइसेट, रविन पी, एन्ड एटअल. (सम्पा), सन् १९८४, द सिमियोटिक्स अर् कल्चर एन्ड ल्याङ्ग्वेज भोलुम २, ल्याङ्ग्वेज एन्ड अदर सिमियोटिक सिस्टम्ज अर् कल्चर, लन्डन : फ्रान्सेस पिन्टर्स पब्लिसर्स

फाच, स्टेफन, सन् १९८२, दि एबोरिजिनल ट्राइबज अन् इन्डिया, न्यु दिल्ली : म्याकमिलन इन्डिया लिमिटेड

फोनिड, ए आर, सन् १९८७, लेप्चा माइ भ्यानिसिड ट्राइब, न्यु दिल्ली : स्टेरलिड पब्लिसर्स

-----, -----, सन् १९८५, लेप्चा माइ भेनिसिड ट्राइब, कालेबुड : च्यु पान्दी फाम

फोले, विलियम ए, सन् १९९७, एन्थ्रोपलजिकल लिङ्ग्विस्टिक्स : एन् इस्ट्रडक्सन, युएसए : बल्याकवेल पब्लिसर्स

फिल्, अल्विन एन्ड पिटर मूह्लावजर (सम्पा), सन् २००१, इकोलिङ्ग्विस्टिक्स : ल्याङ्ग्वेज इकलजी एन्ड एन्वाइरन्मेन्ट, लन्डन : कन्टिनम

फिस्मन, जे ए (सम्पा), सन् १९७२, रिडिङ्ग्स इन् द सोसियोलजी अन् ल्याङ्ग्वेज, दहेग : माउन्टन एन्ड को एन भी पब्लिसर्स

फ्रान्सिस, ए भी, सन् २००८, क्याथोलिक मिसनेरी इन् दार्जिलिङ एन्ड सिक्किम, पिएचडी शोध प्रबन्ध, (अप्रकाशित), नर्थ बेङ्गल युनिभर्सिटी, वेस्ट बेङ्गल

फ्लोरियन, कौलमास (सम्पा), सन् १९९८, द हेन्डबुक अन् सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, बल्याकवेल पब्लिसिङ

बन्धु, चूडामणि, सन् १९७२, कर्णाली लोकसंस्कृति, भाषा खण्ड, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान

-----, -----, सन् २०१६, भाषाविज्ञान, ललितपुर : साझा प्रकाशन

बर्मा, एस के एन्ड कृष्णस्वामी एन, सन् १९९४, मडर्न लिङ्ग्विस्टिक्स : एन इन्ट्रडक्सन, दिल्ली : अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस

बस्नेत, एल बी, सन् १९७४, सिक्किम : अ सर्ट पोलिटिकल हिस्ट्री, न्यु दिल्ली : एस चन्द को प्रा लि

बाहरी, यु एस (सम्पा), सन् १९८९, पेपर्स इन् ल्याङ्ग्वेज एन्ड लिङ्ग्विस्टिक्स भोल्युम II, न्यु दिल्ली : बाहरी पब्लिकेसनस

बार्कर, एल ल्योरी, अनि रवर्ट जे किब्लर (सम्पा), सन् १९७१, स्पिच, कम्युनिकेसन बिहेवियर : पर्सपेक्टिव एन्ड प्रिन्सिपल्स, न्यु जर्सी : प्रेन्टिस हल

बिष्ट, डोरबहादुर, सन् १९८०, पिपल अन् नेपाल, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार

बेल, सी ए, सन् १९८७, अ पोर्ट्रेट अन्व दलाई लामा: द लाइभ एन्ड टाइम्स अन्व द ग्रेट थर्टिन्थ, विस्डम पब्लिकेसन्स

बोर्डउ, पी, सन् १९९०, द लजिक अन्व प्रेक्टिस, क्याम्ब्रिज : पलिटी प्रेस

ब्राउन, पर्सी, सन् १९४४, टोर्स इन् सिक्किम एन्ड दार्जिलिङ, कलकता : डब्ल्यु न्यु मेन

ब्यनर्जी, ए के एन्ड एटअल. (सम्पा), सन् १९८०, दार्जिलिङ : वेस्ट बेङ्गल डिस्ट्रिक्ट ग्याजेटियर

ब्लुमफिल्ड, ल्योनार्ड, सन् १९९६, ल्याङ्ग्वेज, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास पब्लिसर्स प्राइभेट लिमिटेड

ब्र्याडले, डेविड एन्ड माया ब्र्याडले (सम्पा), सन् २००२, ल्याङ्ग्वेज एन्डेन्जर्मेन्ट एन्ड ल्याङ्ग्वेज मेन्टिनेन्स, लन्डन : रुटलेज कर्जन

भन्दारी, पी, सन् १९९६, फ्रिडम मुभमेन्ट एन्ड रोल अन्व इन्डियन नेपालिज, १८००-१८५०, आसाम : रमा भन्दारी पब्लिकेसन

भट्टराई, गोविन्दराज अनि खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल, सन् २००४, डा बल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार

भट्टचार्य, अर्पणा, (कितापमा प्रकाशन साल दिइएको छैन), द फियर विल एन्ड स्केप्ट्रे: सिक्किम, बम्बई : नचिकेता पब्लिकेसन्स लि

भट्टचार्य, प्रणव कुमार, सन् १९८४, एस्पेक्ट अन्व कल्चरल हिल्ट्री अन्व सिक्किम, इस्टडिज इन कोइनेज, कलकता : एल पी बागछी एन्ड कम्पनी

भारतको जनगणना, सन् १९३१, युनियन टेबल पार्ट-२, च्याप्टर १०, ल्याङ्ग्वेज

भान्जा, केसी, सन् १९९३, हिस्ट्री अन्व दार्जिलिङ एन्ड दल सिक्किम हिमालय, न्यु दिल्ली : ज्ञान पब्लिसिङ हाउस

भासिन, एम के एन्ड बिना भासिन, सन् १९९५, सिक्किम हिमालय: इकोनलजी एन्ड रिसोर्स डेभलपमेन्ट, दिल्ली : कामलाराज इन्टरप्राइज

मरिस, जोन, सन् १९३८, लिभिङ विथ् लेप्चाज, लन्डन : विलियम हेइनमेन लिमिटेड

मल्लार्च, जे एम, सन् २००८, 'प्रोटेक्टेड ल्यान्डस्केप्स एन्ड कल्चरल एन्ड स्पिरिचुअल भ्याल्युज-भ्याल्युज अन् प्रोटेक्टेड ल्यान्डस्केप्स एन्ड सीस्केप्स, भोल्युम २', हेइडिलबर्क : आई यु सी एन जी टी जेड

मकाउले, कोलमेन, सन् १८८५, रिपोर्ट अन् मिसन टु सिक्किम एन्ड द टिबेटन फ्रन्टियर, काठमान्डु : रत्न पुस्तक भन्डार

महाराजा, के कौल, सन् १९८६, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक स्टडी अन् कसमिरी, पटियाला : इन्डियन इन्स्टिट्यूट अन् ल्याङ्ग्वेजस्टडिज

मल्लार्च, एम, सन् २००८, प्रोटेक्टेड ल्यान्डस्केप एन्ड कल्चरल एन्ड स्पिरिचुअलवेल्युज, भोलुम २, 'वेल्युज अन् प्रोटेक्टेड ल्यान्डस्केप एन्ड सिस्केप', आइयिसिएन, जिटिजि एन्ड ओब्रा सोसियल दे काइसा कतालिनिया, हाइडेलबर्ग : कास्पारेग वर्लाग

मल्लिकार्जुन, बी, सन् २००४, 'इन्डियन मल्टिलिङ्ग्वालिज्म, ल्याङ्ग्वेज पलिसी एन्ड द डिजिटल डिभाइड', एम एस थिरूमलाई (सम्पा), ल्याङ्ग्वेजेस् इन् इन्डिया, भोल्युम ४, <http://www.languageinindia.com> 18.09.2020

मन्टगोमेरी, मार्टिन, सन् २००४, एन् इन्ट्रडक्सन टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, लन्डन : रुटलेज

माले, एल एस एस ओ, सन् १९२९, बङ्गाल बिहार ओडिसा एन्ड सिक्किम, न्यु दिल्ली : एस एस पब्लिकेसन

मेक्कार्थी, माइकल, सन् २००१, इस्युज इन् एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स, युके : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस

मेरहफ, मिरियम, सन् २००६, इन्ट्रडिसिङ्ग सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, लन्डन : रुटलेज

मेके, ए, सन् २००४, 'इन्डिजिनाइजेसन अन् वेस्टन मेडिसन इन् सिक्किम', अन्ना बालिकी डेन्जोङ्पा (सम्पा), बुलेटिन अन् टिबेटोलोजी, भोलुम ४० (२)

मेकोरमेक, विलियम सी एन्ड स्टीफन ए वर्म (सम्पा), सन् १९७९, ल्याङ्ग्वेड एन्ड सोसाइटी: एन्थ्रोपोलजिकल इस्युज, द हेग : माउन्टन पब्लिसर्स

मेहरोत्रा, आर आर, सन् १९८५, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक इन् हिन्दी कन्टेक्स्ट, न्यु दिल्ली : अक्सफर्ड एन्ड आइबिएच पब्लिसिङ कम्पनी

मेकके, विलियम फ्रान्सिस एन्ड जेकब अन्स्टेन (सम्पा), सन् १९७९, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक स्टडिज इन्
ल्याङ्ग्वेजकन्ट्याक्ट: मेथड्स एन्ड केसेस, द हेग : माउन्टन पब्लिसर्स

मेनवरिड, जी बी, सन् १८७६, ग्रमर अन्ड दि लेप्चा ल्याङ्ग्वेज, न्यु दिल्ली : मञ्जुश्री पब्लिसिड हाउस
मेले, पेट्रो फ्रान्सेस्को, सन् १९७१, सिक्किम, न्यु दिल्ली : अक्सफोर्ड एन्ड आइबीएच पब्लिसिड कम्पनी
मिश्र, कमल के, सन् २०००, टेक्स्ट बुक अन्ड एन्थ्रोपलजिकल सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, न्यु दिल्ली :
कन्सेप्ट पब्लिसिड कम्पनी

मिन्टो, जे आर, सन् १९९५, ग्रह्याम अन्ड कालेबुड, कालेबुड : डा ग्रह्याम्स होम

मिन्ने, आर जे, सन् १९२०, मिस्ट हिमालयन मिस्ट, कलकत्ता : बटरवर्त एन्ड कम्पनी इन्डिया लिमिटेड
लिगल पब्लिसर्स

मुर्चु, मारटिन ओ, सन् १९७१, ल्याङ्ग्वेज एन्ड कम्प्युनिटि, डब्लिन : स्टेसनेरी अफिस

मुलानी, लुई एन्ड पिटर स्टक्वेल (सम्पा), सन् २००७, द रुटलेज कम्पेनियन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स,
लन्डन : रुटलेज

मुल्लर्ड, सल, सन् २०११, ओपनिड द हिडन ल्यान्ड, लाइडन : कर्परसन, ब्रिल

म्याके, विलियम फ्रान्सिस एन्ड जेकब अन्स्टेन (सम्पा), सन् १९७९, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक स्टडिज इन्
ल्याङ्ग्वेजकन्टेक्स्ट: मेथड्स एन्ड केसेज, द हेग : माउटन पब्लिसर्स

म्यन्युवल, डी जी, सन् १९१४, अ ग्ल्याडनिडरिभर, लन्डन : ए एन्ड सी बल्याक लिमिटेड

यड्ग, रबर्ट, सन् १९९६, इन्टर्कल्चरल कम्प्युनिकेसन: प्र्याग्म्याटिक्स जिनियोलजी डिक्न्स्ट्रकसन,
क्लेभेडन : मल्टिलिङ्गुअल म्याटर्स लिमिटेड

रविन्सन, डब्लु पी, सन् १९७४, ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसियल बिहेवियर, मिडलसेक्स इङ्गल्यान्ड : पेङ्ग्विन
बुक्स एलटिडी

राहुल, राम, सन् १९७८, द हिमालायन बोर्डर ल्यान्ड, न्यु दिल्ली : विकास पब्लिसर्स

रामाकृष्णन्, पि एस, सन् २०००, माउन्टेन वायोडाइवर्सिटी, ल्यान्ड युज डाइनामिक्स एन्ड ट्रेडिसनल
इकलजिकल नलेज, न्यु दिल्ली : अक्सफोर्ड एन्ड आइबीएच पब्लिसिड

-----, -----, सन् २००४, 'ग्लोवली इनपनर्नेट इन्जिनियस एग्रिकल्चरल हेरिटेज सिस्टिम्स
(जिआइएएचएस); एन इको-कल्चरल ल्यान्डस्केप पर्सोक्तिव', एफएओ वेवसाइड

05.12.2017;

राई, नवलकिशोर र नेत्रमणि दुमी राई, सन् २०१७, इलामका लाप्चाजाति र स्थाननाम, काठमाडौं :

एकता बुक्स प्रा लि

राई, विष्णु एस, सन् १९९९, फन्डामेन्टल्स अन् एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स, काठमाडौं : हिरा बुक्स

इन्टरप्राइज

रेग्मी, महेश, सन् १९९५, किङ्ज एन्ड पलिटिकल लिडर्स अन् द गोर्खाली एम्पायर-१७६८-१८१४,

हैदराबाद : ओरियन्ट लङ्गम्यान लिमिटेड

रोय, डी सी, सन् २००५, डायनमिक्स अन् सोसियल फर्मेशन अमोड दि लेप्चाज, दिल्ली : आकाङ्क्षा

पब्लिसिड हाउस

---, -----, सन् २०१४, प्रोमिनेन्ट पर्सनालिटिज अमड द लेप्चाज, कालेम्पोड : मायलल्याड लेप्चा

डेभलपमेन्टल बोर्ड

रिसले, एच एच, सन् २००१, द गेजिटियर अन्सिक्किम, डी के पब्लिसर डिस्ट्रिब्युटर प्रालि

रूस्तम, जी नारी, सन् १९८७, सिक्किम-अ हिमालयन टूयाजेडी, न्यु दिल्ली : एलाइड पब्लिसर्स

लवडे, लियो, सन् १९८२, द सोसियोलिङ्ग्विस्टिक अन् लर्निङ एन्ड युजिड अ नन्-नेटिवल्याङ्ग्वेज,

अक्सफर्ड : पर्थामन प्रेस

लमास, कार्मेन, लुई मुलानी एन्ड पिटर स्टक्वेल (सम्पा), सन् २००७, द रुटलेज कम्पेनियन टु

सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, लन्डन : रुटलेज

लाकोफ, रोविन, सन् १९७५, ल्याङ्ग्वेज एन्ड वोमन्स्प्लेस, न्यु यर्क : हार्पर क्लोफन बुक्स

लामा, महेन्द्र पी (सम्पा), सन् १९९४, सिक्किम: सोसाइटी, पलिटी, इकोनमी, इनवायरन्मेन्ट, न्यु दिल्ली

: इन्डस पब्लिसिड कम्पनी

लावभ, विलियम, सन् २००१, प्रिन्सिपल अन् लिङ्ग्विस्टिक चेन्ज, भोलियम २: सोसियलफेक्टर,

मासास्युसेट्स् : ब्लेक पब्लिसर्स

-----, -----, सन् १९७२, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक प्याटर्न्स, अक्सफर्ड : वासिल बल्याकवेल

लेप्चा, प्याट्रिक सदामु, सन् २०१७, *अ कन्साइज हिस्ट्री अन् लेप्चा ल्याङ्ग्वेज*, कालेम्पोड : श्रीमती क्रिस्टिना लेप्चा

लेप्चा, एनिरा फिपन, सन् २०१३, *मार्जिनलाइज्ड अटकथन्स: अन्डस्ट्यान्डिङ्ग द हिस्टोरिकल प्रोसेस अन् सव्वर्जन-अ केस स्टडी अन् लेप्चा*, पिण्चडी थिसिस, डिपार्टमेन्ट अन् हिस्ट्री, युनिभर्सिटी अन् कल्याणी, वेस्ट बेङ्गल

लुकम्यान, थोमस, सन् १९७५, *द सोसियोलजी अन् ल्याङ्ग्वेज*, युएसए : द बक्स-मेरिल कम्पनी ल्याड, डेविड, सन् २००३, *सिक्किम हिमालय, ट्राइबलस् इन् द क्लाउड किङ्डम*, इङ्गल्यान्ड : प्रोमेग्यानेट प्रेस

वनविल्येन, नेन्सी, सन् १९९३, *ल्याङ्ग्वेज, कल्चर एन्ड कम्युनिकेसन: द मिनिङ्ग अन् मेसेजेस*, न्यु जर्सी : प्रेन्टिस् हल

वार्डहग, रोनाल्ड, सन् १९८६, *एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, अक्सफर्ड : बासिल ब्ल्याकवेल

वर्लिङ्ग, रविन्स, सन् १९७६, *मेन्स मेनी भोइसेस: ल्याङ्ग्वेज इन् इट्सकल्चरल कन्टेक्स्ट*, न्यु यर्क : होल्ट राइन्हार्ट एन्ड विल्सन आइएनसी

वर्नबाउम, ई, सन् १९९७, *सेक्रेड माउन्टेन्स अन् द वर्ल्ड*, बर्कली : युनिभर्सिटी अन् क्यालिफोर्निया प्रेस
वर्न्स्टिन, बेसिल, सन् १९७५, *क्लास, कोड्ज एन्ड कन्ट्रोल: टुवार्ड्स अ थ्योरी अन् एडुकेसनल ट्रान्समिसन*, भोल्युम III, लन्डन : रुटलेज

वत्सगोपाल (सम्पा), सन् २००३, *सिक्किम अकादमी जर्नल २००२-२००३*, गान्तोक : सिक्किम अकादमी, सिक्किम सरकार

वल्टन, किङ्गस्ले एन्ड हेलेन खो (सम्पा), सन् १९९२, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स टुडे: इन्टरनेसनल पर्सपेक्टिव*, लन्डन : रुटनेज

वेस्ट, क्यान्डेज, सन् १९९५, *वुमन्स कम्पिटेन्स इन् कन्भर्सेसनस* : डिस्कोर्स एन्ड सोसाइटी, ६ (१) पृ १०७-१३१ (<https://journals.sagepub.com/doi.org/10.1177/0957926595006001006>)

तारिक- १५ मई २०२१.

वार्कर, ल्यारी एल एन्ड रोबर्ट जे किब्लर (सम्पा), सन् १९७१, *स्विच कम्युनिकेसन् बिहेवियर: पस्पेक्टिव
 एन्ड प्रिन्सिपल्स*, न्यु जर्सी : प्रेन्टिस हल
 वाडेल, एल ए, सन् १८९१, 'प्लेस एन्ड रिभर नेम्स इन् द दार्जिलिङ डिस्ट्रिक्ट एन्ड सिक्किम', *जर्नल
 अन्ड एसियाटिक सोसाइटी अन्ड बेङ्गल*, एल एक्स भाग-I, कलकत्ता : एसियाटिक सोसाइटी
 -----, -----, सन् १८९९, *अमड् द हिमालयज*, काठमान्डु : रत्नपुस्तक भन्डार
 विल्सन, डेविड फ्लेचर, सन् १९५५, *द चिल्ड्रेन अन्ड कञ्चनजङ्घा*, लन्डन : कन्स्टेबल एन्ड कम्पनी
 लिमिटेड
 विधार्थी, एल पी एन्ड राय बिके, सन् १९८५, *द ट्राइबल कल्चर अन्ड इन्डिया*, न्यु दिल्ली : कन्सेप्ट
 पब्लिसिङ कम्पनी
 श्रेष्ठ, दयाराम, सन् २००४, *साहित्यको इतिहास सिद्धान्त र सन्दर्भ*, काठमाडौं : त्रिकोण प्रकाशन
 सस्युर, फर्दिनान्द दि, सन् १९५९, *कोर्स इन् जेनेरल लिङ्ग्विस्टिक्स*, न्यु यर्क : फन्टाना/कलिन्स्
 सविल्ला, इमानी एन, सन् २००५, *द डाइनमिक अन्ड ल्याङ्ग्वेज मेन नेम्स एमड्ग स्पिकर्स अन्ड चन्डाली
 इन् मोवजी डिस्ट्रिक्ट, ताजनिया, इन् जर्नल अन्ड अफ्रिका स्टडिस*, नम्बर ७०
 सपिर, एडवर्ड, सन् २००१, 'ल्याङ्ग्वेज एन्ड इन्वायरमेन्ट', *अल्विन फिल अनि पिटरएम (सम्पा)*, *द
 इकोलिङ्ग्विस्टिक रिडर*, लन्डन : कन्टिनम
 सेनगुप्ता, एन, सन् १९८५, *स्टेट, गभर्नमेन्ट एन्ड पलिटिक्स* : सिक्किम, न्यु दिल्ली : स्टर्लिङ्ग पब्लिसर्स
 प्रा लि
 सेन्सस अन्ड इन्डिया, सन् १८९१, १९०१, १९११, १९२१, १९३१, १९६१, १९८१, २०११ अफिस
 अन्ड रेजिस्ट्रार जेनरल एन्ड सेन्सस कमिस्नर, गभर्मेन्ट अन्ड इन्डिया
 सेरमा लिम्बू, चन्द्रकुमार, सन् २००९, *किराँतका गाथाकथा र लोक कथाहरू*, अगमबहादुर योक्पाडदेन
 अनि श्रीमती निरन्तरा कन्दडवा योक्पाडदेन
 सिंह, आर चौधरी, सन् २००१, *सिक्किम एन्ड इकोनमिक, सोसियो कल्चर पिप्*, सिक्किम : प्रेरणा अक्सेट
 इन्डस्ट्रियल प्रा लि
 सिंह, जी पी, सन् १९९०, *प्राचीन भारतमा किरातहरू*, (नेपाली अनुवाद, टी बी राई), नाम्ची : निर्माण
 प्रकाशन

सिंह, राजेन्द्र एन्ड एटअल. (सम्पा), सन् १९९५, *एक्सप्लोरेसन् इन् इन्डियन सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*,
 ल्याङ्ग्वेज एन्ड डेभलपमेन्ट, भोल्युम II, न्यु दिल्ली : सेज पब्लिकेसन्स

सिंह, राजेन्द्र, प्रोबल दास गुप्त एन्ड जयन्त के लिलि, सन् १९९५, *एक्सप्लोरेसन्स इन् इन्डियन
 सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, न्यु दिल्ली : सेज पब्लिकेसन्स

सिन्हा, गोकुल, सन् २००४, *अ लेक्सिकन अन्ड लिङ्ग्विस्टिक एन्ड लटरेरी टर्म्स*, मैसुर : स्ट्रल इस्ट्र्युट
 अन्ड इन्डियन ल्याङ्ग्वेजेस

सिजापति, रामविक्रम, सन् २००१, *भाषा शिक्षा*, ललितपुर : साझा प्रकाशन

सिन्हा, ए सी, सन् १९८३, *स्टडिज इन द हिमालयन कम्प्युनिटिज*, न्यु दिल्ली : बुक्स टुडे, ओरिन्टियल
 पब्लिसर्स

-----, ----, सन् १९७५, *पोलिटिक्स अन्ड सिक्किम: अ सोसियोलजिकल स्टडी*, न्यु दिल्ली : थम्पसन
 प्रेस लिमिटेड

-----, ----, सन् २००८, *सिक्किम फ्युडल एन्ड डेमोक्रेटिक*, न्यु दिल्ली : इन्डस पब्लिसिड कम्पनी
 सुब्बा, जे आर, सन् २००८, *हिस्ट्री कल्चर एन्ड कस्टम्ज अन्ड सिक्किम*, न्यु दिल्ली : ज्ञान पब्लिसिड
 हाउस

-----, -----, सन् २०१९, *द लिम्बूज अन्ड दि स्टर्न हिमायलज विथ् स्पेसल रेफरेन्स टु सिक्किम*,
 गान्तोक : सिक्किम याक्थुड मुन्धुम सापलोपा

सुब्बा, धनहाड, सन् २००८, *लिम्बुवानका लोककथा*, निलिमा साँबा तथा नबिन फोम्बो

सुरेश एन्ड एटअल., सन् १९९८, *सिक्किम पर्सपेक्टिभ फर प्लानिड एन्ड डेभलपमेन्ट*, गान्तोक :
 सिक्किम साइन्स सोसाइटी

स्टेट सोसियो इकोनमिक सेन्सस्- २००६, गान्तोक : डिपार्टमेन्ट अन्ड इकोनमिक्स, स्टाटिस्टिक्स,
 मोनितरिड एन्ड इन्भ्याल्युएसन्, सिक्किम

स्प्रिग, आर के, सन् २००५, *सेडिड सम लाइट अन्ड दि हिस्ट्री, ल्याङ्ग्वेज, लिटरेचर अन्ड दि लेप्चाज्*,
 कालेम्पोड : आईएलटीए

स्टक्स, सि डी ब्युवेअर, सन् १९२५, *फोक्लोर एन्ड कस्टम्स अन्ड द लाप्चाज अ सिक्किम*, कलकत्ता :
 एसिअन एडुकेसनल सर्भिसेस

स्पल्स्की, वर्नड, सन् १९९८, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, न्यु यर्क : अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस

स्विजेल, जेफ्रे, शान्ति ट्युइन्स्ट्रा एन्ड जुद्धाप्रसाद बैद्य, सन् २०००, द लाप्चा अन् नेपाल, काठमाडौं :
उदय बुक्स सरकार

हड्सन, आर ए, सन् १९९९, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, लन्डन : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस

हनवर्गर, नेन्सी एच एन्ड सान्द्रा एल मेक्के (सम्पा), सन् २०१० सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स एन्ड ल्याङ्ग्वेज
एडुकेसन, युके : लाइब्रेरी अन् कङ्ग्रेस

हकेट, चार्ल्स एफ, सन् १९५८, अ कोर्स इ मडर्न लिङ्ग्विस्टिक्स, न्यु दिल्ली : अक्सफर्ड आई बी एच
पब्लिसिड को पिभिटी एलटिडी

हन्टर, डब्ल्यु डब्ल्यु, सन् १८७६, अ स्टाटिस्टिकल अकाउन्ट अन् बेङ्गल: दार्जिलिङ, लन्डन : ट्युबनर
एन्ड कम्पनी

हलिडे, माइकल, सन् १९७८, ल्याङ्ग्वेज एज सोसियल सिमियोटिक्स, लन्डन : आर्नोल्ड

हर्मन, मथियास, सन् १९५४, द इन्डो टिबेटेन्स एन्ड मोङ्गोलोयिड्स प्रब्रल्मइन द साउदन हिमालय एन्ड
नर्थ इस्टइन्डिया, बम्बे : के सी फर्नान्डेस

हर्बट, जे डी, सन् १८३०. पार्टिकलस अन् अ भिजिट टु दि सिक्किम हिल्स (ग्लिनिडस् इन-साइन्स-१३)
कलकत्ता ब्याप्टिस्ट

हाइम्स, डेल, सन् १९६४, ल्याङ्ग्वेज इन् कल्चर एन्ड सोसाइटी: अ रिडर इन् लिङ्ग्विस्टिक एन्ड
एन्थ्रोपोलजी, न्यु यर्क : हार्पर एन्ड को

हाफदन, सेगर, सन् १९६७, द लेप्चाज्: कल्चर एन्ड रिलिजन अन् ए हिमालयन पिपल, कोपनहेगन : द
नेसनल म्युजियम एन्ड डेनमार्क

ह्वाइट, जे क्लट, सन् १९०९, सिक्किम एन्ड भूटान, लन्डन : एडवर्ड आर्नोल्ड

हेल, अस्टिन, सन् १९८२, रिसर्च अन् टिबेटो बर्मन ल्याङ्ग्वेज, बर्लिन : माउटन् पब्लिसर्स

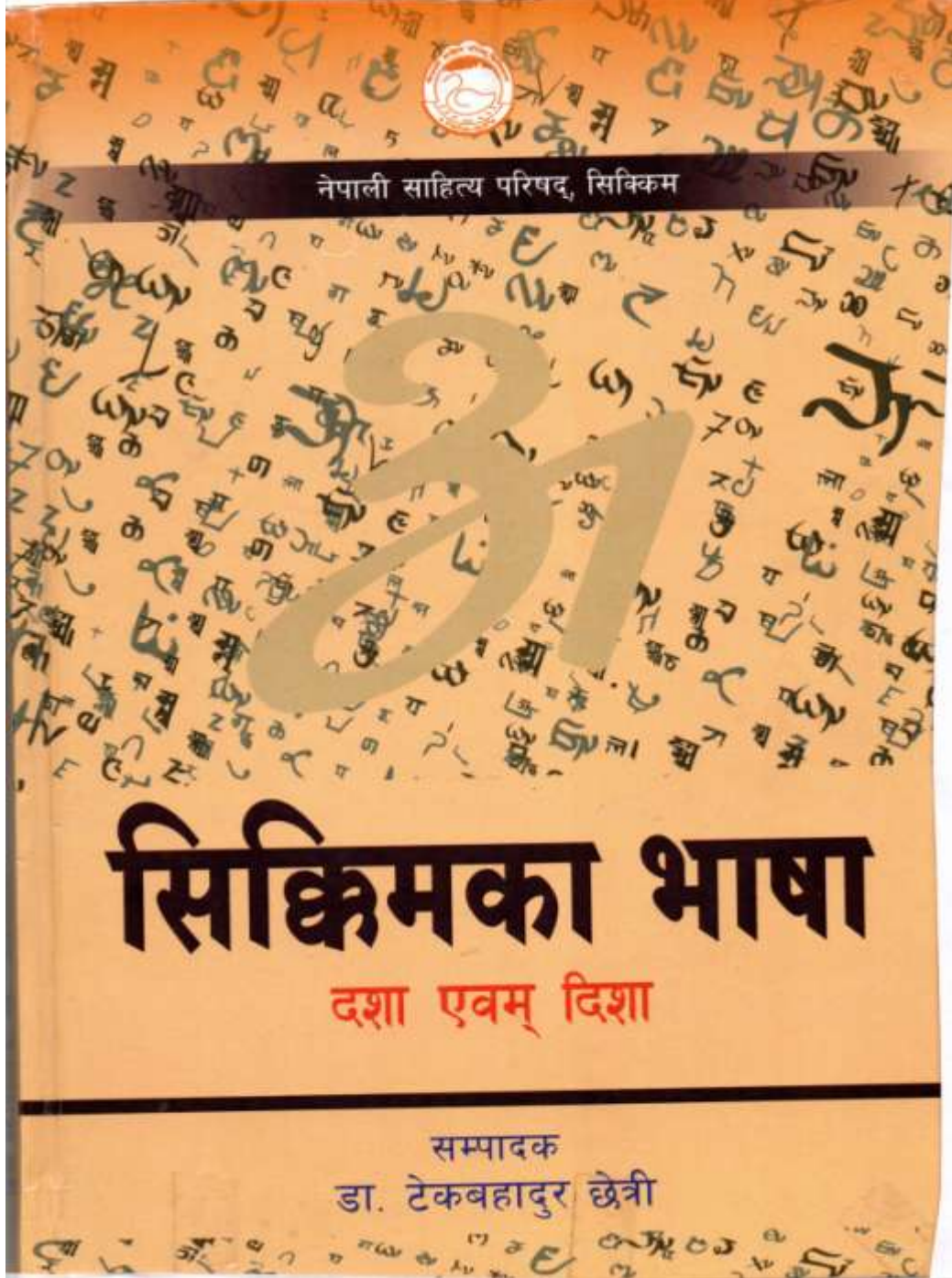
हेलिडे, एम ए के, सन् १९९४, ल्याङ्ग्वेज एज सोसियल सिमियोटिक: द सोसियल इन्ट्रिटेसन अन्
ल्याङ्ग्वेज एन्ड मिनिड, लन्डन : एडवर्ड आर्नोल्ड

हैनी, ब्र्याड एन्ड तानै कुतेवा, सन् २००५, ल्याङ्ग्वेज कन्टेक्ट एन्ड ग्रामाटिकल चेन्ज, क्याम्ब्रिज
युनिभर्सिटी प्रेस

होल्म्स, जेनेट, सन् १९९२, एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, न्यु यर्क : लङ्गमेन पब्लिसिड
होज्सन, ब्राइन, सन् १८४७, अन् द एबोरिजिन्स् अन् द हिमालय, कलकत्ता : एसियाटिक सोसाइटी
हुकर, जे डी, सन् १९९९, हिमालयन जर्नल्स- भोल्युम I, देहरादुन : नटराज पब्लिसर्स
ह्युबनर, थोम (सम्पा), सन् १९९६, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स पस्पेक्टिवः पेपर्स अन् ल्याङ्ग्वेज इन्
सोसाइटी १९५९-१९९४: चार्ल्स ए फर्ग्युसन, न्यु यर्क : अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस
ह्युबनर, एम (सम्पा), सन् १९९८, पेपर्स अन ल्याङ्ग्वेज इन सोसाइटी, अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस

परिशिष्ट १

जर्नलमा प्रकाशित शोध पत्र।

सिक्किमका भाषा

दशा एवम् दिशा

(नेपाली साहित्य परिषद्, सिक्किमद्वारा आयोजित
राज्यस्तरीय भाषा सङ्गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र र
सम्बन्धित लेखहरूको सङ्कलन)

सम्पादक

डा. टेकबहादुर छेत्री

प्रकाशक

नेपाली साहित्य परिषद्, सिक्किम
गान्तोक, पूर्व सिक्किम

यो पुस्तक अनुसन्धान प्रयोजनका लागिबाहेक प्रकाशनको स्वीकृति नलिई आंशिक वा पूरा रूपमा पुनरुत्पादन वा फोटोकपी गर्न पाइने छैन । प्रतिलिपि अधिकारसम्बन्धी यस नियमको उल्लङ्घन गर्ने जोसुकैले पनि भारतीय दण्ड संहिताअनुरूप अधिकतम क्षतिपूर्ति तिर्नु पर्नेछ ।

पुस्तक	:	सिक्किमका भाषा : दशा एवम् दिशा
सम्पादक	:	डा. टेकबहादुर छेत्री
सर्वाधिकार ©	:	नेपाली साहित्य परिषद्, सिक्किम
प्रकाशक	:	नेपाली साहित्य परिषद्, सिक्किम गान्तोक, पूर्व सिक्किम, पिन- ७३७१०१ इमेल- npsikkim@gmail.com
परामर्श समिति	:	श्री रुद्र पौड्याल श्री हरि दुङ्गेल श्री टी.बी.चन्द्र सुब्बा श्री नीलम न्यौपाने श्री रवि पौड्याल
संस्करण	:	प्रथम (नोभेम्बर, २०२०)
आवरण डिजाइन	:	नवराज कटुवाल
मुद्रक	:	ग्राफिक्स प्रिन्टर्स, सिलगढी
मूल्य	:	रु.१,०००.०० (सजिल्द) रु. ५००.०० (अजिल्द)

SIKKIMKĀ BHĀSĀ : DASHĀ EVAM DISHĀ

ISBN : 978-81-949500-4-2

विषयसूची

क्र.सं.	शीर्षक	प्रस्तोता/लेखक	पृष्ठ
१.	Progress, Challenges and A Way Forward for Lepcha Language in Sikkim	Tom Tshering Lepcha	१९
२.	लहोके अथवा भोटिया भाषा : संक्षिप्त जानकारी	भाइचुङ छिचुदारपा	२४
३.	सिक्किममा नेपाली भाषाको विस्तार	डा. पारसमणि दङ्गाल	२६
४.	सिक्किममा लिम्बू भाषाको स्थिति	जी.एस.नेम्बाङ	३६
५.	सिक्किममा नेवार भाषा	कल्पना प्रधान	४२
६.	सिक्किममा तामाङ भाषा	निमा तामाङ	४७
७.	सिक्किममा शेर्पा भाषा : संक्षिप्त विवरण	दोर्जी शेर्पा	५५
८.	सिक्किममा गुरुङ भाषाको अवस्था	प्रदीप गुरुङ	६०
९.	सिक्किममा थामी भाषाको कैरन	शीला थामी	६७
१०.	सिक्किममा सुनुवार भाषाको चर्चा	शुक्रबहादुर मुखिया	७१
११.	सिक्किममा किरात राई भाषा	प्रभात शिवाहाङ राई	७४
१२.	सिक्किममा मगर भाषाको स्थिति	अबीमाया थापा मगर	८०
१३.	भुजेल वर्णविन्यास	विष्णुलाल भुजेल	८४
१४.	Endangerment of Indigenous Languages of Sikkim	Dr. Samar Sinha	९३
१५.	लेप्चा भाषाको प्रचलन अनि कार्यक्षेत्र	बलराम पाण्डे	१०६
१६.	दार्जिलिङ्गो नेपालीमा आदरार्थी	निर्मल निरौला	११५
१७.	Perspective of Gender Equity in Lepcha Literature	P.C.Thomas Lepcha	१२७
१८.	नेपालीमा नेर्गाटव पालारिटी आइटम	भीमकुमार शर्मा	१३२
१९.	सिक्किमको सन्दर्भमा भाषा विलुप्तिकरण : कुलुङ भाषाको अध्ययन	रीना राई	१३८
२०.	भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण : सिक्किमका भाषाहरू	डा. पुष्प शर्मा	१४७
२१.	भाषा नीति र योजनाका सन्दर्भमा सिक्किमका भाषा	डा. टेकबहादुर छेत्री	१५४
२२.	प्रतिवेदनसार	चन्द्र दुलाल/डा.टेकबहादुर छेत्री	१७६

लेप्चा भाषाको प्रचलन अनि कार्यक्षेत्र

परिचय

‘ओ कोडचेन च्युरे
सुबोर विक् मुदक बासा आचुले
पमिक पोन्तोड इत् नोडसा आचुले’

(हे महान कश्नजङ्घा ! म तिप्रो महिमामय सृष्टिको साक्षी छु । म तिमीलाई कस्तुरी दाँत उम्रे जस्तै उम्रेको देख्दैछु । म बाँस-वट बिरुवाहरू उम्रेको देख्दैछु । (लेप्चा, २०१२)

यो लेप्चा सृष्टि नामथरको अंश हो । यसले लेप्चा जातिको आदिमता र इतिहासको सङ्केत दिन्छ । लेप्चाहरू मूल रूपले पशु धर्मावालम्बी हुन् । तर उनीहरूको सामूहिक चेतनामा ईश्वरको अवधारणा र त्यसप्रतिको आस्था विद्यमान रहेको पाइन्छ । उनीहरू ‘रुम’-लाई सृष्टिकर्ता र आस्थाको केन्द्र मान्छन् अनि कश्नजङ्घालाई आफ्नो सृष्टि गर्भ ठान्छन् । लेप्चा सृष्टि-आख्यानअनुसार रुमले लेप्चा आदि पुरुष फोदोडथ्योड र स्त्री नाजोडन्योडलाई कश्नजङ्घाको हिउँबाट सृष्टि गरे । त्यसैले पनि लेप्चा जातिलाई कश्नजङ्घाको फेदमा अवस्थित सिक्किमको आदिम जातिको मान्यता प्राप्त छ ।

पृष्ठभूमि अनि ऐतिहासिक सन्दर्भ

लेप्चा लोकस्मृतिमा ‘मायलल्याड’ अद्यावधि जीवित रहेको पाइन्छ । मायलल्याड लेप्चा सामूहिक स्मृतिमा बाँचेको एउटा प्राचीन प्रदेश हो जहाँबाट उनीहरूको सृष्टि र सभ्यता प्रारम्भ भयो । उक्त प्रदेशअन्तर्गत वर्तमान सिक्किम पश्चिम बङ्गाल राज्यको कालेबुड जिल्ला अनि उत्तर बङ्गालका केही तराई क्षेत्र अनि पूर्वी नेपालको इलाम जिल्ला समावेश थियो भन्ने विषय लेप्चा श्रुति परम्परा, उपाख्यान, ऐतिहासिक अनि मानविकी अध्ययनले बताउँछ । (पाण्डे, २०१८) यी ठाउँहरूसित लेप्चा जातिको प्राचीन सम्बन्ध

रहेको कुरा यहाँका स्थान, खोला-नाला, पहाड-पर्वत, पोखरी आदिको नामले पुष्टि गर्दछ । सिक्किम दार्जिलिङ, कालेबुङ, डुवर्सका धेरै जस्तो यस्ता नामहरू लेप्चामा रहेको पाइन्छ । (वाडेल, १८९१) नेपालमा लेप्चा जाति आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन २०५८ मा सूचीकृत रहेको पाइन्छ। यहाँ लेप्चा जाति परापूर्वकालदेखि बसोबास गरिआएका र तिनको प्राचीनकालदेखिको जिउँदो सभ्यता नेपालको सुदूर जिल्ला इलामको पुरानो सभ्यताहरूमध्येको एक मानिन्छ । (राई अनि राई, सं २०७४) नेपालको इलाम जिल्लाअन्तर्गत पर्ने विभिन्न ठाउँ पहाड-पर्वत, खोला-नाला, पोखरी अनि भीर-पहरा आदिको नाम पनि धेरैजसो लेप्चा भाषामा नै रहेको पाइन्छ । भुटानमा पनि धेरै स्थान अनि नदी-नालाका नाम पनि लेप्चा रहेको पाइएको छ । विशेष गरेर पश्चिमी भुटानका नदीका नामहरू आज पनि लेप्चा भाषामै रहेको पाइएको छ । (ठाकुर, १९८८)

सिक्किमका लेप्चाहरूलाई रेन्जोड मो, दार्जिलिङ-कालेबुङका लेप्चालाई ताम्साड मो, नेपाल इलामका लेप्चाहरूलाई इलाम मो र भुटानका लेप्चाहरूलाई प्रोमो भन्ने गरेको पाइन्छ । माथि उल्लेख गरिएको सामुदायिक ऐतिहासिक प्रसङ्ग अनि अध्ययन अनुसन्धानले लेप्चा जातिको उपस्थिति र इतिहास भारत नेपाल र भुटान यी तीनवटा देशका पहाडी भेकमा रहेको मान्न सकिन्छ । यस जातिको भाषिक, सांस्कृतिक सभ्यताको भौगोलिक विगत पनि यिनै क्षेत्रहरू हुन्, जो वर्तमानमा सङ्कुचित भएको देखिन्छ । लेप्चा जातिको भाषिक-सांस्कृतिक भूगोल अघि विस्तृत थियो आज सीमित बनेको छ । भुटानमा लेप्चा जाति भाषा र संस्कृतिको अस्तित्व लगभग मेटि सकिएको मानिन्छ भने नेपालमा लेप्चा (नेपालमा लेप्चालाई लाप्चा नामले सम्बोधन गरिन्छ)-लाई जनजातिको मान्यता प्राप्त छ । अधिको नेपाल सरकारले इलाम, अन्तु, बरबोटे काजी फाटक, कन्याम, रूमफात (रुम्फुक), फिक्कल, अम्बिटार आदि ठाउँका केही लेप्चाहरूलाई काजी र सुब्बा पदवी तथा लालमोहर प्रदान गरेको पाइए तापनि आज ती क्षेत्रहरूमा लेप्चाहरूको प्रभाव अत्यन्तै कम भएको र लेप्चा संस्कृति अनि भाषाको प्रचलन लुप्तप्रायः हुँदै गएको पाइन्छ । (जुलाई ४-७, २०१८ मा इलाम फिक्कल, श्रीअन्तु क्षेत्रको सर्वेक्षणद्वारा प्राप्त सूचना, १, उमेश लाप्चा (४५ श्रीअन्तु सुनापा-४ जिल्ला इलाम नेपाल २ काजी पदम चन्द्र लाप्चा (८१, अन्तु याडसा गुम्बा, जिल्ला इलाम, नेपाल, ३ सुब्बा प्रेमबहादुर लाप्चा (७३, सूर्योदय नगरपालिका, फिक्कल, जिल्ला इलामा, नेपाल)) त्यहाँका लेप्चा स्थान नामको रूप विचलन वा परिवर्तन हुँदै गएको पाइएको छ भने व्यक्ति नाम पनि नेपाली नामकरणअनुसार राख्ने गरिएको थाहा लाग्छ । (स्वर्जल तथा अन्य, २०००)

आजसम्म भएका धेरैजसो अध्ययनहरूले लेप्चा जाति वा रोड अनि उनीहरूको भाषा रोड अरिङको अभ्युदय कश्चनजङ्घाको सेरोफेरोमा भएको मानिएको छ । तथापि लेप्चा आप्रवासनको इतिहासबारे एक दुईवटा अध्ययनहरू पनि फेला पर्छन् । चेम्जोड (१९६९)-ले लेप्चाहरूको इलामसितको सम्बन्धबारे चर्चा गर्दै उनीहरूलाई पर्सियाका पिरामभिशाको नेतृत्वमा किरात राजा सङ्कालदिपको राज्यमाथि चढाइ गर्न आएका फौज हुन् भन्ने निष्कर्ष निकालेका छन् (चेम्जोड (१९६९) । धरणीधर दाहाल (१९९६)-ले पनि लेप्चाहरू रणकौशल थिए र लेप्चा राजा पोहर्तक पनुले अलेक्जाण्डर विरुद्ध लड्न भनी चन्द्र गुप्तको सहयोगार्थ आफ्नो सेना तक्षशिला पठाएका थिए भन्ने कुरा लेप्चा नामथर चुनाव आख्यानमा उल्लेख छ भन्ने प्रसङ्ग अघि सारेका छन् (दाहाल १९९६) । यी ऐतिहासिक प्रसङ्गले लेप्चाहरूका प्राचीनता र

आप्रवासनको इतिहासलाई देखाएको छ । यस प्रसङ्ग शोधयुक्त र दोषमुक्त रहे लेप्चा भाषाको इतिहास र भूगोल अत्यन्त व्यापक देखिन्छ । यद्यपि यी अध्ययनहरूलाई थप तथ्यको समावेशसहित प्रमाणित गरिनु आवश्यक देखिन्छ । इलाममा लेप्चाहरूको उपस्थिति सन् १८२६ देखि भएको हो भन्ने मोटो तथ्यमा आधारित अर्को अध्ययन पनि फेला पर्छ । आर्के स्प्रिङअनुसार सन् १८२६ मा सिक्किमका लेप्चा प्रधान मन्त्री छेन्जोक बोलेकको पइयन्त्रकारी हत्या गरियो । यस हत्याकाण्ड भएको लगत्तैपछि उनका शाखा सन्तान र अन्य केही लेप्चाहरूई घम्क्याउने नियत बढेर गयो, फलस्वरूप उनीहरू असुरक्षित भई युक्क्याथोप (हाथोप)-को अगुवाईमा आठ सयजना लेप्चाहरू रातारात भागेर इलामको अन्धुमा शरण लिए (स्प्रिङ २००५) । यस कुरालाई भण्डारी (१९९६)-को अध्ययनले पनि पुष्टि गरेको छ भने सन् २०१८ मा नेपालको इलाम अन्धु क्षेत्रमा यस शोधकर्ताले गरेको क्षेत्रगत अध्ययनले पनि उक्त कुरा मान्य रहेको पाएको छ । युक्क्याथोपका सन्तानहरू यस क्षेत्रमा पाइएका र उनीहरूको स्मृतिमा ती ऐतिहासिक प्रसङ्ग आलै रहेकाले पनि स्प्रिङ र भण्डारीको उक्त अध्ययन प्रमाणसिद्ध रहेको मान्न सकिन्छ । यस दृष्टिमा लेप्चा भाषाको प्रचलन अघि सिक्किम, दार्जिलिङ र पूर्वी नेपालमा रहेको स्पष्ट छ । तत्कालीन नेपाल एउटा हिन्दू राष्ट्र भएकाले लेप्चाहरूले आफ्नो पुरानो सांस्कृतिक परम्परा अनि सिक्किममा पछिबाट तिब्बती लामाहरूको प्रभावमा अनि दार्जिलिङमा इसाई मिसनरीहरूको प्रभावमा परी लामावादी अनि इसाई धर्मावलम्बी लेप्चाहरूले आफ्नो धार्मिक आस्थालाई अक्षरशः पालन गर्न पाएनन् । विशेष गरेर परम्परागत संस्कार, विधिविधान आदिबाट टाढा हुन परेकाले पनि इलामका लेप्चाहरूले बिस्तारै आफ्नो भाषा पनि गुमाउँदै गए । यस्तो प्रसङ्ग र गुनासो इलामका लेप्चा काजी कार्वाडले कलकत्तास्थित तत्कालीन ब्रिटिस गवर्नरले लेखेको पत्रका अंशहरूमा स्पष्ट रूपले प्रेषित गरेको पाइएको छ । भिन्न राजनैतिक परिवेशका कारण नेपालमा लेप्चा भाषाको कार्यक्षेत्र खुम्चिँदै गयो र आज यहाँको त्यहाँको समाजमा एकाध चिजबिज, चाढपर्व, साइनो-सम्बन्ध अनि संस्कारसित जोडिएका पारिभाषिक शब्दबाहेक लेप्चा भाषाको समृद्ध परम्परा, बोलचाल, सामाजिक व्यवहारमा यसको सम्प्रेषण र अन्तर्क्रिया पूर्णतः हराएको पाइएको छ । नयाँ पुस्तामा त माथि भनिएका शब्दहरूको ज्ञानसम्म पनि नरहेको थाहा लाग्छ । यसैले आजको सन्दर्भमा नेपालमा लेप्चा भाषाको प्रचलन वा लेप्चा भाषा लुप्तप्रायः भइसकेको मान्न सकिन्छ ।

वर्तमानमा लेप्चा भाषा सिक्किम अनि पश्चिम बङ्गालका दार्जिलिङ र कालेबुङ जिल्लामा भने चलनमा रहेको पाइएको छ । दार्जिलिङमा समेत एक दुईवटा लेप्चा बहुल क्षेत्रलाई छोडेर यसको प्रचलन धेरै पातलिँदै गएको थाहा लाग्छ । कालेबुङमा भने लेप्चाहरू बसोबास गर्ने धेरै ठाउँहरूमा दैनन्दिन व्यवहारमा लेप्चा भाषा प्रचलनमा रहेको पाइएको छ । लेप्चाबहुल क्षेत्र जस्तै बोम बस्ती, गितडाब्लिङ आदि ठाउँको सामाजिक व्यवहारमा चलेको लेप्चा भाषालाई शुद्ध रूप मात्रै गरेको पनि पाइएको छ । परिवार अनि सामाजिक सम्पर्कमा लेप्चा भाषा प्रयोग हुने गरेको भए तापनि दार्जिलिङ, कालेबुङमा सरकारी कामकाज र पठन-पाठन आदि जस्ता क्षेत्रमा यसको व्यवहार रहेको पाइँदैन । तथापि कालेबुङका स्थानीय लेप्चा सङ्गठनको सामूहिक प्रयासमा लेप्चा भाषा पढाउने काम थालिएको छ, जुनचाहिँ भाषाको संरक्षण र विकासका लागि सराहनीय कार्य हो ।

दार्जिलिङ, कालेबुङको तुलनामा सिक्किममा भने धेरै कार्यक्षेत्रमा लेप्चा भाषाको प्रचलन प्रशस्त मात्रमा रहेको पाइएको छ ।

सिक्किममा लेप्चा भाषा

लेप्चा सिक्किमका मूलबासी हुन् । आजसम्म भएका अध्ययनले लेप्चा जातिलाई नै यहाँका सर्वप्राचीन जाति मानेको छ । यस दृष्टिमा सिक्किमको सर्वप्राचीन भाषा पनि लेप्चा नै हो । अध्ययनअनुसार सन् १९०० अधिसम्म सिक्किम-दार्जिलिङमा लेप्चा भाषा धेरै प्रचलित थियो । नेपाली, भोटे भाषाका साथै भारतका अन्य भाषी र युरोपेलीहरूले समेत लेप्चा भाषा व्यवहार गर्दथे (मेनवरिङ १८७६) । व्यापार र न्यायालयमा पनि लेप्चा भाषाको प्रचलन रहेको थियो भन्ने केही मत पनि प्राप्त भएका छन् (पाण्डे २०१०)। सिक्किम राजा र जेनरल लियोडमाझ भएको सन् १८३५ को दार्जिलिङको 'ग्रान्ट अन्ड डिड' लेप्चा भाषामा पनि पाइएकाले तत्कालीन सरकारी कार्यवाहीमा समेत यो भाषा चलेको र भारतको ब्रिटिस शासनले पनि यसलाई मान्यता दिएको थाहा लाग्छ ।

सन् १८४० को क्याम्पबेलको रिपोर्टअनुसार सिक्किममा लेप्चाहरूको सङ्ख्या ३००० जति थियो (रिस्ले १८९४) भने सन् १८९१ को जनगणना रिपोर्टअनुसार लेप्चाहरूको जनसङ्ख्या ५०६२ रहेको थियो । यस आधारमा लेप्चाहरू त्यस बेलाको कुल जनसङ्ख्याको १८.९२% थिए, जुनचाहिँ त्यस बेलाको बृहत्तम जातीय समूह हो । सन् १९२१ को जनगणनाअनुसार सिक्किममा लेप्चाहरूको जनसङ्ख्या ९२९१ थियो अनि ती सबैको मातृभाषा लेप्चा नै रहेको थियो । यसरी नै सन् १९३१ को जनगणना रिपोर्टअनुसार लेप्चाहरूको जनसङ्ख्या १३०६० थियो भने लेप्चा भाषीको सङ्ख्या १३२०६ रहेको थियो । यस तथ्यले लेप्चा भाषाको प्रचलन अलेप्चा नागरिकमा पनि रहेको थाहा लाग्छ । अथवा लेप्चाइतर समाजका सदस्यहरूले पनि लेप्चा भाषा अपनाएको, बोल्ने गरेको कुरो यस अभिलेखद्वारा स्पष्ट हुँदछ । यद्यपि यसै जनगणना रिपोर्टअनुसार लेप्चाहरूको कुल जनसङ्ख्यामध्ये १०२७८ जना वा ७७.८२% लेप्चाहरू दोभाषे थिए (भारतको जनगणना, युनियन पार्ट-२, च्याप्टर १०, ल्याङ्ग्वेज-१९३१, पृ३५४) । यस आँकडाले लेप्चा भाषीहरू बहुसङ्ख्यामा अन्य भाषा, विशेष गरेर नेपाली भाषातर्फ आकृष्ट भएको कुरा पुष्टि गर्दछ ।

सिक्किममा सन् १९४२ मा नाम्गेल शासन प्रारम्भ भएपछि तिब्बती भाषाले प्रमुखता पाएको कुरा ऐतिहासिक रूपले प्रामाणित छ । तिब्बतमा निङ्मा र ग्यालुक लामावादी सम्प्रदायमाझ झँगडा हुन थालेपछि निङ्मा लामाहरू असुरक्षित भए अनि सुरक्षित स्थान खोज्दै दक्षिणतर्फ अवस्थित तत्कालीन मायालल्याङमा पसे र कालान्तरमा लेप्चासित गाँसेको भ्रातृत्व सन्धिका आडमा शासन सत्ता स्थापित गरे (हाफदन १९६७) । सिक्किमका राजालाई छोगेल वा धर्मराजा मानिएकाले शासन तन्त्रसँगै धर्म तन्त्रको रक्षा पनि उनको दायित्व बन्यो । त्यसैले तिब्बतको इशसंयुक्ति संरचनामा आधारित सिक्किमको नाम्गेल शासनले तिब्बती भाषासँगै तिब्बती लामावादको प्रचार-प्रसार गर्यो । यस नीतिले एकातिर लेप्चा भाषाको प्रचलन संकुचित गर्यो भने अर्कातिर धर्म परिवर्तनसँगै लेप्चा मून-बुङथिङका कार्यक्षेत्रलाई सीमित पाउँ लाम्यो । विस्तारै धर्म तथा कर्मकाण्ड, रीतिथिति आदिजस्ता कार्यक्षेत्रमा लेप्चा भाषाको प्रयोग प्रचलन घट्दै गयो ।

तिब्बती भाषापछि सिक्किममा खस कुराले पनि प्रश्रय पाएको हो । इतिहासकार कुमार प्रधानको अनुसन्धानअनुसार गोर्खा विजय अभियान सन् १७८८-८९ मा सिक्किम आइपुगेको हो (प्रधान २००९)। सिक्किमको पश्चिम र दक्षिण जिल्लामा गोर्खा अभियानले किल्ला गाडेको प्रमाण इतिहासमा पाइन्छ । यस समयदेखि सिक्किममा खस कुरा वा नेपाली भाषाको प्रचलन अझ व्यापक रूपमा हुनथालेको मात्र सकिन्छ। यसपछि सन् १८१७ को तितलिया सन्धिपछि सिक्किम अनि दार्जिलिङमा हिन्दी अनि अङ्ग्रेजी भाषाको वर्चस्व बढ्दै गएको मात्र सकिन्छ (सुब्बा २००८) । पछि गए दार्जिलिङको ब्रिटिस प्रशासनले हिन्दुस्तानी (हिन्दी) भाषाले प्रशासनिक कार्यका लागि व्यापक रूप ग्रहण गरेको थाहा लाग्छ । दार्जिलिङका सुपरिन्टेन्डेन्ट क्याम्पबेल स्वयम्ले सिक्किमका काजी मन्डलहरूसित हिन्दी भाषामा पत्राचार गर्ने गरेका थिए, जसको प्रतिलिपि यस शोधकर्ता कहाँ उपलब्ध रहेका छन् । सिक्किममा तिब्बतीपछि नेपाली, हिन्दी, अङ्ग्रेजी आदि भाषाहरूले प्रश्रय पाएकाले अनि लेप्चाइतर जनसङ्ख्यामा ती भाषाहरू नै बढी प्रचलित रहेकाले गर्दा पनि लेप्चा भाषाको कार्यक्षेत्र संकुचित बन्दै गएको मात्र सकिन्छ ।

इसाई धर्मको प्रचार-प्रसार र लेप्चा भाषा

तिब्बती लामावादपछि सिक्किम अनि दार्जिलिङमा इसाई धर्मको प्रचार-प्रसार भयो । सन् १८३५ मा ब्रिटिसले दार्जिलिङ हत्याएपछि अङ्ग्रेजी उपनिवेश शक्तिको आडमा इसाई धर्मले आड तात्रे मौका पाएको मानिएको छ । सन् १८४१ मा पहिलोपल्ट दार्जिलिङमा विलियम स्टार्टको नेतृत्वमा युरोपी मिसनरीहरूको आगमन भयो । सन् १८८० को दशकमा इसाई धर्म प्रचारकहरूले सिक्किम पस्ने अनुमति पाए । स्कटिस र फिनिस मिसनरीहरूले सिक्किमका धेरै ठाउँहरूमा अङ्ग्रेजी माध्यमका विद्यालयहरू स्थापना गरे । सन् १८९० सम्ममा सिक्किममा जम्मा सातवटा अङ्ग्रेजी माध्यमको विद्यालयहरूको स्थापना भएको थाहा लाग्छ (मेक्के १९९७) । ऐतिहासिक विवरणअनुसार इसाई धर्मलाई सर्वाधिक लेप्चाहरूले ग्रहण गरे । उनीहरू कतिलाई आफ्नो पुराख्यानसित मिल्दाजुल्दा बाइबलको कथाले आकर्षित गर्नु वा कतिलाई पछिबाट भिरिएको बौद्ध लामावादबाट पलायन हुने लालसा जाम्यो । जे नै होस् इसाई लेप्चाहरूका लागि सहज उपब्ध बाइबल धर्मग्रन्थ नेपाली वा त अङ्ग्रेजीमा नै उपलब्ध भए भने अलेप्चाहरूले पनि इसाई धर्म अवलम्बन गरेकाले धर्म प्रचार गिर्जाको सेवाको भाषा नेपाली बन्यो, जसकारण लेप्चा भाषाको प्रचलन निकै बाधित बन्यो । यसरी सिक्किमको राजनैतिक विस्तार नीति र विभिन्न चरणमा भएका धर्म प्रचारसित जोडिएका भाषा नीतिले लेप्चा भाषाको प्रयोगमा नकारात्मक प्रभाव परेको मात्र सकिन्छ ।

जातीय सम्मिश्रण अनि लेप्चा भाषा प्रयोग

लेप्चाहरू स्वभावतः सोझा अनि विनयशील हुन्छ । परम्परागत दृष्टिमा लेप्चा वर्गहीन समाज हो । ठुलो सानो, छुवाछुत, जातपात अनि धार्मिक कट्टरता उनीहरूको समाजमा पाइँदैन । यही सामाजिक स्वभावका कारण लेप्चा समाजमा अन्य जातिसित वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गर्न अस्वाभाविक मानिँदैन । उनीहरूमा अन्तर्जातीय विवाह एउटा स्वाभाविक विषय रहेको देखिन्छ (पाण्डे २०१०) । यस अतिरिक्त इसाई लेप्चाहरूमाझ विवाह सम्पन्न गरिँदा जातीयतालाई महत्त्व नदिएर इसाई मतावलम्बनलाई प्राथमिकता दिइन्छ । यिनै कारणले गर्दा लेप्चा समाजमा, लेप्चा परिवारमा जातीय अन्तर्मिश्रण धेरै पाइन्छ । यस किसिमको अन्तर्मिश्रणले पनि लेप्चा भाषाको प्रचलनमा नकारात्मक प्रभाव पारेको पाइएको छ । भनिन्छ,

भाषा शिक्षा आमाबाट आरम्भ हुन्छ । लेप्चा पुरुषले अलेप्चा स्त्री विवाह गरेको अवस्थामा नानीको मातृभाषा लेप्चा नहुने स्थिति स्पष्ट देखिन्छ । सर्वेक्षणद्वारा थाहा लागेअनुसार धेरैजसो लेप्चा स्त्रीहरू जसले अलेप्चा पुरुषसित वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गरेका छन् उनीहरूका नानीहरूले पनि आमाको भाषा अधिग्रहण गरेको पाइँदैन । धेरैजसो यस्ता परिवारका नानीहरूले बाबुको भाषा नै प्रथम भाषाको रूपमा अधिग्रहण गरेको पाइएको छ । यी दुवै स्थितिमा नानीहरूले लेप्चा भाषा अधिग्रहण नगर्नुका पछि लेप्चा बाबु/आमामा नीहित विनयशीलता नै मुख्य कारक रहेको हुनसक्ने देखिएको छ । यस किसिमको स्थितिले पनि धेरै परिवारको पारिवारिक भाषिक कोड हुनबाट लेप्चा भाषा टाडिएको बोध हुँदछ ।

भाषा नीति र कार्यक्षेत्र

राज्यको भाषिक विविधताको संरक्षण गर्न तथा स्थानीय भाषाहरूको विकास गर्न सिक्किम सरकारले केही महत्त्वपूर्ण पहल गरेको थाहा लाग्छ । विशेष गरेर सरकारले गरेको भाषाहरूको स्थितिगत योजनालाई एउटा महत् कार्य मान्न सकिन्छ । सिक्किममा सन् १९७७ देखि सन् १९९५ को समयमा जम्मा एघाह वटा भाषाहरूलाई राज्य भाषाको रूपमा मान्यता प्रदान गरिएको छ । यस किसिमको स्थितिगत योजनाले यी भाषाहरूको स्तरलाई उत्थापन गर्न धेरै सहयोग गर्यो । यस अतिरिक्त विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रम, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक पहल, सरकारी प्रकाशन अनि कार्यहरूद्वारा यी भाषाहरूको समुचित विकास गर्ने कार्य पनि गर्यो । अझ चासोको विषय के छ भने यस्तो पहलले अघि अभावमा रहेका यी भाषाहरूका लिपिहरूलाई नवान्वेषण गर्ने र प्रोत्साहन गर्ने जस्ता महत्त्वपूर्ण काम पनि राज्य सरकारले गरेको पाइन्छ (पाण्डे २०१८) ।

सिक्किममा आधिकारिक भाषा ऐन (अफिसियल ल्याङ्ग्वेज एक्ट)

सन् १९७७ (१८७७ को ऐन सङ्ख्या ५) अनुसार लेप्चा भाषालाई सिक्किमको राज्य भाषाका रूपमा मान्यता दिइयो । राज्यको सरकारी मुखपत्र सिक्किम हेराल्डको लेप्चा संस्करण प्रकाशित हुने गरेको पाइन्छ भने अल् इन्डिया रेडियो, गान्तोकबाट लेप्चा भाषामा समाचार र अन्य सांस्कृतिक कार्यक्रम प्रसारित गर्ने गरिन्छ (पाण्डे २०१८) । यसबाहेक राज्य विधानसभा र जनसम्पर्क विभागमा लेप्चा भाषाका अनुवादक र सम्पादकको नियुक्त गरिएको छ । विधानसभाको कार्यवाही, विभिन्न सरकारी आदेशपत्र तथा अधिनियम आदि पनि लेप्चा भाषामा नियमित प्रकाशित हुने पाइन्छ । तर सरकारद्वारा यी सबै कार्यक्षेत्रमा लेप्चा भाषाको प्रयोग-प्रचलन गर्ने कार्य गरे तापनि भाषाको समुचित विकास भने कमै भएको छ । यी माथि उल्लेख गरिएका कार्य एउटा नियमित प्रक्रियाको पुनःसंस्करण जस्तो मात्र भएर रहेको बोध हुँदछ । स्थितिगत योजना सँगसँगै लेप्चा भाषाको संरचनागत योजना र सम्प्राप्तिगत योजना पनि गरिनु आवश्यक देखिन्छ । यी योजना र नीति अवलम्बन गर्नाका साथै समयसमयमा भाषा योजनाको परिणामको पनि लेखाजोखा हुन पर्ने देखिन्छ ।

शिक्षा नीति

सिक्किममा सन् १९४२ मा छोगेल शासन आरम्भ भएपछि बौद्ध मठादिमा शिक्षाको माध्यम तिब्बती भाषामा थालियो । तर यहाँका आदिम जाति लेप्चाहरूको भाषालाई शिक्षासित जोड्ने कार्य केवल १९६१ सालदेखि भयो । हुन ता सन् १९९३ मा नै सिक्किमका महाराजकुमार सिदक्योउङ टुत्कुले पाकिमका

नरसिंह लेप्चालाई भुटिया बोर्डिङ स्कूलमा लेप्चा शिक्षकका रूपमा नियुक्ति दिएका थिए । तर लगत्तै उनलाई नोकरीबाट हटाइयो र लेप्चा भाषाको पठनमा रोक लाग्यो । त्यसपछि सन् १९६१ मा मात्र उत्तर सिक्किमको जङ्गूको एउटा पाठशालामा प्रथमपल्ट लेप्चा भाषा पढाउन थालियो । यसपछि भने विस्तारै सिक्किमका धेरै विद्यालयहरूमा लेप्चा भाषा साहित्यको अध्ययन-अध्यापन प्रारम्भ भयो । आज सिक्किमका प्रायः सबैजसो विद्यालयमा लेप्चा भाषाको शिक्षण गरिन्छ । सन् २००० देखि राज्यको कलेजहरूमा पनि स्नातक तहको शिक्षा थालिएको थाहा लाग्छ । विगत ५ वर्षदेखि सिक्किम विश्वविद्यालयमा स्नातकोत्तर तहको शिक्षण पनि लेप्चा भाषामा प्रारम्भ भएको छ । शिक्षा क्षेत्रमा यी सबै प्रगति देखिए तापनि पठन सामग्रीको अभाव एउटा खट्किने विषय रहेको छ । यसका साथै केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा बोर्डको 'त्रय भाषा सूत्र' लेप्चा भाषाको प्रगति र विकासका लागि घातक सिद्ध भएको छ । लेप्चा संस्कृतिको उद्गम स्रोत औ लेप्चाहरूको अस्तित्वको परिचायक मानिने लेप्चा भाषा वर्तमान शिक्षण पद्धतिको ठुलो सिकार बन्नपुगेको कुरा अति नै दुर्भाग्यपूर्ण रहेको छ भन्ने मत दक्षिण एसिया जनजाति विश्वकोशमा उल्लेख पाइन्छ (कुमार २००६) ।

सिक्किमका सबै अङ्ग्रेजी माध्यमका स्कूलहरूको पाठ्यक्रममा लेप्चा भाषा समावेश भएको पाइँदैन । सर्वेक्षणअनुसार राज्यका १८.४९% (समुदायभित्रको अंश) लेप्चा परिवारले आफ्ना नानीहरूलाई अङ्ग्रेजी माध्यमका निजी स्कूलहरूमा पठाउँछन् (पाण्डे २०१८) । यस तथ्याङ्कअनुसार लेप्चा नानीहरूको एउटा ठुलो हुदा आफ्नो मातृभाषा शिक्षाबाट वञ्चित रहेको छ । राज्यमा लेप्चा भाषा साहित्यको सन्दर्भमा एउटा उचित शिक्षा नीति आवश्यक रहेको बोध हुँदछ । शिक्षणलाई समसायमिक सन्दर्भसित जोड्ने प्रयास गरिए विद्यार्थीहरूमा आफ्नो भाषा साहित्य अध्ययनतर्फ चासो/अभिरुचि बढ्न सक्ने सम्भावना देखिन्छ । शब्दकोश, भाषा साहित्य कोश, पारिभाषिक शब्दकोश, व्याकरण अनि साहित्य आलोचना र भाषा शिक्षण आदिजस्ता विषयबन्ने प्रकाशनको वृद्धि र विस्तार पनि एउटा अनिवार्य विषय देखिन्छ ।

निष्कर्ष

भाषा कुनै मानिस वा समुदायले आर्जन गरेको सबैभन्दा ठुलो सम्पत्ति हो । मानवीय भाव, विचार, संवेदना र जीवनदृष्टि भाषाद्वारा नै अभिव्यक्त हुन्छन् । विश्वका प्रत्येक भाषाका आआफ्नै विश्वदृष्टि हुन्छ अनि कुनै पनि भाषा विलुप्त हुनु भनेको एउटा विशेष जीवनदृष्टि र हजारौं वर्षको ज्ञान परम्परा मासिनु हो । त्यसैले भाषाको महत्त्व अपरिमेय हुन्छ । लेप्चा भाषा पनि एउटा विशेष प्रकारको जीवनदृष्टि हो । एकाधिक दृष्टिमा यो वैज्ञानिक अनि प्राचीन भाषा हो । अतः यो भाषा मासिनु भनेको मानवीय सभ्यताको कुनै एउटा कोसेढुङ्गा ढल्नु सरह हो । सिक्किम, कालेबुङ र दार्जिलिङमा अद्यावधि एकाधिक कार्यक्षेत्रमा लेप्चा भाषाको प्रचलन रहेको पाइन्छ भने नेपालमा यो लगभग लुप्तप्रायः भइसकेको छ । सिक्किम, कालेबुङ र दार्जिलिङमा समेत धेरै कार्यक्षेत्रमा लेप्चा भाषाको प्रयोग-प्रचलन हराउँदै गएको पाइएको छ । यति हुँदाहुँदै पनि सरकारी संरक्षत्वमा सिक्किममा लेप्चा भाषाको विकास हुने सम्भावना प्रबल देखिन्छ । आजको प्रविधि विज्ञान मान्छेको नियतिको पात्रो र कात्रो दुवै बनेको छ । तत्त्वको उपस्थितिबिना नै छायाको नाच र अर्केष्ट्राको आभासी खेल रत्न सिपालु आजको डिजिटल व्यवस्था अनि वैश्विक नवउदारवादले हाम्रा

असङ्ख्यौ बान्की र रूपलाई विरूप बनाएको छ । विगतलाई हेर्न र सोचन नमान्ने आजको जिद्दी युग केवल भविष्यमुखी देखिन्छ । यसले परम्परालाई न मान गर्छ न ज्ञान ठान्छ । भाषा बाँचे मात्र परम्परा र मानवीय र सभ्यताको चुर पहिल्याउने गोरेटो बाँच्लान् । लेप्चा भाषा यस्तै एउटा गोरेटो हो । यसप्रतिको निष्ठा र सचेत नीतिले यसलाई जीवन्त राख्न सकिन्छ । आजका धेरै लेप्चा विद्यार्थीहरूले स्नातकोत्तर स्तरसम्म लेप्चा भाषा साहित्यको अध्ययन गरिरहेका छन् । यस अध्ययनले आफ्नो भाषा साहित्यको विकास र सम्बर्द्धनतर्फ सामुदायिक अनि सामूहिक प्रोत्साहन र अभिरुचि बढ्ने प्रबल सम्भावना पनि देखिएको छ । नयाँ पिढीमा आफ्नो भाषाप्रति अनुराग र निष्ठा अझ विकसित हुन आवश्यक छ । यसका लागि सामूहिक प्रयास अनिवार्य रहन्छ ।

*

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

१. पाण्डे, बलराम, सन् २०१८, लेप्चा लोककथा : परिवेश, मिथ अनि इतिहास, नेपाल लोकवाता परिषद्द्वारा आयोजित पाँचदिने सङ्गोष्ठी, भोजपुर, नेपालमा प्रस्तुत शोधपत्र ।
२. वाडल, एल ए, सन् १८९१, प्लेस एन्ड रिभर नेम्स इन् द दार्जिलिङ डिस्ट्रिक्ट एन्ड सिक्किम, कलकता: जर्नल अन्व एसियाटिक सोसाइटी, डड खण्ड - ख
३. राई, नोवल किशोर अनि नेत्रमणि दुमी राई, सं २०७४, इलामका लाप्चा जाति र स्थाननाम, काठमाडौं: एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रालि ।
४. ठाकुर, आर एन, सन् १९८८, हिमालयन लेप्चाज, नयाँ दिल्ली: आर्काइभ पब्लिशर्स डिस्ट्रिब्युटर्स ।
५. स्वर्जल जेकरे तथा अन्य, सन् २०००, द लाप्चाज अन्व नेपाल, काठमाडौं: उदय बुक्स ।
६. ह्वाइट, जे क्लाउड, सन् २००८ (पु म्), सिक्किम एन्ड भुटान, दिल्ली: लो प्राइस्टड पब्लिकेशन्स ।
७. चेम्जोङ, इमानसिंह, सन् १९९६, लेप्चा-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
८. दाहाल, धरणीधर, सन् १९९६, संस्कृति एक हामी अनेक, नाम्ची: निर्माण प्रकाश ।
९. स्प्रिङ, आर के, सन् २००५, सेडिङ्ग सम् लाइट अन द हिस्ट्री, ल्याङ्ग्वेज एन्ड लिटरेचर अन्व द लेप्चाज, कालिम्पोङ: इन्डिजिनयस लेप्चा ट्राइबल एसोसिएसन्स ।
१०. भण्डारी, पुरुषोत्तम, सन् १९९६, फ्रिडम मुभमेन्ट एन्ड रोल अन्व इन्डियन नेपालीज-१८००, असम: रमा भण्डारी पब्लिकेशन ।
११. मेनवरिङ, जी बी, सन् १८७६, ए ग्रामर अन्व दि लेप्चा ल्याङ्ग्वेज, न्यु दिल्ली: मञ्जुश्री पब्लिसिङ हाउस ।
१२. पाण्डे, बलराम, सन् २०२०, सिक्किममा लेप्चा भाषा, घनश्याम नेपाल (सं) अभिज्ञान, वर्ष १, अङ्क १, सिलीगुडी: नेपाली विभाग उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय ।
१३. रिस्ले, एच आर, सन् १८९४/ २००१, दि गेजेटियर अन्व सिक्किम (संशोधित संस्करण), न्यु दिल्ली: डी के पब्लिशर्स डिस्ट्रिब्युटर्स लि ।
१४. जनगणना कार्य निदेशालय, भारतको जनगणना रिपोर्ट १८९१, १९२१ १९३१
१५. हाफदन, सेगर, सन् १९६७, लेप्चाज: कल्चर एन्ड रिलिजन अन्व अ हिमालयन पिपल, डेनमार्क: कोपेनहेगन नेसनल म्युजियम ।

१६. प्रधान, कुमार, सन् २००९, दि गोर्खा कन्वेस्ट, काठमाडौं: हिमाल बुक्स ।
१७. सुब्बा, जे आर, सन् २००८, हिस्ट्री कल्चर एन्ड कस्टमज् अन् सिक्किम, न्यु दिल्ली: ज्ञान पब्लिसिङ हाउस ।
१८. मेके, ए, सन् २००२, दि इन्साइक्लोपिडिया अन् वेस्टर्न मेडिसिन इन् सिक्किम, बुलेटिन अन् टिबेटलजी, भोल्जुम ४० (२) ।
१९. पाण्डे, बलराम (सं), सन् २०१९, भारतीय भाषाहरू लोक सर्वेक्षण-सिक्किमका भाषाहरू, खण्ड २६, भाग ३, नयाँ दिल्ली: ओरियन्ट ब्लैकस्वान ।
२०. बन्धु, चूडामणि, सं २०७३, भाषाविज्ञान, काठमाडौं: साझा प्रकाशन (नवौं संस्करण) ।
२१. पाण्डे, बलराम, सन् २०१८, पीएल एल आइ-दि ल्याङ्ग्वेज अन् सिक्किम, भोल्जुम २६, भाग २, हैदराबाद: ओरियन्ट ब्लैकस्वान ।
२२. कुमार, सतिन्दर (सं), सन् २०००, एन्साइक्लोपिडिया अन् साउथ एसियन ट्राइब्स, भोल्जुम-६, न्यु दिल्ली: अनमोल पब्लिकेशन प्रा लि ।

अन्तर्वार्ता

१. नोर्जाङ लेप्चा, उमेर ४२, राक्दोङ-तिन्तेक, पूर्व सिक्किम । अन्तर्वार्ता-२० अगस्ट २०१२
२. उमेश लाप्चा, उमेर ४५, श्रीअन्तु सुनापा-४ जिल्ला इलाम, नेपाल, अन्तर्वार्ता- ४ जुलाई २०१८
३. काजी पदम चन्द्र लाप्चा, उमेर ८१, अन्तु याङसा गुम्बा, जिल्ला इलाम, नेपाल, अन्तर्वार्ता- ५ जुलाई २०१८
४. सुब्बा प्रेमबहादुर लाप्चा, उमेर ७३, सूर्योदय नगरपालिका, फिक्कल, जिल्ला इलामा, नेपाल, अन्तर्वार्ता- ६-७ जुलाई २०१८

इलाम अन्तुका काजी कारवाड र कलकत्ता ब्रिटिस सुपरिन्टेन्डेन्टमाझ भएको पत्रचारा

Sipal Residing August 7th 1855

H. Lacombe Esq

Off. Secy to the former Genl

Sir

I have the honor to return copy of letter to Colonel Lloyd of yesterday's date, & beg leave to suggest to the immediate consideration & advice of Govt. the expediency of bringing over the head of the Lapcha refugees & of restoring him to his former position in Sikkim under one

1. ^{representative} garantee This Chief is the son, or representative at least, of the one with whom we transacted everything before & during the late war, and he is also the natural head of the Sikkim population of Sikkim. If, then, there is to be war again with Sipal, & especially if Sikkim prove faithful to us, the alliance of the Lapcha Chief & his followers would be of the utmost importance to us & indeed almost indispensable towards the success of any military operations in that quarter.

2. The Sikkim Raja is a Teanmontane & stranger in Sikkim, and as he has for years abandoned one interests to league himself with others, one compelling him to renew back his ancient & hereditary connections & followers (the true children of the Sikkim soil) would be as popular as politic

ambassador
councilor

an act of force on our part.

4 The Refuge Chief is greatly attached to his native country & wants therefore only one guarantee to induce his return. If Colonel Lloyd were authorized to offer that guarantee I conclude the Chief would readily quit the protection of Chikal.

5 In case of war with Chikal & of inability or wear on the part of the Siskin Raja, we should engage to ^{restore} the Refuge Chief to his former position & authority. But, if there be no war, it might be enough to give the Refuge Chief protection & employment under us at Saiching where he & his followers would be extremely useful, as they must ever be extremely detrimental, as long as they abide within Chikal.

6 In a word, it is a matter of interest to us, on many accounts, to draw over to us the Lapcha Chief; & I therefore venture to recommend that Colonel Lloyd be authorized to attempt it, instantly, by liberal measures of inducement.

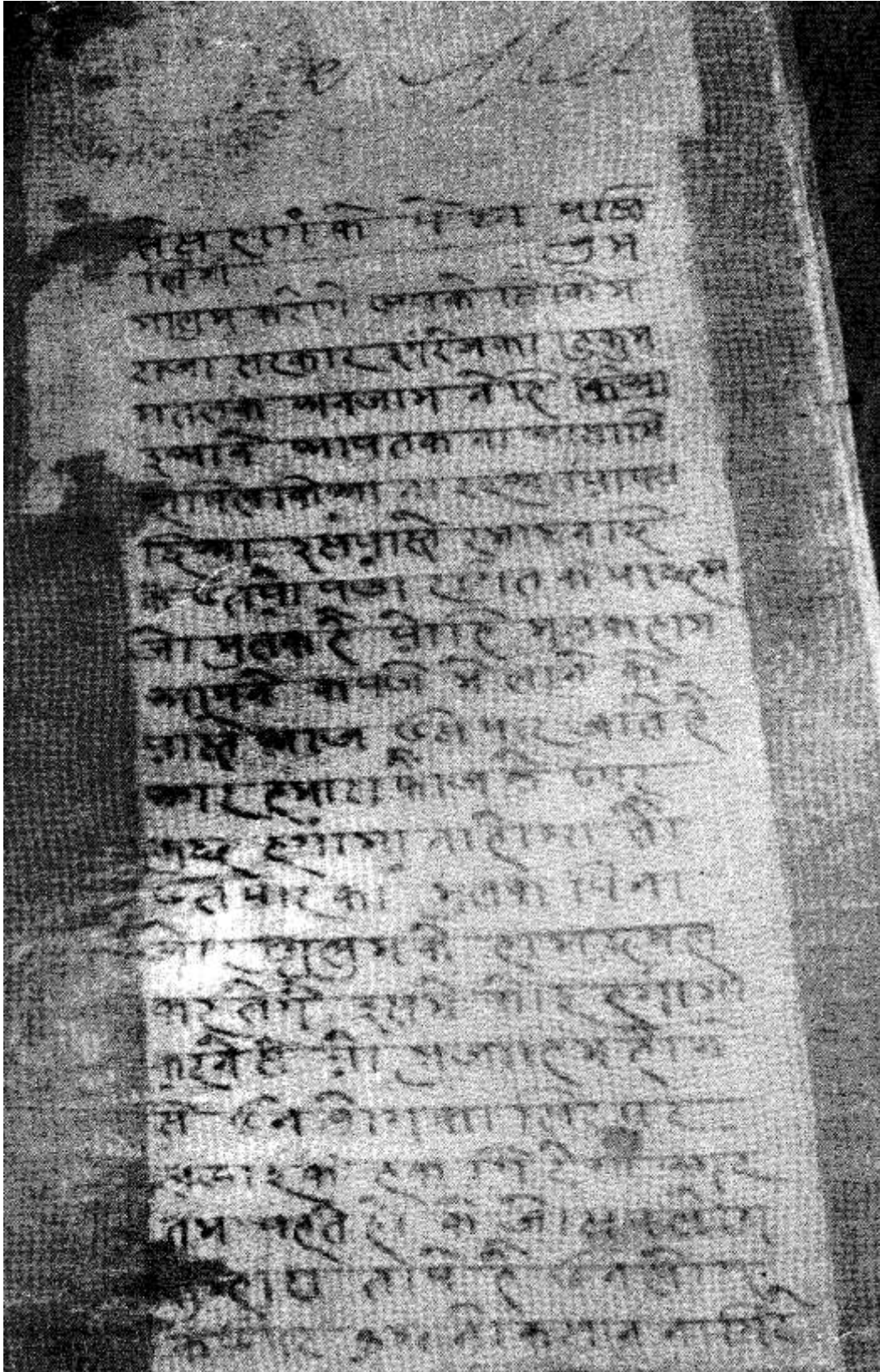
I have the honor to be

Sir
Yours obt. Servt.

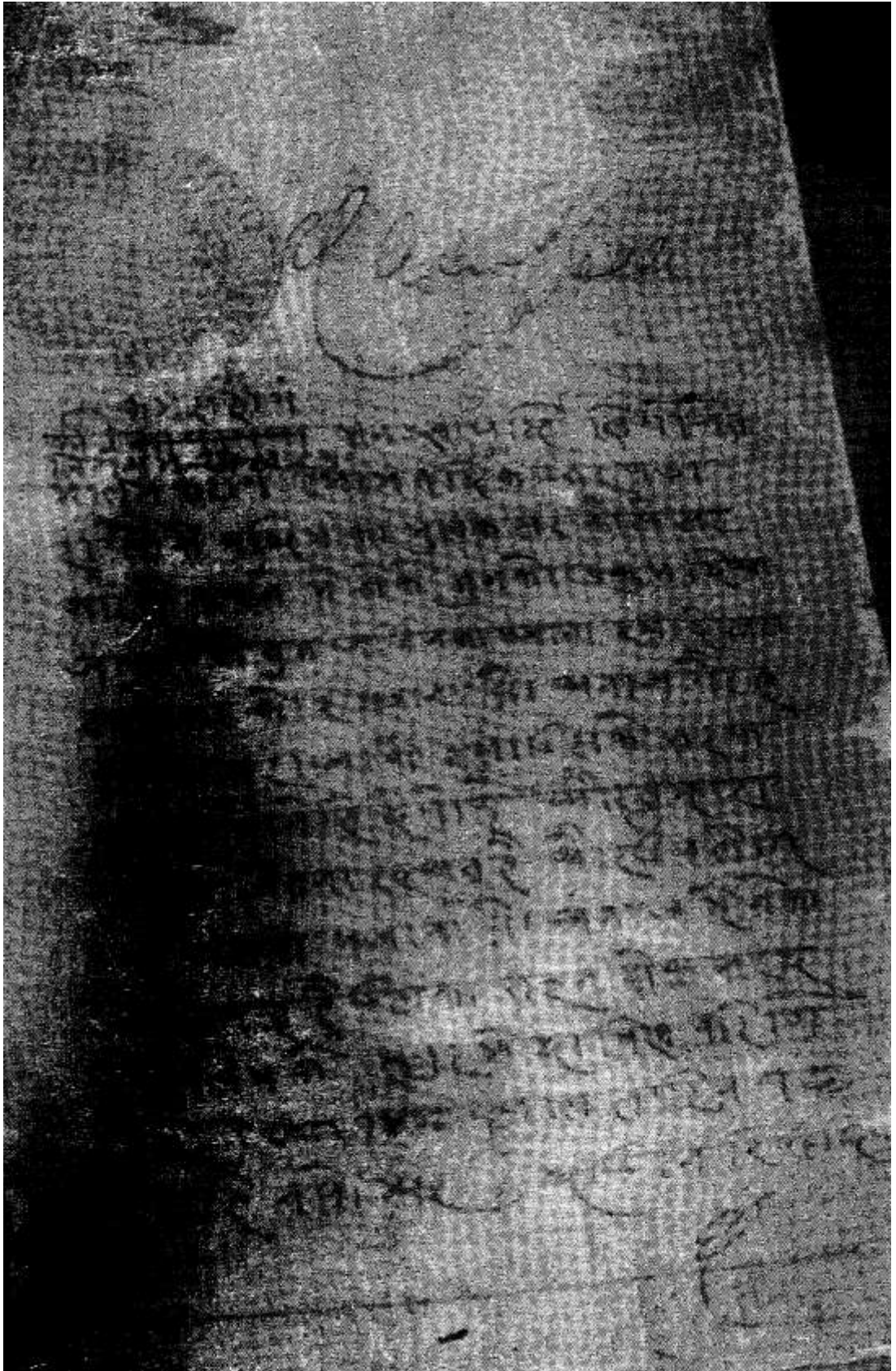
W. M. M. M.
Resident

परिशिष्ट ३

पश्चिम सिक्किमका हाड मण्डल दाजुभाइलाई क्याम्पबेलले लेखेको पत्र।

परिशिष्ट ४

पण्डित नरसिंह लेप्चाको नियुक्ति पत्र।

Office Order No.8 of 1913-14

Narsing Lepcha is appointed as a Lepcha Teacher of the Bhutia Boarding School on Rs. 15/- per month with effect from the date on which he will join the School.

Dated Gangtok,
The June 1913.

Sd/- S. Tulku
Maharaj Kumar of Sikkim

Memo No. 172/m
Dated Gangtok, the 9th June 1913.

Copy forwarded to Narsing Lepcha through Munshi Timbu for his information and guidance. Nursing Lepcha should report himself for duty to the Head Master of the Bhutia Boarding School at an early date.

Sd/- S. Tulku
Maharaj Kumar of Sikkim

◆◆ 11 ◆◆

परिशिष्ट ५

सिक्किमपति राजा अनि अङ्ग्रेजको पक्षमा जेनेरल लियोडमाझ भएको दार्जिलिङ अनुदान पत्र।

